

Володимир ЧОП

УКРАЇНА
ІДЕНТИФІКАЦІЯ

НЕСТОР

МАХНО

ОСТАННІЙ
СЕЛЯНСЬКИЙ
ГЕРОЙ

Володимир Чоп

**НЕСТОР МАХНО:
ОСТАННІЙ СЕЛЯНСЬКИЙ ГЕРОЙ**

*100-річниці створення
Револьюційної Повстанської Армії України
(махновців) присвячується*

УДК 94(477)(092)Махно"1888/1934"

Ч75

100-річниці створення Революційної Повстанської Армії України (махновців) присвячується

Рецензенти:

Володимир Мільчев – доктор історичних наук, професор Запорізького державного університету.

Ігор Лиман – доктор історичних наук, професор Бердянського державного педагогічного університету.

ЧОП В. М.

Ч75 Нестор Махно: Останній селянський герой.

Видавничий дім «АртЕк», Видавництво «Мистецтво». Київ. 2019. 296 с., іл.

ISBN 978-617-7814-16-9

ISBN 978-966-577-280-4

У виданні на основі унікальних архівних та музейних документів, спогадів старожилів, мемуарів учасників подій, фотодокументів приватних колекцій досліджується біографія найбільш контраверсійного українського політичного та військового діяча ХХ століття – Нестора Махна (1888–1934), а також комплекс аспектів історії махновського руху (1917–1923), які до сьогодні оминалися увагою вітчизняних істориків.

Книга розрахована на широке коло читачів, науковців, викладачів, студентів, школярів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

СПІЛЬНИЙ ПРОЕКТ

Видавничий дім «АртЕк» • Видавництво «Мистецтво»

УКРАЇНА
ІДЕНТИФІКАЦІЯ

Становлення української державності

Визначні події. Видатні особистості
Непересічний світ народних традицій
Багатовіковий пласт культури
Велич архітектури й високе мистецтво

Ідея Сергій Поночовний
Керівники проекту Сергій Петков, Надія Поночовна
Головний редактор Ніна Прибега
Головний художник Андрій Прибега

УДК 94(477)(092)Махно"1888/1934"

© В. Чоп, 2019

© Видавничий дім «АртЕк», 2019

ISBN 978-617-7814-16-9 (АртЕк)

ISBN 978-966-577-280-4 (Мистецтво)

*За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.*

Тарас Шевченко. «Холодний Яр»

ПЕРЕДМОВА

У 2010 р. в нью-йоркському видавництві Random House побачила світ книга економіста ліванського походження Насіма Талеба під назвою «Чорний лебідь: удар неймовірного». Написана на стикові наук ця робота була присвячена проблемам філософії, економіки, математики й епістології ймовірності. Несподівано для видавців книжка отримала велику популярність, була перекладена на тридцять мов та визнана кращим науково-популярним бестселером десятиліття, а вигаданий автором термін – «Чорний лебідь» увійшов у лексикон кожного, поважаючого себе, інтелектуала.

«Чорним лебедем» пан Талеб назвав малоімовірну подію, яка справляє потужний ефект на життя суспільства й повинна відповідати трьом ознакам. По-перше, «вона виняткова, абсолютно несподівана й ніщо в минулому їй не обіцяло. По-друге, вона справляє колосальний вплив. По-третє, людська природа змушує нас вигадувати їй пояснення заднім числом, відтак подія починає виглядати зрозумілою й передбачуваною»¹.

Обтяжені науковими ступенями вітчизняні історики, принаймні ті, яких я знаю, на відміну від мене, таких книжок не читають. По-перше, їм ніколи, по-друге, вони не розуміють сучасної економічної й математичної термінології. Тому я, певною мірою, почуваюсь першовідкривачем сяйнувшої, попри поганий український переклад, ідеї. «Чорним лебедем» української історії ХХ ст. став саме Нестор Махно та той селянський рух, персоніфікацією якого він був. І він таки був чорний, якщо відштовхуватися від кольорів політичного спектру. Поява на політичному небосхилі революційних часів цього світила стала абсолютно несподіванкою для усіх існуючих політичних таборів східноєвропейського простору.

Мені б дуже хотілося, на початку жовтня 1917 р., зібрати разом усіх їх лідерів і відвезти цю купу політиканів до Гуляйпільської волості. Нехай би вони там послушали на сільському сході виступ голови виконкому місцевої Ради селянських та робітничих депутатів й подивилися на його непоказний зовнішній вигляд. Я цілком впевнений, що якби цій поважній публіці сказали, що через два роки цей чоловік та очолювана ним армія анархістів вирішуватимуть долю України, й не тільки її, мої слова були б охарактеризовані не просто як нісенітниця, а як маячня психічно хворої людини. Але сталося саме так. Діяльність Батька Махна та повстанців-махновців справила величезний вплив не лише на українську історію, а й на ментальність українського етносу. Згодом історики, як професіонали, так і аматори, пояснюватимуть це явище як тільки зможуть і захочуть, дотримуючись різноманітних позицій. Доклав руки, в міру своїх скромних сил, до цього процесу й ваш покірний слуга.

А тим часом Н. Махно з хлопцями не дають людям спокою навіть тепер. Автором вже давно було помічено досить парадоксальний факт. Чим вищим є освітній та культурний рівень людини, тим більше їй цікава особистість гуляйпільського Батька, тим більше вона йому симпатизує. Сучасні інтелігенти та інтелектуали, доведені до відчаю десятиліттями кризи й національними особливостями олігархічного капіталізму, зовсім не

¹ Талеб Н.Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. Київ, 2017. С. 10.

H. Maxwell

проти озброїтися, сісти на тачанку й разом звести порахунки з соціальним злом, що загнало їх у непролазні злидні. Загалом їх предки, українські селяни початку ХХ ст., були в полоні тих же самих настроїв. Але вони зважилися на вчинок, на відміну від їх більш терплячих постіндустріальних потомків.

Саме через свою «чорнолебедину сутність» Нестор Махно став самим контраверсійним політиком України ХХ століття. І не дарма. Вперше я почув «про Махна» в шестирічному віці на святкуванні дня народження своєї бабусі, який, як виявилось згодом, повністю збігався з днем народження Нестора Івановича. Дід Грицько, трохи випивши, саме розповідав діду Василю про те як «Ворошилов Махну, у Пологах, вручав орден Леніна». Малий першокласник заслухався дідових оповідок і перепитав, а хто такий цей Махно? На що отримав вичерпну відповідь, що я ще малий для подібної інформації й краще б пішов та погрався в цяцьки.

Та заборонений плід буває на диво солодким, і допитливий школяр згодом запитав про Махна у вчителя історії. Шкільний історик відповів, прямо на уроці, що Махно був «бандит, який одрубував шаблюю голови сільським багачам, а його поплічники крали в людей кури» і про це гарно показано в кіно «Весілля у Малинівці». Місцеву географію я знав ще не дуже добре, тому брат пояснив мені, що Малинівка – це велике село в сусідньому Гуляйпільському районі. Коли того ж місяця, за дивним збігом обставин, потрібне кіно привезли до нас в клуб, я відпросився у батьків на денний сеанс. У кінострічці я, на превелике моє розчарування, не побачив ні Махна, ні самих махновців, а тому вирішив розібратися у проблемі сам, чим до сих пір і займаюся з перемінним успіхом.

Недавно, ідучи в маршрутці, знічев'я розговорився з якоюсь незнайомою тіткою, як виявилось, колишньою шкільною бібліотекаркою. Та, з власної ініціативи, не розуміючи, що сидить поряд з відомим істориком, розповіла як «бандит Махно» у жовтні 1918 р. розорив хутір прадіда її чоловіка і як вона за це його ненавидить. Також вона не розуміє гуляйпільських ідіотів, які влаштували в честь Н. Махна самодіяльний фестиваль. Щоправда, чоловіків прадід, як виявилось, перший обстріляв з горища хати махновський загін, що рухався повз хутір, за що його потім і покарали, хоча нікого з домочадців не вбили. Але ця обставина не береться взнаки, важливим бачиться лише втрачене рівно 100 років (!) тому майно родича.

Разом із тим вже навесні цього року автора, через знайомих, відшукав колишній капітан-лейтенант Північного флоту, який, прочитавши одну із його книжок, вирішив особисто нагородити історика пляшкою 70° самогону власного виготовлення. Згодом, продегустувавши напій, я зрозумів, по-перше, що це одна із найкращих рецензій на мій багаторічний труд, а, по-друге, що нарешті досяг народного визнання. Ця дрібниця була особливо приємною, бо іншим моїм колегам ніхто самогону за захищені дисертації не приносив. Саме тоді, власне кажучи, я, не зважаючи на надмірну завантаженість, і прийняв пропозицію написати книгу, яку ви зараз тримаєте в руках.

Перш ніж почати свою розповідь про «неймовірне життя і пригоди Нестора Махна», хочеться попередньо ознайомити читача з особливостями та структурою пропонованого видання. Обсяг його планово досить невеликий, і це наклало на автора низку обмежень, насамперед кількісних. Адже аби розповісти все, що він знає з проблеми і вважає за потрібне розповісти іншим, знадобилося б кількатомне видання.

Також звертаю увагу читача на ту обставину, що із самого початку роботи намагався видати саме історичну монографію, але написану літературною, а іноді й розмовною, мовою в кращих традиціях вітчизняної історіографії ХІХ століття. Тоді історичну книгу освічена людина ще могла читати перед сном, і зовсім не для того, аби чим швидше відключитися.

Книгу побудовано за простою логікою. У першій її частині буде охарактеризовано масштаб та особливості особистості Н. Махна. А також, з урахуванням нововіднайдених матеріалів, описано його долю як політичного діяча та полководця на тлі подій Української революції.

Махновський рух 1917–1923 рр. по праву вважається спеціалістами одним із найоригінальніших народних рухів минулого, і не лише в межах України. Проте, незважаючи на зростаючу кількість публікацій і наявність стабільного інтересу громадськості, не буде перебільшенням стверджувати, що багато аспектів повстанської історії й досі залишаються недослідженими. Друга частина книги якраз і присвячена висвітленню цих проблем. Насамперед це так звана українська та, загалом, національна тематика повстанської історії. Автор має бажання довести читачеві, що махновський рух був частиною саме українського національного життя, а зовсім не представником Росії у Новоросії² чи попередником сучасних проросійських сепаратистів.

Третя частина книги присвячена історії збройних сил махновського руху як складовій частині історії українського війська. Адже Н. Махно був одним із творців Революційної Повстанської Армії України, найбільш боєздатного вітчизняного війська революційних часів. Сторічну річницю її створення святкує цього року все прогресивне українство.

Епіграфами до підрозділів книги взято витяги із махновського фольклору та публіцистики, а також цитати з творів поетів та письменників, які так чи інакше висвітлювали образи Нестора Махна та «революційного повстанства» в своїй творчості.

Зовсім несподівано я отримав велике задоволення від роботи над цим проектом. Книга писалася якось дуже швидко і сама собою. Сподіваюсь, що читача відвідають ті ж самі почуття.

Наостанок хотілося б подякувати всім членам запорізького «Чорного отряда», особливо Юрію Кравцю та Олександрю Лазутіну, за постійну підтримку в дослідницькому та письменницькому тонусі. Автор також вважає за належне подякувати всім, хто так чи інакше допоміг реалізації проекту, особливо панові Сергію Петкову. Згадувати ж тих, хто автору заважав, на мою думку, не варто, оскільки це зайняло б занадто багато місця.

Запоріжжя, 12. 06. 2019 р.

² Рыжов К. 100 великих россиян. Москва, 2001. С. 570–576.

ЧАСТИНА І. ЛЮДИНА

ХУЛІГАН

*Як хрестили малого Махна
Зайнялася в священника ряса,
І збулося знамення сповна,
Бо пожежа в степу розлилася.*

Г. Лютий. «Хрестини Махна»

Нестор Махно заслуговує право називатися народним героєм з однієї простої причини. Його особистість і вчинки увійшли у фольклор та історичну пам'ять українського народу. До того ж так міцно, що навіть радянський ідеологічний прес за сімдесят років не зміг вичавити ці перекази та легенди із свідомості людей. Автор особисто не пригадує надрукованих у відкритих джерелах фольклорних творів про Степана Бандеру чи Симона Петлюру, не кажучи вже про Михайла Грушевського. А от махновські фольклорні перли продовжують вигулькувати назовні навіть нині під час роботи етнографічних експедицій³.

Саме через ці фольклорні нашарування, навіть з вершини ста років історіографії, більшість подій життя Н. Махна до сих пір вкрай туманні й потребують документальної перевірки. Маса фактів, що містяться у книгах та статтях про «махновщину», часто-густо носять характер припущення або неперевіреного повідомлення, тобто самої що не є легенди.

Так, у перших радянських історичних довідниках 20–30-х рр. роком народження Н. Махна вказувався 1889, запозичений із книги П. Аршинова⁴. Книжка ця була в СРСР в єдиному екземплярі, що зберігався у «спецхрані» Центральної наукової бібліотеки імені В. Леніна в Москві й серед радянських махнознавців мала майже сакральний характер. У розпорядженні істориків також була фотокопія профспілкової анкети Н. Махна, заповненої у 1917 році. Даний документ було знайдено ще в 1920 р. і опубліковано з пропагандистськими коментарями у вигляді листівки задля того, аби довести, що Н. Махно, попри легендарним свідченням, ніколи не був шкільним учителем⁵. Згодом фотокопія цього документа стала відома широкому загалу завдяки публікації в журналі «Огонек» у 1926 році⁶.

Так от, в цьому документі, датованому 3 листопада 1917 р., Н. Махно вказав секретареві свій вік – 28 років. А це означає, що роком свого народження він теж вважав 1889. У своїх «Записках», написаних у 1919–1921 рр., Н. Махно

³ Духовні скарби нашого краю: фольклор Бердянського району Запорізької області. Запоріжжя, 2005. С. 24–66; Кушніренко І., Жилінський В. Гоп, куме, не журись... Запоріжжя, 2008. 96 с.

⁴ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Берлин, 1923. С. 13.

⁵ Державний архів Запорізької області. ДАЗО. Ф. Р.-849. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 50.

⁶ Дымный М. Кто такой Махно? *Огонек*. 1926. № 12. С. 24.

Карта Катеринославської губернії кінця XIX ст.

Запис в метричній книзі про народження Нестора Махна.

конкретизував дату власного народження – 27 жовтня 1889 року⁷. Численні родичі Н. Махна, які мешкали в Гуляй-Полі, теж не надавали значення уточненню цієї дати, збиваючи з пантелику всіх цікавих заявами, що Нестор народився «на Покрову», тобто 14 жовтня.

Точну дату народження нашого героя вдалося встановити тільки відносно недавно згідно із записами в «Метричній книзі за 1888 р. Христо-Воздвиженської церкви с. Гуляйполя». Там чорним по білому: день народження Н. Махна – 26 жовтня, день охрещення – 27 жовтня 1888 року. Батьки: державний селянин села Гуляйполя Іван Радіонович *Міхно* (курсив авт. – В.Ч.) та його законна дружина Явдоха Матвіївна Махно. Обоє православні. Хрещені батьки: державний селянин с. Гуляйполе Григорій Герасимович Коваленко й солдатка Наталія Яківна Скарнєрова. Священик Іоанн Стадницький. Диякон: Василь Семачівський⁸.

Виходить, що істинної дати свого народження сам Н. Махно ніколи не знав протягом усього свого життя. Він вважав, що народився лишень рік потому, адже так було написано в метриці, свідомо або випадково сфальшованій матір'ю. У виписці з парафіяльної метричної книги, що служила тогочасним громадянам заміником паспорта та інших офіційних документів, дата народження її сина була вказана неправильно. І зроблено це було навмисно, можливо, що й із застосуванням хабара. Робилися подібні речі в кінці ХІХ ст. досить часто, наприклад для того, аби на рік продовжити дитинство своєму синові і відстрочити час військового призову. Для Нестора це було актуальним, удавшись у матір, він був невеличкого зросту.

При хрещенні малого Махна в церкві сталося дещо екстраординарне. За одними свідченнями, у священика через необережність загорілася ряса, за іншими – Нестор Іванович напудив панотцеві прямо у фізіономію, коли той діставав

⁷ Махно Н. Записки. *Анархический вестник* (Берлин). 1923. № 1. С. 5.

⁸ ДАЗО. Ф.Р. 5593. Оп. 2. Спр. 469. Арк. 83зв-83.

його з купелі. Перший переказ був уведений у науковий обіг гуляйпільською вчителькою Н. Сухогорською в 1926 році⁹. Інший, більш прозаїчний, краєзнавцем Ф. Кущем вже після Другої світової війни¹⁰.

Гадається, що ці події могли мати місце й одночасно, або, так само вірогідно, не відбутися взагалі. Гуляйпільці, які взагалі відрізняються непоганою фантазією, могли вигадати подібні аномальні явища й пізніше. Але, хоч би як там було, перше знамення означало, що з дитини виросте великий розбійник, а друге, що немовля або стане великою людиною, або ніким й нічим. Подейкують, що так само попівська ряса горіла, коли в 1831 р. в Катеринославі хрестили малу Олену фон Ган (Блаватську), майбутню засновницю теософського товариства, що, погодьтесь, стала справжнім «Махном» у світовому духовному житті XIX ст. й наробила там не менше галасу.

Дехто із вас вже помітив, що справжнє родинне прізвище Махна – Міхно, або Міхненко. Найбільш ймовірно, що Міхненки були переселені у пригайчурські степи з Полтавщини в кінці XVIII ст. як поміщицькі селяни-кріпаки. З початку XIX ст. вони мешкали в нині зниклому сільці Оленоконстантинівка на Гуляйпільщині.

«Махно» – це вуличне прізвисько, яке приліпили батьку Нестора вдячні гуляйпільці. Взагалі практика давати прізвиська тягнеться ще з січових часів і до сих пір широко розповсюджена в південноукраїнських селах. Але з часом прізвисько повністю витіснило з вжитку прізвище й саме перетворилося на нього. Дід Нестора, Радіон Іванович, ще був Міхненком, а на його онука документи вже виписували як на Махно. Найбільш вірогідна гіпотеза, що пояснює зміну прізвища, полягає в тому, що Махно була відома в Катеринославській та Полтавській губерніях поміщицька дворянська родина, чи, як казали селяни, «фамілія». Дати бідному багатодітному візникові та малоземельному селянинові подібне прізвисько здавалося місцевим дотепникам дуже вдалим жартом.

Отже, як ви вже знаєте, батько Нестора, Іван Радіонович, був людиною незаможною. У минулому кріпак, він навіть не був селянином у точному розумінні цього терміна, а всього лиш сільськогосподарським робітником, який перебивався заробітками в економії його колишнього дідича Шабельського, що в селі Шагарово неподалік Гуляй-Поля. Працював Іван то пастухом, то конюхом, то воловиком. Про який-небудь достаток не доводилось навіть мріяти. Та й здібностей до ведення власного господарства особливо не виявляв, був ледачкуватий, любив чарку. І це – маючи на плечах велику родину. Нестор став його вже п'ятим, останнім сином, який спромігся вижити в дитинстві й вийти в парубки. Так-так, висока дитяча смертність у селянських родинах не оминула своєю косою і сім'ю Махнів. Усього діток народилося десять. П'ятеро померли: донечка Настя, брати-близнюки Юхим та Тит, Грицько-перший та Степан. Проте п'ятеро хлопчаків вижили: Омелян, Карпо, Грицько-другий, Савка і Нестор. Старші брати любили меншого і згодом, так чи інакше, підтримали його політичну діяльність. І це погубило їх усіх, ніхто з них не пережив 1920 року.

⁹ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 38.

¹⁰ Матеріали по історії махновського руху, зібрані Зіновієм Дубровським. Архів наукового товариства імені Я. Новицького. Наративний фонд. Рукопис. С. 54.

**Могила батька,
Івана Радіоновича Міхно,
на Старому кладовищі
Гуляй-Поля.
Фото 2008 р.**

**Могила Карпа
Івановича Махно,
старшого брата
Н. Махно, вбитого
в січні 1919 р.
білоказаками за те,
що «він брат Махно».
Старе кладовище
Гуляй-Поля.
Фото 2008 р.**

Ще в кінці ХХ ст. будь-який свідомий гуляйполець при зустрічі міг авторитетно повідати вам, що Н. Махно народився в Шагарово, тепер це сільце входить у межі сучасного села Марфополь. Але це помилкове твердження. Н. Махно справді був дружній з «шагарянами», принаймні в його найближчому оточенні їх було двоє – їздовий особистої тачанки Батька, підліток Олександр («Сашко») Шевченко і товариш (заступник) командуючого повстанською армією Семен Каретник на прізвисько «Великий німий». В історичній літературі «шагарівську» точку зору у своїх роботах відстоював російський дослідник В. Комін¹¹.

Проте Н. Махно завжди в розмовах казав, що народився саме в Гуляй-Полі. Опосередковано це підтверджують і записи в метричній книзі. Справа в тому, що с. Шагарово розташоване на відстані в десять кілометрів на південний схід від центру Гуляй-Поля, а запис у метричній книзі точно вказує, що Н. Махно був охрещений вже наступного дня після народження. Припустити, що не особливо релігійний І. Міхно, навіть будучи візником, на наступний день після пологів, восени, в кінці жовтня місяця, повіз жінку з новонародженим немовлям до церкви на хрещення, мало ймовірно. Інша справа, якщо родина Міхно уже на той час перебралася в Гуляй-Поле на своє обійстя, від якого до Христо-Воздвиженської церкви можна було спокійно дійти пішки.

Сам Н. Махно у своїх «Записках» пише, що на момент його народження батькові вже вдалося влаштуватися на більш вигідну роботу, візником до гуляйпільського заводчика Б. Кернера, тобто його сім'я вже мешкала в Гуляй-Полі. Щоправда, сам Н. Махно батька не пам'ятав взагалі. Той помер від водянки, викликані скоріше всього цирозом печінки, ще молодим, коли меншому сину виповнилося лише 11 місяців.

«Погано пригадую я своє раннє дитинство, – писав Н. Махно вже в еміграції, – полишене звичайних для дитини гри та веселоців, затьмарене страшною нуждою й поневіряннями, в яких перебувала наша сім'я, аж поки не піднялись на ноги хлопчачи

Плесо на річці Гайчур на
околиці Гуляй-Поля.
Фото 2017 р.

¹¹ Комин В. Нестор Махно: мифы и реальность. Москва, 1990. С. 5.

й не стали заробляти самі на себе»¹². Хоча й тоді становище мало змінилося на краще. Письменник Анатоль Гак, що мешкав у Гуляй-Полі на початку ХХ ст., згадував: «В кінці ярмаркової площі, майже в степу, стояла хатка удови, яку всі називали Махнихою. Біля цієї хатки не було видно нічого: ні курки, ні поросяти, ні скирти соломи, хоч Махниха й мала чотирьох синів»¹³. Сини виростили, одружувалися, але достаток, неначе свідомо, обходив їх поки що стороною.

Вже в ранньому дитинстві Нестор переніс важку психотравму. Мати, яка пішла у найми далеко від рідного села, домовилася передати молодшого сина на виховання його хрещеній матері, бездітній і досить заможній особі. Однак малий Нестор настільки страждав через це, що його брати умовили матір забрати малого назад, аби він, чого доброго, не пропав у чужій хаті. Мати зголосилася на цю пропозицію, і Нестор замість обійстя хрещеної став жити й самовиховуватися на гуляйпільських вулицях, берегах річки Гайчур та ярмарковій площі з усіма наслідками, що з цього витікали.

Нестор виявляв здібності до навчання, але був балуваною і невихованою дитиною, що відразу проявилася, коли його віддали на навчання до Другої гуляйпільської початкової школи. Хлопчак ріс справжнім хуліганом, з патологічним комплексом власного самоствердження. Тут ми знову вторгаємося в область гуляйпільських легенд. Сьогодні неможливо з точністю сказати, чи дійсно його шмагали мало не кожен день і чи є правдою те, що крамар Тупіков обламував на голові й спині свого несумлінного учня десятки аршинів¹⁴? Чи правда те, що у відповідь, розважаючись, Н. Махно підливав йому в їжу рицинову олію та зрізав гудзики на одязі? Чи крав він бублики на базарі?¹⁵ Неможливо перевірити істинність твердження того, що Н. Махно заліз якимось на дерево, під яким збиралася вечорами молодь, й кинув згори гирю на голови парубків, які його ображали. Чи правдива історія з ножицями, які він завжди носив із собою, коли працював у наймах, аби застромити їх в живіт лихому прикажчику, коли той почне бити його нагаєм?¹⁶ Таких історій багато, але навіть якщо все це вигадки, а то й брехня, то основна спрямованість дій та вчинків юного Нестора відображена у цих оповідках досить правильно.

Нестор був нервовим і мстивим підлітком. Мстивість стала органічно притаманною його характеру протягом всього його життя. Складається враження, що жодної своєї образи, починаючи з дитячих років, Н. Махно нікому не забув. Пробачив, скоріше всього, багатьом, але забути так і не зміг. У пору своєї слави і влади він міг запросто збити з пантелику й налякати земляка, нагадавши останньому про вчинену Нестору, десятиліття тому назад, образу. А бувало й гірше. У 1918–1919 рр. Н. Махно повбивав багатьох з своїх колишніх хазяїв, помщаючись за заповідані йому

Сімнадцятирічний
Нестор Махно.
Фото 1906 р.

¹² Махно Н.И. Воспоминания, материалы и документы. Киев, 1991. С. 31.

¹³ Гак А. Правда про Гуляй-Поле... *Сучасність* (Мюнхен). 1972. № 9. С. 66.

¹⁴ Герасименко Н.В. Махно. *История и современник* (Берлин). 1922. Кн. III. С. 154.

¹⁵ Державний архів Російської Федерації. ДАРФ. Ф. 470. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 6.

¹⁶ Махно Н. *Мятежная юность*. Париж, 2007. С. 15.

Могила матері, Явдохи
Матвіївни Махно,
на Старому кладовищі
Гуляй-Поля.
Фото 2008 р.

ще в дитинстві кривди. У мемуарах В. Волина описано епізод осені 1919 р., коли під час переможного наступу махновської армії на схід Батько з товаришами знаєцька відправився до якогось поміщицького маєтку під виглядом групи білогвардійських офіцерів, а потім, погостювавши трохи і посидівши за столом, вбив його господаря, перед смертю розповівши останньому про те, хто його гість насправді й заради чого він сюди приїхав¹⁷.

Сам Н. Махно говорив та писав про своє дитинство досить небагато. З позицій зробленої ним у дорослому віці переоцінки цінностей він соромився своїх підліткових походеньок, що загалом не робили йому честі. Коли відомий революціонер у дитинстві смочче молоко в корови прямо з дійки, або ловить по очеретах вужів та шкраклів, аби лякати ними на тирлі сусідських дівчат, це, погодьтесь, не дуже пасує до його трагічного образу.

Єдине, що він підтвердив, так це те, що в дитинстві часто замість походів до школи ходив кататися на ковзанах на плесо Гайчуру, так що тижнями не з'являвся на заняттях. У нинішні часи глобального потепління цей би фокус явно не пройшов, але в кінці XIX ст. дівчора ще знала смак справжніх зимових розваг. Щоправда, на масницю Нестору вдалося провалитися під лід і мало не потонути. Доки він виліз на лід та прожогом прибіг до дому свого дядька, весь одяг і тіло хлопця встигло вкритися тонкою льодяною кіркою. За цим інцидентом відкрилась і загальна картина прогулів. Мати Явдоха була прихильницею крутих методів народного виховання. Вона відшмагала свого меншого мотузкою так, що він довго не міг сидіти, але з тої самої пори зробився «гарним учнем», як він сам про себе згодом писав.

Взимку Нестор вчився, а влітку наймався до багатих хуторян випасати череду або ганяти волів, заробляючи мізерну навіть на ті часи суму – 25 копійок в день, які, як правило, відразу віддавав матері. Зазначимо, що 25 копійок – це була денна зарплатня дорослого наймита¹⁸. Підлітку, як напівробітникові, хазяї, цілком законно,

¹⁷ Volin (V.Eikhenbaum). The unknown revolution (Kronshtat 1921, Ukraine 1918-21). London, 1955. P. 687.

¹⁸ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. Київ, 1968. С. 35.

Будинок родини Кригерів,
власників заводу
сільськогосподарських
машин «Богатир».
Гуляй-Поле.
Фото 2019 р.

могли платити ще менше – 15 копійок, але не робили цього, аби не образити сироту. Але навіть 25 копійок в день не покривали тогочасного прожиткового мінімуму.

Тоді, у 1903 р., Нестор пішов у найми до багатого німця-колоніста із с. Подорожнього. Той доручив хлопцю випасати стадо свиней, яких пастух, від нічого робити, видресировав слухатись його команд, що подавалися звуками сопілки. На різдвяні свята 1904 р. хазяїн наказав подавати сани їхати до кірхи. Але Нестор замість коней запряг у сани трійку заводських кабанів, які й вивезли екіпаж зі стайні до хазяйського ґанку. Почуття гумору німець не мав і наказав прикажчику жорстоко побити підлітка нагаєм, так що Нестора ледве не скалічили й не вибили ока¹⁹.

Саме після цього інциденту, вже в сімнадцятирічному віці, Н. Махно вдалося влаштуватися учнем у малярний цех заводу сільськогосподарських машин Я. Кригера «Богатир», де він перефарбовував сільгоспмашини та інвентар, що здавали в ремонт або перепродували.

Проте жага діяльності, яка постійно палала в ньому, змушувала його думати зовсім не про щітки та фарби. Таємно від інших він вже вибрав для себе гідне його натури заняття – революційну діяльність.

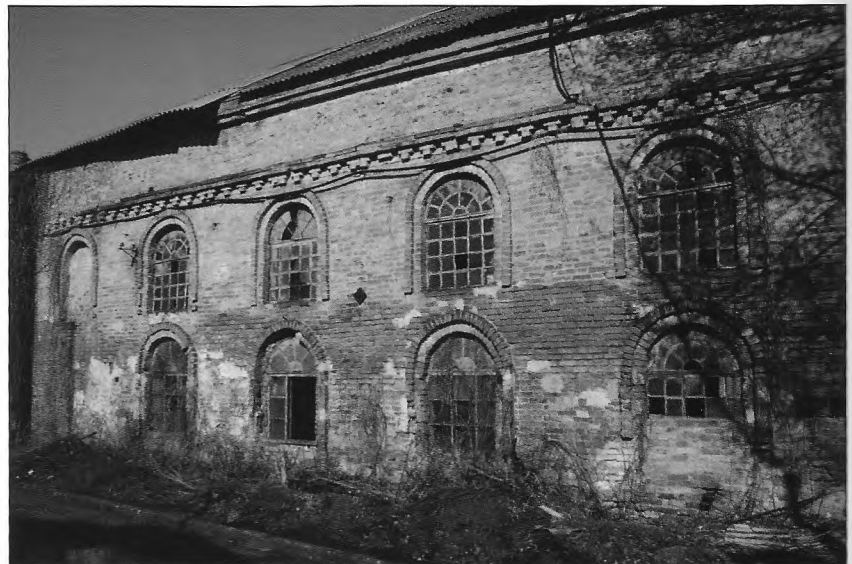
¹⁹ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. Київ, 1999. С. 292.

ТЕРОРИСТ

*А колись, колись... Веселим парубком,
Що пропах до кості степовою травою,
Я зайшов у це місто з пустими руками,
Проте з повним серцем й не
порожньою головою.*

С. Есенін. «Країна негідників»

Гуляй-Поле зустріло революцію 1905–1907 рр. на злеті свого економічного розвитку й соціальної напруженості. Були аграрні хвилювання з підпаленими скиртами соломи та панськими маєтками. Були донські козаки, які задля профілактики жорстоко били кожного селянина або інтелігента у вишиванці, що зустрічався їм на вулиці. Вони вже тоді засівали ниву жорстокої ненависті до себе з боку гуляйпільців. Був страйк 340 робітників двох заводів, які висували економічні вимоги і в якому, до речі, взяв участь юний Нестор. Він саме став працювати на заводі Кригера чорноробом, розносячи між верстаками заготовки та забираючи у робітників готову продукцію. Страйком керував місцевий осередок соціал-демократів (меншовиків), і Нестор напросився до них на підпільну роботу.

Старий цех заводу Кригера, в якому молодий Н. Махно працював чорноробом і ливарником. Фото 2002 р.

Через ці цехові вікна дивився на захід сонця вісімнадцятирічний Н. Махно. Гуляй-Поле. Фото 2002 р.

Містика йде услід за видатними людьми. Саме в цей час, коли Н. Махно розпочинав свою революційну діяльність, у Петербурзі, в журналі «Полярна зірка», відомий письменник та релігійний філософ Дмитро Мережковський видав свою програмну статтю «Прийдешній Хам». Засновник релігійного анархізму, правнук Федора Мережка, військового старшини з гетьманського Глухова, запевняв російську громадськість про

наявність великої небезпеки. На його думку, якщо Росія не зазнає негайного духовного (тобто релігійного) оновлення, а російська інтелігенція не стане його ініціатором, то країну, а згодом і увесь світ чекає революційний апокаліпсис після появи «прийдешнього хама». «Раб, що воцариться і є хам, а хам, що воцариться і є чорт, – вже не старий, фантастичний, а новий реальний, насправді страшний, страшніший чим його малюють, – Князь світу цього, Прийдешній Хам»²⁰.

У 1919 р. схильні до містицизму прихильники «старого режиму» звернули увагу на те, що якщо прочитати прізвище Махно навпаки, то російською вийде: «Он хам». І відразу згадали Д. Мережковського, який щойно виїхав у еміграцію, а п'ятнадцять років тому спророкував появу анархістського Батька. І, погодьтесь, Н. Махно таки погубив стару Росію, завдавши реваншистському білому рухові страшного удару. Свою війну «червоному звіру» Н. Махно програв, це так, але свою війну з білогвардійцями він виграв. У кінці ХХ ст. ідею про «прийдешнього хама» намагався популяризувати схильний до анархо-містицизму філософ В. Кириченко.

Не уникнув дециці містицизму й український історіософ В. Липинський. У 1921 р., в своїх перших «Листах до братів-хліборобів», він згадав відомі і, на його думку, пророчі вірш та пісню Діонісія Боновського, написані ще в 70-х рр. ХІХ століття. «Гей я козак – зовуся Воля // Українець з Гуляй-Поля...» На посла Української держави у Відні цей «збіг» справив велике враження. «Не дурно його пришествіє було предсказано, мало не сто літ тому назад»²¹.

Але повернемося в 1905 рік. Непосидючому тінейджеру доручили лишень розносити конспіративні записки й уночі розклеювати листівки на парканах села²². І Н. Махно назавжди розчарувався в ідеях соціал-демократії, як меншовицької, так і більшовицької. Куди більший ефект справляла на молодецькі уми діяльність місцевої організації анархістів під самоназвою «Союз бідних хліборобів» (СБХ), що виникла в кінці 1905 року.

Анархізм – соціально-політичне й філософське вчення про повне звільнення особистості від будь-яких форм примусу і пригноблення, бездержавний соціалізм. Одним із головних його положень є досить спірна теза про необхідність ліквідації держави як суспільного інституту й розповсюдження на всю сферу життєдіяльності людства законів та звичаїв життя громадянського суспільства. Анархо-комунізм був найбільш розповсюдженою, на початку ХХ ст., течією анархізму, теорію якого розроблено російськими революціонерами: М. Бакуніним та П. Кропоткіним.

Вольдемар Генріхович Антоні (ліворуч, конспіративне прізвисько «Заратустра») – один із засновників «Союзу бідних хліборобів». Фото 1909 р.

²⁰ Мережковский Д. Грядущий хам. Большая Россия. Ленинград, 1991. С. 45.

²¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів (фрагменти). *Дзвін*. 1995. № 10. С. 101.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України. ЦДАГО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 3.

Група гуляйпільських парубків, учасників «Союзу бідних хліборобів». Сидять: зліва направо: Нестор Махно, Вольдемар Антоні, Петро Онищенко, Єгор Бондаренко, Іван Левадний. Стоять: зліва направо: Пилип Крат, Лука Кравченко, Іван Шевченко, Прокіп Семенюта (?), Лука Коростильов, Назар Зуйченко (?). Гуляй-Поле. Фотоательє Лейтмана, 1 травня 1906 р.

Організаторами анархічної групи стали: двадцятирічний селянин, а згодом дезертир – Олександр Семенюта та його брат Прокіп. За ідеологію гуртка відповідав колишній робітник катеринославських заводів Вольдемар Антоні («Заратустра»), двадцяти років, українізований чех екзотичної зовнішності. Дядько останнього утримував пивницю на базарній площі села, що стала зручним місцем для конспіративних зустрічей²³.

Розповіді про цих хлопців не варто шукати навіть у новітніх підручниках краєзнавства, і це при тому, що наслідки діяльності їх організації для історії України були вражаючими. «Українська група хліборобів анархістів-комуністів», як називав її особисто Н. Махно²⁴, вперше в практиці учення створила прецедент довготривалого існування й функціонування масової селянської анархістської організації. Це також був вдалий експеримент з українізації анархізму, його перше вдале прищеплення на український ґрунт.

Для Н. Махна та його пізніших соратників таємні зібрання молодих гуляйпільських анархістів стали першою школою конспірації, політграмоти, а також наукового світогляду. Тоді вперше були протягнуті нитки зв'язків «селянських» анархістів з анархістськими федераціями великих міст України й Росії, а також із зарубіжними анархістськими гуртками. Саме тоді були випробувані терористичні методи боротьби з державною адміністрацією, і ефективність їх застосування задовольнила анархістів. Середовище сільської молодіжної

²³ Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов. *Каторга и ссылка*. 1927. № 34. С. 71.

²⁴ Н.И. Махно. Воспоминания, материалы и документы. Киев, 1991. С. 31.

громади, в якому функціонував СБХ, показало себе достатньо організованим, рішучим, і витривалим у підпільній боротьбі. Своїм «ідейним учителем» і натхненником Н. Махно вважав не анархіста П. Аршинова, як традиційно вважають історики, а лідера «союзу» В. Антоні. «Махновщина» і український анархізм справді народилися в Гуляй-Полі, але не в 1917, а ще в 1905 році. Без прелюдії «Союзу бідних хліборобів» події на Півдні України в 1917–1921 рр. розвивалися б абсолютно інакше.

«Союз» притримувався анархо-комуністичної ідеології й більше за інших був пов'язаний із Катеринославською федерацією анархістів. Остання неофіційно вважалася найбільшою в імперії. Коли до Гуляй-Поля приїхав читати підпільну лекцію відомий анархіст «Дядя Ваня» (І. Приходько), це було символічне визнання гуляйпільців з боку старших товаришів.

Група «хліборобів» мала й свої особливості. Фактично вона була молодіжною організацією, а більшість її членів вважала себе саме селянами-анархістами. У фрагментах їх ідеологічних поглядів, що збереглися завдяки жандармським документам, проглядаються вже деякі зародки ідеології махновського руху, а саме: критика столипінської реформи, що руйнувала селянські громади²⁵ й ототожнення себе як «потомків запорожців»²⁶, які здатні реалізувати на практиці свої примітивні ідеї про соціальну справедливість.

Все це поєднувалося з ідеями князя Кропоткіна про негайний перехід до безвладного суспільства шляхом Соціальної революції. Ця ідея була доповнена запозиченою у М. Бакуніна ідеєю бунту, що спиралась на архаїчні пласти селянського світогляду. Саме в такому вигляді й проповідували анархізм його молоді послідовники, перемижуючи ідеологічні заняття з лекціями з сучасної астрономії та еволюційного вчення. В цьому немає нічого дивного, анархічна література була важкодоступною, вчитися доводилося на ходу, багато в чому покладаючись тільки на себе.

Група часто збиралася на природі під виглядом молодіжного гульбиська, на берегах Гайчуру, або в сільських глинищах та ярах, подалі від цікавих очей. Спочатку гурток займався виключно пропагандистською діяльністю, вербуючи собі прихильників з числа місцевої молоді. Варто зазначити, що «Союз бідних хліборобів» швидко став перетворюватися на масову організацію. Анархістська газета «Буревісник» (Париж) нерозважливо повідомляла про її чисельність на 1907 р. (50 членів), але це були так звані «бойовики» (активісти). Кожен з них, за свідченням члена групи Назара Зуйченка, був пов'язаний з 4–5 «масовиками», тобто співчуваючими. У число останніх повним складом увійшов і самодіяльний театр «Колізей», де в амплу виконавця другорядних комічних ролей числився Н. Махно²⁷.

З літа 1906 р., відчувачи спроби викриття групи з боку правоохоронних органів, анархісти змінюють засоби боротьби. З числа бойовиків організується законспірована група, що стає на шлях експропріації та терору сільської буржуазії й адміністрації.

**Респектабельний
Нестор Махно перед
своїм третім арештом.
Фото 1909 р.**

²⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 13.

²⁶ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. Київ, 1994. С. 10.

²⁷ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 12.

Трупа гуляйпільського аматорського театру «Колізей» після прем'єри спектаклю М. Карпенка-Карого «Сто тисяч». Фото 1902 р.

Першим пограбували місцевого поета та прозаїка Григорія Кернеренка (Гершка Кернера), одного із синів заводчика Бориса Кернера. Нічні візитери з вимазаними сажею обличчями просили 1000 крб., але поет віддав «на революцію» тільки 500, в поліцію щоправда заявляти не став²⁸. Потім дійшли руки і до поетового тата, і до інших заможних людей села й округи, незалежно від їх національності та віросповідання. На добуті гроші хлопці купили гектограф й стали випускати україномовні прокламації.

Сміливий напад на поштову карету варто було вважати невдалим. Під час експропріації загинув стражник, який охороняв гроші. Згодом виявилось, що він мав репутацію хорошої людини й сім'янина. Тому анархісти вирішили підкинути його удові листа з поясненнями та 100 крб. «на дітей». Правила гри, в яку вступила сільська молодь, були безжалісні й в практику діяльності «хліборобів» майже зразу увійшло вбивство. Грабунки продовжувалися, невпевненість у діях нальотчиків, що спочатку впадала свідкам у очі, стала з часом зникати. Чорні костюми, чорні маски, що замінили вимазані сажею пики, нічні пригоди стали перетворюватися на звичні атрибути гуляйпільського буття.

Роль «масовика» Н. Махно явно не влаштувала, він бажав визнання й гострих відчуттів. Але до проведення експропріацій В. Антоні вирішив Н. Махна не допускати. Той викликав у інтелігентного «шлюсаря з середньою освітою» відчуття антипатії: «Нестор з 16 років пив горілку й приймав участь в кожній бійці... Підвипивши й побачивши поліцейського..., Нестор лаявся, встрягав у бійку, а потім тікав»²⁹. У подібних людях В. Антоні бачив більшу загрозу організації, аніж в професійних шпиках, яких надсилали до села з губернії. У своїй думці Вольдемар утвердився ще більше, коли Нестор виклав йому свій план убивства губернатора з допомогою нітрогліциринової бомби³⁰. Аби здійснити масштабний теракт, Н. Махно погоджувався накласти в ньому головою. Аби відкараскатися від надокучливого Несторка, В. Антоні

²⁸ Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Новий Ульм, 1973. С. 11.

²⁹ Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / упоряд. В. Чоп. Запоріжжя, 2006. С. 43.

³⁰ Махно Н. Мятёжная юность. Париж, 2006. С. 47.

загадав йому, як обов'язкову умову вступу до «бойовиків», прочитання двотомного «Дон Кіхота» М. Сервантеса, сподіваючись, що тут-то вже коса на камінь і найде³¹. Однак Н. Махно доп'яв книжки у волосній бібліотеці та зробивши над собою героїчне зусилля, прочитав їх до останньої сторінки.

Але Н. Махно так і не зміг впевнити В. Антоні в своїй корисності й тому вирішив діяти в обхід. В. Антоні часто їздив за зброєю та літературою до міста. А у вільний час він ще ходив та шукав там собі роботу за фахом. Повернувшись одного разу з поїздки до Москви, В. Антоні дізнався, що Нестор прийнятий до «бойовиків». На питання, чому товариші зробили це, не зважаючи на його вказівки, йому відповіли: «Та не могли ніяк від нього відчепитися!» Згодом у статті «Гуляй-Поле в російській революції» (1929 р.) Н. Махно запевняв, що «швидко зайняв не останнє місце в бойовій... групі»³².

Але чи так це було насправді? Нестор принаймні тричі брав участь у експропріаціях, не зіпсувавши своєю присутністю їх проведення. Вже з його участю, 26 серпня 1906 р., було зроблено «розбійницький напад» на контору Гельдбуха і Госеля при ст. Гайчур. Згодом, на Покрову (14 жовтня), у 1906 р. брати Семенюти з Н. Махно та іншими пограбували Ісаака Брука на 151 крб. Нарешті, 14 листопада 1906 р. семеро анархістів, з Махном на підхваті, уночі увірвалися в будинок М. Кернера й забрали 400 крб. здобичі³³.

Окрилений успіхом після скоєного, Н. Махно навіть сформував з осіб вже відверто дитячого віку свою власну анархічну групу, в очах якої видавав себе за досвідченого революціонера-практика. Але на ниві буденного життя занепокоєння В. Антоні виправдались досить скоро.

Спершу стався інцидент із захованою Нестором в хатню піч динамітною бомбою, яка зненацька вибухнула, коли стара Махниха запалила вогонь, аби напекти хліба³⁴. Але це ще квіточки. Невдовзі Н. Махно був затриманий за незаконне володіння зброєю при майже анекдотичних обставинах.

Якось, 3 березня 1908 р., разом зі своїм другом Міхеєм Маховським, санітаром земської лікарні, Н. Махно увечері напідпитку пішов гуляти вулицями села. При цьому він похвалився товаришеві, що має револьвер, а потім дав його Міхеєві у тимчасове користування, коли той пообіцяв застрелити з нього поліцейського, що напередодні побив його. Проте замість поліцейського відділку хлопці чомусь приперлись до дівчини, до якої сватався Міхей і яка піднесла йому гарбуза. Викликавши її на вулицю й отримавши повторного відкоша, Міхей вистрелив у дівку, але, на щастя, невдало. Потім він стріляв по своєму, більш удачливому, супернику, який прибіг на постріли, і теж невдало. Потім Міхей стрілявся з нагана сам, але теж невдало. Після цього перехожі бачили Нестора з дружком на підводі, що везла підстрелених до поліції. П'яний Міхей демонстративно кричав: «Я пролив свою кров за свободу!»³⁵ Досить скоро Нестора випустили з-під арешту, але в жовтні того ж року він втрапив до більш серйозної халепи.

Повертаючись увечері після невдалого нападу на винну лавку в селі Новоселівка, Нестор зустрівся на вулиці з поліцією. Згарячу, перш ніж звично втекти, він кілька разів вистрелив у їх бік. Наступного дня стражники впізнали стрільця й Нестор потрапив до тюрми³⁶. Для його звільнення анархістам довелося «надавити» на цегельного заводчика І. Вінчлінського. Той дав заставу в 2000 крб. і Нестор влітку 1908 р. знову опинився на волі. Це літо, як виявилось, було останнім в діяльності гуляйпільських «бойовиків». Викриття групи відбулося з допомогою введених в її склад провокаторів.

³¹ Жилинский В., Белый В. «Дон Кихот» в гуляйпольской степи, или как Нестор Махно познакомился с Сервантесом. *Индустриальное Запорожье*. 1995. 31 августа.

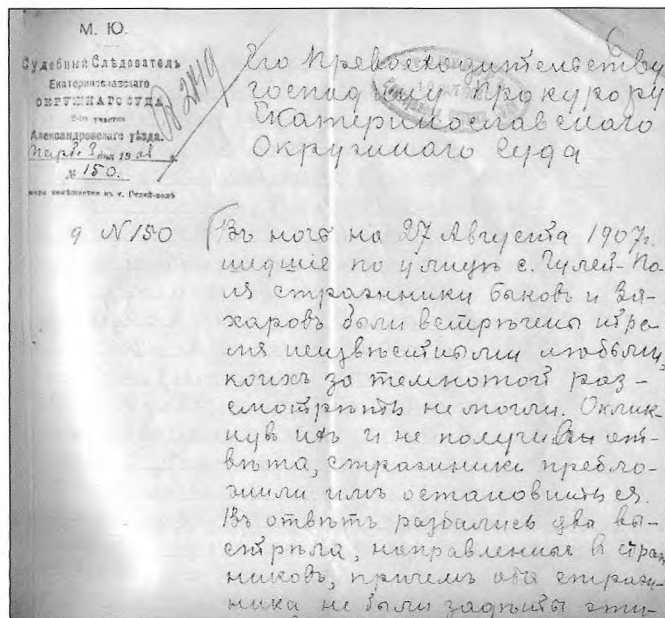
³² Махно Н. Воспоминания: в 2 т. 3-х кн. Киев, 1991. Т. 2. С. 181.

³³ ДАРФ. Ф. 102. Оп. 7. Спр. 4754. Арк. 11.

³⁴ Matt I. Souvenirs sur Nestor Makhno. Paris, 1983. P. 36.

³⁵ Н. Махно и махновское движение: сборник док. и мат. Днепропетровск, 1993. С. 5.

³⁶ ДАРФ. Ф. 102/7. 1908 р. Спр. 4754. Арк. 10–12.

Поліцейське звинувачення Н. Махна в нападі на стражників. 1908 р.

Поліцейський рапорт про арешт Н. Махна. 1908 р.

Вночі, 28 липня, сходка анархістів була оточена поліцією. Під час перестрілки загинув місцевий урядник Савка Лепетченко. Його неповнолітній син Іван, таємно від батька, був «масовиком» анархістів і, можливо, навіть підслуховував татові службові розмови. Це вже був справжній скандал, що привернув увагу столиці й всеросійської преси.

Реабілітуючись перед начальством, пристав 4-го стану Олександрівського повіту Антон Караченцев, якого у Гуляй-Полі за очі дражили «рябим чортом», разом з підручними, поїхав слідами терористів у Катеринослав. Через два тижні він таки зміг вистежити і схопити деяких з них. Ті не витримали пристрасних допитів із побиттями і видали інших. 26 серпня 1909 р. при виході з потягу на пероні залізничної станції Гуляй-Поле, в 8 верстах від села, був заарештований і Н. Махно.

Пораненим у перестрілках керівникам групи вдалося втекти за кордон. Через рік вони повернулися, аби відомстити сатрапам за побиття та знущання. О. Семенюта застрелив пристава А. Караченцева у потилицю, коли той виходив із приміщення, після перегляду аматорського спектаклю³⁷. Пошуки О. Семенюти, що почалися невдовзі, тривали близько двох років. Його вистежили й оточили. Не бажаючи здаватися, О. Семенюта застрелився. В. Антоні, в свою чергу, втік до Аргентини, довго жив в Уругваї, розводив бджіл, породив дев'ятеро дітей і повернувся в Україну як репатріант тільки в 1967 році³⁸.

Не зважаючи на катування, Н. Махно тримався на допитах стійко, товаришів не виказував. Разом з ними він відмовився на суді від даних протягом слідства показань, повідомивши, що вони були отримані шляхом

³⁷ Антоні В. Г. Воспоминания гуляйпольского революционера. Рукопис. Матеріали Гуляйпільського районного краєзнавчого музею. Допоміжний фонд. Спр. 224. С. 30.

³⁸ Чоп В. М. Життя і мемуари Вольдемара Антоні. *Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні*. Запоріжжя, 2006. С. 11.

погроз та побиття³⁹. Щоправда, не втаємничений у тонкощі тюремного побуту, він багато що розповідав сусідам по камері, серед яких зустрічалися й провокатори.

2 березня 1910 р. Одеський воєнно-окружний суд виніс присуд у справі шістнадцяти гуляйпільських анархістів. Н. Махно, разом з п'ятьма своїми товаришами, був засуджений до повішення, хоча, буцімто, й не був безпосередньо причетний до скоєння убивств. Аж тут виявилось, що за документами Нестор Махно ще не досяг повноліття, яке в Російській імперії наставало для чоловіків у 21 рік. Тому він не міг бути підданий смертній карі. Не минули дарма й клопотання матері, яка не зупинилася перед спробами послати генерал-губернаторові, а потім і самій цариці особистого листа з проханням щодо помилування. Просидівши в чеканні виконання вироку 52 дні в камері смертників, Нестор нарешті дізнався, що 7 квітня 1910 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін помилування підписав. Але полегшення було вкрай відносним. Замість смертної карі Н. Махна чекало пожиттєве ув'язнення в стінах знаменитої Бутирської каторжної тюрми⁴⁰.

Могила В. Антоні в Нікополі.
Зараз поховання приведено
місцевими краєзнавцями
в належний вигляд.
Фото 1996 р.

³⁹ Російський державний військовий архів. РДВА. Ф. 801. Оп. 7/67. Спр. 10/59. Арк. 159.

⁴⁰ Державний архів Дніпропетровської області. ДАДНО. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 22.

КАТОРЖНИК

*Гей, батьку мій, степ широкий!
А поговорю я ще з тобою...
Бо молоді ж моє бідні роки...
Та пішли за водою.*

**Є. Плужник. Вірш до повісті
В. Підмогильного «Третя революція»**

Кращі роки в житті будь-якої молоді людини Н. Махно вимушений був провести в стінах однієї із найбільш старих та похмурих тюрем імперії. В її підвалах ще сидів, чекаючи четвертування, Омелян Пугачов. Джерела, що описують тюремне життя Н. Махна, досить бідні. Ми не можемо з точністю сказати, що випало на його долю, але якщо вирвавшись із застінків людина вважає полишення свободи більш жорстоким покаранням, аніж смертна кара, то їй довелося багато що побачити та багато що пережити. Коли О. Толстой в своєму романі «Ходіння по муках» вкладає в уста Н. Махна слова: «На царській каторзі мене піднімали за голову, за ноги, кидали на цегляну долівку... Так виковуються народні вожді...» він максимально наближається до істини.

Велике значення для ранньої біографії Н. Махна має його тюремна справа, що зберігається у фондах Державного архіву Російської Федерації⁴¹. Вона дає можливість дізнатися про точні антропометричні дані

Пугачовська башта
Бутирської тюрми.
Фото початку ХХ ст.

Ув'язнені на прогулянці в дворі
Бутирської пересильної каторжної тюрми.
Москва. Фото початку ХХ ст.

⁴¹ ДАРФ. Ф. 623. Оп. 4. Спр. 15002.

Н. Махна в 21-річному віці. Наявністю інформації подібного типу може похвалитися далеко не кожна історична особа. Антропометричні обміри були зняті помічником губернського тюремного інспектора 5 січня, а уточнені 9 січня 1910 року. Про це ми дізнаємося зі справи № 637 контори Катеринославської губернської тюрми, пізніше пересланої разом з етапом арештантів до Московської центральної пересильної тюрми (Бутирки)⁴².

Н. Махно виявився вкрай невисокого зросту, близько 159 см (?!). 2 аршини 4 вершки під час першого вимірювання 5 січня, уточнені дані, 9 січня, ще менші – 2 аршини 3 вершки. Враховуючи, що в умовах каторжної тюрми жодних умов для подальшого фізичного розвитку не було, і зважаючи на те, що досить скоро Н. Махно важко захворів на сухоти, слід вважати, що зріст його таким і залишився. Список інших характеристик теж досить цікавий: «тілобудова – середня, обличчя – чисте, очі – карі, лоб – звичайний, ніс – тонкий, рот – тонкий, підборіддя – кругле, волосся на голові – темно-русьаве, брови – темно-русьаві, вуса і борода – русьаві. Особливі прикмети – на лівій щоці біля ока була помічена ямочка, через п'ять днів було уточнено, що це шрам. Плем'я – малорос. Поведінка – погана».

Адміністрація вимагала найсуворішого дотримання тюремного режиму у вигляді постійної муштри ув'язнених з обов'язковим привітанням начальства, зніманням перед ним шапок, стоянням перед ним «во фронт» із витягнутими по швам руками тощо. Писати додому дозволялося тільки двічі на рік. За даними Ю. Кравця, єдиний раз, коли Н. Махно дозволили порушити це правило, був випадок, коли його брата Григорія забирали до війська під час світової війни. За виконанням каторжного уставу зірко слідували навербовані з минулих прапорщиків та унтер-офіцерів наглядачі, які робили принижуючу людину «дисципліну» особливо нестерпно для політичних ув'язнених.

«Безсрокові», до яких належав і Н. Махно, вважали своїм обов'язком вести постійну боротьбу за покращення умов утримання й тому посилено піддавалися як дозволенним, так і негласним видам покарань, в тому числі й тілесним. Мали місце постійні таємні побиття. За роки ув'язнення Н. Махно шість разів сидів у карцері,

Книжка № *127* Прибыль въ тюрьму *5 Января* 1910 года ²⁴

ДЪЛО

6

КОНТОРЫ *Катеринославской*
Екатеринославской Губернской Тюрьмы

На *Канделякиной* арестанта:
Имя *Несторъ*, отчество *Швановъ*
фамилия *Махно*

Свидѣнія объ арестантѣ:
Мѣсто причисленія *Кр. сел. Гумилевск. тайм. отд. Александровск. у. Екатеринослав. г.*
Мѣсто жительства _____

Семейное положеніе *деиств.*

Грамотенъ-ли (подпись) *грамотенъ*
Врѣмя поимки *Православ. Дѣла 21* Прихвѣты: роста *2*
арш. *4* вершк., лицо *чистое*, глаза *карие*, лобъ *открыт.*
носъ *тонк.*, ротъ *тонк.*, подбородокъ *круглый*
волосы: на головѣ *русьавы*, бровья *тонк.*, усы *есть*
борода _____, особья прихвѣты *на левой щеке*
Околѣ того *Ямочка*
Поведеніе *свертлого*

Тюремна справа
Н. Махна.

⁴² ДАРФ. Ф. 623. Оп. 4. Спр. 15002. Арк. 3.

наприклад, за відмову позачергово винести туалетний бачок («парашу»). Холод карцеру призвів до запалення суглобів, від яких Н. Махно страждав дуже довго потому. Гуляйполець Андрій Вовк, господар, у хаті якого Н. Махно мешкав у 1919 р., згодом розповідав: «Баба натопить лежанку, настелить на неї проса і Махно всю ніч парить у тім просі простудні кістки, стогне і стогне уві сні».

Страшним ударом для молодого в'язня став 1911 р., коли в нього було виявлено прогресуючий туберкульоз. Ця хвороба була причиною загибелі половини з помираючих російських каторжників. У сучасній історичній та художній літературі можна прочитати про те, що рятуючи собі життя Н. Махно погодився на проведення важкої хірургічної операції. В результаті якої він втратив одну, вражену хворобою легеню й фактично залишився інвалідом до кінця свого життя. Але жодних документальних підтверджень цих пристрастей у тюремній справі Н. Махна немає. На операційний стіл в молодості, Н. Махно ніколи не лягав.

Не зважаючи на важкий діагноз Нестор не заспокоївся, навіть опинившись закованим у ніжні та ручні кайдани за неодноразові, хоча й наївні, спроби втечі. Останній раз, у 1913 р., перебуваючи в камері № 3, Н. Махно разом з іншими каторжниками спробував продовбати підкоп через струхлявілу цеглу тюремного замку. Але тюремна адміністрація змогла виявити «нору» під час спричиненого агентурними доповідями трусу. Участь в акції дорого обійшлася Н. Махно, він втратив будь-які шанси на амністію, присвячену 300-річчю династії Романових.

Тюремників Н. Махно вважав одними із головних своїх ворогів, нікого з них забути не зміг, і пізніше не залишав їх поза своєю увагою. Так, взимку 1918 р. в Олександрівську (Запоріжжя), коли Н. Махно був членом повітового ревкому, він розшукав колишнє тюремне начальство й посадив його в ту ж смердючу камеру, де

Внутрішній двір
Бутирської тюрми.
Фото початку XX ст.

ГОЛОСЪ

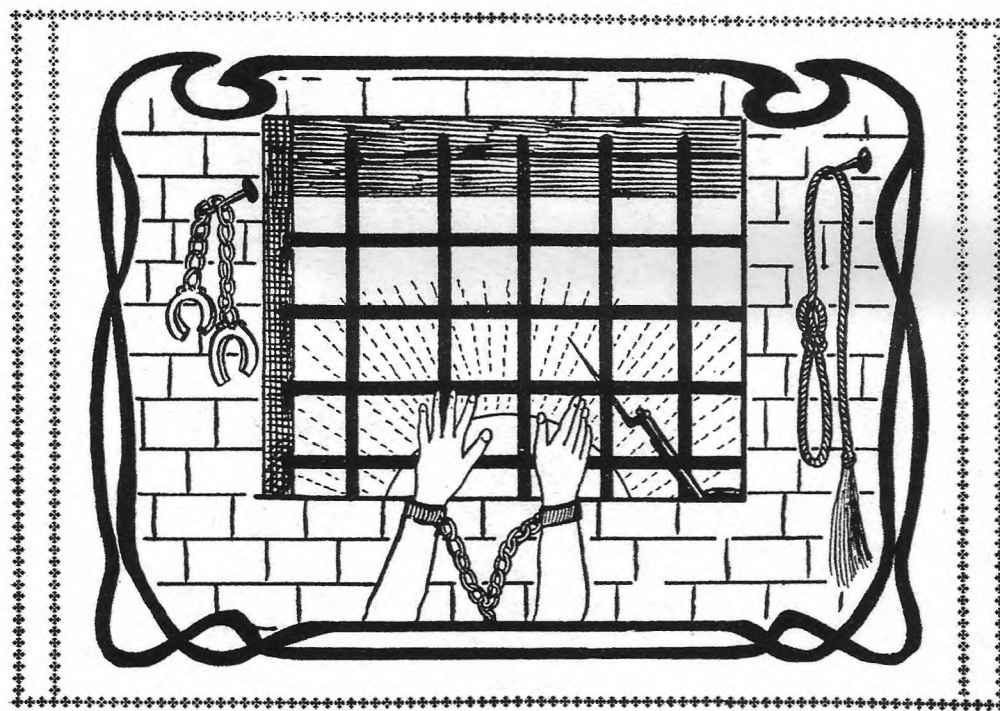
ССЫЛЬНЫХЪ И ЗАКЛЮЧЕННЫХЪ РУССКИХЪ АНАРХИСТОВЪ.

Издание Анархического Краснаго Креста в Нью-Йоркѣ.

№ 1.

НОЯБРЬ 1913.

№ 1.

КО ВСѢМЪ ДРУЗЬЯМЪ И ТОВАРИЩАМЪ!

Прошло четыре года съ тѣхъ поръ, какъ мы организовались подъ именемъ: „Анархическій Красный Крестъ въ Нью-Йоркѣ“, съ цѣлю облегченія невыносимо-тяжелаго положенія нашихъ заключенныхъ товарищей, находящихся въ когтяхъ русской правящей тирани.

Когда мы оглядываемся на наше прошлое, просматриваемъ отчеты собранныхъ и разосланныхъ нами денегъ, видимъ численный ростъ нашей организаціи и тысячи симпатизирующихъ, сердца которыхъ бьются въ унисонъ съ сердцами нашихъ страдающихъ братьевъ и сестеръ, мы говоримъ себѣ, что работали не напрасно. А когда лишній разъ прочтываемъ книжки писемъ нашихъ товарищей изъ мрачныхъ тюремъ и хо-

лодной Сибири, хранящихся въ нашемъ архивѣ, представляемъ себѣ сколько радостей и надеждъ внесли въ нихъ разбитыя сердца и наболевшія души за истекшіе четыре года, сердца наши, преисполняются радостью за прошлую дѣятельность,— бодростью и вѣрою въ будущее.

Припоминая, какъ ничтожны были наши средства четыре года тому назадъ, мы не можемъ, конечно, не радоваться нашему успѣху. Но, когда мы вспоминаемъ объ условіяхъ, въ которыхъ находятся заключенные, вспоминаемъ страданія и муки томящихся въ неволѣ товарищей, мы не можемъ не сознаться, что наша помощь была очень ничтожна въ сравненіи съ огромнымъ числомъ нуждающихся.

сидѣв сам у 1907 році⁴³. Н. Махно також повідомляв, що коли він виходив з тюрми, не звільнивши хоча б однієї людини, його починали мучити докори сумління.

Великий вплив на Нестора справляли контактуючі з ним політичні в'язні, наприклад, катеринославський соціал-демократ, а згодом анархіст Петро Аршинов, який сидів за вбивство начальника олександрівських Південних залізничних

⁴³ Махно Н. Воспоминания: в 3 т. Кн. 1. Киев, 1991. С. 181.

майстерень Василенка⁴⁴. Їх єднало романтично-дієве, якщо не фанатичне, ставлення до революції та анархізму. «В Україні є лише три анархіста, – говорив Н. Махно в 1919 р., я, Аршинов й Ольга Таратута (відома одеська анархістка – В.Ч.)»⁴⁵. Цікаво, що одночасно з Н. Махно відбував ув'язнення в тій же тюрмі, хоча й в іншому флігелі, його майбутній смертельний ворог – Фелікс Дзержинський.

В цілому, появі того Н. Махна, що увійшов до вітчизняної історії, ми багато в чому повинні були завдячувати «Бутирці». Хоча Н. Махно не був дітищем цього виправного закладу, каторга лишень надала талановитому бунтареві певної форми, не полишивши його першопочаткового змісту.

Остаточно сформувавшись як особистість, впевнившись у правильності анархістської ідеї, яка стала для нього сенсом життя, випрацювавши всередині себе настільки сильну волю, як і ненависть, опершись на задатки політичного лідера, що почали розкриватися, Н. Махно став справді здатний багато на що. Роки, які минули у постійній боротьбі за виживання, приниженнях, хворобах, тільки зміцнили його тягу до анархізму, одночасно породжуючи в душі Н. Махна ненависть до буржуазного суспільства й бажання перетворити його. Давши собі клятву вирватися на волю, він став всерйоз готуватися до продовження боротьби.

По-перше, Н. Махно взявся за власну самоосвіту й добився на цьому поприщі значних успіхів. В пригоді стали його природні розумові здібності й чудова, порівняно з іншими тюрмами, бібліотека. Спрацювала й існуюча в середовищі ув'язнених традиція нелегального навчання: в кримінальників – своя, у політичних – своя. Н. Махно потрапив до тюрми ледве грамотним селянським хлопцем, а вийшов із її стін освіченою людиною. Принаймні його дружина, вчителька гімназії, визнавала, що в знаннях Нестор перевершував її. Н. Махно в своїх мемуарах вказує на предмети, яким він особисто надавав перевагу – це історія, математика й географія. Їх знання зовсім скоро придатяться йому, ставши фундаментом непересічного полководницького таланту.

За своїми заняттями, в постійних тюремних присмерках, Н. Махно пошкодив зір, так що потім довго, в 1917–1918 рр., не міг звикнути до яскравого сонячного світла й носив чорні або сині окуляри. Зіниці очей чомусь стали незвичайно розширеними, що надавало його й без того мало не гіпнотичному погляду особливої нестерпності.

По-друге, Н. Махно став пробувати себе на ниві публіцистики. Досить скоро написання політичних і революційних текстів стало його пристрастю. При цьому стилістика Нестора виявилася напрочуд важкозрозумілою та неоковирною і від цих своїх вад він не зміг звільнитися до самої смерті, хоча писати ніколи не полишав. У тюрмі Н. Махно також почав писати й російськомовні вірші і також на політичні теми. Одначе вірш, який поет Г. Лютий⁴⁶ та історик В. Волковинський намагаються представити належним перу Н. Махна, й частина якого наведена в епіграфі, насправді написаний у 1925 р. відомим українським літератором Євгеном Плужником.

Майбутня революція була єдиною надією Н. Махна. Тільки її чудо могло вирвати його з тюремних стін. І воно сталося у лютому 1917 року. Відданість Нестора ідеї революції багато в чому пояснюється цією обставиною. Революція врятувала його від повільної смерті в 1917 р., і він вирішив довести Революцію (в своєму розумінні) до її логічного кінця, або хоча б до такого стану, коли б зберігалися надії на її правильне закінчення.

2 березня 1917 р. звільняти арештантів приїхали на вантажівках члени «Комітету допомоги політичним ув'язненим», в більшості своїй жінки, яких охороняли озброєні революційні гімназисти. Бутирські конвоїри, що також впали у в революційну ейфорію, порадили в'язням, не чекаючи начальства, ламати двері. Н. Махно, разом із співкамерниками вибили двері столом і вирвалися до коридору. Тут товпились, в єдиному бажанні першими

⁴⁴ *Анархист* (Женева). 1907. № 1. С. 2.

⁴⁵ Тепер І. Махно. Харьков, 1924. С. 34.

⁴⁶ Лютий Г. А ще «батько» писав вірші: кілька невідомих сторінок з поетичної творчості Н. Махна. *Голос України*. 1991. 23 березня.

Група політичних ув'язнених Бутирської каторжної тюрми, звільнених у березні 1917 року. Перший ліворуч у нижньому ряду – Н. Махно. Внизу лежать розбиті кайдани й ланцюги колишніх каторжників. Москва. Фото 1917 р.

вирватися на вулицю, сотні людей. Але тюремний натовп, що загородив всю Довгоруківську вулицю, зупинили представники «Комітету» з ввіреними їм «військами», які дізналися про самоуправство й боялися, що слідом за політичними на волю вискочать й кримінальні «каторжні горили». Арештантів загнали назад до камер. Серед лайки й проклять невдоволених вже не в'язнів Н. Махно просидів ще шість годин, поки його не викликали по списку. Солдати розбили кайдани, а «комісія», що засідала в тюремній конторі, поздоровила Н. Махна з волею. Коли з нього зняли кайдани, то виявилось, що Нестору важко втримувати рівновагу, два тижні він ходив наче п'яний, тримаючись за стіни та перила.

Залишивши по тюрмам дев'ять років свого життя, змінившись і внутрішньо, і ззовні, Н. Махно вирішив покинути Москву, де йому пропонували залишитися в лефортовській анархічній групі, й повернутися в Україну. Це була вже зовсім інша людина, не той дурнуватий парубок, котрий разом з Міхеєм тинявся сільськими вулицями в пошуках пригод. Н. Махно щиро бажав повернутися додому, не тільки скучивши за родичами та друзями, а й відчуваючи, що тільки там, серед любих його серцю українських степів, він зможе реалізувати себе по-справжньому. Подальша історія Н. Махна – це історія українського Монте-Крісто, який, вирвавшись із безстрокового ув'язнення, зможе вивищитися й відомстити своїм ворогам. Проте на відміну від роману в нашій історії буде поганий кінець.

РЕВОЛЮЦІОНЕР

*Зруйнуєм ми владу і трон капіталу,
Зірвем всі порфири та ряси підряд.
В кривавій борні все падлюкам згадаєм,
Віддячим тиранам за підлий їх лад!*

Н. Махно. «Заклик». 1913 р.

24 березня 1917 р. Н. Махно приїхав на станцію Гуляй-Поле, де заздалегідь приготовані школярі декламували присвячені «борцю за свободу» вірші й зібрався натовп зустрічаючих. Згідно з легендою, люди поцікавилися, що знаходиться у торбі колишнього каторжника, очікуючи побачити зброю. Але Н. Махно привіз із собою тільки стосик книжок. Згори лежала улюблена «Анархія, її філософія та ідеал» П. Кропоткіна, де науково обґрунтовувалося, що при сучасних технологіях обов'язкова праця для кожної людини не буде перевищувати в анархічному суспільстві 4 год. на добу⁴⁷. Легенда ця цілком символічна, 1917 р., можливо, при певній частці умовності, назвати роком мирного розвитку руху. Іншою особливістю року стала його локалізація. У сферу його впливу окрім сіл Гуляйпільської волості була ще втягнута волость Комишуваська, але не більше. Тим не менш, до кінця року Гуляй-Поле становило серйозну політичну конкуренцію повітовому центру.

Будинок, в якому у 1917–1918 рр. розташовувалася «Рада робітничих та селянських депутатів села Гуляй-Поле та його околиць». На фасаді – меморіальна дошка, присвячена Н. Махно. Фото 2008 р.

Увечері до махнової садиби прийшли анархісти, яким вдалося уціліти. Залишки їх організації продовжували існувати, не проявляючи політичної активності. Хіба що в березні 1917 р. вони вийшли з чорними прапорами на могилу Прокопа Семенюти для поминального мітингу. Так, 25 березня відбулася перша нарада відновленої Гуляйпільської групи анархо-комуністів (ГГАК). Н. Махно оцінював сили організації досить критично. На

⁴⁷ Кропоткин П.А. Анархия, ее философия и идеал. Москва, 1906. С. 73.

вісімдесят чоловік – жодної освіченої людини, тільки селяни та робітники, які вийшли із шкіл недоуками. Сам Н. Махно також швидко отримав статус робітника. Відразу після приїзду він влаштувався на завод «Богатир» ливарником і з ходу очолив місцеву профспілку. Анархічні знання груповиків також залишали бажати кращого. Щоправда, слабе знання теорії полегшувало Н. Махну з товаришами самостійний ідейний пошук, що врешті-решт призвело до створення власної системи поглядів.

На практиці слідування теоретичним викладкам затьмарив селянський прагматизм. Виступаючи проти самого принципу державності, ГТАК повела вперту

Профспілка металістів, деревообробників и друг. професій
села Гуляйполя и его окрестностей.

Вступил в число членов *11 мая* дня 1917 г. № 380.

Фамилия *Махно*
Имя *Нестор*
Отчество *Иванович*
Возраст *24 лет*
Семейное положение *неженат; 2 души*
Профессия _____
Предприятие _____

19/12 Вступительный взнос _____

Профессиональная анкета Нестора Махно.

Печатка Гуляйпільської профспілки металістів та деревообробників, яку в 1917–1918 рр. очолював Н. Махно.

Автограф Н. Махно літа 1917 р.

Профспілкова анкета Нестора Махна. Листопад 1917 р.

боротьбу за владу. На противагу органу Тимчасового уряду – Суспільному комітету, Н. Махно, за допомоги місцевих вчителів та отримавши згоду сільського сходу, створює Селянську раду. Рада відразу підпадає під керівництво анархістів і паралізує діяльність Суспільного комітету⁴⁸, підпорядковує його секції своїм представникам та фактично перетворюється на вищий орган волосної влади – Гуляйпільську Раду Селянських та Робітничих депутатів, виконком якої очолив Н. Махно.

Документи Державного архіву Запорізької області дають змогу по-іншому поглянути на Н. Махна зразка 1917 р., аніж він сам писав згодом про себе у мемуарах. Ось, 30 травня 1917 р., з громадської череди села Воздвиженка втекла коняка, що належала місцевій громадянці Уляні Сіненко. Важко жінці без кобили, нічого не скажеш. Голова гуляйпільського виконкому Н. Махно наставляє сусідні волості до пошуків дворічної, вороної масті тварини з підстриженим хвостом⁴⁹. Ось вимагає повітова земська управа у сільради надати точні відомості про населення та кількість землі в окрузі. Анархіст Н. Махно начебто повинен розуміти, що за цими даними обкладуть буржуї-урядовці селян податком та ще й мобілізують їх на імперіалістичну війну. Але ні, лояльний до Тимчасового уряду, голова виконкому дає хід державній справі⁵⁰.

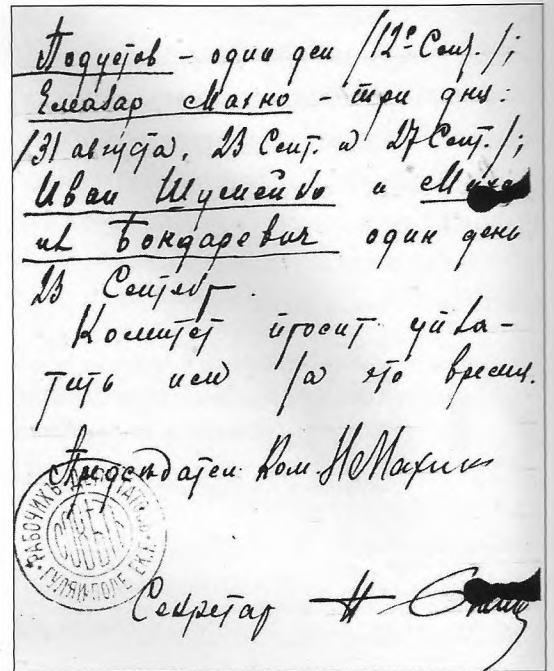
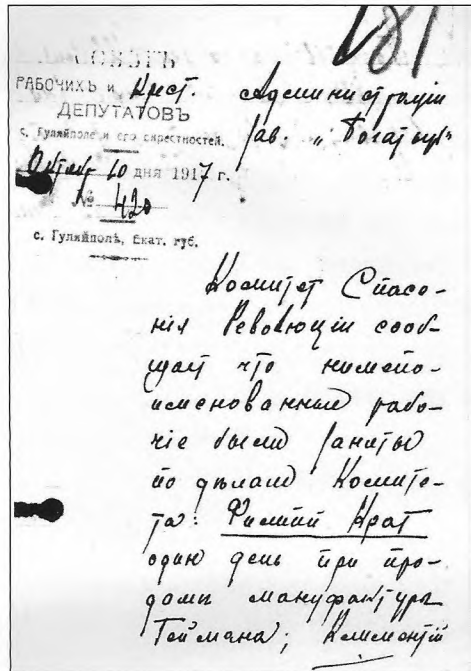
⁴⁸ Шубин А.В. Махно и его время. Москва, 2016. С. 26.

⁴⁹ ДАЗО. Ф. Р. 3188. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 56–56 зв.

⁵⁰ ДАЗО. Ф. Р. 3188. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 56.

Лист Н. Махна з офіційним штампом Гуляйпільської Ради до адміністрації заводу «Богатир» з проханням оплатити кільком робітникам час, який вони витратили у справах Комітету захисту революції, як робочий. Вересень 1917 р.

Печатка Гуляйпільської Ради, виконком якої очолював Н. Махно. Вересень 1917 р.

Ось приходить із губернії розпорядження по військовій частині сприяти негайному поверненню у військові частини Миколаєва солдатів маршових рот 45-го полку. Їх відпустили додому на 15 днів для проведення невідкладних польових робіт. Але не спішать вояки повертатися до казарм, не хочуть на фронт їхати. «До виконання» підписує Н. Махно державну «бомагу». Хай їдуть солдати до служби, захищають революцію від німецького імперіалізму. Такого лояльного урядовим розпорядженням Н. Махна історики раніше не знали і навіть не думали, що він таким міг бути.

А тим часом до літа 1917 р. ГГAK перетворилася на найбільш впливову політичну силу в окрузі й агітаторам різноманітних партій стало небезпечно влаштовувати мітинги для гуляйпільців. Олександрівська газета «Січ» писала, що «в селі Гуляй-Поле, де владарює зборище анархістів глумителів, «рада» багатьом залила сала за шкуру»⁵¹. Справді, багатьох агітаторів стягували з трибуни й били чи то занадто збуджені, чи то спеціально поставлені люди. Щоправда, били не всіх. Представників громадських організацій, як правило, не чіпали. Начальник олександрівського філіалу товариства «Просвіта» Юрко Магалієвський, відомий художник і громадський діяч, згадував, що кілька разів відвідував влітку 1917 р. Гуляй-Поле, але візити обійшлися без будь-яких інцидентів⁵².

На серпневій нараді ГГAK вирішила випрацювати власну тактику боротьби. Вже тоді Н. Махно, побоюючись можливості відриву політичної доктрини від соціально-економічних вимог народу, запропонував змінювати її положення, не чіпаючи головної ідеї – побудови у майбутньому анархічного суспільства. Анархісти зобов'язувалися знаходитися поряд з народом, в будь-яких революційних подіях,

⁵¹ Кроль І. Батько Махно: від Гуляй-Поля до Парижу. *Військо України*. 1993. № 4. С. 42.

⁵² Магалієвський Ю. Українська праця в Олександрівську в 1917 р. *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний 1939 рік*. Львів, 1938. С. 114.

навіть у не анархічних⁵³. Подібний метод, що вимагав організації та ідейного керівництва, ніколи й ніде раніше анархістами не використовувався. Посилення дієвості анархічної організації робило її схожою на політичну партію, яку анархісти вважали атрибутом держави, тому діяльність гуляйпільських анархістів стала відразу піддаватися критиці з боку анархічних організацій «ідейного» плану.

Головним двигуном будь-якого селянського руху справедливо вважається земельне питання. Запорізьке селянство намагалось захопити землі поміщиків та хуторян: місцевих куркулів і німців-колоністів. Цю вимогу Н. Махно проводить резолюцією на першому волосному з'їзді Рад, що відбувся 25 вересня 1917 року. Розуміючи анекдотичну політичну карликовість цього представницького зібрання, Н. Махно, для більшої значимості, називав його у своїх мемуарах районним.

«Гаківці» вже тоді пропонували селянам об'єднуватися в сільськогосподарські комуни, схожі на пізніші ізраїльські кібуци. Пропагуючи це починання, Н. Махно самочинно, два дні на тиждень, їздив працювати в «комуну Нейфельда» (№ 1), створену з бідноти та родин безробітних робітників у сучасному селі Дорожнянці. Але більша частина селян виявилася байдужою до крайніх проявів колективізму. Аграрна програма руху пропонувала безкоштовний перехід до селянських громад поміщицьких та куркульських земель. За останніми залишали право господарювання, але тільки власною працею. Негайно провести аграрні перетворення в 1917 р. не вдалося. Їх затримав збір врожаю, що, як завжди, почався несподівано, й конфлікт з повітовою адміністрацією. «Чорний переділ» довелося відкласти до весни. Щоб полегшити його проведення, земельні документи були відібрані у власників і за ними проведено обрахунок земель, які в майбутньому повинні бути конфісковані.

«Гуляйпільський район» вже давно дратував повітову владу. Ще в травні 1917 р. Н. Махно, залякавши місцевих підприємців кількістю вуличних телеграфних стовпів, на яких їх можна було б перевишати, змусив їх задовольнити вимоги робітничого страйку. Сучасні економісти сказали б, що Н. Махно, захопившись ідеєю підняття життєвого рівня робітників, руйнував економіку району. Але надто вже великий зуб мався у робітників на підприємців. Своєрідним символом їх стосунків у 1917 р. є розрахункова книжка махнового соратника по профспілці К. Галузи, віднайдена істориком С. Звілінським. У ній, після перерахування правил поведінки на заводі, підписаних Я. Кригером, є зроблений чорнилом допис робітника: «Щоб ти здох, експлуататор проклятий!».

Власники місцевих заводів і пізніше регулярно отримували послання, які не віщували їм нічого хорошого: «Згідно постанови загальних зборів об'єднаних робітників, правління профспілки запрошує Вас на сьогодні з'явитися в Раду робітничих та селянських депутатів до 3 години дня в дуже важливій справі»⁵⁴.

Далі – гірше. Діяльністю Гуляйпільської Ради район був практично виведений з державного підпорядкування. Повітовий комісар Б. Міхно, який за іронією долі був майже однофамільцем нашого героя, намагався законним шляхом протистояти йому. Він почав розслідування діяльності Н. Махна й погрожував останньому арештом. У відповідь було здійснено контрвипад. По навколишнім хуторам та маєткам «гаківці» провели рейд з метою конфіскації зброї, а на олександрівські заводи була відправлена делегація агітаторів за участю Н. Махна, що мала певний успіх.

Відчувши слабкість державної влади Російської республіки, Н. Махно вирішив при першій же можливості розірвати ту видимість залежності району від вищестоячої влади, яка ще існувала. Отримавши звістку про корніловський заколот, в Гуляй-Полі організується Комітет Порятунку Революції (згодом – ревком), що зобов'язувався забезпечити оборону району від будь-якого вторгнення ззовні.

⁵³ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 61.

⁵⁴ ДАЗО. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 186.

Подібні заходи, однак, не означали потягу до самоізоляції. Наприклад, була налагоджена бартерна торгівля з робітниками московських мануфактур. Н. Махно разом з іншими делегатами від Гуляй-Поля, пропагуючи свою політику, брав участь у повітових та губернських з'їздах Рад.

Втручаючись в будь-які, навіть некомпетентні для себе сторони життя, Н. Махно поступово зосередив у своїх руках стільки громадських посад, що просто фізично не міг виконувати покладені на нього обов'язки. Титул Н. Махно зразка вересня 1917 р. важко запам'ятати з першого разу: «Уповноважений Радою Селянських та Робітничих депутатів району, Групою Анархо-Комунистів, Радою Профспілки по здійсненню тимчасового ідейного керівництва нашим революційним рухом».

Але визначати сутність становища Н. Махна як «диктатора» було б неправильно. «Очорнителі» Махна в своїх оповідях про гуляйпільські події 1917 р., як правило, спираються на тенденційні спогади місцевих мемуаристів. Наприклад, про те, що безпосередньо після приїзду Н. Махно зібрав банду посіпак і захопивши документи поліцейного управління став здійснювати садистські вбивства людей, причетних до арештів поліцією гуляйпільських анархістів, а також здійснювати інші злочини⁵⁵. При цьому докладні мемуари самого Н. Махна з їх описом подій вважаються вигадкою.

Треба мати гарну уяву або повністю не орієнтуватися в ситуації, аби припустити, що навесні 1917 р., в присутності розквартированого в селі й лояльного Тимчасовому урядові полку сербської армії, Махно та К° могли безкарно відрубати голову місцевому священику, осмолити її й возити для залякування інших в отаманській тачанці. І справа тут не в особливій гуманності Н. Махна, він якраз був би не проти звести рахунки з ворогами. Але, з його ж таки слів, його приїзд не був таємницею для односільчан, і причетні до співпраці з поліцією люди просто втекли з села, що здається куди більш вірогідним, аніж влаштована вахханалія убивств. У конфліктах з повітовою адміністрацією запальний Н. Махно не раз хапався за зброю, але змушений був постійно відступати, побоюючись передчасності виступу й недостачі наявних сил. До 1918 р. Н. Махно просувався до своєї мети гороб'ячими скоками, весь час озирюючись на привид державної моці, і якщо іноді не витримував сам, то його зупиняла поміркована опозиція в групі.

З осені 1917 р., разом з радістю від перших успіхів, Н. Махна все частіше охоплювала тривога за майбутнє руху. Він відчував становище Гуляй-Поля як своєрідного анархічного острівця, що був оточений морем більш або менш хижих недоброзичливців. Спочатку були надії на геній П. Кропоткіна, що саме повернувся в Росію. Якщо він «не спрямує анархічний рух в бік села, то воно буде цілком для нього втрачене» і його приберуть до рук ставленики різних політичних партій. Це означало, що революції настане кінець в її анархічному розумінні. Анархісти поділяли революції на політичні та Соціальну. Політична революція має своїм результатом зміну керуючої суспільством еліти, але зберігає принцип державної влади. Соціальна ж революція має своїм наслідком перехід на новий принцип організації суспільства – безвладний і може вирости з політичної, на що багато в чому й поклалися надії.

Передчуття справдилось. П. Кропоткін на сільські проблеми уваги не звертав. Треба було шукати союзників серед ворогів. Цей принцип став наріжним каменем всієї наступної зовнішньої махновської політики: вступати в союз з одними силами, на махновську думку, більш слабкими, проти інших – більш сильних. Жовтневий переворот 1917 р. призвів до того, що в околицях Гуляй-Поля закріпилася влада, яка прикривалася гаслом Радянської влади, більшовицько-лівоесерівських ревкомів. У Гуляй-Полі, де вся влада справді належала Раді, їх розповсюдження зустріли з пасивною настороженістю, поки що не вбачаючи в їх перших заходах ознак небезпеки. Анархістів та більшовиків ще об'єднувала віра у майбутнє безкласове суспільство й гасла робітничо-селянського союзу.

⁵⁵ ДАРФ. Ф. 470. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 7.

У грудні 1917 р. між більшовиками та УНР спалахнув збройний конфлікт. Треба було вибирати, яку сторону підтримати Гуляй-Полю. Н. Махно вирішив, що наявних у нього сил недостатньо, аби нав'язати Центральній Раді повагу до себе. Оволодівши краєм, вона не залишить йому шансів на продовження анархічного соціального експерименту. На зламі 1917–1918 рр. більшовики здавалися йому слабшими, а головне, менш небезпечними. Цікаво, що після оголошення Першого універсалу гуляйпільська Рада підтримала існування й вимоги Центральної Ради. Підтримали гуляйпільські селяни й створення та владу Генерального секретаріату УЦР. Але після Другого універсалу та подальших угод з Тимчасовим урядом, коли УЦР відмовилась від територіальних претензій на Запорожжя, ставлення до неї змінилось на відверто негативне. Подібну політичну безхребетність гуляйпільські анархісти вважали зрадою українського народу. Резолюція Другого волосного з'їзду рад восени 1917 р. була лаконічною: «Смерть Центральній Раді!»

Навіть загалом соціалістичний характер генерального секретаріату УНР Н. Махно не вабив жодним чином. Для його анархо-комуністичного світогляду було характерним бачення нерозривного зв'язку між поняттями «державна» та «капіталізм». Вони невід'ємні одне від одного і, на думку анархістів, окремо існувати не можуть. Форми, в які втілюється державна влада, особливого значення не мають. Раз є держава, то буде й капіталізм, а соціалістичні гасла й настрої – це тільки самообман або й того гірше – свідомий обман народу з метою захоплення влади.

У 1917 р. почалися перші спроби створення власних військових формувань. Спочатку мались надії, за потреби, організувати народне ополчення, і зброя, яка відбиралася у «буржуазії», діставалась окремим «революційним особам» для особистого користування. Але у вересні 1917 р. заклик йти на допомогу заарештованій у Олександрівську відомій анархістці Марусі Никифоровій зазнав невдачі⁵⁶. Селянам було мало діла до проявів анархічної солідарності. Разом із тим прийшло усвідомлення необхідності ГГАК завести власну збройну силу. Наступного дня було оголошено про запис у «Чорну гвардію», куди вступило 60 місцевих чоловіків. Це був один із перших збройних анархістських загонів на постімперському просторі. До січня 1918 р. його чисельність досягла 300 чоловік, в основному за рахунок переагітованих в анархізм гуляйпільських «вільних козаків», але у воєнному відношенні «гвардія» мало чого вартувала, так як більшість її членів ніколи у війську не служила. Анархісти початку ХХ ст. не могли виправити становища, оскільки згідно з ідеологічними звичаями або ухилялись від військової служби, або дезертирували.

МАРШ АНАРХИСТОВ.

Споемте-же п'єсню под громы ударов,
под взрывы и пули, под пламя пожаров,
под знаменем черным гигантской борьбы,
под звуки набата призывной трубы.
Разрушимте, братья, дворцы и кумиры,
сбивайте оковы, срывайте порфиры;
довольно покорной и рабской любви—
мы горе народа затопим в крови!
Проснулась, возсталa народная воля
на стоны Коммуны, на зов Равашоля,
на крики о мести погибших людей,
под гнетом буржуя, в петль палачей.
Их много, без счета, нуждою разбитых,
погибших в острогѣ, на плахѣ убитых,
их много, о правда, служивших тебѣ
и павших в геройской, неравной борьбѣ.
Их стоны витают под небом Россіи,
их стоны, призывы, как ропот стихій,
звучат под Парижем, Сибирью глухой
и нас призывают на доблестный бой...

«Марш анархістів» був написаний французькими прихильниками бездержавного суспільства в кінці ХІХ ст. Російський переклад тексту вперше опубліковано в паризькому часописі анархо-комуністів «Буревісник» (1908, № 10/11). В Україні «марш» вперше видрукуваний 29 липня 1917 р. харківською газетою «Хліб і воля». Гуляйпільські анархісти, які тоді виписували всі можливі анархістські газети, відразу вподобали його в якості похідної пісні «Чорної гвардії» ГГАК восени-взимку 1917 року.

⁵⁶ Махно Н. Русская революция на Украине. Кн. I. Париж, 1929. С. 80.

Кічкаський міст –
інженерне диво
початку ХХ ст.

Жалюгідне становище з військовими в складі «чорної гвардії» помітно було відразу. Так, під час майбутнього походу на Олександрівськ командиром «гвардії» був вибраний Махно, але не Нестор, а його старший брат Савка. Він був ветераном, але не світової, а російсько-японської війни. Як виявилось, ця людина не мала жодних військових здібностей. Через два роки, в пору Повстанської Армії, він служитиме помічником начальника армійського лазарету, та й то далеко не взірцевим. Тому були докладені зусилля для втягнення до ГГАК фронтників світової війни, фактично дезертирів, які до цього відверто ігнорували «чорну гвардію». У кінці 1917 р. серед анархістів з'являються майбутні командири Повстанської – Феодосій Щусь, Петро Гавриленко, Олексій Марченко та інші.

Перша серйозна військова небезпека насунулась на район у вигляді шістнадцяти ешелонів з донськими козаками, що поверталися з фронту на допомогу отаману О. Каледіну. Під Новий 1918 р. були отримані повідомлення, що Олександрівськ атакований гайдамаками УНР, які збираються пропустити козаків далі, тобто прямо на Гуляй-Поле. Дочекавшись, поки більшовики звернуться до «робітників та селян» з проханням про допомогу, загін «чорногвардійців» виїхав у повіт. По приїзду виявилось, що гайдамаки вже відступили, але козаки все одно їдуть. План був простий, треба перекрити дніпровські переправи. 8 січня 1918 р. об'єднані загони більшовиків та анархістів зупинили біля Кічкаського мосту ешелони з дончакими і після недовгого бою роззброїли їх, скориставшись розгубленістю козаків від випадкової аварії двох перших ешелонів. Зіграли свою роль і дерев'яні муляжі кулеметів «Максим», виготовлені на заводі «ДеКа». Таким чином свій перший бій Н. Махно виграв. Козаких офіцерів, які демонстративно відмовлялися роззброюватися, гуляйпільці зненацька хапали за руки та ноги й кидали у зимову воду з тридцятиметрової висоти.

Тоді ж Н. Махно було запрошено до роботи в Олександрівському ревкомі. Але через два тижні Н. Махно повністю розчарувався і в більшовиках, і в наданій йому посаді керівника революційної слідчої комісії. Він самочинно покинув посаду й забравши загін повернувся у Гуляй-Поле. Вдома його зустріла нова тривожна новина. Інше, аніж у Харкові угруповання більшовиків збиралося проголосити в Донбасі Донецько-Криворізьку республіку, кордони якої захоплювали й територію Гуляйпільського району. Як голова місцевого ревкому Н. Махно навіть відвідав одне із збіговиськ сепаратистів, після чого вирішив ігнорувати «донецьку лавочку».

Але гнітючі повідомлення про підписання Брестського миру й наступ німецької та австро-угорської армій, що став його наслідком, ігнорувати вже було неможливо. Анархісти вирішили спробувати відбитися від ворога, зберігаючи союз із більшовиками. У подальшому підіймаючи повстання проти Української держави П. Скоропадського, Н. Махно вважав себе вправі чинити подібне тому, що був переконаний: він – сторона, яка захищається. Адже в квітні 1918 р. на нього першого напали німецько-українські війська.

Виступаючи проти німців, треба було думати про створення по-справжньому бойової, масової організації з обов'язковою участю носіїв фронтового досвіду. У справі їх агітації було досягнуто певних успіхів. «Чорна гвардія» була розформована, а її члени влиті в склад «Вільних батальйонів революції», що вирости в Полк самооборони – так називалася нова збройна організація, яка підпорядковувалася вже не ГГАК, а гуляйпільському ревкому. Були відкинуті ідеологічні обмеження, агітація зводилася до захисту рідної землі та завоювань революції від німців. Неабияке значення мало й те, що Н. Махно вдалось отримати від більшовиків значну партію озброєння. Це дало змогу поставити в стрій до 2000 чоловік, посилених шістьма гарматами. Таким був перший вихід Н. Махна у велику політику, та нічим хорошим він не закінчився.

Як виявилось, ні Н. Махно, ні ревком не уявляли собі реальної сили наступаючого ворога. Слабкість і панічні настрої більшовицьких загонів в Україні поставили гуляйпільців перед розумінням катастрофи, що невблаганно насувалася. Червоноармійці масово тікали. Німці, не бажаючи встряпати у зіткнення, вважали за краще вичікувати, поки більшовики самі не очистять перед ними територію, лякаючи останніх артилерійськими обстрілами. Н. Махно вирішив спробувати зупинити ворога на дальніх підступах до Гуляй-Поля, на тих же дніпрових переправах. Анархістський загін рушив до Олександрівська, а сам Н. Махно кинувся на пошуки вищого начальства, але в дорозі дізнався про військовий переворот у Гуляй-Полі.

Спираючись на невпевненість і страх кожного бійця за своє майбутнє, гуляйпільська організація УПСР (українські есери) перехопила у анархістів політичну ініціативу. Збройний опір або позиція нейтралітету, на їх думку, не могли зберегти село, що пригріло анархістів, від репресій. Уникнути їх змовники збирались, організувавши демонстративний перехід на бік УНР та видавши представникам останньої анархістських поводитирів⁵⁷.

Революційний мітинг у повітовому Олександрівську (вул. Соборна). На подібні заходи влітку-восени 1917 р. любив виїжджати й голова Гуляйпільського виконкому. Фото літа 1917 р.

⁵⁷ ДАРФ. Ф. 470. Оп. 2. Спр.109. Арк. 8.

У ніч з 15 на 16 квітня 1918 р. єврейська національна рота, що була залишена нести комендантську службу в Гуляй-Полі, арештувала усіх членів ревкому й частково склад Ради. Есери залякали місцеву єврейську общину погромом, який влаштують переможці, й цим змогли підбити єврейство на зраду. Гуляйпільський равин, потрясаючи пейсами, особисто з хлібом-сіллю зустрічав війська УНР. Одночасно з цим на станції Чапліно один із «вільних батальйонів» роззброїв загін анархістів та перейшов на бік військ УНР. 16 квітня 1918 р. демонстрація жителів Гуляй-Поля добилася звільнення арештованих односільчан. Більшості анархістів вдалося втекти з села перед вступом австрійських військ. Тих, хто ризикнув залишився вдома, нова влада, після побиття та знущань, розстріляла.

Н. Махно відступив разом з більшовиками та Марусею до Таганрогу. Там він зібрав залишки «гаківців» і організував імпровізовану конференцію ГТАК із 13 чоловік, на якій було прийнято рішення влітку повернутися до Гуляй-Поля й підняти повстання проти «окупаційного режиму». Після цього Н. Махно вирішив власноруч розвідати ситуацію, здійснивши поїздку до Москви, Петрограда та Кронштадта. Взагалі-то до Москви довелось би їхати у будь-якому разі, бо безперешкодно повернутися в Україну можливо було тільки через відкритий для проїзду північний кордон УНР та РСФРР.

Дізнавшись про гетьманський переворот в Україні, Н. Махно швидко зібрав речі й поїхав геть, залишивши в Саратові вагітну дружину. Її звали Анастасія Васецька, красуня з Бочан (кінця Гуляй-Поля, що знаходиться на іншому березі р. Гайчур). Нестор познайомився з нею на мітингу, 1 травня 1917 р., коли в пам'ять про чиказьких мучеників-анархістів поставив на коліна натовп місцевих жителів у буквальному розумінні цього слова. Дівчатам, як відомо, завжди подобалися пасіонарні чоловіки, тому Н. Махно став посилено залицятися й скоро, в листопаді 1917 р., одружився з Настею. Родичі відсвяткували скромне весілля, але вдаючи з себе правовірного анархіста, ні вінчатися, ні розписуватися Н. Махно не став, а жінку як тоді, так і згодом, називав не інакше як «подругою».

Спочатку він справді кохав її, і тим жорстокіше обійшлася з нею доля. Їх дитина, яку назвали Олександром, народилася у відсутності батька й невдовзі померла. Н. Махно розгнівався за це на жінку й жодного разу більше не зустрівся з нею, хоча нагоди були. А. Васецька повернулася в рідне село, прожила довге життя й ще раз вийшла заміж, і знову за людину з прізвищем Махно. От так почнеш вивчати рідну історію й повіриш в існування долі. У брежнєвські часи А. Васецьку можна було бачити на ст. Пологи, де «баба Махниха» продавала соняшникове насіння пасажирам потягу Москва – Бердянськ.

Сам же Н. Махно відчував себе втікачем не від родини, а від головної справи життя й потерпав від важких душевних мук. Але вирішив затриматися на кілька тижнів у Москві та знайти відповідь на питання, яким шляхом йти далі. В Москві йому вдалося зустрітися з видатними анархістами – професором О. Боровим, Л. Чорним, П. Кропоткіним, а також із більшовицькими лідерами – В. Леніним (Ульяновим) та Я. Свердловим.

Після цих зустрічей Н. Махно зробив висновок, що сподіватися на допомогу міських анархістів і швидко соціальну революцію – даремна справа. З Москви Н. Махно привіз ідею «вільного району» та «української революції». Це означало, що тенденції Соціальної революції можливо було спробувати зберегти в межах окремо взятого й незалежного від оточуючих його політичних утворень району, який і належало створити. А процес його створення і ставав головним сенсом «української революції», що, на думку Н. Махна, тільки мала початися після його повторного повернення на Батьківщину. Осягнувши мету, Н. Махно навіть передумав їхати до Балтійського моря, треба було вертатися. «Нестор» в перекладі з давньогрецької означає: «той, хто повернувся додому».

БАТЬКО

*А Махно – спішить туманом
По шляхам просторним,
В монастирськiм шарбанi
Пiд прапором чорним!*

Е. Багрицький. «Дума про Опанаса»

Нiмецькi вiйська, закликанi Брестським договором стати опорою в Украiнi урядовi УНР, досить скоро стали її могильщиками. Опершись на колаборацiйний режим гетьмана П. Скоропадського, їх воєнна машина була спрямована на вiдверте економiчне пограбування українського селянства. До того ж проведення нiмецької «продрозкладки» поєднувалося з презирливим ставленням до населення. Спалахи невдоволення жорстко придушувалися. Селяни бажали помсти, але виступати боялися.

Н. Махно повернувся в рiднi мiсця 4 липня 1918 р. i два мiсяцi поневiрився й переховувався, де тiльки мiг. Одного разу в с. Тернiвка його прийняла за урядового агента й мало не вбила мiсцева молодь. Деякий час вiн жив у днiпровських плавнях на островi в компанiї «синьожупанникiв», воякiв УНР, роззброєних гетьманом за полiтичну нелояльнiсть. Через два тижнi, не витримавши харчування однiєю лишень вареною рибою, Н. Махно подався геть, загiтувавши з собою двох товаришiв. Зiбрати загiн з кiлькох старих соратникiв вдалося тiльки по закінченнi збору врожаю й початку його конфiскацiї в селян. Дiзнавшись про iснування в околицях с. Дiбрiвки (Великомихайiвки) партизанського загону Ф. Щусь, повстанцi, якi мали до цього лиш практику подорожнiх та нiчних убивств своїх ворогiв, поспiшили об'єднатися⁵⁸.

Зненацька налетiлий гетьманський загiн вночi примусив напiвроздягнутi загони повстанцiв втекти iз села в сусiднiй Дiбрiвський лiс, який тодi займав територiю приблизно в 100 га. Перекривши шляхи до вiдступу й очiкуючи пiдкрiплень, гетьманцi стали готуватися до остаточної лiквідацiї «банд». Тим часом повстанцi зiбралися пiд знаменитим Дубом смертi й справилися з хвилюванням. Було вiрiшено спробувати наступного дня, 1 жовтня 1918 р., вiдбити село назад. Вже на околицi Дiбрiвки виявилось, що в селi крiм гетьманського загону стоiть ще й австрiйський батальйон, якого 32 повстанцi розбити нiяк не могли. Збитий з пантелику Ф. Щусь зневiрився й запропонував повернутися до лiсу, де був викопаний капiтальний схрон, аби оборонятися там до останнього. У цей момент вперед виступив Н. Махно й проголосивши промову, закликав повстанцiв померти в бою. Ф. Щусь сказав: «Вiднини будь нашим Батьком, а ми клянемося померти з тобою...»⁵⁹ Його пiдтримали

**Нестор Махно
восени 1918 р.**

**Феодосiй («Федiр»)
Устимович Щусь.
Фото 1919 р. За три роки
вiйни Ф. Щусь помiняв
кiлька безкозирок
iз рiзноманiтними
написами, що серйозно
ускладнило дослiдникам
iдентифiкацiю його
колишньої флотської
служби.**

⁵⁸ Росiйський державний архiв суспiльно-полiтичної iсторiї РДАСПі. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 525. Арк. 17.

⁵⁹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 38.

інші повстанці («Ти нас сюди завів – ти й виводь!») і новоспечений Батько повів їх та свою другу «подругу», Тіну Овчаренко, на Дібрівку.

Прокравшись до центру села, махновці, а саме так вперше і з'явилися на світ «махновці», раптово напали на переважаючі сили ворога. Захоплені зненацька й не знаючи точної чисельності повстанців, австрійці почали відступати, підпалюючи за собою селянські двори. Н. Махно не випадково напав на село під вечір, в цей час селяни якраз поверталися додому з польових робіт. Угледівши загибель рідних домівок, вони кинулись на їх порятунок. І тут австрійці відкрили по селянам вогонь, чи то вважаючи, що вони поспішають на підмогу повстанцям, чи то просто із-за люті, яка їх охопила. Це було останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння. Озброєні вилами й лопатами селяни накинулись на окупантів, що відступали, й разом з махновцями майже повністю перебили їх. Подібних перемог над німцями ще ніхто в Україні не святкував, і чутка про дібрівський бій полетіла від села до села.

Тут же, на великомихайлівському сході, була прийнята постанова вважати Нестора Махна «Батьком всього революційного повстанства в Україні». «На майдані // Біля церкви // Революція іде...» Нагадаємо читачам, що титул Батька, в традиціях української військовості, давався отаману, коли той, переростаючи свої виключно воєнні обов'язки, здійснював одночасно й духовне керівництво підлеглими. Тут наочно спостерігаються козацькі традиції ототожнення військового колективу з родиною. Командир – «Батько», бійці – «синки» або «хлопці», також у значенні синів. Ну, а хто ж тоді асоціювався з матір'ю? «Ненька Україна» – рідна земля. Продовжуючи традицію, в своїх мітингових промовах Н. Махно також називав себе «братом козака»⁶⁰. Він

Преображенська церква с. Великомихайлівки (Дібрівки). На площі під її стінами Н. Махно було урочисто проголошено Батьком всіх українських повстанців.
«На майдані біля церкви революція іде...»
(П. Тичина). Фото 1906 р.

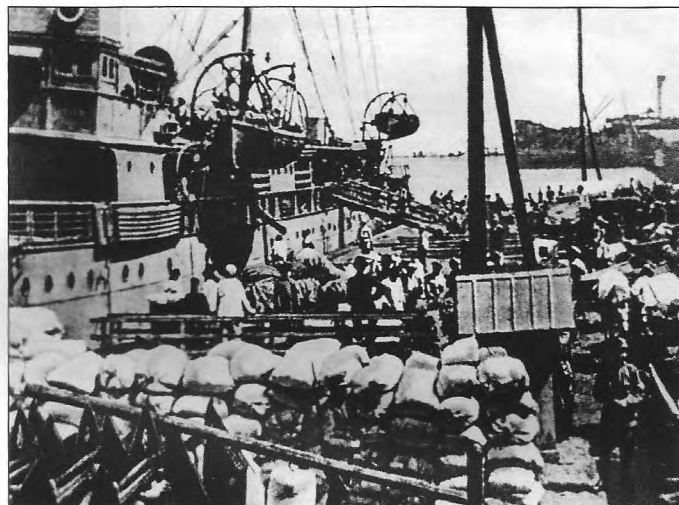

«Дуб Махно», або «Дуб Смерті» в Дібрівському лісі біля Великомихайлівки. Під його кроною збиралися на раду перші махновці восени 1918 р. Тут вони урочисто поклялися воювати разом з Н. Махно або до перемоги, або до власної смерті. За радянською версією Дуб Смерті називається так тому, що під ним махновці допитували і катували своїх полонених ворогів. Фото 70-х рр. ХХ ст. Навколо дерева веселяться діти з розташованого у лісі піонерського табору. На початку ХХІ ст. реліктове дерево було повністю знищене проросійськими вандалами.

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 77. Арк. 51.

Гетьман Української
держави Павло
Скоропадський.
Фото 1918 р.

Німці вивозять
викачане з України
збіжжя. Маріуполь.
Фото вересня 1918 р.

Головною опорою проросійського гетьмана вимушено стали іноземні війська. На відео німецькі окупаційні підрозділи виходять на Думську площу (Майдан Незалежності) Києва для розведення караулів. Через кілька місяців вони будуть кинуті на придушення антидержавних селянських повстань. Постановочна кінохроніка травня 1918 р.

став єдиним діячем доби національно-визвольних змагань, який, повною мірою, був удостоєний народом цього звання, вживаючи його навіть в офіційній переписці.

У стані післяпереможної ейфорії махновці три дні стояли в селі, мітингуючи, приймаючи делегації із сусідніх сіл та записуючи в загін, чи, як вони казали, «отряд», все нових добровольців, число яких досягло 1500 чоловік. Та зробивши Дібрівку своїм центром, Н. Махно накликав на неї біду. Підтягнувши резерви, гетьманці та австрійці оточили село і захопивши спалили майже вщент. «Отряду» Махно щоправда вдалося вирватися. Примітивши, що в езекуції Дібрівки брали участь каральні загони із сусідніх німецьких колоній та куркульських хуторів, Н. Махно кинувся мститися, спалюючи будинки й вбиваючи їх захисників.

За три наступні місяці Н. Махно скоїв 117 збройних нападів, випрацювавши основні прийоми партизанської війни в степовій місцевості, що застосовувались повстанцями до 1924 року. Відмінно знаючи і використовуючи місцевість, зенацька й миттєво нападаючи, махновці майже завжди досягали успіху. Ворожі військові підрозділи, навіть розташовані поблизу, не встигали зреагувати на напад, як Н. Махно зникав, аби наступного дня знову, вже за сотню верст звідси, розправитися з каральним загonom або черговим панським маєтком.

Воювати з частинами регулярної, європейського рівня, армії було нелегко. Тому махновці почали надавати великого значення використанню військових хитрощів. Найбільше вдавались трюки з перевдяганням. Бувало, перевдягнувшись у форму державних вартових, махновці приєднувались до справжніх гетьманських загонів, а потім, несподівано нападаючи, знищували їх.

В інших випадках махновці вступали в контрольовані ворогом села під виглядом весільного кортежу або похоронної процесії. Підкупала повна правдоподібність скоюваного. У цих смертоносних виставах брали участь святково вдягнуті старики,

Анархістська графічна
листівка жовтня
1918 р.

жінки, дівчата й діти. Для посилення ефекту, за наречену або покійника видавав себе особисто Н. Махно. Одного разу це дійство настільки затягнулося, що Н. Махну навіть довелося вінчатися у церкві. Сучасні збоченці можуть підняти цей випадок на щит, оголосивши першим українським одностатевим шлюбом. Іншим разом, вже в 1920 р., Н. Махно перевдягнувся священником, який супроводжував весілля. І. Бабель мав на увазі саме цей випадок, коли писав: «Весільний кортеж, під'їхавши до волосного виконкому, відкриває зосереджений вогонь, й миршавий попик, розвіявши над собою чорне знамено, вимагає від влади видачі буржуїв, видачі пролетарів, вина й музики»⁶¹.

Минаючи сторожові дозори, махновці досягали ворожого штабу або іншого осередку влади й зненацька захоплювали його. Одночасно вони вимагали від обезголовленої військової частини негайної капітуляції. Тоді ж Н. Махно починає використовувати елементи психологічного впливу на ворога. Полонених рядових іноземців не займали, їх відпускали на свободу, радячи їхати додому «робити революцію», іноді видаючи останнім трохи грошей та пляшку самогону.

В інших випадках на ворога нападали обов'язково зненацька, вночі, зусебіч, намагаючись посіяти паніку в його лавах. Доля зіткнення вирішувалася в негайному рукопашному бою («рубці»), при підтримці встановлених на тачанках кулеметів «Льюїс» та «Максим». Ніяких резервів безпосередньо в «отряді» не було, в атаку йшли всі до останньої людини. Н. Махно в цей час, не раз і не два, ставив «все на все» й щоразу досягав успіху, або перемагаючи, або прориваючись із оточення.

⁶¹ Бабель И. Конармия. Москва, 1989. С. 33.

Із самого початку повстання махновці не знали ні страху, ні жалості, застосовуючи терор проти своїх противників: гетьманських вартових, російських, німецьких та угорських офіцерів, чиновників держадміністрації. Належність до цих категорій людей, в очах махновців, була смертельним злочином. Підлягали знищенню й поміщики, що «переслідували» селян. Тобто ті, які вимагали повернення захоплених земель, а цього бажали всі поміщики, які повернулися у свої маєтки. Незадовго до початку махновського повстання на кожен маєток була виділена охорона до двох десятків чоловік. Але що вона могла зробити проти махновського «отряда» в кілька сот кінних та «натачанкових» повстанців. Рано чи пізно захисники маєтків гинули в бою, а махновці рухалися далі.

Н. Махно взагалі наказував вбивати всіх селянських поневолювачів, кажучи по-іншому, всіх, на кого вказували самі селяни. Наприклад, на православних попів, які порушували таємницю сповіді й виказували правоохоронним органам родини повстанців. Саме в цей час починає розповсюджуватися практика винесення присудів сільськими сходами. Махновці вважали себе тільки виконавцями їх рішень. 1918 р. забув слова гуманності, безжальність махновців до селянських ворогів тільки підіймала їх авторитет.

Тоді ж у своїх операціях Н. Махно починає широко використовувати послуги «повстанців-поденників». Прибувши на місце ймовірного бою, Н. Махно звертався до селян з проханням допомоги в майбутній битві. Незабаром збиралась маса озброєних добровольців, які проводили бій, часто-густо просто задавлюючи ворога масою, а наступного дня поверталися до мирної праці. Тим не менше, бій із угорським загоном в селі Тимирівці Н. Махно програв, ледве не загинув сам і втратив половину «отряда», 170 чоловік⁶². Саме тоді газетярі вперше оголосили про його смерть. Згодом подібного роду повідомлення стануть традиційними й повторяться до десяти разів за наступні три роки. Але для Батька все це було байдуже, як не було вже проблемою й відновлення наявних сил.

Урочисті похорони новоспасівських повстанців загону Т. Вдовиченка, полеглих в боях з австро-угорськими окупантами. Листопад 1918 р.

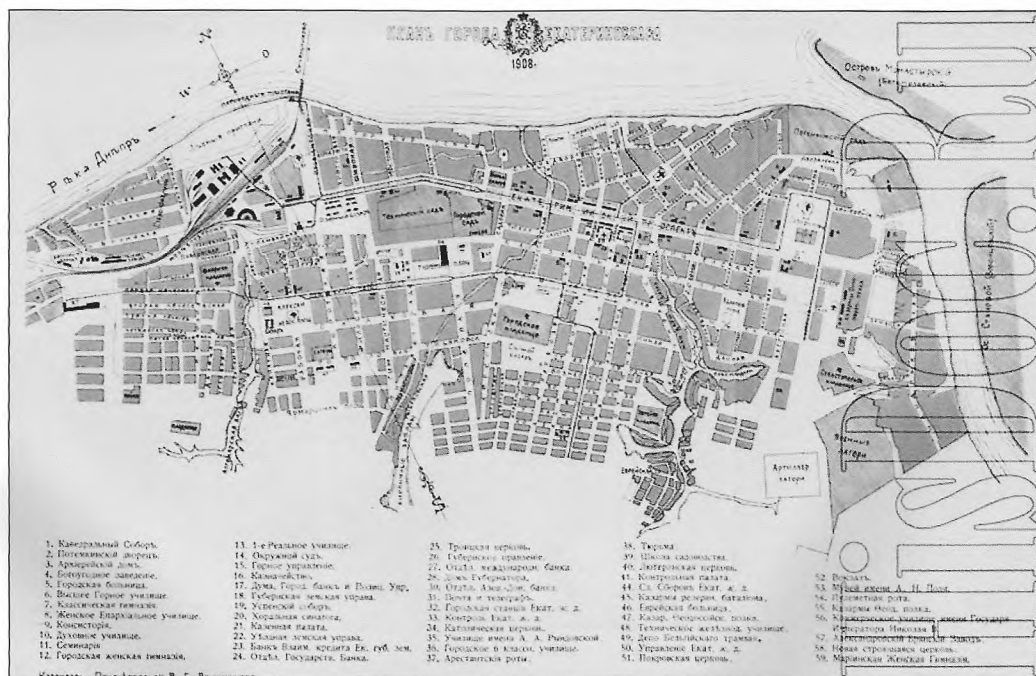
⁶² Махно Н. Украинская революция. Париж, 1936. С. 137.

Револуція в Німеччині багато в чому схилила чашу політичних вагів на бік повстанців. Уклавши перемир'я з країнами Антанти, австрійські й німецькі війська залишали Україну, продаючи махновцям за харчі та алкоголь зброю й спорядження, до гармат включно. Гетьманська адміністрація, що залишалася без їх підтримки й була полишена майже будь-якої довіри з боку селян, була приречена. 27 листопада 1918 р. Н. Махно остаточно займає Гуляй-Поле й починає методичним наступом на округу втягувати в район свого впливу все нові й нові території. Досить швидко махновці досягли Приазов'я, де рух поповнився ще однією «столицею» – станицею колишнього Азовського козачого війська Новоспасівкою.

Історичний музей імені Поля в Катеринославі. Поштова листівка початку ХХ ст.

Карта Катеринослава видання 1908 р. Протягом 1918–1919 рр. місто п'ять разів, повністю або частково, було захоплено махновськими повстанцями.

Нестор Махно
в кінці 1918 р.

Устуда, гдѣ наша войска.
СИНЕЛЬНИКОВО 27 XII. Н.-Днѣ-
провск. Батько Махну служашіе ст.
Синельниково выражая сочувствіе по
поводу взятія вами города желаем
вам от души и в дальнѣйшем успѣха
при стѣнуем вас какъ борца за
свободу пролетаріата.

ПРИКАЗ № 2.
Екатеринославскаго Губернскаго Воен.
Революц. Ком.

В цѣляхъ возстановленія нормаль-
ной жизни в городѣ Губернскій
ВОЕННО-РЕВОЛЮЦІОННЫЙ КО-
МИТЕТЪ предъ до утвержденія СО-
ВѢТОМЪ РАБОЧИХЪ, КРЕСТЬЯН-
СКИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТА-
ТОВЪ временно назначаетъ:

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩИМЪ Со-
вѣтской Революціонной Рабо-
че-Крестьянской арміей Екатеринослав-
скаго района тов. Нестора МАХНО.
Военнымъ Комисаромъ назначается
тов. Григорій МАРТЫНЕНКО.
Командантомъ гор. Екатеринослава
тов. Николай ХАВСКАГО.
Комиссаромъ Екатеринослав. жел. дор.
тов. Николай СТАМО.
Командантомъ ст. Екатеринослав. тов.
Иванъ ОРЛОВИЧЪ.

Залізничники
Синельниково вітають
з газетних шпальт Батька
Махна із захопленням
Катеринослава. Люди
сподіваються, що він
поділиться з ними
захопеленими трофеями
в знак подяки за надані
йому в користування
потяги та вагони.

Газетна публікація
Наказу про
призначення Н. Махна
Головнокомандуючим
СРРАКА («Бюлетень
Екатеринославского
Военно-Революционного
комитета». 1918. № 1).

Вже близько місяця повстала Новоспасівка відбивалася від гетьманських та денікінських загонів, що оточили її. Махновці врятували станицю, відігнавши ворогів. За це вона виставила Н. Махну два загони піхоти й кавалерії. Але найбільшим подарунком рухові були командири, які створили в середовищі махновського керівництва Приазовське земляцтво, що справляло потужний вплив на загальномахновську політику. Його зародком була Новоспасівська група анархо-комуністів, що існувала з 1909 року. Її члени, на відміну від ГГАК, служили у війську й воювали, дослухавшись закликів П. Кропоткіна підтримати одну з воюючих сторін.

На момент відновлення УНР та появи нової форми українського врядування – Директорії Н. Махно вже контролював район від Павлограда й ст. Синельниково на півночі, до Азовського моря на півдні. Ніякої угоди з петлюрівцями в середині грудня 1918 р. підписано не було, як стверджують деякі автори. Випросивши під заставу її підписання зброю та домовившись про головні пункти угоди, махновська делегація в Катеринославі раптово отримала наказ негайно згорнути роботу й виїхати до Гуляй-Поля. По дорозі її члени дізналися, що між махновцями й петлюрівцями вже почалися військові дії. Виявилося, що Батько знову домовився з більшовиками.

У кінці грудня 1918 р. вони запропонували Н. Махну, що вже міг назбирати до 4000 повстанців, стати командуючим «Советской Революционной Армии Крестьян и Рабочих Екатеринославского района», яку гострі на язик повстанці відразу

Новосформовані у Бердянську повстанські частини відправляються на протиденікінський фронт у трофейних німецьких вагонах. Під стелею вагона висять трофейні австрійські «манліхер». Фото кінця березня 1919 р.

Вступ до Катеринославу союзних підрозділів Червоної Армії та махновців 27 січня 1919 р.

Махновські печатки. Зліва направо: Печатка Новомиколаївського військово-революційного польового штабу (кінець 1918 – початок 1919 рр.). Печатка Гуляйпільського військово-революційного штабу, керівного органу руху в грудні 1918 – січні 1919 р. Печатка 1-го Сталевого кавалерійського полку ім. Батька Махна (командир – О. Полонський), виготовлена восени 1919 р.

ВОЗЗВАНІЕ.
К гражданам гор. Екатеринослава и губернии!

ГРАЖДАНЕ!

При занятии гор. Екатеринослава славными партизанскими революционными войсками во многих частях города услышались грабежи, разбои и насилие. Творится-ли эта вакханалия в силу определенных социальных условий, или это черное дѣло совершается контр-революционными элементами с целью провокации – во всяком случае, это дѣлается. И часто дѣлается именем славных партизанов – Махновцев; борющихся за независимую, счастливую жизнь всего украината и трудового крестьянина.

Чтобы предотвратить этот разгул пошлости, советский безчестник и злодей, борющийся всѣх честных революционеров, не удовлетворяющийся только завоеванием революционного народа, а именем партизанов всѣх полей объявляя, что грабежи, разбои или насилие ни в коем случае допущены не будут в дальнейшем: омент моей ответственности перед революцией и будут мною пресѣкаться в юрѣ. Каждый преступник, совершивший преступление, вообще и в особенности, под именем Махновцев, или других революционных отрядов, творящих революцию под лозунгами восстановления Советского строя, будет беспощадно разстреливаться, о чем объявляю всѣм гражданам, призывая их также бороться с этим злом, подрывающим в юрѣ не только завоевания революции но и вообще, жизнь честного гражданина.

Главнокомандующий Батько МАХНО.

Повідомлення Батька Махна жителів Катеринослава про намір розпочати безжалюну боротьбу з грабїжниками («Бюлетень Екатеринославского Военно-Революционного комитета». 1918. № 2).

охрестили «СРАКою». Як не хотілося Н. Махно стати «головнокомандуючим СРАКи», тим не менш він на це погодився. За неоковирною аббревіатурою ховався союз махновців із більшовицькими партизанами й керівництво потужним спільним військовим формуванням. Більше того, комуністи запропонували Н. Махну очолити спільний похід на Катеринослав.

Йти походом на «город» було й заманливо, й небезпечно водночас. Вдалих похід міг вирішити проблему нестачі озброєння, але план його проведення уявлявся керівним махновцям цілковитою авантюрою. Тому Н. Махно не став приймати рішення самостійно й виніс питання на схід Гуляй-Поля. Селяни зголосилися прийняти пропозицію більшовиків і «почухати губернію». 1-й гуляйпільський батальйон (400 піхотинців) і сто кавалеристів Ф. Щуся виступили в похід. Більшовики надали в розпорядження Н. Махна ще 1500 бійців. Все одно сили союзників були меншими, аніж петлюрівські. До того ж, окрім міського гарнізону, в Катеринославі формувався Запорозький кіш Ю. Божка, що саме збирався їхати на острів Хортицю з метою поновлення Січі. Так що загальна чисельність військ Директорії досягала 4000 чоловік. Але Н. Махно понадіявся на фактор несподіваності й військової хитрості. «Може і є на світі розумніші від мене люди, – казав він якось напідпитку в 1919 р., – але хитрішого від мене мабуть нема»⁶³.

Головною проблемою було безболісно перейти залізничний міст через Дніпро, що посилено охоронявся. 27 грудня 1918 р. Н. Махно навантажив ешелон гуляйпільцями й пустив його через міст під видом робітничого потягу. Ризикував надзвичайно. Дізнайся про це петлюрівці, вони могли без жодних зусиль полонити головні ворожі сили. Але неспокушені спілкуванням з Батьком республіканці пропустили потяг прямо на міський вокзал. Двері вагонів розкрилися й махновці прожогом вискочили на перон. Зчинився переполох, повстанці повели швидкий наступ на місто. Слідом по мосту перейшли Дніпро й червоні підрозділи. Тим часом махновці оволоділи Озерним ринком, а потім і самим Катеринославом до 30 грудня 1918 року.

Напад махновців шокував російськомовних обивателів. Здавалося, історія повернула свій хід назад, в часи Коліївщини. Ватага степових гайдамаків захопила 217-тисячне місто. З вікон можна було на власні очі побачити самого Махна. Він стояв на головній вулиці й розстрілював з гармати багаті будинки, так що ліпнина й скло сипалися з них додола наче град. Вночі загорілися будинки в привокзальній частині, а по всьому місту почалися повальні грабунки⁶⁴. Причому в основному грабували не махновці. Їх загони або були вже виведені за місто, або були зайняті збором трофеїв на складах. Квартири й магазини грабували або випущені махновцями з тюрми в'язні, переважно кримінальники, або червоні та лівоесерівські повстанці. Було багато й селян, що з'їхалися з округи пожитися дармовим. Н. Махно впав у відчай, аби зупинити неподобства йому довелося особисто вискочити на вулицю й розстріляти кількох грабіжників, хоча подібні заходи жодним чином не могли вже врятувати ситуацію.

⁶³ Саксаганская А. Махно. *Под черным флагом. Историография гражданской войны в России*. Москва, 2018. С. 398.

⁶⁴ Игрнев Г. *Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919). Архив русской революции (Берлин), 1923. № 3. С. 240.*

Віктор Федорович Білаш
начальник штабу РПАУ/м/
у 1919–1920 рр. Фото
початку 30-х рр.

Станція Оршівська.
Саме тут, у січні 1919 р.,
в стані нервового нападу,
Н. Махно наказав живцем
спалити в топці паровоза
російського
православного попа,
який лякав на пероні
повстанців пекельними
муками за їх діяльність.
Поштова листівка
початку ХХ ст.

Будівля вокзалу
ст. Пологи, в якій на
початку січня 1919 р.
проходив військовий
з'їзд південної
ділянки махновського
протиденікінського
фронту.
Поштова листівка
початку ХХ ст.

Феодосій («Федір») Устимович Щусь
у роки флотської служби на базі
підводних човнів Чорноморського
флоту. Фото 1916 р.

Тим часом петлюрівці підтягнули підкріплення й перейшли в контрнаступ. Їм вдалося втягнути в рукопашний бій загони союзників, що стояли за містом і не мали на озброєнні багнетів. Махновці відступили назад. Вирішального значення отримав перехід робітничих дружин, сформованих меншовиками та есерами, на бік петлюрівців. Доведені до відчаю обстановкою розбою, що склалася в місті, вони вдарили в спину махновцям. Тим довелося відступати через Дніпро. Стріляючи з гармати, Н. Махно прикривав їх перехід до останнього. Йдучи по тонкому льоду, багато з них провалилося у воду й потопилося⁶⁵, до Гуляй-Поля повернулись тільки 200 чоловік. Гуляйпільці гнівалися страшно, але недарма Н. Махно перед початком походу заручився їх дозволом, тепер він закривався ним наче щитом.

Загладжуючи провину перед земляками, Н. Махно терміново відбуває на південний фронт, де почались жорстокі зіткнення з білогвардійцями. На початку січня 1919 р. під керівництвом новоспасівця Віктора Білаша, в майбутньому начальника штабу армії, на південному фронті махновські загони були реорганізовані в полки й кинуті в наступ. Білих притиснули до Азовського моря, але ненадовго. Отримавши солідне підкріплення, денікінці перейшли в контрнаступ й відступати довелось вже махновцям. Набоїв не було взагалі. Доводилося робити, наче в козацькі часи, саморобні кулі. Їх можна було впізнати по специфічному свисту, який вони видавали в польоті⁶⁶. Повстанці воювали дробовиками, саморобними піками і навіть ключками для висмикування сіна, адже при бажанні ними можливо було висмикувати й людські бельбухи.

А. Денікін цілком справедливо вказував, що найбільш антагоністичною «білому рухові» силою виступали зовсім не більшовики, а саме махновці. Озлоблення, що охопило супротивників, не піддається опису. Потрапити в полон означало бути підданому тортурам, а згодом негайній та лютій смерті. Білі вішали пійманих махновців на деревах, махновці рубали схоплених білих на шматки, й зграї здичавілих собак розтягували їх останки навсебіч. До якого стану люті треба було дійти, аби спійманого в Новоспасівці білого офіцера замурувати в селянській грубі, а потім лити згори в димар відрами воду, поки людина не захлинеться?⁶⁷ Які почуття повинні були охопити «добровольців», що смажили полоненого махновця на розпеченому залізному листі?⁶⁸ У своєму ставленні до білих Н. Махно навіть поступався своєму базовому принципіві – об'єднуватися зі слабким проти сильного, тут він вів безкомпромісну війну на знищення реваншистів. Біляки, або як їх ще називали махновці – «кадети», поки що дотримувалися схожих поглядів.

Саме тоді полонених білих махновці стали перевіряти на знання української мови. Справа в тому, що намагаючись зберегти життя, біляки завжди видавали себе за примусово мобілізованих. Тому було вирішено, що мобілізовані, люди прості, повинні хоч як-небудь, але знати українську мову, а «офіцерсьйо» гидує нею як селянською. Так що незнання української мови полоненими означало їх швидко й невідворотну смерть.

Під загрозою зруйнування села артилерійським вогнем довелося залишити Гуляй-Поле, а потім Пологи, Оріхів й відступити на північ. Катеринославські газети писали, що махновцям з дня на день прийде кінець⁶⁹. «Настали дикі, божевільні часи, які відомі тільки тим хто бував у нерівних атаках»⁷⁰ – згадував про січень 1919 р. В. Білаш. «Кадети», чи як їх ще називали махновці – «кадюки», що вступали в залишені повстанцями села, з подивом відзначали майже повну відсутність населення, воно відходило на північ разом з махновцями.

⁶⁵ Кальницький Я. Під Катеринославом. Харків, 1927. С. 5.

⁶⁶ Мамонтов С. Походы и кони. *Подъем*. 1992. №5/6. С. 29.

⁶⁷ Красный террор в годы гражданской войны: сб. док. Лондон, 1992. С. 257.

⁶⁸ *Путь к свободе*. 1919. 4 октября. С. 2.

⁶⁹ *Вечерние новости* (Екатеринослав). 1919. 10 января. С. 3.

⁷⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 54.

*Що там, за дике дивовижжя,
Невже це знову Запоріжжя
Повстало ляхів воювать...*

С. Есенін. Автограф поеми «Гуляй-Поле»

У січні 1919 р., враховуючи обстановку на місцях, нічого, здається, не віщувало швидкого вступу «загонів товаришів Махно і Щуся» до складу Червоної Армії (РСЧА). Місцеві більшовики знаходились з махновцями в стані конфлікту. Він почався ще у Катеринославі, коли Н. Махно висунув вимогу організації для керування містом, ревкому, який би був побудований на паритетній участі соціалістичних партій. Конфлікт поглибився після того, як Н. Махно був оголошений більшовиками головною причиною катеринославського фіаско, і той, на знак протесту, самоусунувся з посади командуючого «СРАКи».

Далі більше. Махновці роззброїли та розігнали на ст. Гришино Юзівський червонопартизанський загін, розстрілявши його командира за те, що він, із малозрозумілих на сьогодні причин, заарештував махновського командира П. Петренка, обізвавши його «дегенератом». Так що, зустрівши Групу військ Харківського напрямку під командуванням П. Дибенка, що наступала з півночі, катеринославські більшовики запропонували останньому не те, що вступити з махновцями у договірні зносини, а навпаки, «розправитися з Махно»⁷¹, скориставшись відсутністю у нього патронів. Але П. Дибенко заперечив їм, пославшись на думку вищестоящого партійного керівництва. Отримана ним в Москві й підтверджена Харковом, директива наказувала вступити з махновцями в контакт і спробувати влити їх у склад РСЧА.

Таким чином, ініціатива підписання першої офіційної угоди між більшовиками й махновцями виходила з Москви. Союз із найбільш авторитетним повстанським отаманом України був потрібен більшовикам, аби на його прикладі заманити до Червоної Армії інших повстанських лідерів. Це дало б змогу збільшити за рахунок повстанців чисельність бійців Українського фронту, яких на січень 1919 р. налічувалося не більше 20 000 чоловік, що й вдалося проробити взимку – навесні 1919 року. Згодом відомий військовий діяч УНР Ю. Тютюнник так охарактеризував цей процес: «На роботу повстанських ватажків ніхто не звернув належної уваги, опріч Червоних Росіян. Тільки останні звернули увагу і вірно оцінили сили народного руху...»⁷²

21 січня 1919 р. спільними зусиллями махновців С. Каретника й червоноармійців І. Петрова була зайнята ст. Синельниково. Щоправда, компаньйони не поділили трофеї й махновцям довелося відступити під загрозою бронепотягу № 8, на якому приїхав П. Дибенко⁷³. Але, як виявилось, той приїхав з добрими намірами й послав Н. Махно телеграму з проханням прислати уповноваженого для початку переговорів.

Ад'ютант О. Чубенко, вже давно був приготований у Н. Махна для цієї мети, виїхав негайно. У П. Дибенка була зброя, але мало людей. У Н. Махна багато людей, майже 20 000, але зовсім мало зброї. О. Чубенко сказав

⁷¹ Зайцев Ф.І. Жовтень на Сталінщині. Б.м., 1932. С. 58.

⁷² Тютюнник Ю. «Зимовий похід» (1919–1920). Ч. 1. Нью-Йорк, 1966. С. 68.

⁷³ Петров И.И. Зарождение боевых традиций. Нас вдохновляла революция: сб. восп. Киев, 1978. С. 42.

П. Дибенку, що Махно має в своєму розпорядженні 4000 бійців⁷⁴. Власне, це й була боєздатна і озброєна частина загонів, що накопичилася під махновським керівництвом. Відсилаючи О. Чубенка, Н. Махно говорив, що підписання угоди можливе лишень у крайньому випадку, і то без будь-яких політичних пунктів. Спочатку він повинен був спробувати отримати зброю просто так, для боротьби із спільним ворогом, як Н. Махно зробив навесні 1918 р. або в заставу майбутньої угоди, як у грудні 1918 р. з петлюрівцями.

Але П. Дибенко необхідно було піймати Н. Махна на гачок підпорядкування. Він висунув умови, що фактично означали вступ махновців до РСЧА як рядової військової одиниці. Щоправда, «проклятий матрос» назвав конкретну цифру плати за свободу: 10000 гвинтівок та 500000 патронів. Так нічого й не підписавши, О. Чубенко зв'язався зі Військово-революційним штабом повстанців, що перебував у с. Покровському (нині – Дніпропетровська область).

Начштабу південної боєдільниці В. Білаш відразу запропонував прийняти умови П. Дибенка і, уникаючи непотрібних жертв на беззбройному фронті, об'єднатися з «красними», відступивши на північ. Але Н. Махно розумів, що в такому разі П. Дибенко буде диктувати свої умови. Він не для того піднімав повстання, щоб тепер йти на уклін до більшовиків, особливо після того, як газета «Донецький комуніст» оголосила махновців бандитами й антисемітами. Як видно із подальших подій, Н. Махно здогадався про натягнутий характер позиції сили з боку П. Дибенка. Останнього, схоже, зобов'язали вступити з махновцями в союз, а малочисельні червоні загони самі б не відмовились від збройної допомоги. Тому Н. Махно вирішив спробувати вирвати більш прийнятні умови угоди.

Можливість цього дав сам П. Дибенко. Ще не вступивши з махновцями в які-небудь зносини, він вже спробував використати їх, вимагаючи підтримки його наступу на Катеринослав з боку Славгороду й взяття Олександрівська. Махновці, зі слів П. Дибенка, погодились. Олександрівськ справді був захоплений 23 січня 1919 року⁷⁵. Але допустити швидке падіння Катеринослава й викликане цим різке посилення більшовиків було не в махновських інтересах. Повстанці П. Дибенку не допомогли. Скориставшись цим, петлюрівці переправились через Дніпро, зайшли червоним в тил і фланг та, завдавши часткової поразки, відігнали їх назад за Синельниково⁷⁶.

Павло Дибенко та
Нестор Махно на
пероні бердянського
вокзалу 29 березня
1919 р.

Центральна частина
Олександрівська
(Запоріжжя), зайнято
махновськими
повстанцями Ф. Зубка
23 січня 1919 р.
Фото початку ХХ ст.

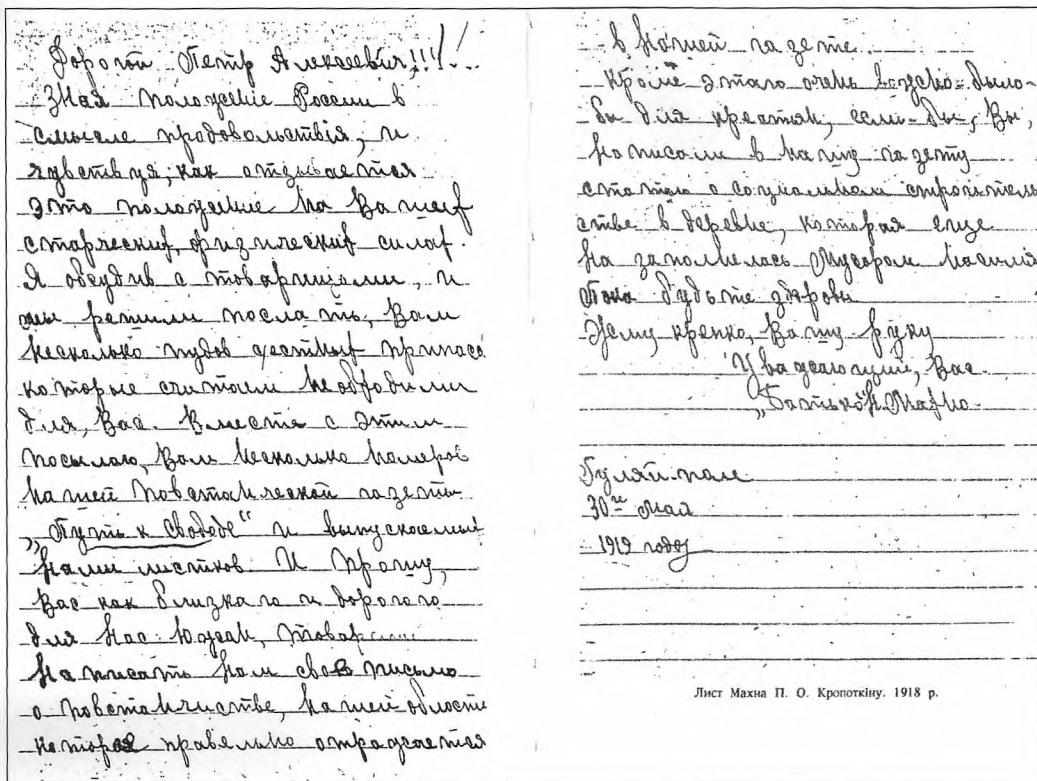

⁷⁴ РДАСП. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 525. Арк. 46.

⁷⁵ Антонов-Овсеєнко А.В. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва, 1933. С. 193.

⁷⁶ Пять лет Красной Армии: сб. восп. и док. Полтава, 1923. С. 33.

Лист Батька Махна князю Петру Кропоткіну від 30 травня 1919 р., надісланий разом з кількापудовою продовольчою посылкою. Єдиний відомий документ, в якому Н. Махно власноруч взяв у лапки свою народну титулатуру.

Лист Махна П. О. Кропоткіну. 1918 р.

Нестор Махно навесні 1919 р. На шиї – ремінець від револьвера, аби не загубити його під час верхової їзди.

Подружжя Кропоткіних у м. Дмитрів Московської губернії чекає на продуктові посылки з Гуляй-Поля від комбрига Н. Махна. Фото весни 1919 р.

Таким чином, ситуація змінилася. Н. Махно довів, що ще є силою і його становище не настільки жалюгідне, а П. Дибенко зазнав невдачі. Крім того, на ньому висіли вказівки, отримані в Москві. Був би він справді самостійним, то, напевно, після махновського нейтралітету під Катеринославом не став би вести подальші переговори й тим більше – йти на поступки, але він вчинив саме так, хоча й затаїв зло.

25 січня 1919 р., на новій зустрічі з О. Чубенком в Нижньодніпровську, були випрацьовані попередні умови військово-політичної угоди. П. Дибенко включив до

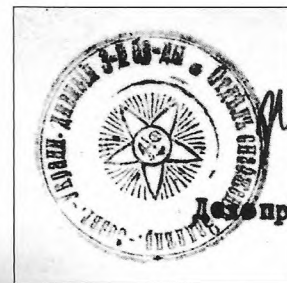
неї пункти про збереження серед махновців їх внутрішнього ладу, чорних прапорів і підпорядкування їх загонів вищому командуванню тільки в оперативному відношенні. Штаб махновців визнав, що подібної поступки буде достатньо для підписання угоди й наступного дня почався спільний наступ на Катеринослав. 27 січня 1919 р. місто було повністю зайняте. Напередодні петлюрівці повідомили робітничі дружини, що на місто знову наступають клятї махновці, й ті вийшли на позиції, але побачивши червоні знамена, перейшли на бік більшовиків. І здорово пошилися в дурні, бо слідом за малочисельним комуністичним загonom місто знову заповнили махновські повстанці, які йшли в ар'єргарді. «Страшні вояки в бурках і лахматих шапках з суворими обличчями»⁷⁷ знову проїхали Катерининським проспектом, лякаючи обивателів.

Одночасно з цим, 27 січня 1919 р., Н. Махно відбив назад Гуляй-Поле, коли дізнався про передислокацію значних сил «кадетів» на Донбас, що давало можливість зітхнути з полегшенням.

Але підписання угоди знову не відбулося. Махновці вимагали негайної передачі їм зброї, а П. Дибенко відповідав, що вони її отримають, як тільки з Харкова підїде «база». Побоюючись обману й того, що вимушені будуть ув'язатися в бої, не отримавши обіцяного, махновці спробували укласти угоду через голову П. Дибенка. Вони відправили до Харкова делегацію на чолі з В. Білашем для зв'язку безпосередньо з комфронту В. Антоновим-Овсієнко. Лишень віддавши махновцям частину обіцяної зброї, П. Дибенко переконав їх підписати угоду. Вона відрізнялася від наступної тим, що не була опублікована в пресі й не мала політичних пунктів, ставши причиною ситуації, коли рано чи пізно обидві сторони повинні були зітхнутися між собою у боротьбі за контроль над відвойованою територією.

Підписання угоди і вступ махновців до складу Червоної Армії, були викликані не взаємним бажанням і метою боротьби, а жорстокою необхідністю, що із самого початку містила в собі зародки майбутньої конфронтації. Махновці планували звільнивши від білих територію району, закріпитися в ньому й тільки після цього пред'явити більшовикам свої політичні вимоги щодо незалежності району. Більшовики ж планували обійтись з махновцями так само, як з іншими українськими повстанцями, що повірили їм. Переформатувати загоны, розбавити їх склад надісланим з Росії поповненням, прибрати в результаті терористичних актів або сфальшованих судових процесів їх команду верхівку й повністю підкорити собі. Низка повстанських командирів в Росії та Україні були таємно вбиті або заарештовані за наказами голови РВР РСФРР Лева Троцького. Але Н. Махно, на відміну від них, зміг відстояти і життя, і військо.

Командуючий Добровольчою армією Збройних сил Півдня Росії генерал Володимир Май-Маєвський разом зі штабом урочисто вступає до захопленої білогвардійцями Полтави. Махновці виженуть їх звідти через півроку, 27 грудня 1919 р.

Печатка відділу постачання 3-ї Задніпровської бригади. В центрі специфічної заокругленої п'ятикутної зорі, що випромінює промені, зображено перехрещені молот та колісний плуг.

Генерал В.І. Май-Маєвський – командуючий Добровольчою армією Збройних сил Півдня Росії. Фото 1918 р.

⁷⁷ Кальницький Я. Під Катеринославом. Харків, 1927. С. 6.

Місто Бердянськ, Бердянська затока і Бердянська коса у вересні 1918 р.

Бердянський вокзал, місце найбільшої махновської кіно та фотосесії в 1919 р.

Урочистий вступ махновців до Бердянську 16 березня 1919 р.

19 лютого 1919 р. П. Дибенко урочисто привіз у розташування махновців наказ про переформування їх загонів у 3-ню бригаду Задніпровської радянської української дивізії, з присвоєнням Н. Махно посади комбрига⁷⁸, що явно потішила честолюбство останнього. Посада комбрига фактично дорівнювала повноваженнями старому царському генеральському званню, тому іноземна преса з цього моменту починає називати Батька на інакше як «Женераль Махно» (General Makhno)⁷⁹. Починаючи з лютого 1919 р. комбриг Махно вів постійний наступ на схід та південний схід і поступово відвоював назад всю територію свого району, зайнявши Пологи, Бердянськ, Маріуполь та провів східніше останнього лінію фронту. Бригада Махна, яка в результаті самочинної мобілізації розрослася до розмірів дивізії, хоч і з напругою, але утримувала фронт, відбиваючись від ударів кубанської кінноти генерала А. Шкуро. Заподіяні нею прориви фронту поки що вдавалось латати резервними частинами.

⁷⁸ РДВА. Ф. 103. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 11.

⁷⁹ Див. напр.: El Paso Herald. 1919. October, 29. P. 2.; The San. 1919. 30 October тощо.

Нестор Махно з підручними на пероні бердянського вокзалу спостерігає, як новосформовані підрозділи 3-ї бригади Задніпровської Української стрілецької дивізії РСЧА, що прямують на фронт, завантажуються в ешелон.
28 березня 1919 р. Кадри із кінохроніки.

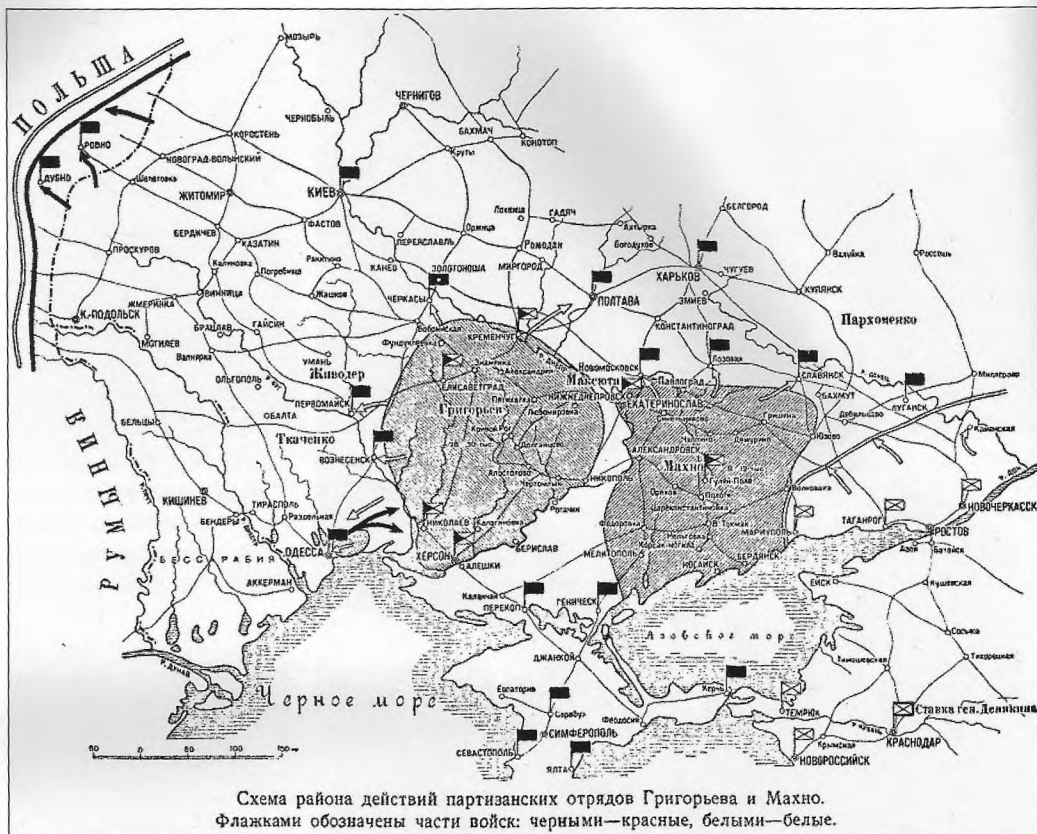
Протягом усього періоду союзу з більшовиками Н. Махно намагався сперти свої стосунки з ними, а загалом і з іншими соціалістичними партіями на платформу «єдиного революційного фронту» проти білої контрреволюції. Цей план означав співіснування в рамках однієї системи влади різних революційних політичних течій, які будували б нове суспільство відповідно до своїх принципів та волі місцевого населення. Але більшовики, перш ніж йти на подібні компроміси, вирішили просто покінчити з опозиційним районом силою зброї.

З грудня 1918 р. по червень 1919 р. повстанський («вільний») район де-юре підпорядковувався УСРР, але де-факто існував цілком суверенно, й анархо-махновці не тільки не запроторили його в хаос та розруху, а й змогли налагодити відносний порядок. Щоправда, в містах: Олександрівську, Мелітополі й Бердянську вдалося закріпитися більшовикам, і з цими комуністичними анклавами велась постійна боротьба за впливи.

На Другому районному з'їзді Рад 15 лютого 1919 р. була обрана Військово-Революційна Рада Гуляйпільського району, що складалася з анархістів, лівих есерів, «лівих більшовиків» та безпартійних⁸⁰. По суті, це був махновський уряд, що забезпечував виконання рішень з'їздів рад і мав право скликати з'їзди наступні. У нього був і власний друкований орган – «Известия ВРС Гуляйпольського району». Безпосередньо на місцях усією повнотою влади володіли місцеві волосні ради, кожна

⁸⁰ РДАСПІ. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 581. Арк. 38.

Повстанські опозиційні анклавні Н. Григор'єва та Н. Махно всередині УСРР, в травні 1919 р. територіально виглядали досить солідно.

з яких послала до ВРР свого представника. Кожне село самокерувалося і підкорялося тільки представникам командної верхівки 1-ї Української Повстанської дивізії імені Батька Махна. Саме так з травня 1919 р. заважалося називатися збройним силам махновського руху.

Селяни стали повними господарями в селах, поміщики й німецькі колоністи були придушені, а їх землі розділені між членами сільських громад. Земля вважалася такою, що належить всьому народу, а користуватися нею дозволялося тільки «трудовому» селянству, тобто тим, хто не використовує найманої праці. Куркулі також втратили свої приватні наділи, перетворившись на звичайних землекористувачів. Водночас заможні господарі, які досягли свого становища власною працею, володіли авторитетом односельчан і становили еліту запорозького селянства, в більшості випадків очолювали місцеві ради. Вимоги комуністів цькувати їх як куркулів вважалися «комісарською глупотою». Більш того, село було переплетено масою родинних зв'язків, тому образати своїх більш заможних, хай навіть далеких родичів, вважалося виявом поганого тону.

Але подібна політика пішла в розріз з політикою більшовиків. У 1919 р. РКП(б) вступила з гаслом націоналізації землі й створення на базі колишніх маєтків радгоспів та комун, що означало в більшості випадків відчуження у селян захопленої ними панської землі. Махновці відверто саботували проведення подібних заходів, хіба що дипломатично не робили відкритих заяв, остерігаючись спровокувати раніше слушного часу невідворотну розв'язку конфлікту. «Махновія», за версією

К. Ворошилова, або «Гуляйпільська незалежна анархо-республіка», як називав її особисто Л. Троцький⁸¹, були недоступні для органів більшовицької влади, але «комуняки» насіли на окраїни, на всю Лівобережну Україну й махновці із віддалених місцевостей стали втрачати терпіння.

22 березня 1919 р. Н. Махно від імені ВРР ГР заявив більшовикам, що якщо вони не приберуть свої органи влади з його території, то повстанці просто розгонять їх. З цього дня рух фактично вступає в стан «холодної війни» з комуністами. Відчуваючи потребу в спільній збройній підтримці, союзники не вважали за потрібне розпалювати ворожнечу, хоча було припинено будь-яке постачання махновської бригади, а потім і самопроголошеної дивізії. Більшовики не відмовилися від претензій на махновський район, а махновці не допускали у себе проявів навіть духу «комісародержавства».

Грабіжницька по відношенню до селянства політика продрозкладки, як і інших заходів «воєнного комунізму», тільки сприяла зміцненню махновських позицій. Зростання повстанських сил добре помітне по кількості волостей, що надсилали делегатів на махновські з'їзди рад. До літа 1919 р. в сферу махновського впливу було втягнуто п'ять повітів повністю: Бердянський, Олександрівський, Мелітопольський, Маріупольський та Павлоградський. Частково рухом було охоплено також Бахмутський та Херсонський повіти. Загальне народонаселення цього краю досягало 3 000 000 чоловік.

Саме в цей час поряд з махновським районом спалахнув потужний заколот отамана Никифора Григор'єва (Серветника), що поставив махновців у вкрай важке становище. Махновці вважали цей виступ передчасним, провокативним та неорганізованим. Крім того, Н. Григор'єв явно намагався втягнути махновців у війну проти більшовиків проти їх волі. «Отаман Таврії та Херсонщини» цілком свідомо змінив напрям свого головного удару з Києва на Катеринослав. Його війська пішли потоком територіями, що межували з «вільним районом», провокуючи махновців на виступ. Але останні саме зав'язли у важких боях з денікінцями й зробити цього не могли, та й не хотіли, пам'ятаючи головний принцип стратегії: будь-що уникати війни на два фронти. В той же час Радянська влада, розгромивши основні сили Н. Григор'єва, тепер завела в тил махновського району свої війська, які були готові придушити за наказом ще одних «бандитів». Через григор'євську авантюру махновці опинились звідусіль оточеними ворогами й звинувачували в створенні подібної ситуації передусім нерозважливого отамана.

Щоправда, безпосереднім результатом григор'євського заколоту було й нагородження Н. Махна орденом Червоного Прапора РРСФР. Використовуючи честолобство Нестора, більшовики таким чином намагались втримати його на своєму боці. Н. Махно, схоже, це розумів, нагородою особливо не пишався і навіть не носив її на людях⁸².

Радянська карикатура на листівці звинувачувала повсталого отамана Н. Григор'єва в речах, які він ніколи не збирався робити. Червень 1919 р.

⁸¹ Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. Т. 2. Кн. 1. Москва, 1924. С. 193.

⁸² Ермаков В., Аптекарь П. А был ли орден? Награждение орденом Красного Знамени батьки Махно. *Родина*. 1994. № 10. С. 37–40.

Т. Машинка
 25.07.19 7/17

... Гудак-Поло Александр, уезды Емат, губ. нахрдитос "Етаб батыхи
 ... в Военно-Революционный Совет Гуд-Польского района, избранного район-
 ... в "Идеи. Машинки устроили здесь свои центр. Зода отключили они из
 ... Давидовича, Угарькова, Митрофановича, и прочая. Их несколько групп,
 ... между собой. Недавно была захвачена Андрихотская газета "Набат",
 ... группой андрихотских и левых с.р. Здесь было много с.р./левых/
 ... которых за последнее время уменьшилось о характере агитации и по-
 ... работи скопавшихся здесь политическим проходимцев говорят проточили,
 ... в основном, и проч. наднях гудак-бандитизма. По указаниям Гудак-Польского
 ... Революционного Совета их работа охватит лет более 70 процентов.

В районе и на фронте андрихотско-Махновско-Бригадой /иногда
 ... уже дивизион /весьма развит бандитизм и с антикоммунизмом. Впервые взрывают
 ... в банях и колодцах /везде /Махновские воюют вблизи Гроута, а в
 ... банди являющейся обыкновенно отрядами Махновской Бригады грабят на-
 ... которые за последнее время при нашем наступлении на Денишищев про-
 ... считает бежать вониза того ону последние. Дорогирже поспешнее около
 ... махновских кон/воинскими и эвакуациями угля, рабочих денег их твое с налицо
 ... телью, типографий заводского оборудования и пр., что творится все по при-
 ... командования 5-ой бригады. Все направляется к Гудак-Поло, где предполагается
 ... организовать патронные и снарядные заводы. Политическая работа Коммунистов
 ... крайне затруднена и почти замерла в подполье. В связи со статьей в "Кур-
 ... жинских Известиях про Махновца называли бандитизм, что было не так
 ... тельно /Махно объявил дестоталинским вождь Коммунистов. По этому кон-
 ... вливание, пока дело не разрешено утром. В Гудак-Польско без прома прошло 23
 ... июля в 7 Махновских Проломилот ошито. Совет был, расформирован, но
 ... есть сведения, что они убьют. Политотдел бригады вносит планы дестоталинские
 ... работается его воевать в задержан, над ним надеются, их дестоталин, что
 ... вы шлет махновца, иди и т.д. Маршал Никифоров о революционер Гудак-Поло
 ... был от политотдела продолжали от лодкалов и обиделся, адресовать вы-
 ... вой организации. Политком бригады Петров /бывший представитель Лиховского
 ... Совета до махнов/ничего нет и да о повооруженный человек. В Гудак-Польском
 ... деятеле есть стремление расширить свое влияние далеко за пределы за-
 ... хваченного ими района их агитаторы появляются в других районах, а из Гудак-
 ... вать за совет андрихотско Махно-Земский /арестованный в 10 июня/ был коман-
 ... крошая от бригады по важным делам в Юмари. Между Григорьевым и Махно про-
 ... воюю обихи дождящими и велись переговоры по поводу, Махно заявил Гри-
 ... горьеву, что он ему не сочувствует. Гудак-Поло работает две типографий и
 ... ошла на Мариуполь несут еще одну. За последнее время в работе отключили ма-
 ... оя множество темных и поворотливых элементов. Военно-Революционным Со-
 ...

Телеграфъ
 Телеграмма
 СИМФЕРОПОЛЬ ШТАБ АРМИИ

Въ _____

И. СМЕРДИЧ ШТАБ 1 ДИВИЗИИ НР 66.421.8/6.22.5 № _____

Получено _____

Принято _____ до 19 _____

Итого _____ № _____

Принято _____

№ ПЕРЕДАЧ В КОПИИ ПРИВЕЗЕННУЮ КРАСНОАРМЕЙЦЕМ ТЕЛЕГРАММУ ИЗ МЕЛИТОПОЛЯ ПОСЛЕ ЕЕ РАЗБОРА ПРОВУ ПОСТАВИТ МЕНЯ В ИЗВЕСТНОСТ О ПРИНЯТЫХ ВАМИ МЕРАХ И ВОЗМОЖНО АРЕНДА ИЗ АЛЕКСАНДРОВСКА ОТ 6/8 С П ЗА НР 456.ВНЕ ВСЯКОМ СЛУЧАЕ ПЕРЕДАЕТ ПО СТ ДО МЕЛИТОПОЛЯ З Н КОММУНИСТИЧЕСКИМ ПАРТИЯМ Ч Н ВСЕМ ВОЛОСТНЫМ ВОЕННЫМ КОМИССАРАМ АЛЕКСАНДРОВСКОГО УЕЗДА ПРИНАЗ ПО ВОЕННЫМ ЧАСТЯМ И УЧРЕЖДЕНИЯМ КОМИССАРИАТАМ ПО ВОЕННЫМ ДЕЛАМ Г АЛЕКСАНДРОВСКА И УЕЗДА НР 1485.5.1919-1919 Г ОБЪЯВЛЯЮ ДЛЯ ТОЧНОГО И НЕУКЛОННОГО ИСПОЛНЕНИЯ ПРИНАЗ НР 1824 РЕВОЛЮЦИОНАГО ВОЕННАГО СОВЕТА ХАРЬКОВ ВСЕМ ВОЕННЫМ КОМИССАРАМ И ИСПОЛНОМА АЛЕКСАНДРОВСКОГО МАРИУПОЛЬСКОГО ВЕРЯНСКОГО БАХМУТСКОГО ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО ПАВЛОГРАДСКОГО ХЕРСОНСКОГО УЕЗДОВ НА 16 ИЮНЯ ИСПОЛНОМ Г ГУЛЯЯ/ПОЛЯ СОВМЕСТНО ШТАБОМ БРИГАД МАХНО ПЫТАЕТСЯ СОЗНАТ СОВЕТСКИЯ И ПОВСТАНЧОНИЯ СЪЕЗДА ОТ УЕЗДОВ АЛЕКСАНДРОВСКОГО БАХМУТСКОГО И ПАВЛОГРАДСКОГО ОЗНАЧЕННЫЯ СЪЕЗДА НАПРАВЛЕН ЦЕЛЯКОМ ПРОТИВ СОВЕТСКОЯ ВЛАСТ НА УКРАИНЕ И ПРОТИВ ОРГАНИЗАЦІИ ВЪНАГО ФРОНТА В СОСТАВ КОТОРОГО ВАДИ

12.11.5168

Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу НКВС УСРР для РНК УССР від 7 травня 1919 р. із звинуваченнями махновців у бандитизмі, антисемітизмі та антикомунізмі.

Телеграма П. Дибенка з штабу 1-ї Задніпровської дивізії (Сімферополь) про заборону IV з'їзду Рад повстанського району, скликаного на 16 червня 1919 р.

Штаб 6-го Задніпровського полку 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії, командуючий Григорій Чайка. У серпні 1919 р. полк повним складом перейде з РСЧА до РПАУ/м/.

16 травня 1919 р. в Україну на своєму знаменитому агітпоїзді прибув Л. Троцький, який вирішив покласти кінець грі з махновцями в союз. Він жорстоко розкритикував українських націонал-більшовиків за їх безвольну позицію. «Демон революції» аргументовано стверджував, що Н. Махно ніколи не стане під червоний прапор, що захоплюючи нові райони та збільшуючи чисельність своїх військ, він не розтринькує свій вплив, а збільшує його, що махновський район з його суверенністю є фактично державою в державі. А також те, що Н. Махно, поза всякими сумнівами, вже давно здогадався про більшовицькі задуми стосовно своєї долі і тепер тільки й чекає, аби виставити рахунок своїм «союзникам».

Справді, вже давно серед партійного керівництва ходили пропозиції «прибрати» Н. Махно. Так, 19 квітня 1919 р. член РВР Південного фронту Г. Сокольніков у телеграмі В. Леніну запропонував зробити це невідкладно. Ілліч написав на бланку: «...треба підтримати»⁸³.

Розвідка, у вигляді її начальника – Лева Голика, попереджала Батька щодо того, щоб він у жодному разі не їздив по виклику ні «в губернію», ні «в республіку», оскільки це означає пастку. Після цього більшовики інспірували серед махновців спробу путчу. Командир Покровського полку, комуніст А. Падалка взявся зненацька напасти на Гуляй-Поле й полонити штаб бригади. Але Н. Махну, який саме перебував у Бердянську, в останній момент вдалося дізнатися про заколот. Прожогом сівши на приписаний до бригади аероплан, він за дві години покрив відстань до Гуляй-Поля й наче шуліка впав на голови змовників. З допомогою повстанців полку вірного Ф. Скомського Н. Махну вдалося зненацька напасти на штаб падалківців, схопити путчистів і не зволікаючи розстріляти їх⁸⁴.

Тепер більшовики чекали, що скориставшись ускладненнями на фронті Н. Махно оголосить про розрив стосунків з комуністами й проголосить власну, Приазовсько-Донецьку республіку. Прогнозувалося, що ця республіка стане в позицію збройного нейтралітету до воюючих сторін. Новини про намір скликати махновцями IV районний з'їзд рад були сприйняті за початок заколоту, і Л. Троцький забив тривогу⁸⁵, взявшись за рішучі дії.

Почата більшовиками компанія з ліквідації власного союзника в особі Н. Махна, напевно, не має аналогів у новітній історії. 25 травня 1919 р., в розпал потужного наступу білих на махновському фронті, Рада Робітниче-Селянської оборони УСРР прийняла секретне рішення про ліквідацію «махновщини». Підрозділами, що стояли в тилу махновців, вирішили поки що не ризикувати. Загибель махновського фронту можна було спостерігати просто не втручаючись у його протиборство з А. Шкуро, оскільки у повстанців знову закінчилися патрони, а більшовики не збиралися їх давати.

⁸³ РДАСПІ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 9361. Арк. 1.

⁸⁴ Чоп В.М., Лиман І.І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921). Мелітополь, 2019. С. 98.

⁸⁵ ДАЗО. Ф. р. 423. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25.

Лев Троцький (Лейба Бронштейн) – голова Реввійськради РРСФР і Народний комісар по військовим та морським справам. Фото 1919 р.

Підбірка кінохроніки з участю Л. Троцького на фоні його промови про необхідність союзу радянських республік (1919 р.).

Андрій Падалка, командир Покровського повстанського загону (полку). Фото 1916 р.

Генерал-майор Андрій Шкуро (Шкура) – начальник 1-ї Кавказької козачої дивізії ЗСПР. У травні 1919 р. запропонував Н. Махну перейти на бік А. Денікіна, як колись це зробив він сам. Фото 1918 р.

Але Шкуро, в черговий раз прорвавши фронт, повів наступ не на «махновський» південь, а на північ. І тому для прискорення загибелі 1-ї УПД Л. Троцький 4 червня 1919 р. особисто наказав Н. Махну закрити її піхотними полками ділянку фронту в 100 верст на північному фланзі, де втекли з фронту в тил дивізії 13-ї армії РСЧА. Подібний наказ означав послати людей на вірну смерть і Н. Махно відмовився його виконувати, нецензурно вилаявши по телеграфу Л. Троцького, який наполягав на своєму. Цей момент був використаний останнім, а також головою РНК УСРР Х. Раковським для оголошення Н. Махна поза законом.

6 червня 1919 р. в штабі 1-ї УПД дійшли висновку, що Н. Махно треба відмовитися від командування військами і виїхати подалі від них, щоб вивести збройні сили руху з-під подвійного удару. 9 червня 1919 р. Батько сповіщає червоне командування про свою відставку⁸⁶. Саме цей вчинок комуністи згодом і назвуть «зрадою Махно»⁸⁷. Відповіді на цю заяву повстанці не дочекалися. Замість неї з Харкова, під виглядом штабу 14-ї армії, що начебто шукав з махновцями співпраці, прибув Надзвичайний військово-революційний трибунал, якому вдалося зненацька арештувати й розстріляти вісьмох членів махновського штабу.

Вражений віроломністю комуністів, Н. Махно разом із загоном в кілька сот чоловік і скринею грошей залишає повстанські частини й 15 червня 1919 р. прибуває на ст. Великий Токмак. Тут його знайшла організована Марусею Никифоровою група анархо-терористів. Один із її підрозділів збирався провести в Москві серію замахів на лідерів більшовизму й палаючий помстою Н. Махно фінансував його для проведення задуманих операцій.

⁸⁶ РДВА. Ф. 33987. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 229.

⁸⁷ Какурин Н. Как сражалась революция. Москва; Ленинград, 1926. Т. 2. С. 217.

КОМАНДАРМ

*На околиці
Гуляй-полевій
Позбиралися
Буйні голови.
Та як стали бить,
Як пішли палить
У Денікіна
Аж живіт болить...*

С. Єсенін.

«Пісня про великий похід»

У середині червня 1919 р. оголошений поза законом Н. Махно продовжував перебувати із своїм невеликим загonom на денікінському фронті. Суцільної його лінії на Запоріжжі вже не було, підрозділи 13-ї армії РСЧА, не витримавши білого наступу, тікали в тил, оголюючи фронт. Ці частини стали називати «житомирськими полками» через місце їх улюбленої схованки – житні лани. «Дезорганізуючі все навколишнє частини дезертирів, зграями бродили у прифронтовій смузі, грабуючи й вбиваючи одне одного, влаштовуючи полювання та облави на комсклад і комісарів»⁸⁸.

У такій обстановці Н. Махну кілька тижнів вдавалося знаходити такі місця, звідки була можливість одночасно нападати як на наступаючих «кадетів», так і на відступаючі червоні обози, не кажучи вже про «житомирців» чи продзагони. Н. Махно збирав кулемети. Але це все були дрібниці порівняно із задумами. Бажаючи вийти на більш високий рівень політичної значимості, Н. Махна захоплює ідея об'єднання із загонами отамана Н. Григор'єва, що продовжували операції в межах Херсонщини.

20 червня, переправившись через Дніпро по Кічкаському мосту, махновський загін опинився на Правобережжі. Його сили нараховували 300 кавалеристів, 100 піхотинців і «кулеметну команду» в 72 станкових та 48 ручних машин. 26 червня 1919 р. в с. Хортиця Н. Махно зустрівся з делегованим від війська О. Калашниковим та обговорив з ним майбутні плани⁸⁹. Було вирішено не піднімати поки що ніяких заколотів разом з військами 14-ї армії відступати на Правобережжя. Не зважаючи на малочисельність, Н. Махно не падав духом і на мітингу в с. Чумаки урочисто заявив: «Громадяни! Коли ми переможемо Донецький басейн, то в нас буде мануфактура й взагалі все, що треба для існування селянина, а зараз я вам нічого не можу дати, тому що в мене нічого нема. Коли ми завоюємо Малу Азію, у нас буде бавовна, коли завоюємо Баку, тоді буде у нас нафта»⁹⁰.

Трохи згодом в с. Компаніївка махновські повстанці об'єднуються з григор'євцями⁹¹. У результаті виникає нова, політично суверенна військова організація – Революційна Повстанська Армія України, чисельність якої поки що не перевищувала 2000 чоловік. Першим командуючим РПАУ було обрано

⁸⁸ Кривошеев А. Будни Красной Армии. Военно-историческая комиссия по изучению гражданской войны. Материалы. Т. 2. Москва, 1923. С. 149.

⁸⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 29. Спр. 124. Арк. 35.

⁹⁰ РДВА. Ф. 199. Оп. 2. Спр. 182. Арк. 18.

⁹¹ РДАСПІ. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 525. Арк. 82.

**Генерал Антон Денікін –
головнокомандуючий
Збройними силами
Півдня Росії.
Фото 1916 р.**

Н. Григор'єва. Щоправда, він був зобов'язаний підкорятися рішенням армійської Військової Революційної Ради, де переважали махновці й головою якої вибрали Н. Махна. Такий розподіл посад здався Н. Григор'єву несправедливим через побоювання, що керуватиме все-таки Н. Махно, і він заявив, що теж хоче бути співголовою ВРР, що він теж отаман. На що Н. Махно відповів: «Отаман – та битий!» і посадою своєю не поступився.

Після тривалих суперечок ідеологією армії був оголошений анархізм, а з Н. Григор'єва було взято слово про припинення єврейських погромів.

Об'єднавшись у РПАУ, махновська та григор'євська фракції не дійшли повної згоди. Каменем зіткнення стала зовнішня політика. Визначалась вона на загальному зібранні командного складу досить оригінальним способом: Отаман і Батько по черзі пропонували, кого вони хочуть «бити». Н. Григор'єв планував вступити у союзницькі зносини з Денікіним та Петлюрою, принаймні, тільки з Денікіним, об'єднаним фронтом виступаючи проти більшовиків⁹². Н. Махно, навпаки, передусім бажав воювати з білими, які вигнали його із Запорожжя. Повністю це питання так і не було узгоджене, хоча Н. Григор'єв і зробив вигляд, що погодився з Н. Махно.

Після цього Батько ненадовго залишив армію й поїхав забрати жінку з її рідного села – Піщаного Броду. Це була вже третя з осені 1917 р. громадянська дружина («подруга») Нестора Махна. Другою, недовго, стала колишня телефоністка за фахом, уродженка Великомихайлівки Тіна Овчаренко. Махновські командири чомусь відразу її сильно незлюбили. Порадившись між собою, вони вирішили, що «овчаренчиха» занадто відволікає Батька від революції й доклали певних зусиль задля зруйнування їх сумісного життя. Підмовлений ними «Федя» Шусь, позалицявшись для вигляду, зненацька напав і згвалтував жінку, чим змусив Тіну покинути розташування повстанських загонів.

Але холостяком Н. Махно залишатися не захотів, подібне становище породжувало занадто багато спокус. В еміграції він згадував, що під час війни жінки відверто впадали за ним і він, при бажанні, міг вибрати собі будь-яку. Але Н. Махно розумів, що Батько не повинен був виглядати в народній уяві розпусником, який у кожному селі гуляє окреме весілля. Для підтримання свого авторитету Н. Махно знову вирішив одружитися. Підходяща кандидатура мала у вигляді вчительки природознавства та української мови гуляйпільської гімназії Агафії Кузьменко, яку Н. Махно вольовим рішенням перейменував у Галину. Молода жінка була поставна, красива, вольова, з потягом до честолюбства та авантюр. Досить скоро Н. Махно вже зажив з нею в громадянському шлюбі. Навесні 1919 р. з початком «холодної війни» Н. Махно, подумавши, відіслав чергову «подругу», від гріха подалі, до її батьків й тепер поспішав до коханої.

Вперше побачивши патлатого «зятя», батьки жінки висунули вимогу – одружитися «по-справжньому», тобто обвінчатися в церкві. Н. Махно взагалі-то був атеїстом, але також і людиною без комплексів і тому погодився, аби задобрити тестя, колишнього жандарма й заможного селянина.

**Галина Андріївна
Кузьменко («Матінка
Галина»). Влітку 1919 р. –
дружина і особистий
секретар Н. Махна.
Фото 1917 р.**

⁹² Н. И. Махно: Воспоминания и документы. Киев, 1991. С. 64.

«Свайба» проходила з небаченою помпою. Звезеними звідусіль килимами, по яких їхала тачанка молодого, вкрили весь шлях від хати нареченої до Престолу Божого. Мобілізовані самогонні апарати видали на-гора море оковитої. Музики, які задля заробітку посходилися до Піщаного Броду зі всієї округи, грали на кожній вулиці. Усіх бажаючих годували й напували до схочу. Заморившись від запальних танців, махновці для посилення ефекту стріляли в повітря. На десерт, тобто на другий день весілля, Н. Махно підбив піщанобродців напасти на сусідню станцію Помощну, де спостерігалась концентрація більшовиків. Очолена «князем» «свайба» озброїлася, налетіла на станцію, розбила «красних» і, захопивши багаті трофеї, повернулася продовжувати веселитися.

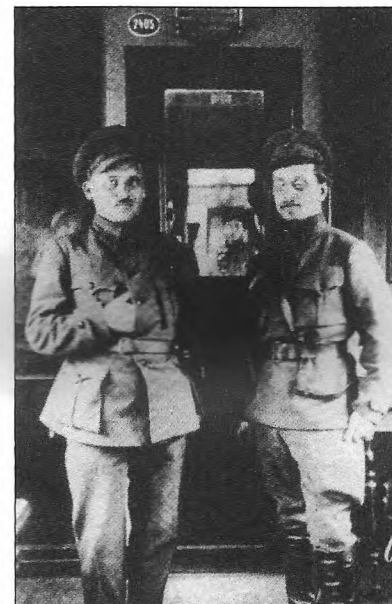

Єлисаветград
(Кропивницький),
зайнятий махновцями
10 липня 1919 р.

Коли Н. Махно відгуляв і покинув село разом із законною дружиною, до нього завітав загін на чолі з відомим більшовиком В. Затонським, що вирішив показати всю суворість радянської влади до пособників контрреволюціонера. У Піщаному Броді було розстріляно кілька десятків місцевих жителів. Серед них: старого Андрія Кузьменка за те, що він тесть Махна, місцевого священика за те, що обвінчав Махна та місцевого вчителя Д. Маруценка за те, що прочитав махновцям лекцію про атеїзм⁹³. Дізнавшись про біду, Н. Махно повернувся й вночі напав на карателів, перебивши їх усіх до єдиного. Але В. Затонський чи то випадково, чи то щось відчувши, виїхав із села напередодні увечері.

Потім Батько поспішив назад до армії, яку червона преса вже охрестила «махновсько-григор'євськими бандами». 10 липня 1919 р. вони, з метою демонстрації сили, на один день зайняли Єлисаветград (Кропивницький). Повстанцям вдалося проникнути в місто непомітно, під виглядом селян, які приїхали на базар. При цьому вони захопили й пограбували потяг голови ВЦВК УСРР П. Петровського, що саме стояв на вокзалі⁹⁴.

По поверненню з міста, помилково прийнявши РПАУ за загін Н. Григор'єва, до Н. Махна прийшло два посланці від білих і вручили йому

Комдив Н. Григор'єв
та комфронту
В. Антонов-Овсієнко.
Фото 1919 р.

Смерть Григор'єва.

Согласно большевистскому радио-телеграфному сообщению, „атаманъ“ Григор'евъ былъ застрѣленъ другимъ „атаманомъ“, извѣстнымъ разбойникомъ Махно при ихъ личномъ свиданіи въ деревнѣ Сектово. (Херс. губ.)

Повідомлення про смерть отамана Н. Григор'єва в копенгагенській газеті «Возрождение» 12 липня 1919 р.

⁹³ Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ, 2007. С. 176.

⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 70.

Симон Петлюра –
головний отаман
військ УНР та Голова
Директорії УНР.
Фото 1919 р.

Кінохроніка та підбірка
фотоматеріалів
(1918–1920 рр.)
за участі С. Петлюри .

листа з пропозицією перейти до них на службу. Вийнявши пістолета, Н. Махно тут же застрелив їх. Невирішена проблема зовнішньополітичного курсу РПАУ призвела до трагічних результатів. Через місяць після об'єднання, 27 липня 1919 р., в селі Сентово махновці вчинили військовий переворот. Григор'євська частина штабу і ревійськради на чолі з отаманом була перебита, владу повністю захопили махновці. У переданому по телеграфу повідомленні Н. Махно заявив, що бере на себе всю історичну відповідальність за скоєне, оскільки впевнений у своїй правоті.

Закріпившись в районі ст. Помощна – Новоукраїнка, махновці зайнялися переформуванням своїх частин і посиленою агітацією серед червоноармійців. За одними даним 13, за іншими – 19 серпня 1919 р., отримавши наказ про відступ на північ, в районі Нового Бугу збунтувались старі махновські частини, які напередодні були зведені в 4-ту позаштатну бригаду 58-ї дивізії РСЧА. Гасла перевороту були прості й патріотичні: «Комуністи бросають рідну Україну!», «На захист України від Денікіна, від комуністів, від білих, від всіх бросаючих і насідаючих на Україну!»⁹⁵

Арештувавши командирів та комісарів повсталі частини, прихопивши з собою й масу першопочатково червоноармійських частин, з обозами й натовпами біженців рушили на з'єднання з РПАУ. 30 серпня 1919 р. в с. Добровеличківка махновські сили нарешті об'єдналися. Малий Н. Махно верхи на величезному білому жеребці, під чорним прапором, вітав новоприбулі частини. Не гаючись, був обраний новий склад Військової Революційної Ради армії та затверджена її нова структура. До титулу армії було зроблено доповнення – махновців /м/, аби не плутати назву зі старою, напівгригор'євською. Загальна чисельність її бійців становила 15 000 чоловік, а разом з обозами – більше 30 000 чоловік. Одних поранених нараховувалося до 6000 чоловік. Разом з військами в околиці Добровеличківки прикотив по трьом шляхам гігантський обоз, що слідував за повстанцями ще із Запорозжя.

Тисячі селянських родин кинули рідні села через побоювання неминучої розправи з боку денікінців, завантажили майно на вози й поганяючи худобу

Зустріч командирів
РПАУ/м/ зі старшинами
УСС в Умані.
Фото вересня 1919 р.

⁹⁵ Анулов Ф., Верхотурский А. Прорыв. Б.м., 1929. С. 13.

відправились у подорож. «Великий відступ» літа 1919 р. зайняв загалом близько 600 верст. Тепер обоз спробували розподілити поміж підрозділами армії. Виявилось, що він складався з 12 500 бричок та підвод. Про будь-яку мобільність із таким баластом не доводилося навіть і говорити.

Тим часом становище на фронті різко загострилося. Білий полковник Я. Слащов перейшов у наступ і оточив махновців, що мобільно скупчилися на невеликій площі. Оточення Н. Махно ніколи не боявся, армія мала зібрану з миру по нитці майже тисячу кулеметів, більшість з яких, щоправда, стояла без набоїв. На засіданні комскладу було поставлено питання про подальші дії. Більшість командирів висловились за те, аби відступити на захід, до Умані, для союзу з Петлюрою та УНР⁹⁶, де була можливість розвантажити армію й дістати боєприпаси.

Поворот махновської політики в бік союзу з УНР влітку 1919 р. не був випадковим. Він відображав процес пробудження національної свідомості серед махновців, адже в національному відношенні РПАУ/м/ на 90 % була українською. В Україні зразка 1919 р. слова «селянин» та «українець» були синонімами. Селянський рух був приречений на свою українізацію.

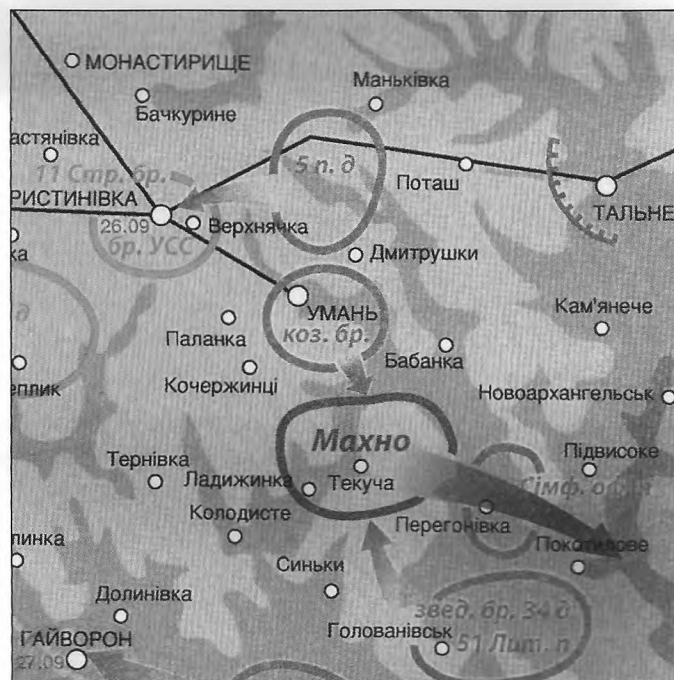
Недовірливе ставлення до «махновщини» з боку національної інтелігенції, інтернаціональні гасла, політична конфронтація з київськими урядами 1918–1919 рр. багато в чому гальмували її хід, але зупинити не могли. Успіхи в Україні російських політичних режимів (білого та червоного) й зростаюча самоідентифікація народу не могли не підводити Н. Махно до думок в національному напрямі. На прикладі Н. Махно це помітно хоча б у тому, що він, з допомогою дружини, вивчив рідну мову, повністю забуту ним у тюрмах. До того ж соціаліст С. Петлюра теж вписувався в махновський принцип «єдиного фронту» проти білої контрреволюції.

Найбільш ініціативні патріоти, особливо інтелігенти, намагаючись повернути ідеологію руху до національної ідеї, згуртувалися в групу. Її очолили «войовничий українець» і секретар ВРР Хома Шпота та Г. Кузьменко, яка мала неофіційний авторитет як «законна» дружина Н. Махна. Її прибуття до війська 25 липня 1919 р. можна брати за орієнтир кінцевої консолідації групи. Намагання С. Петлюри порозумітися з А. Денікіним вважалося її членами дискредитацією ідеї національного визволення України. Махновці з їх безкомпромісністю щодо «білих» мали перехопити знамено ідеї. Стверджувалось, що це не лише не суперечить базовому гаслу руху: «З пригнобленими проти гнобителів завжди!», а й вдало доповнює його. Українська група

Фотій Мелешко – повстанець, письменник і дезертир. Фото 60-х рр. ХХ ст.

Карта уманського прориву РПАУ/м/ у вересня 1919 р.

⁹⁶ Движение махновских частей в период августа-декабря 1919 г. *Летопись революции*. 1925. № 4. С. 89.

Нестор Махно
в жовтні 1919 р.

закидала С. Петлюрі, буцімто він «продав Денікіну за чичевицеву юшку... програму національного визволення України»⁹⁷.

Тоді ж група петлюрівців, що потрапила в оточення, в числі яких перебував і Ф. Мелешко, отримала запрошення від Г. Кузьменко на зустріч з Н. Махном. При знайомстві Батько своєрідно пожартував, чи не боїться Мелешко, бо поширюються чутки, буцімто Н. Махно вбиває кожного зустрічного національно свідомого співвітчизника. Петлюрівцям запропонували займатися культурною роботою, зокрема створити з поміщицьких книгозбірок похідну бібліотеку РПАУ/м/. Передбачалося, що саме вони стануть посередниками в переговорах з УНР⁹⁸.

Час для дій було обрано якраз підходяще. З одного боку, в таборі армії відбулося різке збільшення українських культурних робітників, які евакуювалися із захоплених денікінцями територій. З другого – в таборі були відсутні русифіковані анархісти, які займалися проведенням антибільшовицької компанії, з виправдання Н. Махно, у містах України.

Прорвавши оточення, махновці знову відступали на захід. Відстань від Добровеличківки до Умані не набагато більша 80 кілометрів. У кращі часи домчали б за день. Тепер доводилося вести важкі ар'єргардні бої з білою кіннотою. В них загинув Григорій Махно – рідний брат Батька, що теж мав військовий талант, але на відміну від

брата був спокійною та врівноваженою людиною. Загинув і кращий ад'ютант Н. Махна – Сидір Лютий («Петя»). Сам Н. Махно спав не роздягаючись, по три-чотири години на добу. Нарешті прийшли вісті, що в околицях Умані розвідники повстанців зіштовхнулись з загоном «січових стрільців» Української галицької армії (УГА).

С. Петлюрі в даний момент махновці були не потрібні, він бажав примиритися з А. Денікіним, адже політика війни проти білих і червоних одночасно загрожувала катастрофою. Але махновці могли пригодитися, якщо спроби примирення з білими закінчилися б невдачею. Петлюрівська політика полягала в тому, аби одночасно проводити переговори і з Махно, і з Денікіним за умови, що сторони будуть залишатися у невіданні щодо паралельних зносин. Події показали, що проведення подібної політики було великою помилкою, це дискредитувало С. Петлюру навіть серед махновців-патріотів. Повстанці здогадувалися про подібний стан справ, і перспектива своєї загибелі, як запоруки україно-російської дружби, їх зовсім не надихала.

Н. Махно здавався С. Петлюрі непевним не лише у військовому відношенні. При бажанні той міг виступити суперником УНР у репрезентації України на міжнародній арені. Так, ще 30 березня 1919 р., в Маріуполі, під час переговорів з французькою ескадрою, О. Чубенко говорив від імені махновців як представників

⁹⁷ Тепер І. Махно. Харків, 1924. С. 50.

⁹⁸ Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія. *Новий шлях*. 1959. 18 грудня.

«українського народу, що не знаходиться в стані війни з народом французьким»⁹⁹. До С. Петлюри дійшли відомості й про польську делегацію, яка напередодні відвідала Н. Махна. Той відмовився вести переговори, хоча Польща і надалі не полишала, як вказує Ю. Тютюнник, спроби замінити представника України з С. Петлюри на Н. Махна¹⁰⁰. Тим на менш, 20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка угода була підписана. З боку УНР це зробили: головний отаман С. Петлюра та генерал Ю. Тютюнник, а з боку РПАУ/м/ – армійський «дипломат» О. Чубенко та завідуючий культпросвітою армії В. Волін.

Оригінал договору на сьогодні ще не віднайдено. Перекази його змісту, що наводяться в різних джерелах, зроблені на основі спогадів людей, скільки-небудь знайомих з ним. На сьогоднішній день можлива лише наближена реконструкція його пунктів. Так, Г. Кузьменко згадувала, «що договір... про перемир'я укладався, аби... не проливати української крові»¹⁰¹. Обидві сторони зберігали свою самостійність, засновану на принципі «військового нейтралітету», – продовжує П. Аршинов¹⁰². «Обидва боки зобов'язувались вести боротьбу з генералом Денікіним», – повідомляє В. Білаш¹⁰³, «до повного знищення білих», – додає більшовицьке розвіддонесення¹⁰⁴. У разі спільної перемоги УНР зобов'язувалась надати махновцям територію для побудови на ній «Вільного Радянського Ладу». Пункти угоди, що стосувались безпосередніх військових справ, досить докладно виклав В. Білаш. Махновці зобов'язувались узгоджувати свої оперативні плани з штабом головного отамана армії УНР. РПАУ/м/ отримувала боєзапаси й спорядження від армії УНР. Хворі та поранені махновці розміщуються в петлюрівських лазаретах, де повинні отримувати належне лікування. Для дислокації РПАУ/м/ на даний момент відводиться територія завширшки в 40 та завглибшки в 60 верст. Пропаганда махновської ідеології за цими межами заборонялася. Також махновці отримували зброю від армії УНР. Точніше, отримали безкоштовно тільки 125 000 патронів, а ще 525 000 купували за 50 000 золотих карбованців. Тепер Н. Махно було чим зарядити свою тисячу кулеметів, хоча б на один раз. Події вересня 1919 р. стали одним із ключових моментів новітньої історії України, «точкою біфуркації», коли вона могла змінити свій хід.

Трагедія ситуації полягала в тому, що ніякі акти доброї волі, на кшталт турботи про поранених повстанців, вже не могли впевнити Н. Махна, що з ним ведуть чесну гру. Розуміння цього давало йому моральне право чинити так само. Головною причиною подібного ставлення стали навіть не свідчення про контакти С. Петлюри з денікінцями, а відомості про існування у РПАУ/м/ внутрішньої змови.

Результати впливу українських активістів на Н. Махна не вдовольнили їх запитів. Посилаючись на важке військове становище, Н. Махно не пішов на негайне

Роман Купчинський –
стрілець, поет
і композитор.

⁹⁹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 119.

¹⁰⁰ Тютюнник Ю. З поляками проти України. Київ, 1924. С. 11.

¹⁰¹ Семанов С.И. Под черным знаменем. Роман-газета. 1993. № 4. С. 39.

¹⁰² Аршинов П. История махновского движения. Запорожье, 1995. С. 133.

¹⁰³ Белаш А.В., Белаш В.П. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 305.

¹⁰⁴ Движение махновских частей в период августа-декабря 1919 г.

Летопись революции. 1925. № 4. С. 90.

затвердження гасел національного визволення й переніс їх «до кращих часів у площину теоретичної дискусії»¹⁰⁵. Навіювало тривогу і повернення до армії русифікованих анархістів. У цих умовах «українська група» зважилась ризикнути й організувати змову з метою підпорядкування РПАУ/м/ командуванню УНР. Щось схоже напередодні сталося з УГА, яка увійшла до складу збройних сил УНР.

Джерела, які проливають світло на ці події, вкрай убогі, що пояснюється таємним характером справи. І. Тепер каже тільки, що змова була і що, найімовірніше, українську групу заслало петлюрівське командування¹⁰⁶, що відображує офіційне сприйняття цих подій керівними махновцями. Досить конкретні відомості наводить В. Дубровський, посилаючись на свого інформатора, відомого поета та композитора Р. Купчинського, а той – на почуте від Х. Шпоти під час його візиту до галичан. Із його слів, Х. Шпота вступив у змову з Ф. Щусем на випадок зміщення Н. Махна з посади командуючого на користь Х. Шпоти, отримавши в цьому підтримку Г. Кузьменко. Шанс для заколоту був втрачений тому, що Н. Махно дізнався про існування змови¹⁰⁷. З його подальших дій можна судити, що знання про змову було вкрай поверховим. Ані конкретних задумів, ані імен учасників Н. Махно не знав. Дружину і Ф. Щуса не підозрював до самої смерті. Зрозуміло, що після випадку з Н. Григор'євим Н. Махно повинен був особливо чутливо реагувати на інформацію про існування в армії таємних змов, а мала інформованість давала простір для підозр.

Спроба змови призвела до протилежних наслідків, ставши головною причиною переходу махновців на антипетлюрівські позиції й випуску відповідної відозви. У відозві «Хто такий Петлюра?» зокрема говорилося: «Петлюра добивається Української демократичної республіки. Це значить, що він хоче встановити на Україні такий порядок, при котрому державна влада буде знаходитися в руках багатих і заможних класів. Власність поміщиків на землю, капіталістів на будинки, фабрики і заводи знову постане в минулій силі. Робітничий клас стане, як і раніше, наймитом у буржуазії. Селянство буде розчленовано на бідних та куркулів, при чому куркулі будуть заводіями в господарстві і політиці. Петлюра – ворог трудового народу. Один раз він зрадив нас німецьким генералам. Тепер продає французьким і англійським капіталістам, намагаючись добитися влади над нами й встановити порядок, вдовольняючий буржуазію»¹⁰⁸.

Більш того, Н. Махно вирішив помститися, організувавши замах на життя С. Петлюри¹⁰⁹, заради цього вступивши у змову з групою вороже настроєних проти С. Петлюри галицьких офіцерів¹¹⁰. Спільний план зазнав невдачі. Особиста зустріч Батька і Головного Отамана, під час якої планувався замах, не відбулася, але ні про яку співпрацю після подібних подій вже не могло бути й мови.

Те, що УНР не змогла, та й не схотіла, знайти спільної мови з РПАУ/м/, обернулось трагедією національного масштабу. Розрізнені українські табори в недалекому майбутньому будуть поодиноці зломлені переважаючою військовою силою більшовиків. Провина лежить рівно на обох національних таборах. І на Н. Махно, який взагалі дивився на державність скоса, і на пихатих діячів УНР з їх ставленням до повстанства як до національно незрілого, споживацького руху. Нехтування УНР невідкладними селянськими вимогами, нерішучість дій у їх задоволенні викликали, врешті-решт, недовіру українського села до націонал-соціалістичного уряду та до національної держави взагалі, забезпечивши цим її невідворотну загибель.

25 вересня 1919 р. махновці знову виявилися оточеними білими військами. Замість обіцяного наступу петлюрівці відступили по всьому фронту, залишивши повстанців у «мішку». Разом з ними відступив і невдалий

¹⁰⁵ Тепер І. Махно. Харків, 1924. С. 51.

¹⁰⁶ Тепер І. Махно. Харків, 1924. С. 51.

¹⁰⁷ Дубровський В. Батько Нестор Махно – український національний герой. *Чорноморський збірник* (Гарсфельд). Ч. VI. 1946. С. 12.

¹⁰⁸ Равич-Черкаський М. Махно и махновщина. Екатеринбург, 1920. С. 8.

¹⁰⁹ Тепер І. Махно. Харків, 1924. С. 51.

¹¹⁰ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*. Cambridge, 1977. P. 291.

суперник Махна – Х. Шпота, який саме перебував в УГА в якості повстанського представника.

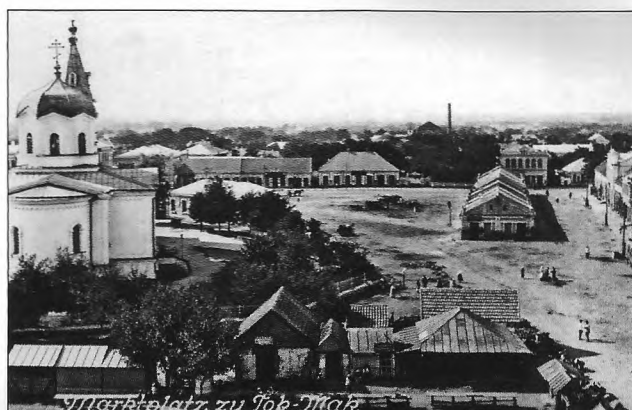
Не зважаючи на критичну ситуацію, Н. Махно був спокійний як ніколи. На засіданні штабу командарм заявив, що весь попередній «великий відступ» був усього лиш стратегічною необхідністю, а справжня війна почнеться завтра. План Н. Махна був гранично нахабний і небезпечний. Він знову ставив все на все. Завдяки відмінно налагодженій розвідці Батько знав про вакуумоподібний стан денікінських тилів. Усі свої наявні сили А. Денікін кинув на fronti. І чим далі відсовувалися на захід і північ їх лінії, тим більше це було на руку Н. Махно. Він здогадався як стратегічно безвихідне становище перетворити на виграшну партію. Якщо вдасться розбити сконцентровані проти нього частини Я. Слащова й прорватися в тил, то білі війська, які стоять на фронтах, не встигнуть вчасно відступити для його захисту, й білому рухові буде завдано смертельного удару.

26 вересня відбулася битва біля села Перегонівки, яка стала переломною у кампанії 1919 року. Білі намагались повністю знищити оточених махновців, але у вирішальний момент бою повстанська кіннота, яку повів у бій особисто Н. Махно, змогла прорватися через флангові заслони білих і глибокою балкою зайти в тил офіцерським полкам. Вороже угруповання, втративши кілька тисяч чоловік, було розгромлене. РПАУ/м/ прорвала фронт і вирвалася на оперативний простір.

Обростаючи людьми, наче снігова куля, що покотилася з гори, махновська армія понеслась Україною із заходу на схід. Скоро її чисельність досягла п'ятдесяти, а потім і вісімдесяти тисяч чоловік, перевищивши чисельність тогочасної армії УНР. Повстанці захопили Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, армія переправилась через Дніпро й кинулась далі. Відстань від Умані до Гуляй-Поля, яке було звільнено 7 жовтня 1919 р., було пройдено за два тижні (!), що немислимо для співіснуючих з РПАУ/м/ військ. Впливова «The San» повідомляла тоді західним читачам, що в південній Україні «розгорнулася якнайжорстокіша боротьба між силами генерала Денікіна та генерала Махно... Війська останнього наближаються до Херсону та Миколаєва»¹¹¹.

Кривий Ріг, визволений повстанцями РПАУ/м/ 4 жовтня 1919 р.
Фото початку ХХ ст.

Токмак, визволений підрозділами РПАУ/м/ 6 жовтня 1919 р.
Фото початку ХХ ст.

Юзівка (Донецьк), визволена повстанцями РПАУ/м/ 12 жовтня 1919 р.
Фото початку ХХ ст.

¹¹¹ The San. 1919. 30 October. P. 2.

Бердянський порт. Місце переможних боїв махновців з денікінцями 13 жовтня 1919 р. Фото початку ХХ ст.

Катеринослав у листопаді-грудні 1919 р. став столицею махновської республіки. Поштова листівка початку ХХ ст.

Братська могила жертв гетьманського терору та махновських повстанців у парку села Осипенко (Новоспасівки) Бердянського району. Фото 2015 р.

6 жовтня 1919 р. махновцями було звільнено Токмак, 8 жовтня – Бердянськ, 9 жовтня – Мелітополь, 14 жовтня – Маріуполь, 16 жовтня – Юзівку (Донецьк), 19 жовтня 1919 р. – Гришино, невдовзі впав Миколаїв, махновці вийшли на береги Чорного моря й підступили до Херсону.

Уряд УНР 22 жовтня 1919 р. інформував свої закордонні представництва: «Херсонщина, Катеринославщина, окремі повіти Полтавщини і Київщини охоплені вогнем повстань... На підставі повідомлень нашого штабу, і вісток, що приносять біженці, можна з певністю сказати, що в найкоротшому часі вся Україна стане на боротьбу з Денікіним. Про це свідчать та розгубленість і тривога, що вкралась в ряди золотопогонників... Генерал Бредов між іншим висловився: «Добровольче командування ніколи не чекало від хохлів такої невдячності, як отсе має...» Кількість повстанців мусить доходити до 100 000 чол.»¹¹². Західна преса, що з подивом спостерігала за перипетіями бойових дій, ще більше гіперболізувала успіхи повстанців, заявляючи про зайняття ними Черкас, Канева й Трипілля під Києвом¹¹³.

У Ростові та Таганрозі, де перебувала ставка головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії, виникла паніка. Офіцерський полк, що мав захистити її, затримував у морі шторм, тому офіцери англійського представництва запропонували генералу А. Денікіну покинути ставку, але той відмовився¹¹⁴. Махновців вдалося зупинити лише в 40 верстах від неї.

Денікінський тил було повністю зруйновано. Тилові частини були поголовно знищені: офіцери перебиті, мобілізовані рядові частково перейшли на бік повстанців, частково розбіглися. Военні склади або були знищені, або потрапили в руки махновців. Артилерійська база в Маріуполі та на Бердянській косі була знищена. Залізниця та залізничні мости були зруйновані або попсовані. Скрізь, куди не кинь оком, від Київщини до Донбасу та Криму, розбрелися ватаги повстанців. Зв'язок з портами Чорного та Азовського морів, які поставляли озброєння та харчі денікінським фронтам, був цілком перерваний. Н. Махно повністю контролював територію розміром приблизно в дві губернії, яку прилюдно називав «вільною

¹¹² Українська революція. 1919–1921. Док. і мат. / під ред. Т. Гунчака. Т. 2. Нью-Йорк, 1984. С. 57.

¹¹³ The Great Falls Daily Tribune. 1919. 30 October. P. 2.

¹¹⁴ Соколов К.Н. Правление генерала Деникина. Белое дело. Кн. 8. Кубань и Добровольческая армия. Москва, 1992. С. 174.

„Батько Махно“.

(Отъ собственности корреспондента).

Копенгагенъ, 4 июля. Изъ
Екатеринбурга сообщаютъ:

Разбойникъ Махно, уголовный преступникъ, бѣжавшій въ свое время изъ енисейградской каторжной тюрьмы и собравшій вокругъ себя банды всякаго сброда, появившій въ рядахъ украинцевъ главнымъ образомъ въ цѣляхъ наживы и грабежей, а затѣмъ перешедшій на сторону большевиковъ, въ послѣднее время отказавшій отъ своихъ прежнихъ союзниковъ съ обѣихъ сторонъ, заявивъ себя анархистомъ. Хотя Махно заключилъ договоръ съ Каменинымъ, однако не успѣлъ еще большевистскій посланникъ покинуть Бердянскъ, какъ Махно объявлялъ себя „батькой независимой анархистской республики“ и въ своихъ безграмотныхъ прокламацияхъ, расклеенныхъ по городу призывалъ своихъ „подданныхъ“ бороться противъ совѣтскихъ комиссаровъ и денкинской „буржуазной арміи“. Наложивъ на все население контрибуцію, Махно выколотилъ ее довольно успѣшно, благодаря тому, что его 10.000-ая армія прекрасно вооружена и обладаетъ многими пулеметами и орудіями, главнымъ образомъ австрійскаго образца.

Пребываніе Махно въ Бердянскѣ ознаменовалось повальнымъ грабежомъ всего еврейскаго населенія и погромами, такъ какъ въ своей деклараци „Батько“ откровенно заявилъ, что онъ не потерпитъ на своей территоріи не только ни одного комиссара или бѣлогардейца, но и ни одного еврея, „потому что они всѣ буржуи“.

Надо отмѣтить, что въ арміи Махно нѣтъ ни одного офицера — всѣ командныя должности въ рукахъ такихъ же головорѣзовъ, какъ и самъ „Батько“, который, кстати говоря, не только своимъ образомъ дѣйствій, но и самой внѣшностью смахиваетъ на Пугачева. Среди отрядовъ Махно особо выделяются кавалерійскія части, составленныя изъ подборъ изъ прекрасныхъ наѣдниковъ и такихъ же преступниковъ.

Служившіе пробраться въ Екатеринбургъ нѣсколько бердянскихъ миталегентовъ передаютъ, что весьма значительную роль среди махновскихъ бандъ играетъ нѣкая особа, совсѣмъ легендарнаго типа.

Это — полковникъ Маруся Никирова*, командующая казачьимъ отрядомъ изъ тысячи человекъ и весьма популярная въ махновской арміи. Женщины — полковнику* — вѣтъ 25, это довольно краси-

ПРИКАЗЪ

НАЧАЛЬНИКА КАРАТЕЛЬНОГО ОТРЯДА ДОВОЛЬНОЧЕСКОЙ АРМІИ.

§ 1.

Объявляю во всеобщее свѣдѣніе, что всѣ возванія махновцевъ и прочихъ разбойниковъ являются безграмотной и грубой болтовней, могущей смутить только темные элементы населенія. Банды Махно и прочихъ самозванныхъ мошенниковъ имѣющихъ единственной цѣлью грабежъ для набиванія собственныхъ кармановъ, выполнивъ свой планъ, удеруть, бросивъ на произволъ судьбы тѣхъ довѣрчивыхъ глупцовъ, которые къ нимъ присоединяются сейчасъ.

Карательные отряды Добровольческой Арміи будутъ впредь разсматривать участниковъ махновскаго разбоя, какъ уголовныхъ преступниковъ и уничтожать ихъ самымъ безпощаднымъ образомъ.

§ 2.

Немедленно всѣ мѣстные представители власти должны выдать какъ активно участвовавшихъ въ разбояхъ, такъ и всѣхъ такъ или иначе имъ содѣйствовавшихъ. Замалчиваніе приравнивается къ укрывательству и виновные въ этомъ отвѣтственны по законамъ военнаго времени.

§ 3.

Пользуясь разрухой, вызываемой махновскими разбоями, многіе спекулянты повышаютъ цѣны на продукты. Объявляю, что немедленно буду предавать военноплевному суду всѣхъ виновныхъ въ этомъ.

§ 4.

Всѣмъ представителямъ мѣстной власти и общественныхъ организаций немедленно сообщать начальникамъ карательныхъ отрядовъ Добровольческой Арміи о мѣстахъ складовъ продовольствія, боевыхъ припасовъ и оружія, брошенныхъ махновцами, а равно о тѣхъ жителяхъ, которые скрываютъ оружіе.

§ 5.

Все имѣющееся на рукахъ у жителей или запрятанное въ селеніяхъ или около нихъ — нарѣзное и холодное оружіе, — немедленно сдавать начальникамъ карательныхъ отрядовъ.

Виновные въ сокрытіи или въ недонесеніи будутъ караться по законамъ военнаго времени.

Подполковникъ Бородаевскій.

Наказ начальника карательнаго загону Добровольчої армії полковника Бородаевскаго вважати усіх махновців кримінальними злочинцями. Жовтень 1919 р.

батьківщиною анархії». Успіхи махновського рейду викликали сплеск «самостійницького» руху на Кубані. Біла преса повідомляла, що «Махно став ідолом кримських селян». Для придушення повстанського прориву та викликаного ним повстанням білим командуванням було знято з фронту кращі кавалерійські частини, відшукано останні резерви.

Становище денікінського тилу кардинально відбилися й на північному фронті. 15 жовтня 1919 р. Політбюро ЦК РКП/б/ прийняло рішення в першу чергу організувати оборону Тули та Москви, плануючи почати підготовку наступу на Південному фронті взимку. Але

загальний наступ почався вже в жовтні 1919-го й білий фронт невідворотно став відступати на південь. Це стало можливим тільки тому, що махновці, перекривши постачання фронту, полишили денікінську армію головної її переваги – вогневої потужності. Крім цього, махновці до кінця року прикували до себе увагу приблизно 20 000 угруповання ворога. Без допомоги махновців більшовики не змогли б організувати успішного наступу, і навіть не збиралися робити цього. Тому заслуга Н. Махно в справі розгрому Денікіна й руйнації його планів відновлення «єдиної та неділимої» восени 1919 р. виявилася вирішальною.

До середини листопада 1919 р. білим вдалося примусити махновців відвести свої регулярні частини на Правобережжя, але досить скоро вони взяли реванш.

З козацьких часів існує в Україні пісня про взяття ворожого міста (наприклад, Азову) завдяки таємному, хитрому проведенню всередину нього своїх воїнів. Микола Костомаров писав, що образ подібної авантюри «склав частину народного світобачення, яке всюди таємно рухає історичним ходом долі народу»¹¹⁵. Маститий історик не міг, однак, й уявити, що через сорок років після його слів історія взяття міста буде повторена, а сама пісня послужить джерелом ідеї. У неділю, 19 жовтня 1919 р., на катеринославський Троїцький ринок приїхало два десятки навантажених овочами, переважно капустою, возів. Разом з возами, наче на гоголівський сорочинський ярмарок, йшов цілий натовп «дядьків», «баб», «хлопців» та «дівчат». Всі вони були махновцями та махновками. Через кілька годин невдалого базарювання по підвищеним цінам, відразу як прийшли дані розвідки, товар був скинутий з возів додолу, а з-під нього повстанці повитягували кулемети та гвинтівки. Місто охопила паніка. Біла влада, війська й поліція втекли. Досить скоро з степу прийшло все повстанське військо й знову зайняло «город», цього разу на шість тижнів.

Один із очевидців, вороже налаштований проти махновців, згодом згадував: «На чорнім шляху махновців лежить між іншим грабунок Катеринослава, якого подібного не знала історія сучасності. Розграбовано буквально всі склепи (магазини – В.Ч.), забрано від мешканців, що подобалося, і, між іншим, цілі відділи зодягнулися у дамські пальта, капелюхи тощо, й опісля довгий час в тім одінню ходили»¹¹⁶.

Інший, теж вороже налаштований до махновців, очевидець суперечить першому: «За цей тиждень населення Катеринослава відпочило від постійного страху й напруги, в якому воно перебувало весь час при добровольцях. Жодного грабунку, жодного убивства, окрім розстрілів захоплених офіцерів, в цей час у місті не було. Катеринославці, що називається диву-давались. Адже про махновців вони наслухалися всіляких жахів, та й багато хто пам'ятав 1918 рік... Тепер же вони начебто переродилися... Під знаком миру протікало й політичне життя»¹¹⁷.

Ну і хто з них каже правду?

¹¹⁵ *Киевская старовина*. 1882. Т. III. С. 436.

¹¹⁶ Божик С. Дещо про українських партизан в 1919 році. *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний 1939 р.* Львів, 1938. С. 140.

¹¹⁷ Курган Р. Страница гражданской войны. Харьков, 1925. С. 46.

*Багато махновцю не треба,
У нього лиш скромні потреби.
Сала шматок, горілки ковток,
Та огірок, засолений впрок!*

**Е. Багрицький. Лібрето опери
«Дума про Опанаса»**

У цьому місці необхідно ненадовго зупинитися в описанні подій, аби коротко охарактеризувати організацію, яка стараннями Н. Махна та його помічників досягла настільки значних успіхів.

Весь рух на жовтень 1919 р. знаходив своє організаційне втілення в системі Повстанської Армії. РПАУ/м/ складалась з чотирьох корпусів. Трьох діючих й одного резервного. Корпус складався з трьох бригад, бригади – з трьох полків, заснованих на принципі територіальності, наче в козацькі часи. Полк мав у собі три роти, кожна рота – три взводи. У випадку збільшення особистого складу підрозділи повинні були виростати: роти в полки, полки в бригади й так далі. У бадьорих перспективах планувалося навіть створити 2-гу Повстанську армію. Як бачимо, в основу регулярного устрою було покладено традиційну тричленну, у виключних випадках – чотиричленну систему, в чому була заслуга тодішнього начштабу РПАУ/м/ В. Білаша, паровозного машиніста за фахом. У своєму зверненні до селян він, зокрема, писав: «Недалеко вже ті часи, коли наша Повстанська армія махновців стане Всесвітньою Повстанською армією»¹¹⁸.

Командний склад, теж як у козацькі часи, був виборним. Якщо вибраний бійцями командир не мав достатньої для командування військової підготовки, він спочатку направлявся на діючі при штармі командирські курси під началом колишнього штабс-капітана Петра Гавриленка. До їх закінчення підрозділом замість «виборного» командував «призначений» штармом командир. Більшість командирів були люди «довгої волі» й хоробрості, яким вдавалося повністю підкорити собі очолювані підрозділи. Переважна більшість їх були унтер-офіцери або прапорщики Першої світової, вже одружені молоді чоловіки по 26–28 років. Найстаршим і найкolorитнішим був безногий, точніше напівногий, Семен Правда (42 роки), наймолодшим (усього 21 рік) – Сашко Калашников. У командирському середовищі склались земляцтва, що суперничали за вплив на війсьکو: Гуляйпільське, Приазовське й Дібрівське.

Діюча в партизанських умовах на волонтерських засадах армія, переходячи в регулярний стан, проводила

**Дніпровський готель «Асторія»,
де на другому поверсі восени 1919 р.
розташовувався штаб РПАУ/м/.
Згідно з міськими легендам, Н. Махно іноді
дозволяв собі заїжджати нагору конем,
не вилазячи з сідла. Фото 2009 р.**

¹¹⁸ Державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 415. Т. 1. Арк. 545.

Центральний, Катерининський проспект Катеринослава. Першою справою, яку вчинили міщани проголошеного «вільним містом» губернського центру, стала варварська вирубка на паливо проспектських дерев. Спостерігались випадки, коли розлючені цим діям махновці намагалися розганяти цих лісорубів-аматорів нагаями.
 Фото початку ХХ ст.

мобілізації, рішення щодо яких приймали районні з'їзди Рад. У листопаді 1919 р. це зробив IV районний (або I обласний) з'їзд Рад, що відкрився 28 жовтня 1919 р. в Олександрівську¹¹⁹.

Кожна військова частина мала свій прапор чорного або червоно-чорного кольору. Чорний колір – колір свіжозораної землі в традиції анархістської символіки, повинен був означати вільну працю й одночасно погибель її ворогів. Пізніше Г. Кузьменко на додачу до чорних пошила й подарувала частинам жовто-сині знамена з написом: «Хай живе селянська революція!»¹²⁰ Головним знаменом армії став збережений з 1917 р. прапор ГГАК, а пізніше Гуляйпільського Союзу Анархістів з надписом «З пригнобленими против гнобителів завжди!» Червоні частини, що добровільно переходили на бік махновців, могли, за бажанням, зберігати свої червоні прапори. Республіканські повстанські загони, що добровільно приєднувалися до махновців, могли, за бажанням, зберігати свої жовто-блакитні прапори. Написа на прапорах намагались робити оригінальні: «Багатий бійся, бідний смійся!», «Бий білих поки не покрасніють, бий красних поки не побіліють!», «Анархія вперед!», «Хай живе анархія!» тощо.

Предметом гордощів була махновська кіннота, що боєздатністю не поступалася кращим білокозачим частинам, але на відміну від них була озброєна кулеметними тачанками. Про червону ж кінноту, навіть про 1-шу кінну армію, Н. Махно відгукувався вкрай негативно. Він заявляв, що за весь час із 1919 р. по 1921 р. вона жодного разу не змогла прийняти прямого шабельного удару махновців, коли наступаючі лави вдаряються одна в одну на «повному скаку» й починається «рубка». Махновці, які вміли наступати в зімкнутому кінному строю, недарма прозивалися «рубачами». Особливі віртуози від шашки були зібрані в «Чорній сотні» – своєрідній гвардії Батька

¹¹⁹ Центральный державный архив вищих органів влади України (ЦДАВОВ). Ф. 1824. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6.

¹²⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 378.

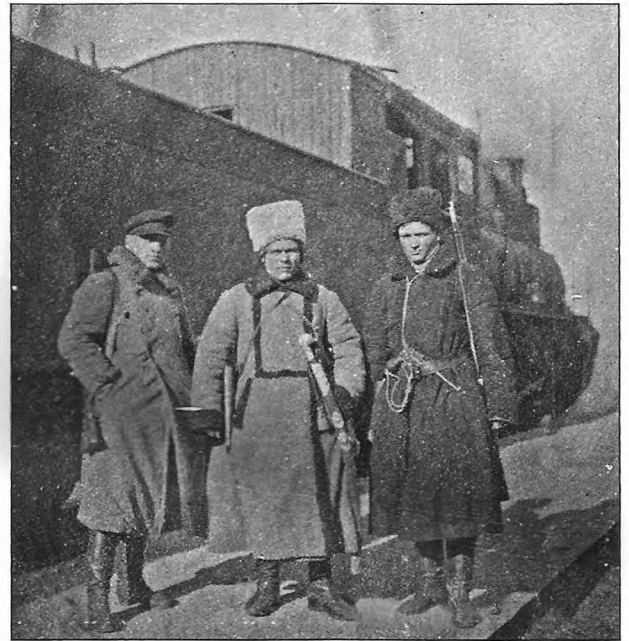
Махна, яка несла охорону штабу й ВРР армії, всі її бійці були одягнуті в папахи чорного кольору. Знайомий з їх ударами червоний комбриг М. Рибаків згадував, як запросто «одним ударом разрубувалась голова, шия й півтулуба, або півголови скошувалося неначе різали кавуна»¹²¹.

Помітивши ефективність більшовицького ідеологічно-го механізму, махновці перейняли в них інститут політвідділів у вигляді культпросвіту. Для роботи в ньому були прикликані анархісти харківської конфедерації «Набат». Їх лідер – Всеволод Волін (Ейхенбаум), до речі, рідний брат відомого радянського літературознавця, Бориса Ейхенбаума, навіть займав посаду голови армійської ВРР в кінці 1919 року.

Саме Військова Революційна Рада РПАУ/м/ вважалася головним керівним органом руху, виконуючи функції парламенту й головної військової організації, яка спиралася на апарат виконавчої влади у формі виборного інспекторату. Крім командуючого армією, повнотою воєнної влади володіли: загальна військова рада й Рада комскладу армії. Остання також грала роль армійського лоббі у ВРР й часто ставала у відкриту опозицію його рішенням.

Загальна військова рада, неначе в січові часи, збиралася для вирішення лише найважливіших питань армійського життя. На ній делегати від полків вибирали із свого складу президію та секретарів, які керували ходом зібрання. Так, вже на перших зборах, що відбулися в жовтні 1918 р., було прийнято рішення про перехід повстанських загонів у регулярний стан та їх об'єднання навколо «Штабу загонів т.т. Махна та Щуся». А на військовій раді 1 вересня 1919 р. в Добровеличківці було затверджено нову організаційну структуру армії та новий склад ВРР. На місцях призначались коменданти, що мали служити посередниками між місцевою цивільною та вищестоящою військовою владою.

Слабкість органів постачання породила дилему між потребою самозабезпечення та суворою заборонаю грабінництва. Намагаючись обійти її, махновці відродили старий гайдамацький звичай, описаний Пантелеймоном Кулішем в середині XIX століття. Було прийнято не вважати пограбуванням, якщо махновець забирав у людини необхідну для себе річ, віддаючи йому на заміну свою, нездатну до вжитку. У Катеринославі махновці групами та поодинці, прямо на вулицях, або ввалюючись до магазинів та квартир міщан, вибирали собі підходящий одяг, залишаючи господарям навзаєм своє завошивлене лахміття. Робилося все це під виглядом отриманого від Батька дозволу, хоча це був чистої води обман і самообман. З позицій сьогодення подібна практика видається злочинною, проте в умовах 1919 р. цей, здавалося б, примітивний підхід для багатьох повстанців був єдино можливим варіантом привести себе в належний вигляд і заспокоїти совість.

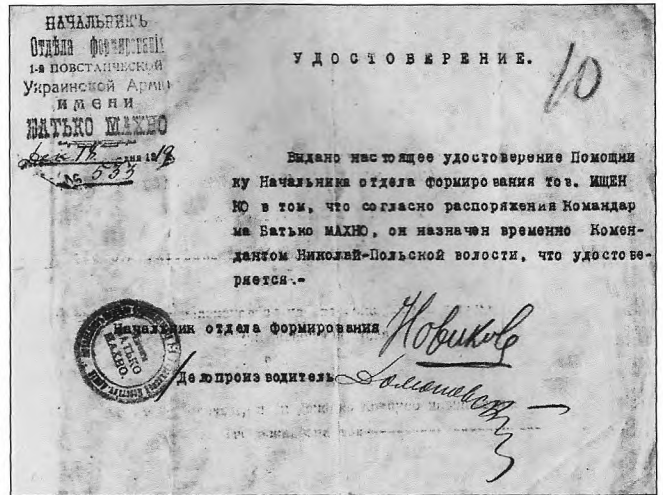

Нестор Махно
з особистими
охоронцями на пероні
Катеринославського
вокзалу.
Фото грудня 1919 р.

¹²¹ Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеревича. Сборник Военно-научного общества при Военной Академии РККА. 1923. № 4. С. 124.

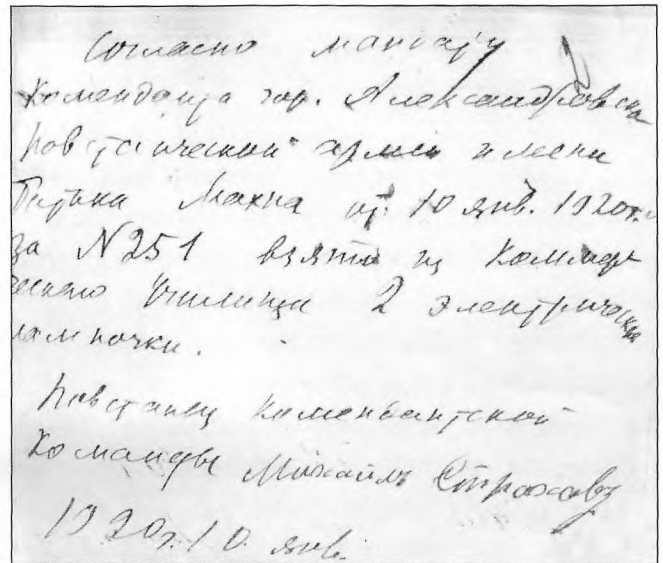
Махновська справедливість. Розпорядження коменданта Катеринослава про те, що 13 куплених цеглин громадянина Кохюва є його приватною власністю. 2 грудня 1919 р.

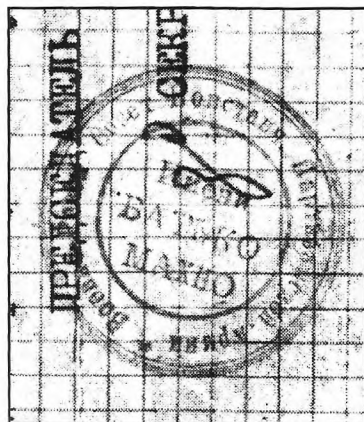
Посвідчення махновського військового коменданта Миколайпільської волості Олександрівського повіту, видане 18 грудня 1919 р.

Документ про мобілізацію олександрівського робітника для виконання термінових військових замовлень РПАУ/м/. Грудень 1919 р.

Махновська бюрократія. Розписка повстанця комендантської команди м. Олександрівська Михайла Страхова про конфіскацію ним двох електролампочок в будинку Комерційного училища задля потреб коменданта міста. Акція вчинена згідно з його мандатом за № 251 10 січня 1920 р.

Печатка Військової Революційної Ради Повстансько-Партизанської армії імені Батька Махна. Подібна паралельна назва РПАУ/м/ подекуди вигулькує на повстанських штампах та печатках в кінці 1919 р.

Печатка Начальника контррозвідки 2-го Азовського корпусу РПАУ/м/. Осінь-зима 1919 р.

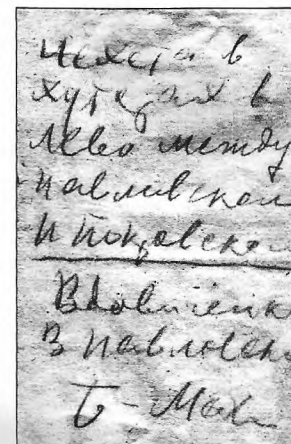
Одяг махновці взагалі дуже любили, бо в селянському напівнатуральному господарстві він мав велику собівартість. Саме «барахлу» вони віддавали перевагу серед інших видів військових трофеїв. На зиму було бажано заволодіти шубою. При царському режимові навіть заможні селяни не могли собі дозволити купувати шуби. А ще без шуби було холодно скакати на коні в атаку, у чотирнадцятиградусний мороз, з оголеною шаблею. Шуба відіграла у махновській системі цінностей особливе місце. Це був предмет мрій та гордощів, особливо серед кавалеристів. «Шубники» – так прозвали махновців у Катеринославі. Н. Махно особисто дарував шуби різним людям в знак дружби або у вигляді воєнного заохочення.

З листопада 1919 р. махновське керівництво починає антиалкогольну кампанію. Тоді через епідемію тифу серед повстанців, та й взагалі по Україні, розповсюдилося переконання, що уникнути хвороби можливо шляхом регулярної та ґрунтовної внутрішньої дезінфекції організму. При чому чим вищим буде градус дезинсекту, тим краще. Н. Махно з командирами, наприклад, віддавали перевагу чистому спиртові. Подібне народне уявлення викликало прогнозований спалах алкоголізму. Тому запаси спиртного іноді навіть знищували, а за пияцтво у військовий час загрозувало покарання аж до розстрілу¹²², не кажучи вже про командирські нагаї. Але в пору мирних перепочинків навіть Н. Махно не мав права втручатися в хід особистого життя повстанця і той, при бажанні, міг впитися вусмерть.

Командуючий 1-м Донецьким корпусом О. Калашников закликав повстанців у грудні 1919 р.: «Досить гуляти, пора й за справу взятися. Припиніть пияцтво, розпусту, які нас повстанців і так забруднили. Да! Ми жили до прибуття в Катеринославську губернію як відлюдники. Ми не мали кутка де б могли б приткнутися... Прибувши в Катеринославську губернію (тобто в Катеринославі – В.Ч.), ми побачили світло, та не змогли ним скористатися. Перетворили його в щось мерзотне, гидке. Театри, які повинні були б вчити хорошому, перетворені в шинки. І ви, товариші артисти, дайте нам просвіту а не розпусту. Соромно вам, товариші!»¹²³

«Набатівці» вже в наступному 1920 р. спробували було покласти кінець і «мирному» пияцтву, але зненацька зіштовхнувшись із погрозами та загальним озлобленням повстанців, вимушені були відступити. Сам Н. Махно алкоголіком звичайно ж не був, але випивав регулярно. В моменти нервових зривів він міг іноді напитися й по-справжньому. У 60-х роках Г. Кузьменко згадувала: «Нестор ніколи багато не пив, як показували в кіно. Пам'ятаю, щоправда, він якось таки кріпко випив, навіть тинявся п'яний по селі, його хлопці привели додому, я його потім сильно вилаяла, а він соромився...»¹²⁴

Тривалий час залишалося невирішеним питання про існування махновських грошей. Офіційно ні ВРР, ні Н. Махно їх не випускали. Але впливові, та і не дуже впливові махновці, просто бешкетували, друкуючи подібні купюри гумовими та липовими штампами, або роблячи ними надпечатки на різних банкнотах. Один варіант

Чернетка наказу
№ 1 командира 1-го
Катеринославського
корпусу РПАУ/м/
О. Калашникова.
Грудень 1919 р.

¹²² *Путь к свободе*. 1919. 14 октября. С. 3.

¹²³ *РДВА*. Ф. 198. Оп. 5. Спр. 40. Арк. 5.

¹²⁴ Семанов С. Под черным знаменем. *Роман-газета*. 1993. № 4. С. 62.

Махновські штаповані псевдобанкноти. 1919 р.

шедевр: «Хто цих грошей не братиме, того Махно дратиме!» Зразки «махновських грошей» збереглись до XXI ст. тільки в одиничних екземплярах і є предметом гордощів кількох авторитетних боністів. Та обставина, що майже ніхто не вважав «махновські гроші» справжніми й не збирався зберігати їх, зіграла свою роль.

Комполку Олександр Полонський, його дружина-акторка та командний склад 1-го Сталевого кавалерійського полку в Катеринославі. Через кілька днів усіх цих людей розстріляв армійська контррозвідка по звинуваченню в організації замаху на життя Н. Махно. Фото кінця листопада 1919 р.

Ще в квітні-травні 1919 р. була створена й отримала розповсюдження найбільш компрометуюча махновців установа – армійська контррозвідка. Її особистий склад, як і склад її червоного та білого аналогів, багато в чому поповнювався з представників соціального дна. Адже люди порядні майже завжди відмовлялися займатися настільки брудною роботою. Тим не менш, навіть викликаючи мерзотні зловживання, контррозвідка виконала свої основні завдання, наприклад, вберегла від замахів на життя керівників руху. Можливо, найбільшим її успіхом було викриття в грудні 1919 р. змови колишніх червоних командирів, на чолі з Олександром Полонським. Але ліквідація змовників була проведена вкрай неохайно, маючи вигляд таємного нічного убивства¹²⁷. Це серйозно підірвало авторитет Н. Махна серед колишніх червоноармійців, що приєдналися до його війська влітку 1919 року.

20 жовтня 1919 р. на засіданні ВРР було прийнято проект Декларації РПАУ/м/, головний програмний документ руху. Для вступу в силу проект, щоправда, ще повинен був обговорений на загальній раді повстанців, зборах комскладу та штабу, чого не вдалося проробити через важку фронтову обстановку. Однак, навіть комуністичні автори визнавали, що останні заходи, після схвалення Декларації ВРР, були простою формальністю¹²⁸.

Прийшли повідомлення з Москви. Там 25 вересня 1919 р. профінансовані Н. Махно анархо-терористи у відповідь на віроломний розстріл членів махновського штабу висадили в повітря динамітом засідання Московської ради РКП/б/

¹²⁵ Тарахно П. Г. Жизнь клоуна. Воспоминания. Симферополь, 1963. С. 128.

¹²⁶ Алексеев С. Монетный двор батька Махна. *Советский патриот*. 1991. № 6. С. 21.

¹²⁷ Беленко О. Махно и Полонский. *Минувшее*: Ист. альманах. Париж, 1986. № 4. С. 276.

¹²⁸ Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини. *Літопис революції*. 1930. № 1. С. 51.

в Леонтіївському перевулку. До речі, сьогодні в цьому будинку знаходиться посольство України в Росії. На засіданні повинні бути присутні верховні більшовики, аж до В. Леніна з Л. Троцьким включно. Повинні були, але не приїхали через заклопотаність. Начальник «ЧК» Ф. Дзержинський цього не знав і приїхавши на руїни особняка, особисто поліз розгрібати завали дощок і цегли, шукаючи тіла вождів¹²⁹. Загалом анархісти вбили під час акції 12 партійців. Так чи інакше постраждали майже всі присутні на засіданні комуністи, наприклад, головний редактор «Правди» М. Бухарін, якого огріло дошкою по голові.

Засівши в Катеринославі, махновці, потай, навіть святкували перемогу, відчуваючи, що у відрізаних Дніпром білих немає сили на його зимове форсування. Масштаб руйнувань, зроблених махновцями в денікінському тилу, був настільки значним, що навіть відігнавши їх за Дніпро, білі, на думку махновських газет, повинні були доживати свої останні дні. Бої тим не менш продовжувалися. Особливу ненависть махновці відчували до кинутих проти них з'єднань білих чеченців та інгушів, що уславилися бешкетами й згвалтуваннями в українських селах. Не зважаючи на високу боєздатність горських підрозділів, махновцям вдалося завдати їм низку поразок, знищивши кілька тисяч чоловік й деморалізувати ворога до такої міри, що з листопада 1919 р. почалось повальне дезертирство чеченців з махновського фронту додому, на Кавказ.

Коли в кінці жовтня 1919 р. сотник УГА Осип Левицький приїхав на переговори до денікінців, він був вражений їх оцінкою військових дій махновців: «Повна хата старшин... А вже найбільше подиву і респекту мають для Махна. Його військові подвиги називають прямо героїчними. По їхньому розпоряджує теж Махно і добровим, надзвичайно хоробрим жовніром. Оповідать про його акції на Лівобережжі, здобуття Катеринослава..., про його наступ на Таганрог. Слухаючи немов видиш, як їм за спиною йдуть «мурашки в розстрільну (так в тексті – В.Ч.)»¹³⁰. Останнім великим успіхом РПАУ/м/ в 1919 р. стало захоплення, 26 грудня, Полтави. Зробили це підпорядковані штарму загони «боротьбистів».

Махновська республіка з центром в Катеринославі проіснувала півтора місяці. Тут були зроблені спроби анархічних перетворень, що дали вкрай неоднозначні результати й не змогли захопити уяву переважної більшості робітників та міщан. Тут професор Д. Яворницький зненацька зіткнувся з предметом своїх багаторічних досліджень вживу.

У 1887 р. молодий ще автор «Історії запорозьких козаків» в своїх мандрах Південною Україною відвідав Гуляй-Поле. На питання про походження назви села йому відповіли, що «Гуляй-Поле» село називається тому, що тут довго залишався незаселений простір, який контролювався «великими злодіями та розбойниками»¹³¹, тобто постзапорозькими гайдамаками.

Приват-доценту важко було тоді уявити, що через більш як 30 років гуляйпільські «злодії та розбойники», очолені ще не народженим Н. Махном, являться в Катеринославі в zenіті своєї сили, змагаючись зі славою далеких, любих історичу, козацьких часів. Чи визнав він у них нащадків запорожців? Чи похитнувся тоді його неонародницький романтизм? Дати відповідь на це питання досить важко через нестачу джерел. Відомо тільки, що Н. Махно відвідав музей Д. Яворницького, видав йому охоронну записку за власноручним підписом й попросив прочитати лекцію командному складу армії. Далі вже йдуть легенди. Про те, що Батько передав професору на зберігання в музей частину армійських скарбів, або про те, що забрав із фондів музею й випив пляшку горілки, яка збереглася запечатаною з козацьких часів. В останнє, правда, авторіві дуже віриться бо національно-визвольні змагання вже створювали прецедент розтягування музейних реліквій. Петлюрівський

¹²⁹ Алданов М. Взрыв в Леонтьевском переулке. *Огонек*. 1991. № 27. С. 14–15.

¹³⁰ Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні. Відень, 1921. С. 118.

¹³¹ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1888. С. 206.

отаман Ю. Божко, наприклад, відібрав у Д. Яворницького булаву січового кошового отамана¹³², яку в 1919 р. урочисто носили попереду божківського загону.

У кінці 1919 р. махновцям довелося зіткнутися з куди більш страшним ворогом, ніж білі чеченці. Армію охопила епідемія тифу, що вже кілька місяців розповсюджувалася по Україні й яка продовжувалася до літа 1920 року. Епідемія мала малозрозумілі причини й супроводжувалася появою величезної кількості комах-паразитів, що заповнили будь-які приміщення та одяг. Висувалися навіть, досить мало доказові, гіпотези про застосування проти повстанців бактеріологічної зброї. Виявилось, що РПАУ/м/ не мала у своєму розпорядженні необхідних санітарних засобів і заразилась практично повним складом. Тифозні воші, яких повстанці називали «танками смерті», придушили махновців на самому їх підйомі, коли, за списками штабу, В. Білаш збирався поставити в стрій до 250 тис. чоловік. Люди розуміли, що при відсутності належної медичної бази знаходиться в скупченому стані смерті подібно й дезертирували, намагаючись врятуватися по домівках. Велика селянська армія танула буквально на очах.

До цього додалися відомості про наміри більшовиків, що насувалися з півночі й ще не були охоплені епідемією сипняку. РСЧА, скориставшись моментом, явно хотіла прикінчити малобоездатну РПАУ/м/. І Н. Махно здогадався про це. Радикали пропонували йому вийти на прю з червоними, пораженці, залякані більшовиками, що легально діяли у РПАУ/м/, бажали підкоритися більшій силі. Надій на успішний спротив переполовиненої «танками смерті» Повстанської справді було мало. Тому Н. Махно вирішив армію сховати, вивівши її з району закруту Дніпра.

Починаючи з першої декади грудня 1919 р., в обстановці строгої секретності, на Лівобережжя, в район Гуляй-Поля та Павлограду були перекинуті кращі махновські частини. З ними до білого тилу відбув і Н. Махно. Про останню обставину знало тільки його найближче оточення. Головний провід рухом продовжував залишатися в Катеринославі. В рідних краях Н. Махно розвинув бурхливу діяльність з переведення своїх регулярних частин у партизанські. За кілька тижнів махновська армія розчинилася у просторі, пішла в глибоке підпілля, по можливості зберігаючи свою організаційну структуру.

І тут, знезацька, білі нанесли потужний удар по махновцям, вибивши їх з Катеринослава. Н. Махно був впевнений, що білі не мають такої кількості військ, щоб спробувати розбити повстанців. Але війська знайшлися. Винним виявився С. Петлюра, чия армія, внаслідок все тієї ж епідемії тифу й бездарності воєначальників, зазнала поразки від більш малочисельної, аніж вона, Групи військ Новоросії Я. Слащова¹³³. Цей талановитий наркоман був одним із небагатьох білих воєначальників, що високо цінували бойові якості махновців. Він зібрав потужний військовий кулак і, протаранивши махновський фронт із заходу, вибив повстанців з «города».

Н. Махно прибув під місто в страшному гніві. Воно було потрібне йому, як доказ більшовикам своєї сили. Надії уникнути з ними конфронтації все ж не були розвіяні повністю. Кілька разів намагався Н. Махно відбити місто набраними з мобілізованих селян полками, але відступав, зазнавши значних втрат. Але треба було продовжувати вводити більшовиків у оману. Навіть найближчі вважали, що Н. Махно, перевівши керівні органи руху до Нікополя, проводить дні в пияцтві та істериках. Махнова хитрість вдалася й на цей раз. До самого останнього дня більшовики не знали точно ні де головні сили махновців, ні чим зайнятий Н. Махно.

Перший напад Червоної Армії на махновців відбувся під Павлоградом, де були віднайдені й оточені крупні частини на чолі з самим Н. Махно, які ще не встигли розійтися по хатах. Батько в бій вступати не став і розпустив підрозділи на дрібні групки, що безболісно просочилися через червоні загорожі¹³⁴. Треба було зберігати

¹³² Улянич В. Отаман Божко, який хотів відродити Запорізьку Січ. *Голос України*. 1994. 19 березня.

¹³³ Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны в России. *Военный вестник*. 1922. № 10. С. 24.

¹³⁴ Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет махновщины. Харьков, 1921. С. 27.

сили для подальшої боротьби. Також Н. Махно хотів показати світу віроломство більшовиків, особливо після того, як щойно запропонував червоним об'єднати зусилля проти білогвардійців. Треба було також уникнути звинувачень у пособництві білим у самий розпал протиденікінського наступу. Подібна ситуація повторилась і під Новий, 1920 р., біля Олександрівська. Тут, щоправда, на бік більшовиків перейшла значна кількість деморалізованих після боїв зі слащовцями загонів. Але це, в більшості, були не чисто махновські, а примкнулі до них або нещодавно мобілізовані частини¹³⁵. Основні сили повстанців таки вдалося приховати.

Коли процес переходу в підпілля закінчився, Штаб РГАУ/м/, аби перерекати пік епідемії, дав наказ про розпуск армії терміном на один місяць. На становищі регулярної військової групи залишилися лишень підрозділи, що охороняли ВРР й штаб. Спроби більшовиків, і особисто Й. Сталіна, знову показати Н. Махна як зрадника революції, що відмовився, з якогось дива, їхати на польський фронт, не мали вже принципового значення. Н. Махно чекав подальшого розвитку подій, щоб зібравши людей, які вихворілися та відпочили, знову розтріпати червоним чуприну.

19 січня 1920 р. Н. Махно, незважаючи на регулярну дезінфекцію організму, захворів важкою формою сипного тифу та втратив свідомість. Рятуючи лідера від червоних карателів, що в буквальному розумінні полювали за його головою, махновці вивезли безпомічного Батька на лікування в хутір Білий, розташований в околицях Дібрівки.

¹³⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 493. Оп. 2. Спр. 87. Арк. 50.

НЕВЛОВИМИЙ

*І сказав Махно:
«Хлопці, буде діло!
Умієте ви гостя зустрічати».
Попереду – холодна могила,
А позаду – вороги лежать.*

А. Миколайчук. «Махно»

Н. Махно видужав на диво швидко і, як виявилось, саме вчасно. Вже 2 лютого 1920 р. він зібрав двадцятьох найближчих сподвижників та зненацька напав на червоний загін, що їздив по хуторах у його пошуках. Противників було в шість разів більше, але махновці, їх, тим не менш, розбили, поклавши початок черговій війні з більшовиками. Ситуація складалась вельми небезпечно для повстанців, їх штаб, що стояв у Гуляй-Полі, оточували червоні 42-а та Естонська дивізії.

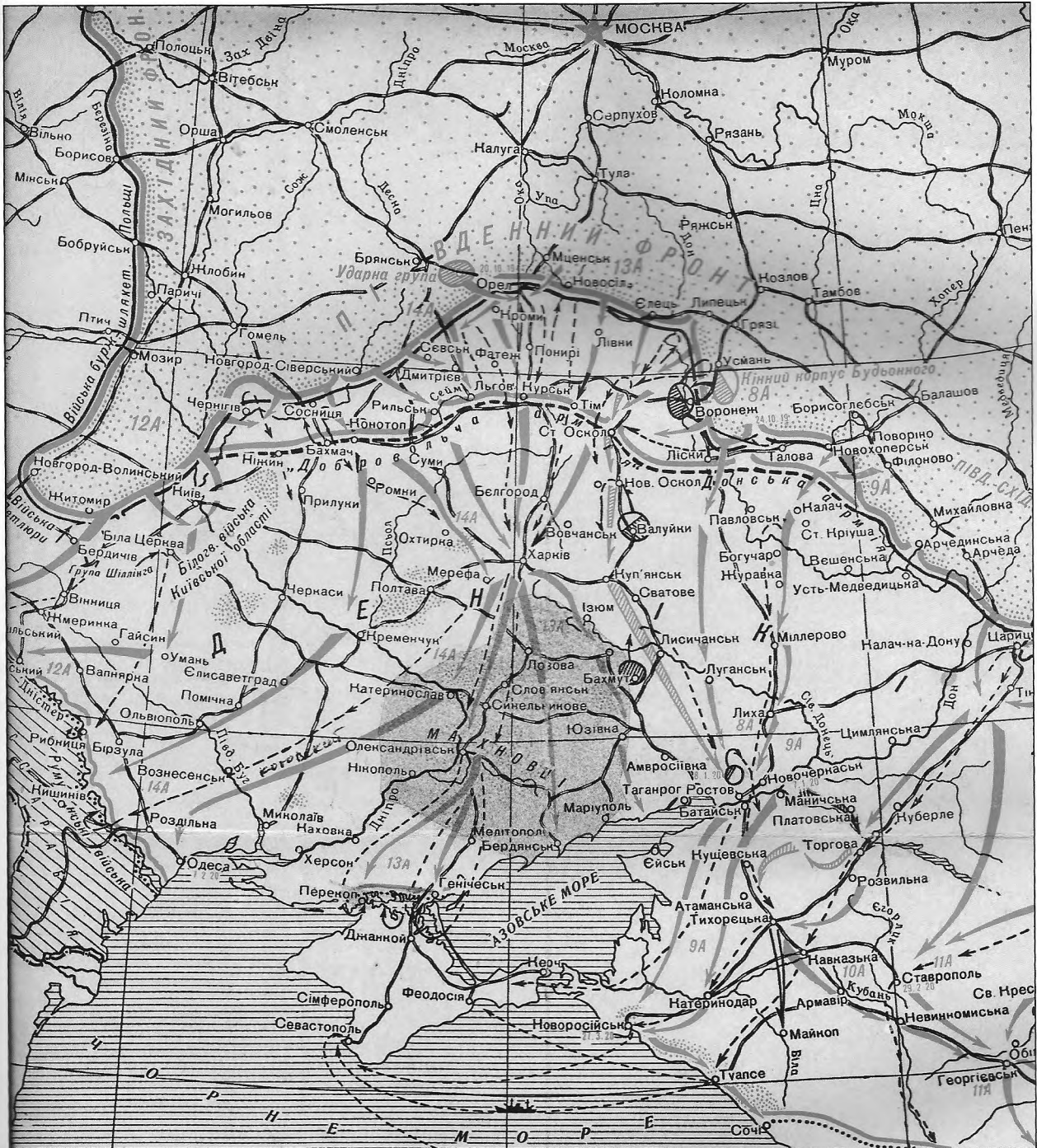
Здати без бою рідне село було нижче махновської гідності. Опершись на перевірені часом «поденників», вирішили дати бій. Зробивши вигляд, що збирається захищати село до останнього, Н. Махно демонстративно втік у степ. Червоні вже святкували перемогу, коли дізналися, що махновці зосередились в 25 кілометрах на північ і нападають на розташовані там частини. Добити ворога виступила 42-а дивізія, залишивши естонців у Гуляй-Полі одних. Вночі в село таємно, стежками та городами, прокралися махновці. Разом з активованими умовним сигналом «поденниками» вони за кілька годин роззброїли ворожих солдат. 42-а дивізія, дізнавшись про те, що трапилося, не наважилася атакувати махновців й відступила. План більшовиків одним махом розправитися з Н. Махно зазнав повного провалу. З тисяч полонених естонців зняли чоботи, шинелі й, видавши на заміну зношене дрантя, відправили пішки в Олександрівськ¹³⁶.

Поразка дуже розізлила більшовиків. У лютому 1920 р. на махновців було вислано вже три дивізії, загальною чисельністю понад 20000 чоловік. Махновці вміло партизанили, їх невеликі загони, ніби хижі піранії, рвали на шматки червоноармійські частини. Сам Батько, наче згадавши вісімнадцятий рік, зібрав загін у кілька сотень чоловік і невловимим чортом закрутився по базовим повітам. Закінчився термін наданої повстанцям відпустки, й Н. Махно сподівався знову мобілізувати їх.

Яким же було його розчарування, коли він зіткнувся з масовим небажанням ветеранів продовжувати боротьбу. Не то що рядові, ховалося по хуторах все уславлене в боях Приазовське командирське земляцтво. Здавалося, в селян закінчився запас міцності як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Вони наївно надіялись на зміни в більшовицькій політиці, швидке закінчення війни з білогвардійцями, міфічну майбутню амністію й виказували безліч інших явних та вигаданих причин. Єдиною втіхою було те, що тепер тиф окрім махновців косив і червоних.

Що робити? Н. Махно впав у депресію, пиячив, застосовував репресії проти не бажаних вступати в загони бійців, яких він вважав дезертирами. Однак Батько не втрачав голови, що допомогло йому досить швидко знайти вихід із ситуації. Багато в чому йому допомогли самі комуністи. Селянство, що спочатку зустрічало їх як визволителів від Денікіна, було «ощасливлено» такою продрозкладкою та репресіями, що й без махновських нагадувань схопилося за гвинтівку.

¹³⁶ Буйский М. Красная Армия на внутреннем фронте. Москва, 1927. С. 52.

ВІСЬМОЙ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ДЕНІКІНА (жовтень 1919 р. – лютий 1920 р.)

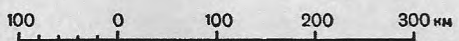
Лінійний фронт на середину жовтня 1919 р.
 Лінійний фронт на 18 листопада 1919 р.
 Напрямок ударів радянських військ
 Напрямок ударів Першої Німної Армії
 Зони дії червоних партизанів

 Напрямок контрударів і відхід військ Денікіна

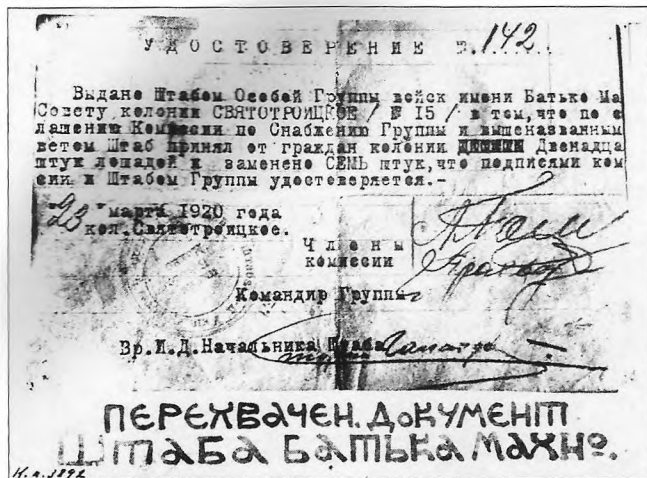
 Флот Інтервентів і Білогвардійців

 Лінія фронту після розгрому білогвардійських військ Денікіна (березень 1920 р.)

 Дати визволення міст Червоною Армією

Карта бойових дій на денікінському фронті в жовтні 1919 – лютому 1920 р.

«Кожне село має кінне депо». Документ про заміну повстанцями коней в с. Святоотроїцьке 23 березня 1920 р.

української вендети почав свій хід. Коли ж по шляхам, що підсихали після снігу, заторохтіли підводи продзагонів, Н. Махно знову вступив на терени великої політики. «Цим владарям не повинно бути місця в Україні, ні їм, ні їх найманцям, червоним убивцям, які тиранять народ!»¹³⁸ – закликала його листівка березня 1920 року.

Тоді ж Н. Махно вирішив воювати так, як до нього ще не воював ніхто. Нова партизанська тактика, яку гострі на язик повстанці почали називати «підводною війною», повинна була звести на ніщо безумовну перевагу червоних у живій силі. Спочатку, навесні 1920 р., махновці створили на якомога більших обширах мережу таємних підпільних баз та кінних депо. Потім повстанці організують військову групу підвищеної маневреності, яка мала немислиму для ворогів швидкість пересування у 80–100, а іноді й 120 (!) кілометрів за добу, що вдвічі перевищувало мобільність кращих ворожих кавалерійських частин. Такої швидкості не могли досягти навіть механізовані корпуси часів Другої світової війни. Досягалися такі показники завдяки постійній заміні в підпільних депо кінського складу. Задля швидкості махновці намагалися не возити з собою нічого зайвого, а у випадку необхідності кидали все, навіть найцінніше. Треба було тримати темп. Завдяки йому махновці за вісім місяців 1920 р. пройшли більш як 1400 кілометрів по червоним тилам, усіляко дезорганізуючи їх.

Маневрова група РПАУ/м/, що складалася з кавалерії, піхоти, артилерійських батарей та чисто махновського винаходу – полку кулеметних тачанок, зненацька з'являлася у місцевостях, де махновців ніхто не очікував. Тут вона завдавала зустрічним, хай навіть набагато чисельнішим, аніж вона, червоним військам, комбіновані удари при підтримці небаченої вогневої потужності. Сто кулеметів «Люйс» та «Максим» на тачанках могли вивергати на ворога 75000 куль за хвилину. Ніяка сила в чистому полі, навіть нечиста, не могла встояти проти цього свинцевого смерчу. Більше того, махновські кулеметники, на відміну від червоних, навчились влучати у ворога кулеметним вогнем прямо з рухомої тачанки. У більшості випадків червоні частини, застигнуті зненацька, швидко капітулювали.

¹³⁷ ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 315. Арк. 23зв.

¹³⁸ Rossum van L.J. Proklamations of Makhno movements, 1920. Intrrnationale Reviev of Social Histori. 1968. Vol. XIII. Part. 2. P. 248.

Карта рейдів основної маневрової групи РГАУ/м/ в травні-жовтні 1920 р.

Поряд із тим махновці почали широко застосовувати психологічні прийоми війни, які більшовики називали «смертельною отрутою розкладу». Безупинно агітуючи, Н. Махно намагався відділити рядову масу від їх командування. Якщо червоні частини не були замішані у проведенні каральних акцій, то життю полонених рядових нічого не загрожувало¹³⁹.

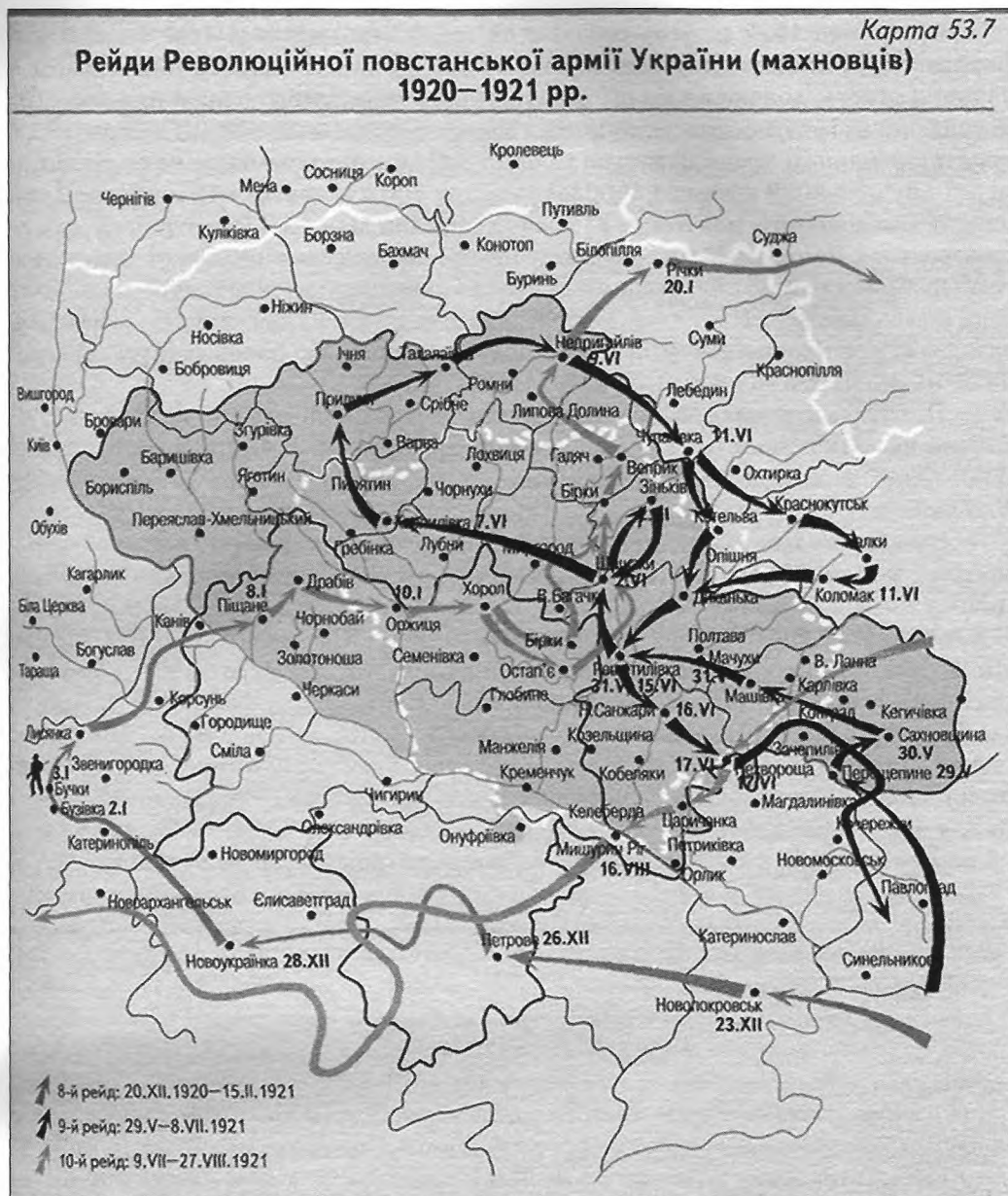
Пізніше Н. Махно пояснював принципи махновського терору: «В махновському русі розстріли спеціально не практикувалися. Й якщо вони все-таки, іноді, мали своє відразливе місце, то проводилися вони не тільки по моєму розпорядженню. Є приклади коли слідча комісія розбирала ту, або іншу справу схопленого контррозвідника, комісара або командира з червоних або білих військових частин, проти яких були свідчення, що вони з каральних загонів цих армій, що ходили за нами й помщалися населенню, що нас підтримувало, сумніваючись у чомусь при розгляді свідчень, вона запитувала думку штабу руху, іноді – мене»¹⁴⁰. І Н. Махно не обманював, командирів та комісарів не розстрілювали, економлячи набої, махновці знищували їх холодною зброєю. Інших полонених роззброювали, іноді роздягали й примусивши уважно вислухати промову культпросвітян, відпускали геть. Бажаючи пропонували переходити на бік махновців. Бажаючи, як правило, знаходилися, іноді полки махновської піхоти, що перевозилися на тачанках, більш як на 2/3 склалися з колишніх мобілізованих червоноармійців.

Поява махновців викликала якщо не радість, то душевне полегшення в селян, оскільки повстанці за все взяте у дворі проводили негайну оплату грішми або дефіцитним тоді цукром. Великий запас солодкого завжди возився при маневровій групі й заради його поповнення махновці регулярно нападали на цукрові заводи.

¹³⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 332. Арк. 156.

¹⁴⁰ Махно Н. Об «откликах» Еленского о махновском движении. *Рассвет* (Чикаго). 1925. № 48. С. 2.

Карта рейдів
основної маневрової
групи РПАУ/м/
Надніпрянською
Україною в 1920–1921 рр.

За розповідями старожилів, головна відмінність махновців від червоних чи білих була в тому, що з ними можливо було домовитися. Крім того, вигравши бій в околицях села, махновці віддавали селянам 50 % трофеїв у вигляді плати за постій. Роздаючи військову здобич, Н. Махно не тільки вербував собі прихильників, а й пов'язував селян круговою порукою. Махновський постій, звичайно, не був зовсім приємною справою, особливо коли в умовах мирного перепочинку повстанці починали «гулять». Тоді повстанці вживали велику кількість алкогольних напоїв й починали силою втягувати місцевих у свої розваги, що супроводжувалися стрільбою у повітря й «пробуванням» кулеметів. Остання розвага означала більш солідну витрату набоїв. За їх постійної нестачі командування намагалося покласти край цій практиці, але не добилося успіхів навіть під страхом тілесних покарань.

Рейдування маневрової групи тягло за собою створення на території України мережі місцевих партизанських загонів, секретних опорних пунктів, таємних складів зброї та, знову ж таки, кінних депо, де махновці міняли своїх бойових коней, залишаючи навзамін тих, що пристали. Тут на групу чекало поповнення й вона звільнялася від перевтомлених та поранених бійців. Увесь рейд в основному витримувало лише керівництво – рядовий склад у дорозі змінювався майже повністю.

Була також налагоджена глибоко законспірована система розвідки. Відомо, що у своїй роботі махновська розвідка багато в чому спиралася на агентуру, що складалася з жінок, підлітків, стариків і ще бог знає з кого, аж до сліпців-жебраків включно. Вона була предметом гордощів та своєрідним хобі Батька Махна. Майстерно змінюючи зовнішність, іноді використовуючи театральний грим, переодягаючись то білим офіцером, то жебраком, то бідняком, то торговцем, то жінкою, Н. Махно багато разів особисто проникав у ворожі розташування. Без перебільшення, махновська розвідка була прекрасно організована. Навіть після поразки руху мережа махновської агентури не була викрита чекістами.

Всередині маневрової групи концентрувалися головні керівні органи руху, за що вона отримала влучне прізвисько – «Республіка на тачанках». При групі пересувалися: Рада Революційних Повстанців України /махновців/ (РРПУ/м/) в складі семи чоловік, Штаб РПАУ/м/, Комісія з розслідування антимахновських справ тощо, аж до трупи повстанського похідного театру. Керівництво рухом мало постійний зв'язок з місцевими підпільними махновськими радами й ініціативними групами, що фактично встановили в районі систему двовладдя. У міру того, які війська контролювали місцевість, махновська влада то ховалася, то вигулькувала назовні.

Щоб швидко пересуватися, група не повинна була особливо розростатися чисельно. Коли її розміри перевищували 5000 повстанців, то з її складу штаб виділяв ще одну маневрову групу, яка діяла паралельно, але підкорялася наказам штарму й командарма. «Ядром» РПАУ/м/ називалась та група, при якій знаходився Н. Махно. На жовтень 1920 р. РПАУ/м/ нараховувала

Частини 1-ї Кінної армії в махновському районі під час переходу з Північного Кавказу на польський фронт. Фото весни 1920 р.

Не то село, не то містечко Шишаки, зайняте маневровою групою РПАУ/м/ 8 серпня 1920 р. Поштова листівка ХХ ст.

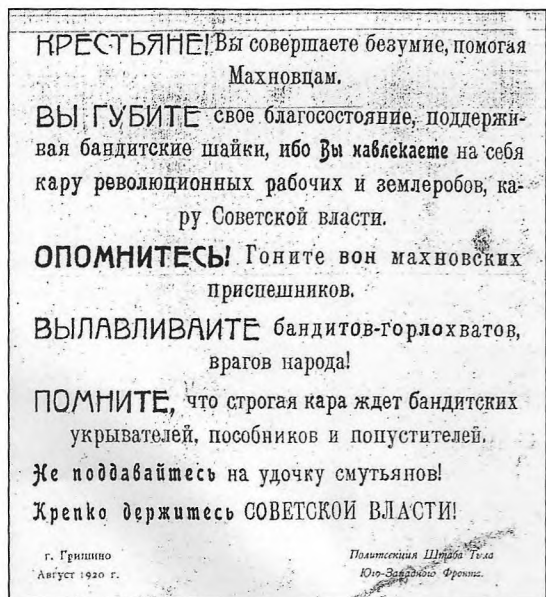

Агітаційний радянський плакат, що закликав запорізьких селян до повного самороззброєння. Літо 1920 р.

Антимахновська комуністична агітаційна листівка грудня 1920 р.

Антимахновська комуністична агітаційна листівка літа 1920 р. називала селян, які підтримують махновців, «божевільними».

три маневрові групи й четверту, що знаходилася в стадії формування. Досить важливим фактором було те, що невеликий кількісний склад групи давав змогу постійно тримати повстанців під контролем командування й встановити всередині неї «залізну дисципліну»¹⁴¹.

Під час рейду усім бійцям постійно повідомлялося місце екстренного збору. Якщо маневрова група потрапляла в оточення або бій приймав небажаний характер, армія «йшла в кущі». Група спочатку розпадалася на окремі полки, потім полки розпадалися на сотні, сотні – на взводи, а ті – на окремих махновців, які розбігалися навсебіч. Американські журналісти повідомляли читачам, що Махно «може навчити парі трюків навіть мексиканців й перевершити Гудіні в мистецтві зникнення... Махновці зникають так швидко наче опиняються в центрі канзаського торнадо»¹⁴².

Сховавши зброю, махновці тимчасово перетворювалися на «мирних» селян, які спокійно обробляли городи, випасали худобу та лузали під дворами насіння. А потім таємно прокрадалися до умовного місця збору і, як правило, вночі налітали на ворога, що саме святкував перемогу.

Існування налагодженої махновської організації, її розгалуженість і рівень інтегрованості в українське суспільство були вкриті суцільною таємницею для червоних протягом усього 1920 року. Саме тоді в їх середовищі склався стереотип махновців як сили, що не знає ніякого ладу й складається з бандитських згай куркульських синків. Вночі вони виходять на дороги, аби в нетверезому стані грабувати армійські обози й різати комуністів. Розповсюдження уявлення про Н. Махна як про бандита й алкоголіка було йому навіть на руку. Багато хто з довірливих комісарів поплатився за це власною головою. Розібратися в тонкощах махновської системи червоні змогли тільки літом-восени 1921 р., коли в розпорядженні ВУЧК накопичилась достатня кількість полонених повстанців.

Але і в махновській системі були свої слабкості. Більшовики цілком резонно вирішили, що знищивши небагаточисельне «ядро» з Батьком на чолі з «махновщиною» буде закінчено раз і назавжди. Почались часи «великого полювання» на Батька й регулярного застосування його полководницьких талантів. Вже до другої половини березня 1920 р. він настільки вимотав

¹⁴¹ Орлинский А. Бандитизм и борьба с ним. *Армия и революция*. 1921. № 2/3. С. 8.

¹⁴² Evening Farmer. 1920. 18 October. P. 3.

ЧТО ТАКОЕ МАХНОВЩИНА!**РАБОЧИЕ, КРЕСТЬЯНЕ, КРАСНОАРМЕЙЦЫ!**

Красная армия разгромила добровольцев, освободила Украину.

Сейчас, когда Украинский трудовой народ стоит на пути к установлению Советского строя нападают элементы, которые не только не хотят помочь рабочим и крестьянам в установлении Советской власти и закреплении победы но, наоборот, прилагают все силы и тогу, чтобы подорвать эту власть, разрушить тыл Красной армии, и разлагать ее.

Это — так называемые махновцы.

Чего хочет Махно и его последователи?

Они борются с Лениными. Но этот же Махно отырма в прошлом году фронт Деникину и вынудил Красную армию очистить Украину.

Предав революцию в прошлом году, этот предатель выдает себя снова за защитника революции.

Махно заявляет себя противником всякой власти.

Но что же он делает в занимаемых им областях?

Он устанавливает власть своей Махновской шайки, от которой жить не стало трудовому мирному населению.

Он на словах противник насилий, но на деле потворствует насильям и грабедям своих бесчисленных батак и атаманов.

Махно заявляет себя другом рабочих и крестьян, а еще недавно он состоял в союзе с Петлюрой, который действует против рабочих и крестьян заодно с поляками, румынами и русскими белогвардейцами.

Махно на словах обещает свободу и самостоятельность трудящимся, а на деле в занимаемых им местах подвергаются жестокому преследованию революционеры — рабочие и крестьяне и подавляется всякое слово протеста против махновского самовластия.

Чувствуя, что без содействия своих бандитских шайк он держаться не сможет, Махно хочет и после разгрома Деникина, сохранить, как отдельную силу, своих партизан, хотя никакого военного значения в борьбе с Деникиным они теперь не имеют.

Партизанщина нужна теперь Махно для борьбы с Красной армией, с которой он пока ведет лицемерные переговоры.

Для угождения своим партизанам он позволяет им грабить и безчинствовать, а те за то, выбирают его и других подобных ему батак своими командирами.

Именно для таких бандитов выгодно иметь „выборных“ командиров, которыми казавцы хвалятся перед несознательными Красноармейцами.

Для каждого честного труженника — а их немало и среди самих махновских отрядов, — должно быть ясно, что из нынешней махновщины вырастет только прошлогодняя Григорьевщина, что дальнейшее существование и разгул разлагающейся партизанщины грозит полной гибелью революции, новым торжеством буржуев и помещиков, новой кабалой для рабочих и крестьян.

Трудовой народ Украины и Красная армия, положившая столько жертв на дело его освобождения, не допустят этого.

Махновщина должна быть и будет уничтожена!

Страна, измученные трудящиеся массы требуют порядка, дающего возможность мирного труда. Красная армия требует содействия и тылу для скорейшего завершения победы.

Для этого должны быть подавлены безжалостной рукой все батыки и атаманы, которые цепляются за никому ненужную партизанщину, морочат темную массу ложными безвластием, чтобы пользоваться беспорядком и анархией обдирать свои темные дела.

Все честные труженники, рабочие, крестьяне: Дело революция — дело Красной армии. Она освобождает вас от цепей капиталиста и помещика, она дает вам в руки власть, она гонит белых добровольцев.

Только Красная армия является залогом вашего освобождения.

Махновцы! бросайте обманчивую батыку, которой, пользуясь вашей темнотой, орудует вами в своих личных интересах!

Стайте на сторону тех, кто стоит за торжество Рабоче-Крестьянской Советской власти! Вступайте в ряды Красной армии. Все этого нет освобождения трудящихся!

Старобільськ, двічі, у вересні та жовтні 1920 р., надовго займався маневровою групою РПАУ/м/. Фото 1912 р.

Успенський собор Миргорода – німий свідок зайняття курорту махновцями 16 серпня 1920 р. Фото 2016 р.

Сіверський Донець біля Ізюму. Місця проходження маневрової групи РПАУ/м/. Фото 2011 р.

червоноармійські частини нескінченною погонею по грязюці та боями, що втративши боєздатність останні навіть не помишляли про проведення наступальних операцій. Зупинившись в районі сіл Дібривки та Гаврилівки, Н. Махно до кінця березня вдало відбивався від наседаючих червоних.

У квітні 1920 р. засмучене невдалими спробами здолати Н. Махна червоне командування висунуло новий план його ліквідації. Воно кинуло на нього 1-шу кінну армію, яка повинна була рухатися маршами з Північного Кавказу на польський фронт якраз через запорізькі степи. Шість відбірних кавдивізій, рухаючись суцільним потоком, згідно із задумом мали прочесати буквально кожний кілометр повстанського району. Н. Махно, знову дав показовий бій під Гуляй-Полем, де розбив полки кращого будьонівського командира – О. Пархоменка. Але тільки-но інші дивізії поспішили на допомогу герою, як Батько став ухилятися від боїв, а потім і взагалі розпустив маневрову групу на дрібні загони, що відкочували на північ. Удар будьонівців прийшовся по порожньому місцю й був малоефективним.

Починаючи з травня 1920 р., маневрова група РПАУ/м/ рейдувала по територіях Катеринославської, Полтавської та Харківської губерній. Не зважаючи на всі старання, червоним військам так і не вдалося зупинити її. Для прискорення ліквідації «бандитизму» на посаду командуючого військами тилу Південно-Західного фронту з 29 травня 1920 р. був командирований голова ВЧК – Ф. Дзержинський, який облутав системою заложництва українські села, але зростання «бандитизму» так і не зупинив.

Н. Махно тим часом розвивав успіх. 17 серпня 1920 р. він захопив місто Ізюм на Харківщині, де розгромив та розграбував всі радянські установи¹⁴³, захопивши як трофей 50 000 комплектів військового обмундирування. Відразу по цьому Батько перебрався на Полтавщину. Очолена ним маневрова група 8 серпня 1920 р. захопила містечко Шишаки, а наступного дня – м. Зіньків, де зупинилася на тижневий перепочинок. Махновські летючі загони розсипалися по окрузі. Містечко Конотоп, наприклад, захопив, розігнавши місцевий гарнізон і органи комуністичної влади (близько 100 чоловік) махновський загін із чотирьох (!) бійців. Спроба військ ВОХР вибити 13 серпня махновців із Зінькова закінчилася

¹⁴³ Харківський обласний державний архів (ХОДА). Ф.Р. 203. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 77.

Відвідини махновськими командирами своїх поранених колег в Старобільському госпіталі. Зліва направо верхній ряд: Семен Каретник, вусатий і поранений Нестор Махно, поранений Василь Куриленко з милицями, Григорій Василевський. Нижній ряд: Петро Петренко й медсестра Вікторина. Фото 5 вересня 1920 р.

ганебною втечею¹⁴⁴. 15 серпня Н. Махно пішов на гоголівський Миргород і зайняв його наступного дня. Червоний гарнізон міста у 500 бійців відмовився вступати в бій з повстанцями й капітулював. Махновці захопили в Миргороді 20 000 набоїв, харчі й легковий автомобіль¹⁴⁵.

Червоні намагалися затиснути Н. Махна в битві серед лісів, що оточують славнозвісну Диканьку, але він у союзі з місцевими повстанцями розбив тут три більшовицькі полки, захопив 16 гармат, 180 кулеметів і рушив далі. Саме після таких подвигів «Нью-Йорк геральд» і назвала «бандитського лідера» Махна «справжнім володарем території відразу на схід та південний схід від Катеринослава»¹⁴⁶. Підтверджуючи цю тезу, Н. Махно 3 вересня 1920 р. з боєм захопив м. Старобільськ, взявши 200 полонених, 25 000 набоїв, 21 млн крб. та купу військового майна¹⁴⁷.

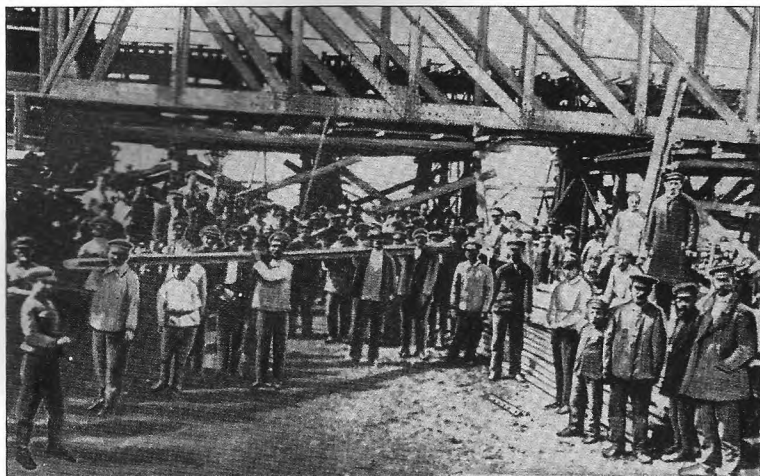
Тим часом у червні 1920 р. Російська армія барона П. Врангеля почала наступ в Південній Україні й несподівано, до кінця червня, відвоювала у більшовиків територію махновського району. Барон Врангель проявляв значну наполегливість у справі спроб встановлення сумісного з Н. Махно протибільшовицького альянсу. 13 червня він видав наказ за № 31/30, в якому вимагав від своїх командирів «рахуватися з повстанськими загонами Махна» й у випадку зустрічей з антирадянськими силами не застосовувати військової сили. Представники білогвардійців навіть почали давати позитивну характеристику особі Н. Махна в своїх інтерв'ю західним кореспондентам. Так, орденоносний капітан М. Ушаков розповідав їм: «Отаман Махно є маленьким, світловолоосим чоловіком з тихими сірими очима. Йому близько 40 років і він самого

¹⁴⁴ ЦДАВОВ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 185.

¹⁴⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 186.

¹⁴⁶ The New York Herald. 1920. 20 august. P. 1.

¹⁴⁷ ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 709. Арк. 191.

Відновлення зруйнованого махновцями мосту через Дніпро навесні 1920 р.

Н. Махно відпочиває після хірургічної операції в Старобільському госпіталі. На стільці перед Батьком перев'язочні пакети та склянка з прозорою рідиною, ймовірно, спиртом. Фото 4 вересня 1920 р.

простого селянського походження... Лоб, що майже не має зморшок й легкий рум'янець обличчя не дають зонайменшого натяку на його страждання під час тривалого сибірського ув'язнення... Він простий, скромний селянин»¹⁴⁸.

Відчувши зацікавлення своєю персоною з боку білогвардійців, Н. Махно почав з ними на диво підступну гру. Кілька дрібних махновських загонів, що згодом були об'єднані в «бригаду Володіна», справді перейшли на бік П. Врангеля й були відправлені на протибільшовицький фронт. Для

підтвердження своєї лояльності Н. Махно, спеціально вдаючи із себе обмеженого селянка, передав командуючому Російської армії записку характерного змісту: «Червоні вбили мого брата (Савку – В.Ч.). Іду їм мстити. Ото як відомщу – прийду до тебе на допомогу». Йі зраділі «кадети», через кореспондентів західних газет, передчасно розтрубили на весь світ про dokonаний факт врангеле-махновського альянсу¹⁴⁹. Але Н. Махно мав справді хворобливу ненависть до білого офіцераства. Дочекавшись слушного часу, він знехтував всіма встановленими нормами дипломатичної порядності й наказав повісити врангелівську делегацію. А трохи згодом, в жовтні 1920 р., «бригада Володіна» заплановано відкриє позиції махновській маневровій групі й та промине на її ділянці врангелівський фронт, ринувши по тилам.

Але це було лише через три місяці. Коли ж у серпні 1920 р. махновці прийняли рішення прориватися в рідні краї, то під час прориву білого фронту маневрова група була зненацька атакована червоною кіннотою й понесла великі втрати. Засідка була влаштована завдяки роботі в махновським оточенні чекістської агентури. Але це був її єдиний успіх.

У вересні 1920 р. Н. Махно пішов на Верхній Дон, де влаштував червоним тиловим частинам такий розгром, що валка полонених перевищила чисельність маневрової групи. Самому Н. Махну, щоправда, не повезло. В одному з боїв він був поранений в ногу розривною кулею і був терміново прооперований. Після цього Н. Махно був вимушений кульгати до кінця свого життя. Більше він вже був не в стані танцювати

¹⁴⁸ The Bridgeport Times. 1920. 18 october. P. 3.

¹⁴⁹ The Sun. 1920. 20 august. P. 2; The Evening World. 1920. 30 september. P. 11; Burlington weekly free press. 1920. 30 september. P. 10 тощо.

на своїх улюблених сільських весіллях. Вгніздившись у віддаленому від більшовицької уваги Старобільському повіті Харківської губернії, Н. Махно зайняв вичікувальну позицію, чекаючи подальшого розвитку подій на червоно-білому фронті. «Генерал Махно, що протистоїть більшовикам у Донецькому басейні, повідомив сьогодні в офіційному комюніке, що його війська захопили три міста й частину басейну»¹⁵⁰.

Протягом рейдів, і особливо тепер, махновці, демонструючи якісний стан матеріального забезпечення армії, влаштовували серед місцевого населення масові роздачі трофейних хліба, цукру, тканин, галантерейних товарів, ниток тощо. Радянські донесення повідомляли що Махно «роздає меблі, роялі, грамофони, залізо, подушки»¹⁵¹.

Паралельно з цим веселим дійством РПАУ/м/, через відомого партизана-анархіста О. Мокроусова, який продовжував співпрацювати з більшовиками, попередила останніх, що махновці можуть укласти з ними угоду, спрямовану проти Врангеля, але лише на певних умовах.

До кінця вересня 1920 р. стало зрозуміло, що не зважаючи на організацію Південного фронту й надіслані з Росії підкріплення, зупинити Російську армію стає все більш проблематично. 19 вересня 1920 р. білі захопили Олександрівськ, 21 – станцію Синельниково, 29 – Маріуполь, тоді ж був терміново евакуйований Катеринослав. Комфронту М. Фрунзе вбачав своїм головним завданням призупинити наступ П. Врангеля на Лівобережжі, щоб не дати йому можливості перекинути сили на правий берег, хоча б до підходу з польського фронту будьонівської кінноти. М. Фрунзе не мав упевненості, що зможе протриматися. Тільки боєздатна, дванадцятитисячна, переважно кавалерійська армія Н. Махна¹⁵², могла докорінно змінити баланс сил на фронті й тим забезпечити невідворотній розгром білогвардійців. Саме в цій критичній для всього фронту обстановці радянський уряд був вимушений принизитися до звернення за допомогою до Нестора Махна. Згодом цей момент свідомо фальшувався радянськими пропагандистами, що подавали події так, буцімто Н. Махно повністю капітулював перед більшовиками і в розпуці підписав угоду на продиктованих йому умовах¹⁵³.

Десь між 25 та 27 вересня 1920 р. з Харкова у Біловодськ Старобільського повіту зателефонував голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський і повідомив черговому по штабу, що хотів би терміново переговорити з Н. Махно з приводу зробленої ним пропозиції.

¹⁵⁰ Chicago daily Express. 1920. 27 september. P. 2.

¹⁵¹ Руднев М. Махнівщина. Харків, 1927. С. 23.

¹⁵² РДВА. Ф. 25899. Оп. 3. Спр. 513. Арк. 13.

¹⁵³ ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 732. Арк. 81.

*Мовчить Гуляй-Поле, мовчить Гуляй-Поле,
Спалене зрадою й хтивістю Юдиною...
Гей і були люди – горді орли!
Тільки ж прості й не лукаві були.
О ви, що цей келих страшний піднесли,
Чи самі ж ви його пили?*

Іван Багряний. «Гуляй-Поле»

Зловтішаючись із ситуації, Н. Махно демонстративно відмовив Х. Раковському в особистій розмові, але уповноважив на переговори членів РРПУ/м/ – С. Каретника, В. Білаша та Д. Попова. Ображений Х. Раковський вирішив не втрачати своєї бюрократичної гідності й у свою чергу передоручив ведення подальших переговорів ненависному махновцям голові ВУЧК В. Манцеву¹⁵⁴. Сторони домовились, що переговори почнуться по телефону зразу ж після того, як махновці випрацюють й обговорять проект угоди. На ранок 27 вересня 1920 р. проект угоди і умови її підписання були готові. Зібравши загальну раду повстанців під відкритим небом, Н. Махно добився ратифікації договірному проекту¹⁵⁵. Увечері почалися переговори по телефону, й коли попередні умови були скориговані, сторони обмінялися представницькими делегаціями. На 15 жовтня 1920 р. більшість пунктів угоди було затверджено.

Н. Махно змусив комуністів прийняти такі пункти угоди й умови його виконання, які в своєму об'ємі означали їх політичну поразку в боротьбі проти повстанців. Умовами угоди виступали: припинення військових дій РСЧА проти РПАУ/м/ й публікація тексту угоди в центральних українських газетах, причому разом з особистими вибаченнями – Ф. Дзержинського та Я. Яковлєва, які стверджували, що мають незаперечні документи, що доводять союз Врангеля та Махно. Тільки після цього махновці вважали можливим приступити до виконання умов.

У статтях самої угоди повстанці вимагали наступного:

- 1) РПАУ/м/ входить в склад збройних сил республіки як автономна одиниця, повністю зберігаючи свій внутрішній устрій і підпорядковуючись командуванню Червоної Армії тільки в оперативному відношенні;
- 2) радянський уряд звільняє усіх махновців та анархістів, які утримуються в тюрмах України та Росії, надаючи їм свободу організації та пропаганди;
- 3) більшовики зобов'язуються створити умови для істинно вільних виборів не пізніше 5 грудня 1920 р., коли пройдуть вибори на V Всеукраїнський з'їзд Рад¹⁵⁶.

Четвертий пункт угоди вимагав автономії махновського району, «аби трудящим повстанського району була гарантована свобода у справі організації вільних органів економічного й політичного самоврядування, їх автономному (договірному) зв'язку з державними органами радянських республік». У перекладі з анархістської на українську мову це означало суверенність махновського району. У цьому пункті явно помітно бажання

¹⁵⁴ Litvinov V. The militari cooperation between bolshevics and makhnovtsy (1920). Internationale reviev of social history. Vol. XXXII. 1987. P. 319.

¹⁵⁵ РДАСПИ. Ф. 71. Оп. 33. Спр. 1575. Арк. 16.

¹⁵⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 131.

Загальна військова рада
махновців у Старобільську.
Командний склад
РПАУ/м/ обговорює
з повстанськими
депутатами план
передислокації РПАУ/м/
на врангелівський фронт.
Фото жовтня 1920 р.

Н. Махна зовні приховати ознаки повстанської державності, що не уникло ока радикальних анархістів. Так, московські анархо-універсалісти відразу охрестили «вільний район» – «царством Махно», а «вільний радянський лад» – «безвладним владництвом»¹⁵⁷.

Загалом політичні погляди Н. Махна формувались під беззаперечним впливом федералістичного вчення П. Кропоткіна. Виходило так, що буцімто «Махновія» не являла собою окремої держави, маючи ширмою статус федеративного члена УСРР, але разом із тим володіла внутрішнім суверенітетом. Наприклад, зберігала власні збройні сили й право вступати у вільні зносини з іноземними державами. Останнє було чорним по білому записане у Декларації РПАУ/м/, від положень якої ніхто й не думав відмовлятися, підписуючи угоду.

Отже, махновці домовлялись про свою односторонню інтеграцію в Радянську Україну. Повстанці збирались впливати на всеукраїнську політику через Всеукраїнські з'їзди Рад, але самі не допускали до себе держапарат більшовиків. Враховуючи, що остання, VII конференція РКП/б/, висловила за негайну ліквідацію махновщини як контрреволюційного явища, стає цілком зрозумілим, що висуваючи подібні вимоги Н. Махно намагався поставити РНК УСРР на коліна й визнати помилковою всю політику щодо «революційного повстанства», яку вона проводила до сих пір.

Вперті заперечення у більшовиків викликав лише Четвертий пункт договору. Махновську делегацію запевняли, що він суперечить конституційним основам РСФРР та УСРР і його потрібно узгоджувати безпосередньо з Москвою. Махновці погодились обговорювати цей пункт договору окремо, маючи намір поки що встановити в своєму

¹⁵⁷ Яковлев Я. Махновщина и анархизм. *Красная новь*. 1921. № 2. С. 257.

Командувач Південного фронту М. Фрунзе та член РВР фронту С. Гусєв.
Фото листопада 1920 р.
Сніг вже випав.

районі автономію де-факто, під прикриттям повстанської армії. Також повстанці збирались дати бій більшовикам з трибуни майбутнього з'їзду Рад, використовуючи момент широкого розповсюдження своєї ідеології в Україні, що було наслідком глибокої кризи «воєнного комунізму».

Щодо успіхів махновської пропаганди в 1920 р. висловився партієць М. Равич: «Головне зло, це вплив Махна на Червону Армію. Махновщина – це дух партизанщини взагалі. Й тепер в лавах Червоної Армії залишилося багато червоноармійців, у яких сидить біс махновщини...

Махновщиною заражена вся Україна, всі її партійні,

цивільні та військові установи. Кожен український революціонер, більшовик, лівий есер тією чи іншою мірою підданий цьому захворюванню»¹⁵⁸. Наприклад, «змахніли» 6 та 7 кавдивізії 1-ї Кінної армії РСЧА, а разом за ними й весь Крондштатський гарнізон. Випереджаючи події, нагадаємо про вчинений ним в березні 1921 р. заколот.

Висунуті повсталими матросами гасла про передачу влади «радам без комуністів» та відміну продрозкладки були не просто схожими на махновські, а відверто запозичені з їх ідеології. Із 27 000 крондштатських військовослужбовців, які брали участь у повстанні, 15 000 були вихідцями з навколишніх махновському району місцевостей, а формальний лідер заколоту, голова крондштатського ревкому – писар Степан Петриченко, навесні 1920 р. вступив до Гуляйпільського Союзу Анархістів¹⁵⁹.

У ході переговорів більшовики, в цілому приймаючи махновський проект угоди, вперто відмовлялися друкувати текст договору в газетах і приносити публічні вибачення. Підґрунтям цього було те, що ні РНК УСРР, ні РВР Південного фронту, підписуючи угоду, зовсім не збирались її виконувати. Прийняття угоди розглядалося лише як політичний прийом, аби втягнути РПАУ/м/ в антиврангелівську боротьбу. В 70-і роки ХХ ст. про першопочаткові наміри радянського керівництва не мовчала навіть офіційна історіографія. «Пропозицію «батьки» прийняли лишень з однією метою – втягти його банди в «кримський мішок» і там остаточно розгромити»¹⁶⁰ – писав історіограф Ставропільської кінної бригади. Дивна для нормальних людей психологія, пишати власною зрадою, ставала цілком прийнятною в умовах тоталітарного режиму.

Віктор Серж (Кибальчич) повідомляв, що Л. Троцький не раз згадував про свою розмову з В. Леніним щодо надання анархічному селянству України автономії¹⁶¹. Маються й інші свідчення, що питання про зраду союзника був вирішено на

¹⁵⁸ Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. Екатеринбург, 1920. С. 18.

¹⁵⁹ Крондштатская трагедия: Документы. Вопросы истории. 1994. № 7. С. 7.

¹⁶⁰ Ставропольская имени Блинова. Ставрополь, 1971. С. 90.

¹⁶¹ Serge V. Memoirs of a revolutionari (1901–1941). London, 1963. С. 76.

найвищому партійному рівні. Великі надії покладались на те, що ці негідні дії не стануть відомі широким колам громадськості, в тому числі й міжнародної. Комуністи розраховували попередньо максимально знекровити махновців у боях, а потім, в який вже раз, розчавити їх військо одним махом.

Н. Махно, хоча й не знав про притаманну тоталітаризму подвійну мораль, але про наміри більшовиків явно здогадувався й категорично заявив, що поки угода з вибаченнями не будуть опубліковані, РПАУ/м/ не зрушить з місця. Його особливо обурювало те, що відділ пропаганди РНК України став розпускати чутки, начебто угода стала результатом явки Н. Махна з повинною. Цю версію, до речі, виклав у своїй доповіді на I з'їзді Комітетів незможних селян України (КНС) особисто Х. Раковський 21 жовтня 1920 року¹⁶². Махновці могли й самі опублікувати текст угоди в своєму «Пути к свободе», але Н. Махно хотілося змусити це самих комуністів.

8 жовтня 1920 р. П. Врангель почав здійснення Задніпровської операції з метою знищення 2-ї кінної армії та ліквідації Каховського плацдарму. Напрямок ворожого удару став несподіваним для червоного командування, й на фронті склалась критична ситуація. Намагаючись заставити Н. Махна виступити раніше, аніж будуть виконані його вимоги, комфронту М. Фрунзе послав командарму РПАУ/м/ наказ про виступ на фронт. Н. Махно справді виступив, підвівши війська до прифронтової ст. Улянівки (Васильківський район), але в бій не вступив, вимагаючи виконання умов угоди.

Тим часом П. Врангель зазнав невдачі й відступив з Правобережжя, бажаючи закріпитися в Північній Таврії й перезимувати. Допустити зимову кампанію для більшовиків теж було вкрай не бажано, бо половина бійців Південного фронту взагалі не мали верхнього одягу й зимового взуття. Навіть червоноармійці-сибіряки, при перших заморозках, змушені були рятуватися тим, що запихали солону й сіно в пазухи своїх косовороток. Ранні морози могли перетворити Південний фронт на сучасний аналог наполеонівської кампанії 1812 року. Уникнути цього було можливо тільки почавши негайний наступ, але добірних частин на Лівобережжі, окрім РПАУ/м/, не було. Побачивши можливість швидкого закінчення війни, більшовики пішли на поступки.

«Залізний Фелікс», щоправда, вибачатися не став і відбув до Москви. За колегу, в туманних виразах професійного журналіста, вибачився Л. Троцький, який відкинув звинувачення про зговір махновців з П. Врангелем. Але тексту угоди опубліковано все ж не було. М. Фрунзе прислав новий наказ про наступ, але Н. Махно вперся по-справжньому. Умовляти Батька приїхав надзвичайний уповноважений III-го Інтернаціоналу Бела Кун. Він подарував Н. Махно пакет, наповнений фотокартками діячів Комінтерну з підписом: «Борцю за робітничо-селянську революцію товаришу Батьку Махно». Угорець лукаво запевняв, що текст угоди буде надрукований вже завтра. І справді, угода, щоправда в неповному вигляді, з'явилася в газетах. Лише тепер Н. Махно віддав наказ наступати, але особисто повести армію в бій не міг, оскільки продовжував після поранення пересуватися на милицях.

П. Врангель –
командуючий
Російської армії біля
свого штабного вагону.
Фото 1920 р.

¹⁶² Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду КНС. 1920. № 3. С. 12.

Радянська (1927 р.) карта розгрому Російської армії П. Врангеля. Радянська цензура дозволяла згадувати участь махновців у цьому процесі, але виключно в якості другорядних персонажів.

На випадок загибелі або поранення в Н. Махна був під рукою заступник, точніше заступник командуючого РПАУ/м/, його особистий і, можливо, єдиний після смерті С. Лютого, справжній друг – Семен Каретник. Саме йому тепер з посту командуючого армією, а згодом командуючого Кримською групою РПАУ/м/ випало показати свої здібності у справі командування великими військовими з'єднаннями. Поранений Н. Махно залишався на посаді «Голови РПАУ/м/», тобто голови РРПУ/м/¹⁶³.

Семен Каретник, безумовно, як людина та воєначальник вартий окремої книги. Зараз же зазначимо, що Н. Махно зробив правильний вибір. Маючи 1 (один) клас початкової освіти, Семен мав справжній полководницький талант. Завдання, що стояло перед ним, було вельми складним. Треба було розбити Російську армію Врангеля, визволити Запорожжя й Приазов'я, захопити Крим і при цьому вберегти РПАУ/м/ від важких людських втрат. Вже з перших отриманих оперативних наказів М. Фрунзе стало зрозуміло, що махновців збираються використовувати у вигляді ударних штрафних підрозділів, які будуть кидати на найбільш важкі ділянки фронту¹⁶⁴.

¹⁶³ РДАСП. Ф. 71. Оп. 33. Спр. 1575. Арк. 16.

¹⁶⁴ РДВА. Ф. 6. Оп. 12. Спр. 132. Арк. 175.

Але в цілому С. Каретник завдання виконав. Під його керівництвом армія зуміла уникнути надмірних втрат, разом з тим завдавши білогвардійцям ряд потужних ударів, що обумовили їх швидку загибель.

Саме махновці, в купі з «бригадою Володіна», прорвали врангелівський фронт на Лівобережжі, захопивши Олександрівськ, Гуляй-Поле та Мелітополь. Повстанці одними з перших форсували й води Сиваша, розвідавши через місцевих рибалок місце можливої переправи й дочекавшись, поки вітер відгонить воду на схід. Литовський півострів, куди переправилась, разом з червоними, Кримська група, вважався врангелівцями найменш небезпечною ділянкою фронту. Кубанські козаки, що її охороняли, практично проспали появу ворогів. Чорно-червоні союзники, що наче сніг на голову, звалились на знамениту Дроздовську дивізію білих, ледве не знищили її цілком, примусивши відступити на лінію Юшунських укріплень¹⁶⁵.

А потім каретниківці розгромили, заманивши під вогонь кулеметних тачанок, останню надію Врангеля, кінний корпус генерала-лейтенанта І. Барбовича (4500 шабель)¹⁶⁶. Подолавши лінію Юшунських укріплень та зайнявши 13 листопада 1920 р. Сімферополь, махновці викликали цим паніку серед білих. Сімдесятитисячна Російська армія замість того, аби битися до останнього, кинула обороняти перекопські позиції й почала свою останню, ганебну втечу спочатку до кримських портів, а потім і далі на захід. Махновці, яким Батько буцімто сказав: «Крим ваш! І все в Криму ваше!», погнались за ворожими ар'єргардами. Окремі їх загони бачили в цей час у Севастополі, гірській Сюйрені, Ялті та, навіть, у Феодосії.

Тим часом Н. Махно, залишившись у Гуляй-Полі, розіслав підрозділи армії по району, аби проконтролювати його територію й організувати формування поповнень. Скориставшись мирним перепочинком, багато махновців вирішило одружитися. Безбожник Махно ще минулого року, на весіллі у Грицька Кіся, демонстративно пив спирт й танцював «яблучко» з попом Олександром Лоскутовим. Цей ритуал означав визнання Н. Махном права православної церкви на існування. Тепер він стояв біля її порогу й благословляв молодих подарувати йому нових «синочків». Витріщивши очі, за цим дійством спостерігали високі гості, іноземні анархісти – американці Олександр Беркман, Емма Гольдман та поляк Казимир Тесляр.

У відвойованому районі справи потихеньку рухались вперед. Було створено гуляйпільську «вільну раду», яка прийняла загальне для повстанського району «Положення про вільні ради». Потім рада взялась за реформування школи за системою іспанського анархіста Франциска Фаррера, де головну роль грало відокремлення

Гармати, покинуті врангелівцями на Юшунських позиціях. Фото листопада 1920 р.

Емма Гольдман та Олександр Беркман перед депортацією з США. Фото 1919 р.

¹⁶⁵ Калинин И.М. Под знаменем Врангеля. Воспоминания. Ростов-на-Дону, 1991. С. 203.

¹⁶⁶ Попов И. Штурм и взятие Перекопских и Юшунских позиций. *Армия и революция*. 1921. № 2/3. С. 95.

Сімферополь, столиця Білого Криму, була взята Кримською групою РПАУ/м/ 13 листопада 1920 р. Поштова листівка 1912 р.

На їх думку, героїка повстанства повинна була знайти достойне себе втілення у віршах, піснях та драматургії. Відомо про існування двох махновських п'єс: «Життя махновців» та «Шлях махновця». «Життя» належало автору з числа молодих гуляйпільців, який, зважаючи на непевні часи, забажав залишитися анонімним, і описувало боротьбу повстанців з білогвардійцями. «Шлях махновця» написав теж анонімний анархіст-італієць, що прибув до Гуляй-Поля для налагоджування зв'язків і залишився серед повстанців. П'єса в кількох діях була присвячена військовим подвигам махновців з фінальним епілогом, де зображувалося їх життя в безвладному суспільстві. Повстанці й селяни сподівалися, що розгромивши білих, війні, нарешті, настане край.

Головна, Свято-Троїцька, церква Гуляй-Поля була побудована в 1913 р. й під час богослужінь освітлювалася чудом тогочасної техніки – лампами Едісона. Висаджена в повітря у 1935 р. Фото 1913 р.

Батько Махно, вже навчений гірким досвідом, більшовикам не вірив і ні на що не надіявся. На випадок дій, спрямованих на розгром махновців, він готував запасний варіант, організацію масштабної антибільшовицької змови в середовищі РСЧА, з участю багатьох відомих командирів. Насамперед командуючого 2-ю Кінною армією Пилипа Миронова, чий брат служив у РПАУ/м/ командиром полку. Так само комполку служив у РПАУ/м/ і менший брат ушавленого червоного комдива О. Пархоменка – Андрій. Але змова не встигла належно оформитися до початку вирішальних подій. Червоні з махновцями занадто швидко розбили біляків.

Вже наступного дня після ліквідації Південного фронту, 17 листопада 1920 р., М. Фрунзе видав провокаційний наказ, що суперечив умовам угоди, про передислокацію РПАУ/м/ на Північний Кавказ. 23 листопада 1920 р. махновці затримали в Гуляй-Полі дев'ятеро чекістських агентів, засланих для організації убивства Н. Махно. Від них Рада РПУ/м/ й дізналася про операцію по оточенню Гуляй-Поля, що вже почалася. Ультиматум М. Фрунзе, що пізніше фігурував у збірках документів, махновцям навіть не був переданий, аби передчасно не злякати звіра. Його збиралися опублікувати в пресі вже після розгрому повстанців. 26 листопада 1920 р. було заарештоване¹⁶⁷ й опісля розстріляне махновське представництво в столиці УСРР. Вдалося чекістам схопити й багатьох харківських анархістів.

¹⁶⁷ РДАСПІ. Ф. 76. Оп. 3. Спр. 109. Арк. 10.

Кримська група РПАУ/м/ поки що стояла на відпочинку поблизу Євпаторії, повстанці мочили копита своїх коней у хвилях Чорного моря. Її командуючому С. Каретнику більшовики повідомили, що Батько викликає його та начальника штабу П. Гавриленка в Гуляй-Поле на нараду. Залишивши своїм заступником Олексія Марченка, С. Каретников з охороною виїхав на північ. По дорозі на його загін було вчинено вдалий напад чекістської спецгрупи¹⁶⁸. С. Каретник та П. Гавриленко були схоплені й згодом розстріляні на головній площі Мелітополя.

27 листопада 1920 р. Кримська група була в дві лінії оточена переважаючими силами 4-ї армії РСЧА, що наказали махновцям роззброїтися. Відкривши вогонь з усіх кулеметів, махновці розігнали червоних геть зі своєї дороги і за допомогою військових хитрощів, зокрема видаючи себе за червоні частини, вирвалися з Криму через Перекопський перешийок в Північну Таврію¹⁶⁹. Вже тут, заспокоєний успіхами, О. Марченко зробив помилку, що дорого вартувала повстанцям. Він повів 1500 махновських кіннотників, які вийшли з оточення, на Гуляй-Поле прямо по «лінійці», чого б ніколи, напевно, не зробили ні Н. Махно, ні С. Каретник. Зрозумівши це, червоне командування зуміло поставити на шляху Кримської групи

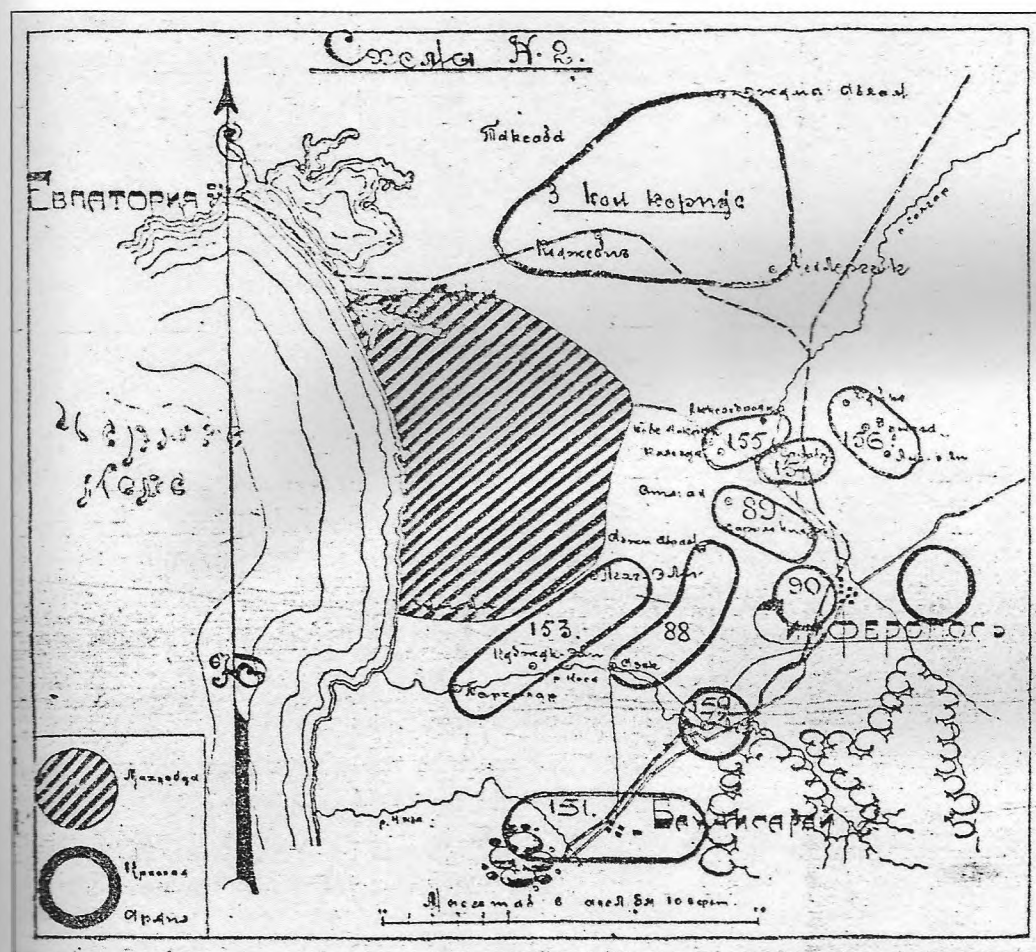

Схема оточення червоними військами Кримської групи РПАУ/м/ біля Євпаторії, складена командивом 42 М. Єфімовим.

¹⁶⁸ Красная Армия. 1927. 18 декабря. С. 3.

¹⁶⁹ РДВА. Ф. 25899. Оп. 3. Спр. 31. Арк. 244.

Могила Михайла Карповича Махна, племінника Батька, артилериста РГАУ/м/, який загинув 8 квітня 1920 р., обороняючи Гуляй-Поле від будьонівців.

добірні кавалерійські війська, підперши їх в тилу загороджувальними загонами. В боях під селом Тимошівкою, що продовжувалися цілий день, махновці були оточені в кілька разів чисельнішими ворогами і, в основному, загинули в кільці. Прорватися вдалося тільки двом загонам по 200 та 300 чоловік в кожному з О. Марченком на чолі.

А напередодні, 26 листопада 1920 р., Червона армія повела наступ і на Гуляй-Поле. Н. Махно на той час зумів зібрати в селі до 3000 бійців й пішов на прорив. На село з трьох боків насувалися червоні лави. Відкривши вогонь по тим, що наступали з півдня, махновці пішли на схід. З півночі до Гуляй-Поля влетіла інтеркавбригада. Частини, що наступали з півдня і нічого не підозрювали, напали на неї, прийнявши за махновців. Почався запеклий і ганебний бій червоних один з одним, що дало змогу маневровій групі Н. Махна вийти з оточення.

Кількість зібраних М. Фрунзе та головкомом С. Каменєвим, військ, що були виставлені проти повстанської армії, не піддається точному обрахунку. Червоні Армії що облягли зусебіч махновський район, перевищували Повстанську чисельністю не те що на порядок, а навіть на два порядки. Суцільним фронтом проти українських повстанців сунули сотні тисяч піхотинців та кавалеристів, посилені артилерією, бронепотягами, панцерниками та літаками. Виграти війну проти цієї, одурманеної пропагандою армади, було просто неможливо, можна було лишень достойно програти. В Політбюро РКП/б/ та штабах червоних армій плекали надії, що, можливо, Н. Махно, як людина розумна, просто втече за кордон з нагробованими скарбами, а повстанці після цього негайно здадуться. Непогано було б побачити й те, як повстанці самі видадуть Батька з поплічниками ворогам на поталу, із зв'язаними руками, як робили це колись доведені ляхами до відчаю українські козаки. Проте нічого подібного «комісари» не дочекалися. Батько з хлопцями прийняли бій.

*Сталевий цар засміявся
під своєю маскою:
– Першим моїм бажанням
буде побачити смерть Махна!*

Майкл Муркок. «Кочовики часу»

Спочатку Н. Махно сподівався, що розбивши надіслані проти нього першими війська, він підштовхне цим змовників до виступу, але дарма. Червоні командири сиділи тихо, наче миші й ні на які відкриті виступи не наважувалися.

Вирвавшись з гуляйпільського оточення, Н. Махно починає мститися. 3 грудня 1920 р. він раптово нападає в грецькому с. Комарь на Киргизьку кавбригаду РСЧА. Цей підрозділ відзначився в Гуляй-Полі жорстокістю й складався, насправді, з казахів, яких махновці називали «бусурманами». За півгодини показового бою кавбригада була розгромлена й капітулювала. Махновці негайно стратили 150 полонених, звинувативши їх у військових злочинах. «Рубали безжално, зганяючи червоноармійців у купки, трупи були страшно понівечені. Близько 200 полонених було роздягнуто на голяка і загнано в один великий будинок під замок»¹⁷⁰. Потім махновці імітували намір спалити «киргизів» живцем, бігаючи з смолоскипами під вікнами й зловтішаючись несамовитими криками переляканих «бусурман», які, зауважимо, не те що не розмовляли російською мовою, але навіть і не розуміли її.

Через дві доби, 6 грудня 1920 р., повернувшись до Гуляй-Поля, Н. Махно розбив у чотиригодинному бою два полки 125 бригади 42 дивізії, що втратили в бою 1400 бійців¹⁷¹ вбитими, 2 гармати та обоз. Згодом у с. Старий Керменчик повстанці об'єдналися із залишками Кримської групи.

Загибель уславленої кінноти сильно вразила Батька, але одночасно й роздмухала бажання помсти. Аби приєднати до себе Азовську маневрову групу Трифона Удовиченка й заодно вивести з району за собою червоні війська, Н. Махно подався на південь. Почалася знаменита Азовська операція РПАУ/м/. Найкращу, на нашу думку, рецензію її подіям дав В. Ленін у своїй записці Є. Склянському: «Треба щоденно в хвіст і в гриву гнати (і бити, і драти) Головкама і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна»¹⁷².

У ході Азовської операції Н. Махно дав «червоним» командирам показовий урок маневрової війни й перемиг сили ворога, які переважали його вдесятеро. Лише однієї, окремо взятої, Азовської операції (6–16 грудня 1920 р.) цілком достатньо, аби визнати Н. Махна видатним полководцем, чії звитяги цілком заслуговують окремої сторінки в підручниках військового мистецтва. Бойові ж характеристики РПАУ/м/, продемонстровані в ході операції, просто вражають.

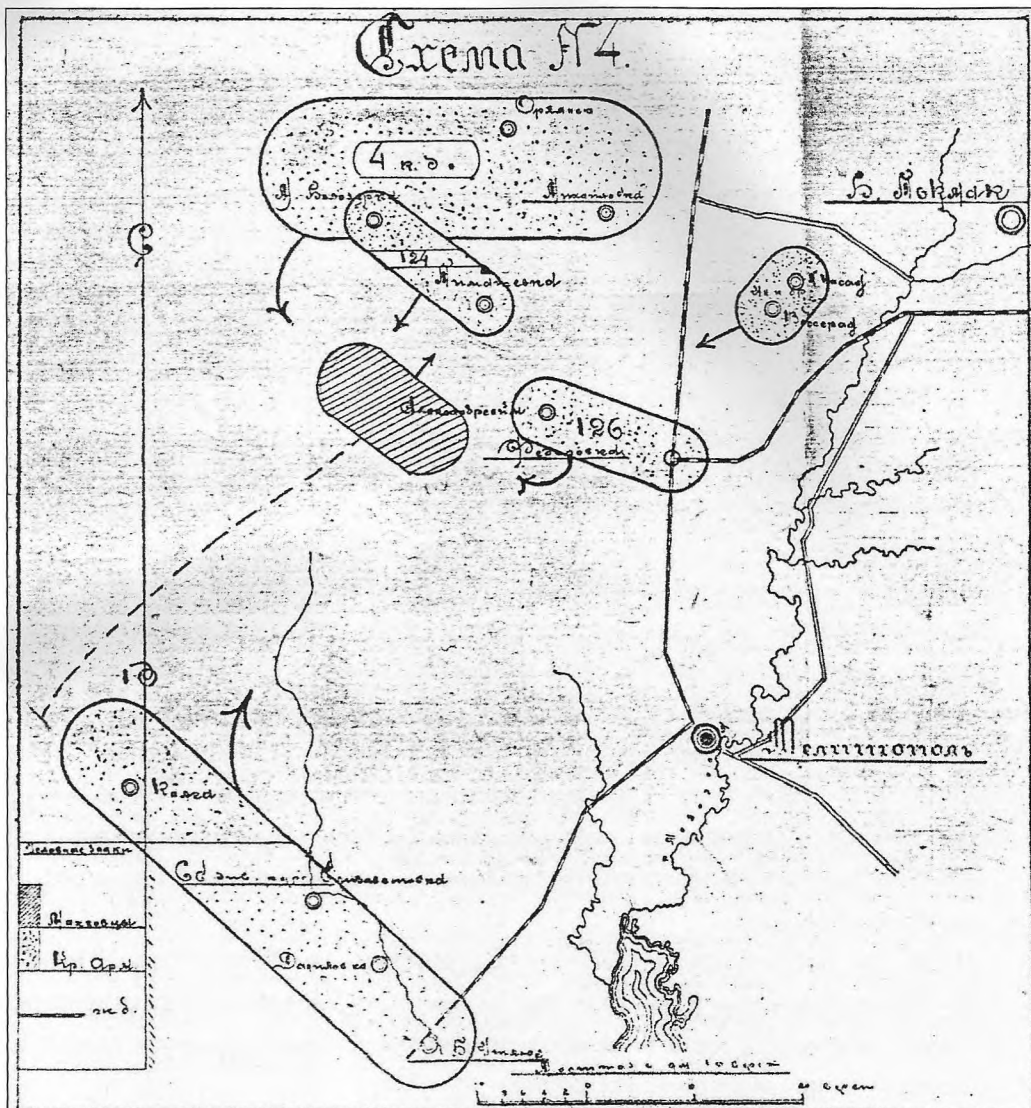
**На не постановочних
фото 1921 р. М. Фрунзе
під час боротьби
з махновщиною
виглядав небритим
і змученим.**

¹⁷⁰ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. *Красная армия*. 1922. № 12. С. 15.

¹⁷¹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. *Единство действий в защиту завоеваний революции*. Киев, 1988. С. 86.

¹⁷² Ленин В.И. *об Украине*. Ч. 2. Киев, 1978. С. 381.

Схема оточення червоними військами Кримської групи РПАУ/м/ біля с. Тимашівки, складена комдивом 42 М. Єфімовим.

Комуни Бердянська, вбиті махновцями при взятті міста 12 грудня 1920 р.

12 грудня 1920 р. бердянська влада отримала від Т. Удовиченка хрестоматійну телеграму: «Йду на Ви». Прохання місцевих комуністів про допомогу не засмутили вищестояще керівництво. Н. Махно повинен був застрягнути в місті якомога довше, аби червоні війська встигли щільно оточити його. Придушивши опорні пункти, розлючені махновці дали вихід своїм руйнівним нахилам, в яких вони були справжні мастаки. За день всі радянські установи міста були рознесені в пух і прах. Повстанці розбили всі вікна, спалили всі папери, розграбували все, що тільки могли, разом з квартирами комуністів¹⁷³. Але нікого з їх родин не вбили. Сотня загиблих комуністів були військовими втратами.

Рухаючись на Бердянськ, Н. Махно свідомо створив оперативну ситуацію, яка, слідує

¹⁷³ Есаулов. Налет Махно на Бердянск. *Летопись революции*. 1924. № 3. С. 84.

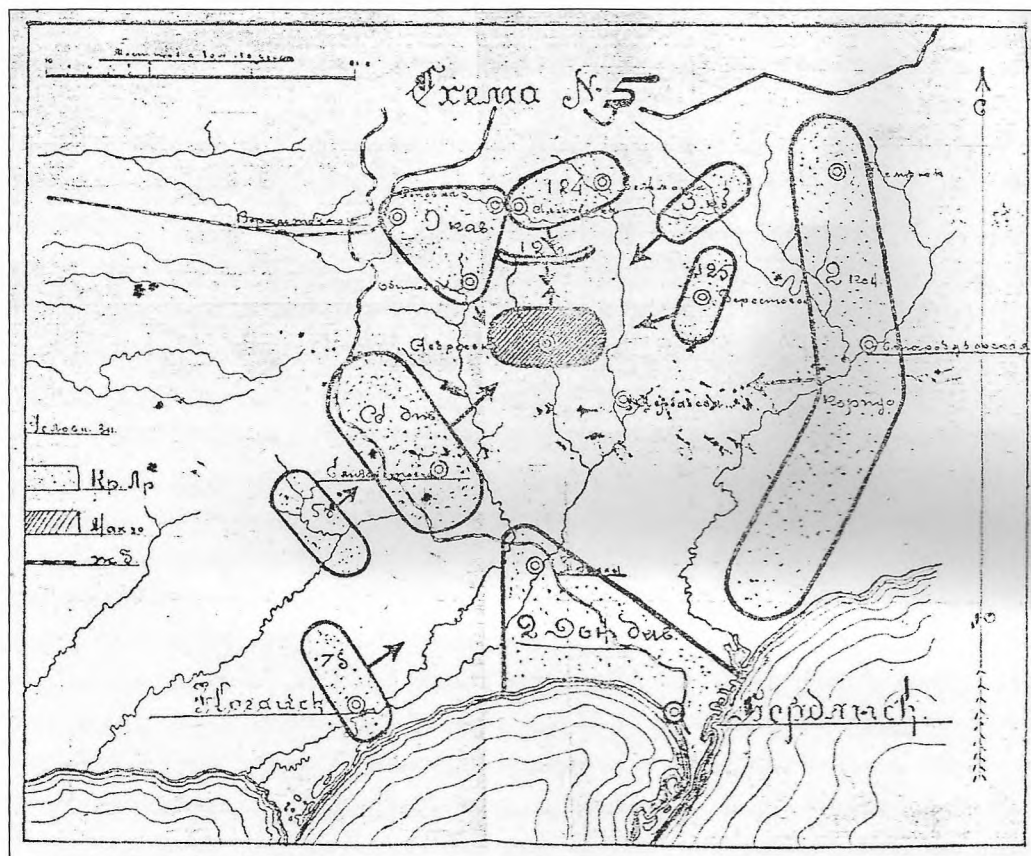

Схема Андріївського бою,
складена комдивом 42
М. Єфімовим.

традиційній військовій логіці, загрожувала неминучою загибеллю¹⁷⁴. Конклав його червоних супротивників завжди клював на цю наживку, недооцінюючи селянського полководця. Приманивши можливістю притиснути себе до Азовського моря 140 тис. чоловік, Н. Махно силою 6000 бійців, біля села Андріївки, потужним вогневим ударом прорвав їх позиції, розбив три червоних бригади в шаленому нічному бою, взяв більш як 1200 полонених і вийшов на оперативний простір.

У цей час в якості протиотрути проти махновської невловимості у середовищі червоних командирів отримала прихильність «ідея окупації». На всякого Батька достатньо простоти. Треба наситити відносно невелику територію «Махновії» такою кількістю військ, що повстанцям просто нікуди буде поткнутися. Війська після ліквідації Південного фронту малися у великій кількості. Те, що вони в кінцеь розорять місцеве селянство, було навіть на руку, економічне виснаження краю насамперед відбилося б на махновцях. Паралельно цьому знову почалися масові розстріли селян під виглядом роззброєння села й боротьби з бандитизмом. Разом із тим форсувалося соціальне розшарування українського села. Комітети незаможних селян перетворювалися на озброєних сільських диктаторів.

Гуляйпільці, розстріляні
червоноармійцями
42-ї дивізії РСЧА під
виглядом махновських
повстанців у кінці
листопада 1920 р.

¹⁷⁴ Ашахманов П. Махно и его тактика. *Красный командир*. 1921. № 24/25. С. 4–5.

Р. Ейдеман – командувач військами внутрішньої служби України. Поет і кат в одному флаконі. Фото 1935 р., за два роки до заслуженого розстрілу.

Але попри все червоним ще треба було якось розбити махновську маневрову групу й вбити Н. Махна. Покінчити з інфернальним Батьком можливо було, тільки знищивши його фізично.

16 грудня 1920 р. на махновців, що ночували в селі Федорівка, напали частини Північної групи Р. Ейдемана. Бій продовжувався весь день, але погнати махновців назад на багнети армій, що поверталися від моря, не вдалося. 18 грудня Н. Махно знову захопив Гуляй-Поле, розбивши 125 бригаду 42 дивізії, яку після цього навіть свої стали дразнити «відділом постачання військ Батька Махна». У цю ж таки ніч, зробивши безпрецедентний нічний перехід у 80 кілометрів, Н. Махно примусив капітулювати елітну Петроградську бригаду червоних курсантів. Ставши в позу, Н. Махно показово судив і розстріляв її штаб та командування, звинувативши в убивстві беззбройних і поранених махновців у Мелітополі.

Виступу червоних командирів Н. Махно так і не дочекався. Ставало зрозуміло, що червона армада, рано чи пізно, виснажить і поб'є його. Децю пізніше П. Аршинов згадував: «Махно ні на хвилину не втратив мужності й вступив у героїчне єдиноборство з цими військами. Оточений з усіх боків червоними дивізіями він наче казковий герой, йшов, відбиваючись направо, наліво, вперед та назад. Розбивши кілька груп червоноармійців й взявши в полон більше 20 000 бійців, Махно пішов було на схід до Юзівки, але, як попередили його юзівські робітники йому був там влаштований суцільний воєнний заслін. Зненацька, круто повернувши на захід він пішов фантастичними, йому одному відомими шляхами. Подалі від доріг армія сотні верст рухалася по засніженим степам керована якимось неймовірним способом і здатністю орієнтуватися в сніговій пустелі. Ці маневри дали можливість армії ухилитися від сотень

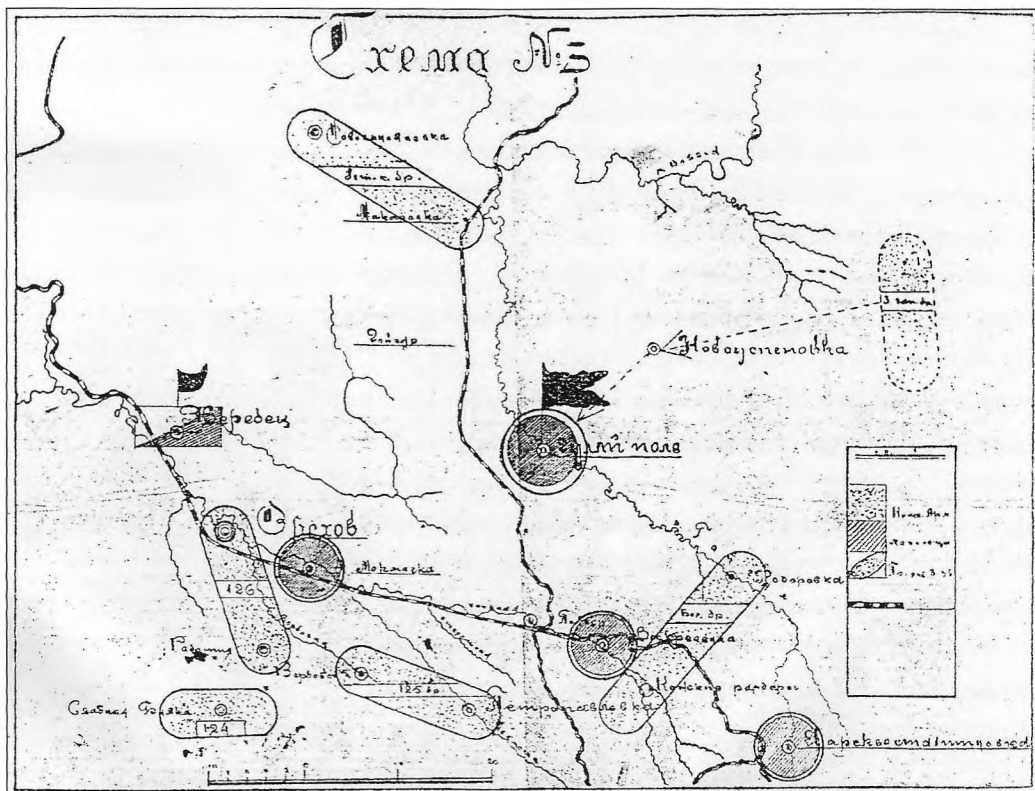

Схема оточення червоними військами Гуляй-Поля 26 листопада 1920 р., складена комдивом 42 М. Єфімовим.

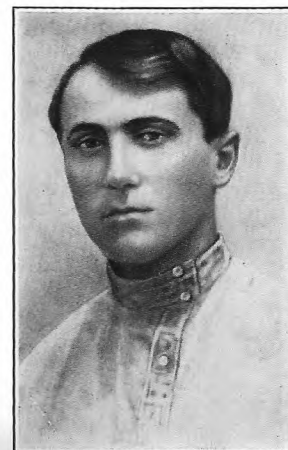
гармат та кулеметів, що змикалися навколо неї, і в той же час розбити на Херсонщині дві бригади 1-ї Кінної армії, які вважали, що місцеперебування Махно знаходиться десь за сто з лишнім верст».

Саме тоді, 26 грудня 1920 р., в околицях с. Петрово, видаючи себе за червоних, махновці цілком свідомо влізли прямо в центр розташування переважаючих сил 11-ї та 14-ї кавдивізій 1 Кінної армії. А потім знову показали червоним, як Махно «вилазить з мішка». Першою жертвою Батька стала 2-га бригада 11-ї дивізії. Дочекавшись, поки будьонівці, що саме рушили «на Махна», зайдуть в глибоку балку, повстанці обійшли її на флангах і обстріляли шквальним кулеметним вогнем. «Кулемети червоних намагались відстрілюватися, але були придушені. Не встигши розвернутися, бригада не могла відбити атаки і в безладі побігла в південному напрямку»¹⁷⁵. 2-га бригада 14-ї дивізії, що рухалася паралельно, кинулась була рятувати честь кінармії, але потрапила під прямий удар кулеметного полку й побігла теж. Обидві бригади того ж дня капітулювали.

28 грудня 1920 р. махновці, під виглядом червоних, вступили в Новоукраїнку й Н. Махно наказав місцевій радянській владі забезпечити його підводами. Поки це робилося, він оточив казарми 90-го стрілецького полку й наказав відкрити по них кулеметний вогонь. Захоплений зненацька полк не виказав спротиву й здався¹⁷⁶, а махновці знову вийшли на оперативний простір.

Махновці пішли на Правобережжя в пошуках повстанців та союзників. Але петлюрівські отамани були слабкі й до того ж недовірливо налаштовані до махновців. Навіть знаменита «Холодноярська республіка» надала махновцям тільки моральну підтримку. «В Київській губернії армія потрапила в період ожеледиці, в таку пересічену скельну місцевість, що довелося кинути всю артилерію, постачання й майже всі тачанки... Всі шляхи були відрізані. Місцевість – могила: скелі й круті балки, вкриті льодом. Рухатися можливо було тільки невимовно повільно. А з усіх боків безперервний артилерійський та кулеметний вогонь. Ніхто не бачив виходу й порятунку... Біль, відчай й журба охоплювали все єство»¹⁷⁷ – закінчує П. Аршинов.

Саме тоді у червоних з'явився новий чудовий план – скинути маневрову групу Н. Махна в провалля Буцького каньйону, що зараз перетворився на відомий туристичний об'єкт. Але впертий Н. Махно знову вирвався на оперативний простір, на додачу піймавши відповідального за операцію комдива О. Пархоменка. Свідок тих подій, поет В. Сосюра, згадував: «Махно пробився на Чорний ліс. В лісових боях, в темні ночі Махно переплутав наші частини, і свої били своїх, брали в бран комроти наших полків. В полі йшла кінна дивізія. Начдив і воєнком з джурою від'їхали далеко вперед. З лісу виїхало кілька тачанок і кіннота. Начдив посила джурю узнати хто такі. Той під'їхав до невідомих кіннотників, поговорив з ними. Значить, наші. Воєнком і начдив спокійно їдуть їм назустріч. А то були махновці... Кто такіє? – Я воєнком такой-то. – Я начдив такой-то. – Ага, вас нам і треба. Злізай з коня! – Воєнкомма і начдива

Поет Володимир Сосюра в роки революції перемінив кілька політичних таборів. У старості, під час неформальним розмов, він згадував, що був нагороджений Батьком Махно годинником за хоробрість під час взяття Криму. Фото 1921 р.

Олександр Пархоменко – комдив 14 1-ї Кінної армії РСЧА. Фото 1919 р.

¹⁷⁵ Каратыгин. Партизанство. Харьков, 1924. С. 38.

¹⁷⁶ Будённый С.М. Пройденный путь. Кн. 3. Москва, 1973. С. 195.

¹⁷⁷ Аршинов П. История махновского движения. Берлин, 1923. С. 198–199.

Група керівних махновців. Ідентифікації піддаються: Ф. Щусь (в безкозирці), В. Білаш (у кашкеті), та член РРПУ/м/ Петро Рибін (в інтелігентському капелюсі). Останній був єдиним махновцем в 1920 р., що носив «шляпу», яка іншими вважалася символом «міської зарази». Фото кінця 1920 р.

поставили на снігу навколішки і на очах майже божевільної дивізії порубали і чорною блискавкою зникли у лісі»¹⁷⁸.

Страшною й безжалюною була помста Батька Махна комуністам. Дуже скоро він зробився справжнім жахом для них. Ходили чутки, що Н. Махно зупиняє потяги, шикуює усіх затриманих комуністів у ряд й шашкою рубає їм голови. За день рейду манеєрова група займала два-три населених пункти, де повністю знищувався держапарат. Масштаби його руйнувань можливо уявити на прикладі Канівського повіту, де після візиту махновців у січні 1921 р. з 160 сільських КНС залишилося 27. Дещо пізніше в Катеринославській губернії чисельність КНС за три місяці початку 1921 р. скоротилася з 464 до 165.

Місцеві комуністи ховалися від махновців у печах і розкопаних вовчих норах. В Бахмутському повіті, в колонії Ново-Бехметьєво, махновці живцем дерли шкіру в спійманих продагента та міліціонера¹⁷⁹. Ф. Щусь не відставав від Батька. Розбивши 18 квітня 1921 р. червоноармійську роту, щусівці буквально пошинкували своїх ворогів так, що «найближчі родичі не могли впізнати у жертвах своїх»¹⁸⁰. Але всього махновці

вбили по Україні тільки близько 3500 чоловік, що, схоже, менше, ніж червоні вбили в одному тільки Гуляй-Полі. А в с. Новоспасівці за активну підтримку махновців був розстріляний мало не кожний другий дорослий чоловік¹⁸¹.

Однією з підвалин невразливості Н. Махно стала його передбачливість. Наприклад, для успішного використання кінноти в зимових умовах треба було провести її перековку «на гостро», приробляючи до підків гострі гвинти (охналі). Кожен махновський кіннотник ще з літа зобов'язаний був возити з собою запас гострої перековки. Більше того, в листопаді 1920 р. махновці захоплювали на врангелівських воєнних складах насамперед запаси зимових підків. І не дарма. Лютої зими 1920–1921 рр. манеєрова група проходила до 80 кілометрів за добу, в той час як будьонівські частини, що її переслідували, тільки 30, часто вимушені вести коней на повіді, й до того ж потерпаючи від махновських наскоків. Так що Н. Махно мав певне право хвалитися, що «водить Будьонного, як коропа на вудці»¹⁸².

Щоб остаточно вразити Н. Махна, червоне командування створило з частин корпусу Г. Котовського спеціальну групу на кшталт махновської, завданням якої стало догнати й знищити повстанців¹⁸³. Дізнавшись про це, Н. Махно кинувся до Дніпра, сподіваючись встигнути переправитися через нього, не вступаючи в бої зі свіжими, розлюченими котовцями. О, це була велика погоня! І все ж Н. Махно вдалося двічі

¹⁷⁸ Сосюра В. Третя рота. Київ, 1988. С. 205.

¹⁷⁹ Борьба за октябрь на Артемовщине. Харьков, 1929. С. 370.

¹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3361. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

¹⁸¹ Григоренко П. Спогади. Детройт, 1984. С. 48.

¹⁸² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 375.

¹⁸³ Савченко В.А. Котовский. Москва, 2010. С. 177.

Карта «славетного рейду» РПАУ/м/ 1920–1921 рр. із книги В. Руднева «Махнівщина» (Харків, 1928).

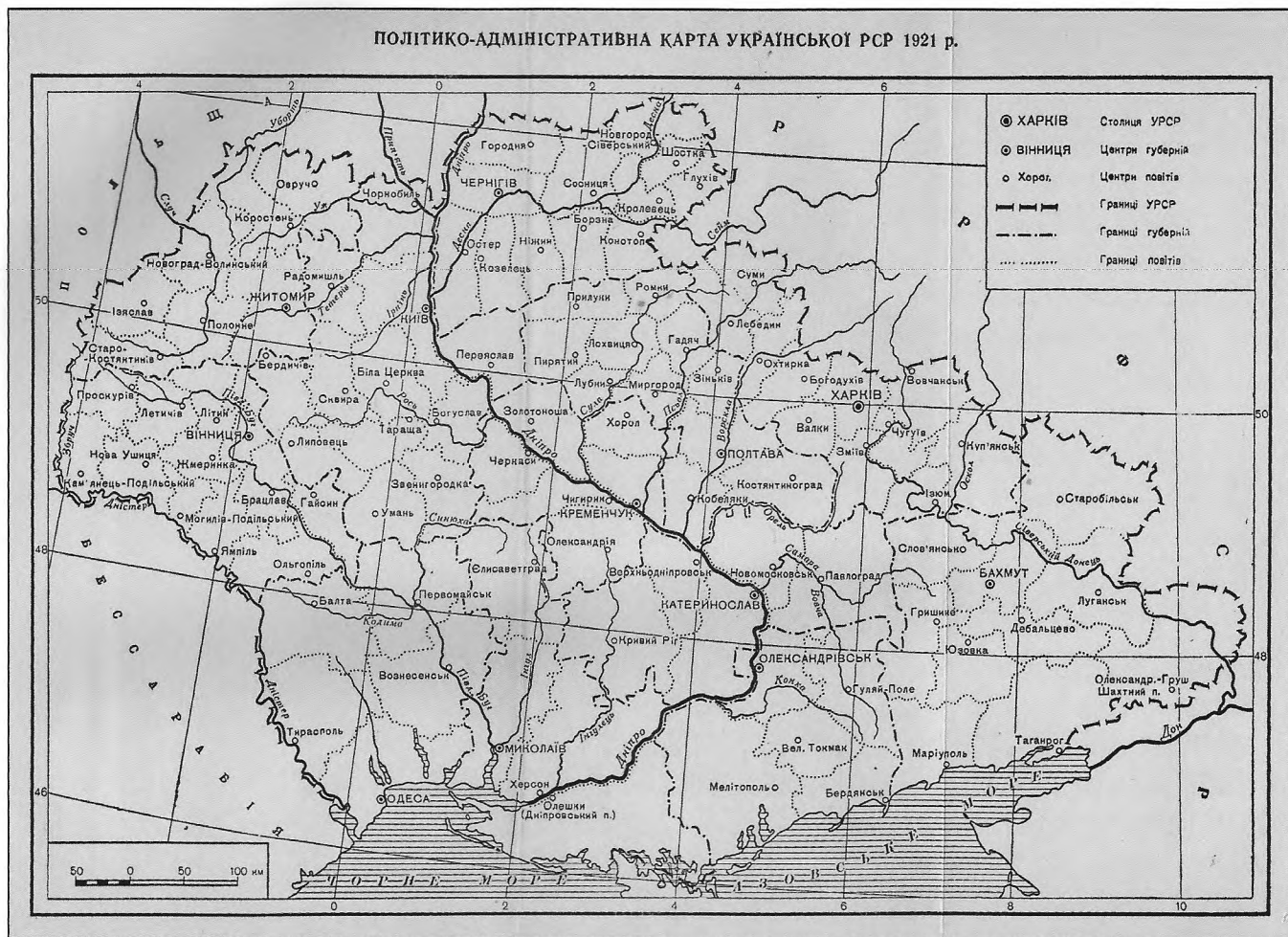
заставити котовців звертати з правильного шляху бозна куди. Спеціально заслані загони вчиняли бешкети в стороні від маршруту головних сил маневрової групи.

Але треба ще було з ходу форсувати Дніпро. Вирушаючи в рейд на Правобережну Україну, махновці безболісно перейшли річку по льоду, бо стояли великі морози. Тепер же, під'їхавши до Славутича, повстанці побачили, що йти безпосередньо по льоду небезпечно. Почалось будівництво імпровізованої переправи. У всіх навколишніх селах та хуторах було конфісковано солому та сіно, якими хлопці застали лід геть через все русло. Згори на солому поклали, так само, конфісковані ворота, дошки, видерті зі стаєнь помости для худоби тощо. За все взяте майно селянам було щедро заплачено з армійської скарбниці. Переправа почалась вже під артилерійським обстрілом. Коли ж на горизонті показалися перші червоні роз'їзди, махновці, що їхали останніми, облили гасом і підпалили настил. Згоріла переправа, «згорів» і лід під нею. Г. Котовський спробував зопалу переправитися вгору за течією, але лід не витримав, і червона артилерія потонула разом з нещасними кіньми, що її тягли. Махновці знову відірвалися від погоні, недарма на задках їх бойових колісниць було написано: «Х...й догониш!». Так воно насправді й було.

Але на лівому березі Дніпра махновці знову потрапили в мішок неподалік р. Хорол. Крутий насип залізниці, що стояв на шляху маневрової групи, сторожував потужний бронепоезд, а ззаду наганяли махновців будьонівці, «червоні козаки» та котовці. Тоді до командира бронепоезда з трофейним мандатом будьонівського комвзводу приїхав особистий ординарець Махно. Підвівши червоного командира

С. Будьоний, М. Фрунзе та К. Ворошилов на постановочній фотографії кінця 1920 р. складають план ліквідації маневрової групи РПАУ/м/.

Політико-адміністративна карта УСРР 1921 р.

до амбразури й показуючи на махновців, які їхали з червоним прапором він сказав: « – Це наші. А там, – повів він пальцем в бік будьонівців – махновці. Коні наші вимучені й до атаки нездатні. Так що начдив просить ударити ураганим... поки пройдемо. За переїздом станемо... будемо чекати червоних козаків»¹⁸⁴. Ну, бронепοїзд і вдарив ураганим, відігнавши червону кінноту за горизонт, а махновці поїхали через Київщину й Сумщину далі на північ.

20 січня 1921 р. махновці вторглись на територію Росії, смерчем пройшовши по повітах Курської та Воронежської губерній. Згідно зі скаргами більшовиків, лише в одному містечку Короча, на складах, махновці захопили: 18 337 книжок, 699 журналів, 1127 плакатів, 259 портретів, 1416 листівок, 1121 календар й 140 грамофонних платівок. Але це їжа духовна, з матеріальною теж все було гаразд. На тих же складах взято 5 живих кабанів, 1457 пудів м'яса, 288 пудів окар'яків, 74 пуди баранячого сала, 28 пудів свинячих ніг, 138 пудів солоного сиру, 50 пудів коров'ячого масла, 442 пуди битих курей, 201 пуд солоних курей, 4 пуди делікатесних солоних гусаків, 300 літрів повидла та 164 пуди меду тощо¹⁸⁵. Все це перелічувалося для того, аби ви, шановний читачу, розуміли раціон

¹⁸⁴ Дубинский И. В строю червоних казаків. Воспоминания. *Новый мир*. 1959. № 2. С. 107.

¹⁸⁵ Волков С.Е. Банды Махно в Курской губернии. *Курск*, 1929. С. 6.

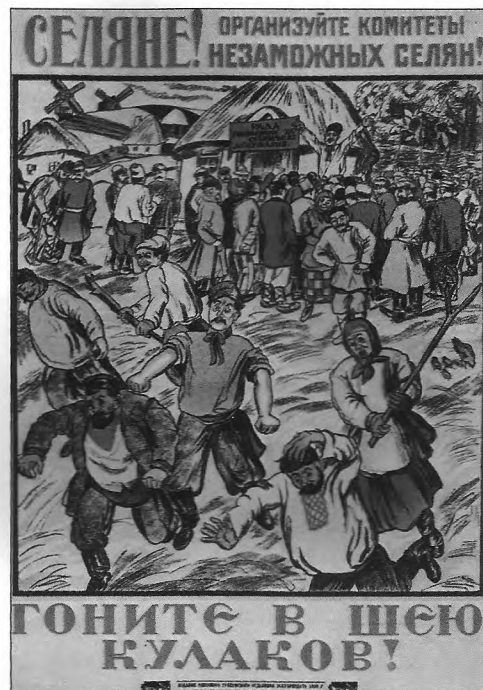
революційного повстанця у поході, а також для того, аби ви мали уяву, що тримали для себе про запас комуністи в голодний 1921 рік.

У грудні 1920 – березні 1921 р. манєврова група, пройшовши з боями Катеринославщину, Херсонщину, Вінниччину, Київщину, Чернігівщину, Сумщину, Курщину, Білгородщину, Слобожанщину, Донбас, знову прибула на Запорожжя. Поріділі, обшарпані, на коростявих кониках, схожі на циганський табір, на санках з дугою, що тепер заміняли тачанки, але рішучі та злі махновці знову вступали до Гуляй-Поля. Безприкладний 2500-кілометровий «великий рейд», що за масштабами й напругою боїв не йде в жодне порівняння ні з білокозачими рейдами К. Мамонтова, ні з зимовими походами армії УНР, було завершено. З текстів наказів М. Фрунзе добре видно, як шаленіла від люті ця людина: «Не переслідувати, а атакувати банду, притиснути її до залізниці й при самій енергійній допомозі бронепоездів знищити поголовно. Махно не повинен більше існувати»¹⁸⁶.

20 березня 1921 р. Н. Махно пішов у підпілля, розпустивши армію на дрібні загони. Навіть його нелюдській впертості й двожилності знайшовся край. Та марно гаяти час Батько не звик. У кінці місяця Н. Махно запропонував на розгляд Ради РПУ/м/ проект нової Декларації РПАУ/м/. Він пропонував вступити в злуку зі всіма антибільшовицькими силами України, передусім з УНР, й сумісно утворити «Всеукраїнський ревком» з наданням йому урядових функцій. У цьому компромісі він бачив єдиний вихід із ситуації. Але інші члени Ради були явно не готові до подібних реформ. Проект було відкинуто. Самого Н. Махна його соратники обзивали банкрутом й капітулянттом. Батько замкнувся в собі, й подовгу залишаючись наодинці, писав неоковирні вірші та частівки.

Коли період депресії закінчився, він наважився на останній відчайдушний крок, плануючи зібрати свої розпоршені сили в єдиний манєвровий кулак й рушити на Харків, столицю УСРР, аби «розігнати земних владик з партії комуністів-більшовиків». Загальна чисельність махновських загонів на квітень 1921 р. досягала 12 000 бійців. Але зібратися зуміли тільки 2000 кінноти й декілька полків піхоти при 300 кулеметах та 12 гарматах. У травні 1921 р. бойові дії поновилися. Махновці рушили в похід, але скоро зав'язли в боях на Полтавщині. Той факт, що цей край не лежить на шляху до Харкова, нічого не значить, Батько ніколи не ходив по прямій туди, куди хотів.

Махновці поки що не втрачали надії. На всіх колишніх просторах Російської імперії палали селянські повстання, загрожуючи повалити більшовицький режим. «Антонівщина» в Тамбовській губернії, 60 тисяч неорганізованих селянських повстанців у Сибіру, заколот в Крондштадті, 8 000 повстанців на Кубані. На Правобережжі петлюрівські повстанці, Холодноярська республіка. Григорій Маслак(-ов), будьонівський комдив, кавалер Ордена Червоного Прапора перейшов до Махна. Його загін, названий «Кавказькою Повстанською армією», посилений махновцями, пішов на Донщину, Кубань і Поволжя, де воював до 1923 року.

Російськомовний агітаційний плакат для українських селян, що закликав їх бити односельчан і підтримувати Комітети незможних селян. 1921 р.

¹⁸⁶ РДВА. ф. 25899. Оп. 3. Спр. 67. Арк. 237.

Радянський плакат кінця 1921 р., що ілюстрував реалії літа 1920 р. Зліва направо: Нестор Махно, барон П. Врангель, Симон Петлюра і «батько Ангел» (Ангел Євген). Останній в кінці 1919 р. помер від тифу, але комуністи-пропагандисти цього до уваги вирішили не брати. Далі – попи Російської православної церкви освячують захоплений уявно антикомуністичною коаліцією Великий Токмак.

Загін колишнього червоноармійця Глазунова Н. Махно відправив аж до Сибіру. До Сибіру Глазунов не дійшов. Зате у лютому 1921 р. з'явився в Ішимському повіті повстанський загін на чолі з бідняком Н. Григор'євим на прізвисько «Махно»¹⁸⁷. І все-таки було незрозуміло, хто не витримає першим, влада або селянство. Не витримало селянство, що повірило в проголошену В. Леніним Нову економічну політику. Дарма Н. Махно закликав селян не вірити комуністам, заявляючи, що вся їх політика спрямована лишень задля того, аби селянин кинув гвинтівку. Цей «глас волаючого в пустелі» майже ніхто не почув. Але виявилось, що Н. Махно мав рацію, ще тоді передбачуючи страшну долю свого класу й свого народу. Але в 1921 р. селянство першим відвернулося від Батька.

Лев (Льова) Задов (Зіньковський) – контррозвідник, у 1921 р. начальник особистої охорони Н. Махна. Фото початку 30-х рр.

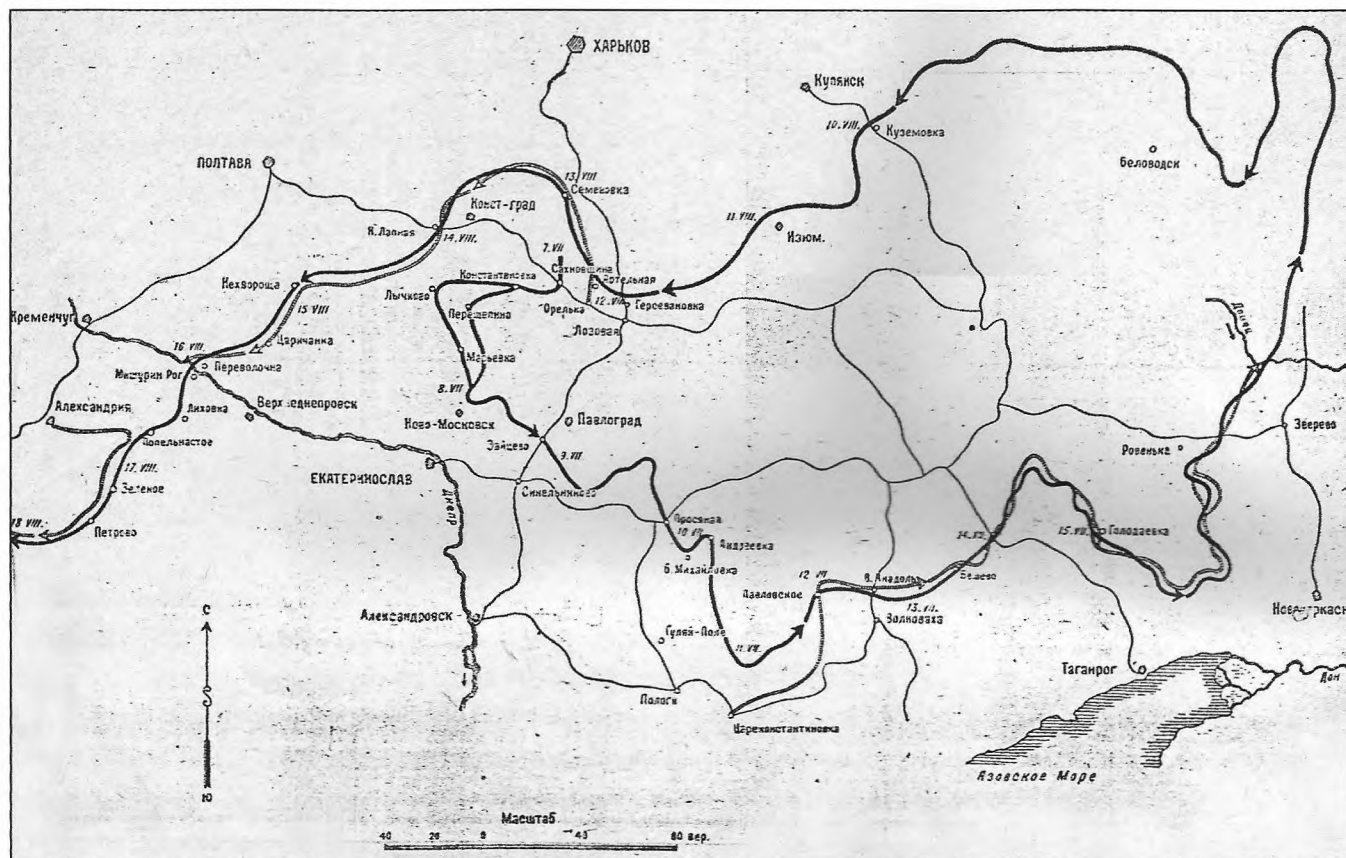
Першою причиною цього сумного явища став голод 1921–1923 рр., точніше, «терор голодом» південноукраїнського селянства з боку більшовиків. Другою – окупація махновського району, що продовжувалася, не зважаючи на голод. Червоноармійці планово розоряли запорозькі села. Так, Великомихайлівський виконком жалівся по інстанції: до нас «надходить маса скарг від населення, що військові частини, що знаходяться в селах без всякого розбору забирають з токів зерно й половину врожаю 1921 р.»¹⁸⁸. Сусідня Рожественка жалілася в унісон: «31 травня 1921 р. літучий загін 269-го стрілецького полку... взяв вісім корів контрибуції з села за невидачу й приховування бандитів та зброї»¹⁸⁹.

Від червоноармійців не відставали й чекісти. Характерною є заява громадянина Луки Бодні, від 19 червня 1921 р., в Запорізьку ЧК про повернення йому шуби,

¹⁸⁷ Штырбул А.А. Нестор Махно, махновское движение и Сибирь. Омск, 2010. С. 26.

¹⁸⁸ ДАЗО. Ф. 1166. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 100.

¹⁸⁹ ДАЗО. Ф. 1166. Оп.1. Спр.29. Арк. 62.

Карта переслідування панцерниками маневрової групи РПАУ/м/ в 1921 р., складена в 1925 р.

штанів та смушкової шапки, незаконно забраних у нього Гуляйпільською ЧК¹⁹⁰. Губернські чекісти розібралися в інциденті й відповіли потерпілому, що згідно із законодавством «речі повинні бути повернуті, але так як тов. Волков (начальник Гуляйпільської ЧК – В.Ч.) вже встиг роздати їх працівникам закладу» зробити це не уявляється можливим¹⁹¹.

Махновці зуміли прижитися в інших місцевостях України, але недостатньо. НЕП полишила їх підтримки на Полтавщині та Харківщині. Й тоді поранений Н. Махно попросив Льову Задова, начальника своєї особистої охорони, аби той посадив його на коня. Батько вийшов на свій останній бій з більшовиками.

Здавалось, «зведена група РПАУ/м/»¹⁹² приречена, якщо не завтра, так післязавтра цей загін, що весь час зменшувався чисельно, все одно наздоженуть і розіб'ють. Але наставало завтра, післязавтра, проходили тижні, місяці, а Н. Махно все ганяв тачанками по українським степах, на додачу завдаючи переслідувачам дошкульних поразок. Здавалося, хитрощі Н. Махна невеликі, вдарив праворуч, пішов ліворуч... Поставити в потрібному місці надійний заслін – і Махну кінець. Але Махно, наче знущаючись, завжди завертав у той бік, де заслону не було.

З Росії, спеціально на вимогу М. Фрунзе, вислали ешелон, навантажений аеропланами, аби забомбити й розстріляти з брючного польоту махновську кінноту. Проте махновці зупинили потяг і спалили аероплани вщент. Підводячи ризику під змаганням «коня живого з конем залізним», проти Н. Махна двинули бронезагін панцерників. Сім днів та ночей протягом 520 верстов йшла божевільна гонка 8 автоброньовиків за загonom махновців¹⁹³.

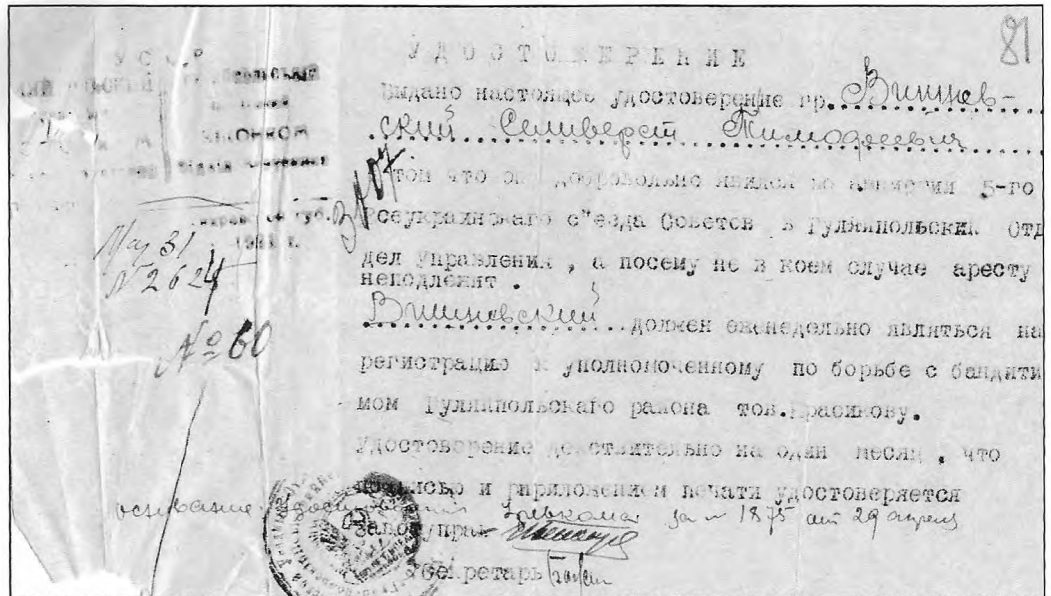
¹⁹⁰ ДАЗО. Ф. 1166. Оп. 1. Спр.17. Арк. 21.

¹⁹¹ ДАЗО. Ф. 1166. Оп. 1. Спр.17. Арк. 25.

¹⁹² РДВА. Ф.25899. Оп. 3. Спр.513. Арк. 513.

¹⁹³ Эсбах Е. Последние дни махновщины на Украине. Война и революция. 1926. № 12. С. 79.

Посвідчення
амністованого махновця.
1921 р.

Врешті-решт повстанців залишилося 60 чоловік, і броньовики поїхали геть. Але виявилось, що махновці просто поховалися. Н. Махно знову зібрав людей, які розбіглися по очеретах та балках, і пішов походом по Донщині та Поволжю. Помочивши копита своїх коней у Волзі-ріці, махновці повернули на захід, в рідну Україну.

А тим часом, у 1921 р., фортуна потихеньку відвернулася від махновців. У кампанії проти них брало участь багато відомих представників комуністичної еліти. Махновцям випала можливість переловити й перебити мало не всіх своїх найзаклятіших ворогів, які ледве не потрапляли до повстанських рук, але тільки ледве.

У грудні 1920 р. махновці ледве не нагнали автомобіль Бели Куна, що застряг у канаві. Його врятувало лише втручання угорських бійців, які стояли неподалік та відігнали махновців гарматним вогнем. 19 травня 1921 р. біля села Григорівки (Стременного) в бою з частинами 1-ї Кінної махновці змусили до втечі самого С. Будьонного. Якщо вірити оповідам Н. Махна, до речі, не завжди правдоподібним, то С. Будьонний не відгукнувся на заклик вийти з Батьком на поєдинок, за що останній обізвав його «гідким боягузом»¹⁹⁴. Сам С. Будьонний згодом згадував, що в тому бою застряг автомобілем в канаві й від махновців його врятував вірний ад'ютант Зеленський, що вправно відігнав ворогів кулеметним вогнем¹⁹⁵.

15 червня 1921 р. в селі Решетилівці Полтавської губернії махновці ледве не схопили командуючих боротьбою з ними М. Фрунзе та Р. Ейдемана. Машина Р. Ейдемана була знайдена махновцями в одному із дворів, і заступник Фрунзе ледве вирвався з махновського оточення на пробитому кулями авто. Тим часом до села завітав сам М. Фрунзе з ординарцями і на першій же вулиці зіткнувся безпосередньо з Н. Махно, так що змушений був рятуватися втечею¹⁹⁶. Добрий кінь врятував командуючого збройними силами України та Криму, але під час погоні

¹⁹⁴ Махно Н. Письмо к другу. *Н. И. Махно. Воспоминания и документы*. Киев, 1991. С. 114.

¹⁹⁵ Будённый С.М. Пройденный путь. Кн. 3. Москва, 1973. С. 217.

¹⁹⁶ Кутяков И. С. Три эпизода. *М.В. Фрунзе. Воспоминания друзей и соратников*. Москва, 1965. С. 118.

М. Фрунзе був поранений махновською кулею. Його соратник Г. Санович згадував, що М. Фрунзе врятував щільний шкіряний пояс, в який потрапила куля й змінила свій смертельний політ¹⁹⁷.

16 червня 1921 г., неподалік села Нові Санжари, махновці ледве не взяли в полон потяг з членами Комінтерну на чолі з Л. Троцьким. А ще, біля с. Солнцево, об'їжджаючи свої полки, ледве не потрапив махновцям до рук тричі кавалер Ордена Червоного Прапора комкор І. Грязнов¹⁹⁸. Але не потрапив. А ось кому справді не повезло при зустрічі з махновцями, так це відомому американському письменнику Джону Ріду. Восени 1920 р. він повертався з Баку, де проходив перший з'їзд народів Сходу, в Москву. На потяг, в якому він їхав, напали махновці. Д. Рід взяв участь не тільки в сутичці, а й у переслідуванні нападників. Опісля, розпалений подіями, він напився води із струмка біля залізничного насипу, звідки заразився черевним тифом і після прибуття в Москву невдовзі сконав.

Подолати махновців М. Фрунзе вирішив, завдавши насамперед удару по місцевій радянській адміністрації. До цього вона стихійно саморозпускалася у міру просування махновських загонів, а точніше – у міру розповсюдження чуток про переміщення махновців, бо жити кожному хочеться. М. Фрунзе вирішив у буквальному сенсі «пригвоздити» її до місця. Його директива № 38, розіслана по Україні, є нічим іншим, як попередницею знаменитого сталінського наказу № 227. Представники місцевої радянської влади під страхом розстрілу зобов'язувалися залишатися на своїх місцях та інформувати командування про пересування махновських частин. Тепер останнім шансом на порятунок місцевих комуністів була надія, що махновців відгонять швидше, аніж вони прийдуть по їх душі.

Якість розвідінформації завдяки таким драконівським заходам значно поліпшилась, але це не мало переломного значення. Вирвавши з полонених і тих махновців, хто повірив у амністію, плани рейду, М. Фрунзе зустрів Н. Махно біля Недригайлова лобовим ударом. Але розгромити Н. Махно знову не вдалося. Досвідчені повстанці хутко зникали в невідомому напрямі прямо з поля бою. Їх втрати в Полтавській операції (9–16 червня 1921 р.) навіть за офіційними даними становлять не більше 200 чоловік¹⁹⁹. Але план літнього махновського наступу було зірвано. Все більше повстанців впевнювалося у безцільності боротьби. Треба

Мелітополь.
Фото початку ХХ ст.

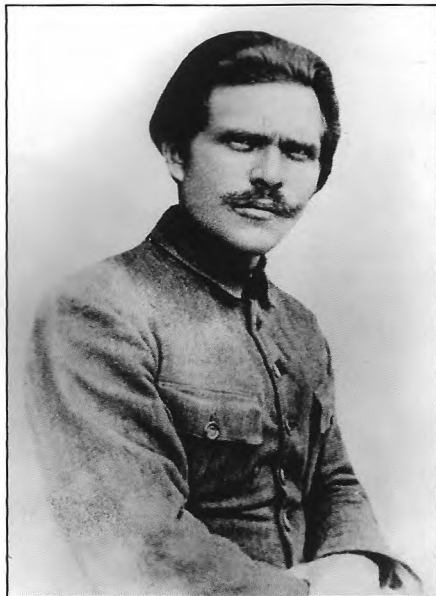

Соборна площа
Мелітополя, місце страти
Командуючого РПАУ/м/
Семена Каретника.
Фото початку ХХ ст.

¹⁹⁷ Фрунзе М. В. Воспоминания друзей и соратников. Москва, 1964. С. 115.

¹⁹⁸ Варгин Н.Ф. Комкор Иван Грязнов. Москва, 1971. С. 97.

¹⁹⁹ Сергеев П. Полтавская операция против банд Махно. *Война и революция*. 1927. № 9. С. 132.

Нестор Махно
в румунському таборі
для переміщених осіб.
Фото осені 1921 р.

було десь перечекати бурю. Приазовці, згадавши, що вони частково є потомками задунайських козаків, висунули фантастичний проект рейду в Туреччину через Кавказ. Милостивого до козаків султана там вже, звичайно, не було, але повстанській армії можна було прийти на допомогу його аналогові – Мустафі Ататюрку та його революції.

На останній, як виявилось, загальній раді повстанців, 21 липня 1921 р., Н. Махно пояснив своє рішення відступити до Румунії, роблячи акцент на тимчасовому характері цієї акції. Зібравшись із силами, залікувавши рани, Н. Махно обіцяв повернутися. Хто хотів, йшов з Батьком, хто не хотів – залишався в Україні. Повстанці повинні були зберегти своє життя й озброєння для нових боїв з більшовиками. Сам Н. Махно із загоном добровольців рушив на захід. Перед цим, у с. Любимівка, Н. Махно зібрав кількох, найбільш затятих, командирів й призначив їх підпільним штабом РПАУ/м/, що зобов'язувався в умовах підпілля об'єднувати бійців, збирати зброю й підтримувати зв'язок з Н. Махно через кордон.

Останню свою значну операцію Н. Махно вирішив провести в Мелітополі, напавши на старих своїх ворогів, штабні вагони 4-ї армії РСЧА, які стояли на вокзалі міста. Аби виманити з міста бронепоезд прикриття, махновці напали в Якимівці на роту 30-ї дивізії. А коли «№ 4» виїхав на завдання, 15 кулеметних тачанок заїхали в місто прямо на перон і відкрили по штабу ураганний вогонь. «Напад перелякав все місто. Щось неймовірне творилося в театрі, де в цей час йшла вистава й стривожені стріляниною глядачі кинулися до виходу. Давка й гвалт лише підливали масла у вогонь... Гарнізон Мелітополя не розгубився. «До зброї» була піднята курсантська школа. Прибув до місця сутички й кавескадрон. Махновці забралися геть. По одній зривалися з місця їх тачанки й, здійнявши пилкуку летіли в степ»²⁰⁰.

Пройшовши з боями та нескінченними погонями чи не половину України, 28 серпня 1921 р. загін махновців у 128 чоловік вийшов на береги Дністра²⁰¹. Тут Н. Махно ще раз запитав у повстанців: хто хоче залишитися в Україні? Згодилося йти в Румунію лише 78 чоловік, усім іншим Батько потиснув руку й подякував за службу. Переправляючись через ріку, на територію сучасної Молдавії, важкопоранений Н. Махно ніяк не думав, що бачить берег рідної землі в останній раз і що вже ніколи не ступить на нього.

Переведені в «москитний стан» збройні сили махновського руху навіть без Батька зуміли в умовах сильного голоду та постійних боїв протриматися майже два роки. Останніх махновців, які ховалися в дніпровських плавнях, полтавських лісах, сиваських шелюгах та передгір'ях Кавказу вдалося виловити тільки в кінці 1923 року. Особливі наради по боротьбі з бандитизмом в південноукраїнських губерніях були закриті лише в 1925 році. Велика селянська армія припинила своє існування, розтанувши, наче лід.

²⁰⁰ Смирнов Т. Бронепоезд № 4. Запорож'є, 1962. С. 59.

²⁰¹ РДВА. Ф. 25899. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 77.

*Хлопчак сільський...
Зчорніла хижа...
Це так було давно-давно...
Від Гуляй-Поля до Парижа
Чи думав шлях пройти
Махно?*

Федір Гарін. «Нестор»

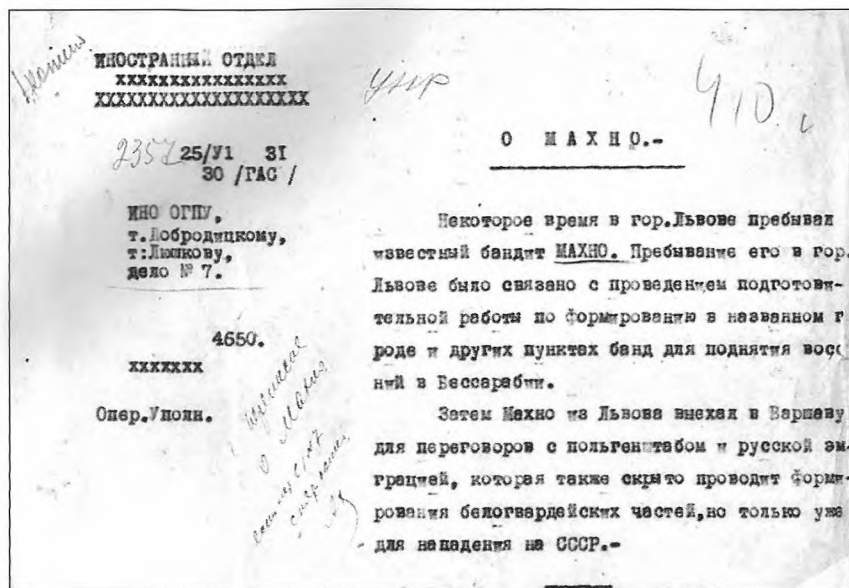
Румунська влада, в чиєму віданні опинився махновський загін, поспішила розподілити цей вибухонебезпечний елемент по різних таборах для військовополонених. Загальна чисельність махновської еміграції до Румунії досягала 600 чоловік²⁰², що означає про перехід через Дністер ще кількох повстанських загонів. Н. Махно було надано ряд привілеїв як високопоставленому воєначальнику. Автор вже згадував вище, що навіть посада комбрига відповідала у перерахунку на ранги царської армії генеральському званню. Більше того, в травні 1919 р., разом з пропозиціями союзу, генерал А. Шкуро пропонував Батьку й чин генерала. Так що тепер Н. Махно, продавши улюблену кобилу Діану, разом з дружиною, Л. Задовим та ще кількома приближеними проживав у недорогому бухарестському готелі. «Вожді» помірно випивали й виношували плани подальшої боротьби.

**Нестор Махно
в румунському таборі
для переміщених осіб.
Фото осені 1921 р.**

Радянський уряд не залишав надій розправитися із «заколотником». Дізнавшись про призначену зустріч Н. Махна з представниками румунської розвідки, в Бендери прибув відомий чекіст Д. Медведєв. Але Н. Махно,

²⁰² Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923): в 2 т. Ленинград, 1964. С. 67.

Радянське агентурне повідомлення про перебування Н. Махно у Львові.

Повідомлення польської газети про перебування Н. Махна у Швеції.

Газетна стаття 1923 р. про таємниче зникнення дружини Махно.

з незрозумілих причин, на зустріч не прибув, і кулі, призначені йому, дістались агентам «сігуранци»²⁰³. Дипломатична тяганина про видачу «бандита Махно» радянській владі теж не дала результату, не зважаючи навіть на те, що спеціально для цього Верховний трибунал УСРР організував заочний процес, де Н. Махна полишили навіть звання контрреволюціонера, перевівши в розряд кримінальних злочинців²⁰⁴.

Як вже згадувалося, вихід за кордон зовсім не розглядався Н. Махно як кінець політичної діяльності. Підлікувавши рани, він взявся за виконання нового плану: перейти кордон з Польщею й підняти в Галичині національно-визвольне повстання українських селян.

Повільність не була характерною рисою Батька. Навесні 1922 р. з ватагою товаришів Н. Махно тікає з-під нагляду поліції в бік польського кордону. Але на цей раз прорив на вдався. На ночівлі махновці були оточені жандармами й вимушені здатися. Згодом махновці тікали повторно й в квітні 1923 р. таки перетнули кордон на відібраному в когось автомобілі. Й знову були оточені, на цей раз вже польськими прикордонниками, а потім запроторені в табір для військовополонених, тепер вже польський.

Життя за колючим дротом біля м. Стшалково явно не влаштовувало Н. Махно. Від нічого робити йому, в буквальному розумінні, доводилося рахувати пацюків, що шмигали по долівці бараку. Невдовзі він прийняв рішення вирватися з табору за будь-яку ціну. Спочатку визволити махновців з табору спробував відданий Л. Задов, що з іншими махновцями працював на румунських нафтопромислах. Але й цей махновський загін був затриманий при перетині румуно-польського кордону.

Тому, скориставшись дозволом, виданим вагітній Г. Кузьменко виїхати на лікування у Варшаву, Н. Махно доручив їй провести спробу переговорів з урядом УСРР, зв'язавшись з ним через варшавське полпредство. 22 липня 1923 р. завідувачому

Machno w Szwecji.
Witno, 5. 5. Pisma donoszą, że ataman Machno, któremu udało się zbiec z więzienia gdańskiego znajduje się obecnie w Szwecji.

Таинственное исчезновение жены Махно.
 Варшава, 6. 10. (Руспресс).
 Из концентрационного лагеря Стржалково бѣжала жена интернированного тамъ атамана Махно, за которой было установлено особое наблюдение съ того момента, когда большевики потребовали выдачи жены Махно въ качествѣ заложницы во время переговоровъ Махно съ совѣтами относительно организаціи возстанія въ Восточной Галичинѣ. Въ послѣднее время жена Махно находилась въ лагерномъ госпиталѣ. Она бѣжала черезъ окно, порепиливъ рѣшетку. Къ розыску бѣглянки приняты чрезвычайныя мѣры.

²⁰³ Беляев В. Горячее сердце. Львов, 1971. С. 71.

²⁰⁴ ЦДАВОВ України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 12.

консульським відділом Максимовичу було вручено проект чергової угоди махновців з радянською владою, щоправда, вже не від імені армії, а лише від імені «військової групи махновців».

Невгамовні повстанці пропонували стати на легальний шлях існування, припинити збройну боротьбу й розпустити свої загони та підпільні гуртки, що подекуди ще існували. За це комуністи повинні були лишень випустити з тюрем усіх утримуваних там махновців, припинити їх переслідування й надати їм можливість вільної пропаганди своїх ідей. Заставою нормалізації відносин повинна була стати невелика грошова і матеріальна (зброєю, звичайно) допомога для того, аби махновці змогли здійснити масову втечу з табору. Н. Махно обіцяв не відсиджуватися в радянській Україні, а зібравши загін та озброївшись, перейти радянсько-польський кордон та здійснити рейд по Галичині. Згодом махновці збиралися угніздитися в Гуцульщині й затьмарити славу знаменитих рейдів Олекси Довбуша.

Пропозиції повстанців було негайно відправлені дипломатичною поштою в Харків і 28 серпня 1923 р. розглянуті на засіданні ЦК КП/б/У. Було прийнято рішення у жодні зносини з махновцями не вступати. Комуністи просто не могли уявити, як після того, що вони зробили з РПАУ/м/ в листопаді 1920 р., ті будуть мати з ними чесну гру. Пропозиції оцінили як чергову махнову хитрість, аби почати все заново, й відхилили.

Спроба встановлення контакту з Радами ледве не закінчилася для Н. Махно погано. Не без допомоги провокаторів польської владі вдалося дізнатися деякі подробиці махновських планів. Тому було вирішено організувати над ним судовий процес як над змовником і колишнім верховодом розбійних банд, які переслідували проживаючих в Україні представників польської нації, а тепер громадян II Речі Посполитої.

Н. Махно передчував небезпеку й 28 липня 1923 р. звернувся до МЗС Польщі з проханням дозволити йому емігрувати в Чехословаччину. Також він написав особистого листа її президенту, Т. Масарику, з проханням не відмовляти. Але прохання Н. Махна залишилися без відповіді й через два місяці махновці були заарештовані. Ще через два місяці у Варшавському окружному суді почалося слухання справи.

Процес над Н. Махно викликав великий суспільний резонанс. Анархістські організації Європи та Америки випустили «Декларацію на захист Махно» й зібрали значну винагороду для його адвокатів. Потішений увагою преси, Н. Махно тримався розкуто. На питання про наявність в Галичині підпільної повстанської організації відповідав, що «якщо б така організація справді існувала, то напевно вам не довелося б мене судити». А потім Н. Махно ошелешив журналістів заявою, що весною 1920 р. затримав боями 1-шу Кінну армію на двотижневий термін, і цим врятував Варшаву від червоної окупації, прийді вона вчасно на допомогу М. Тухачевському. «Варшавська газета» наступним чином описувала Н. Махна. «Маленький, дуже маленький чоловік, худий, у чорній куртці, в високих чоботах, низьке чоло, волосся довге, зачесане назад, очі блищать, бігають... усмішка хитра, трохи іронічна».

Титульний лист першого видання книги П. Аршинова «Історія махновського руху» (Берлін, 1923).

Нестор Махно бежал из плена.

ПОДРОБНОСТИ ПОБЕГА НЕСТОРА МАХНО

ИНТЕРНИРОВАННЫМИ НЕМЕЦКИМИ ВЛАСТЯМИ Н. МАХНО БЕЖАЛ ИЗ ЛАЗАРЕТА. — БОЛЬШЕВИКИ И НЕМЦЫ СКЛОНЯЛИ ЕГО К ПЕРЕХОДУ НА СТОРОНУ СОВ. ВЛАСТИ. — ПОЛТОРА МЕСЯЦА СКРЫВАЛСЯ В ДНЦИГЕ И ЗАТЕМ БЛАГОПОЛУЧНО ВЫРВАЛСЯ ИЗ ЛОВУШКИ И НАХОДИТСЯ ВНЕ ДОСЯГАЕМОСТИ СОВ. ПРАВИТЕЛЬСТВА.

(От нашего корреспондента).

Как уже сообщалось, Нестор Махно в течение последних нескольких месяцев находился в данцигском лагере, будучи пленен данцигскими властями. Оснований и этому не имелось никаких. Его заключили в лагерь за его революционную деятельность в России.

Тщетно Махно и товарищи добивались его освобождения. Данцигские власти упорно в этом отказывали и неоднократно склоняли его к переходу на сторону советского правительства. К нему в лазарет приходил полицеймейстер Данцинга, вместе с агентом большевиков, чтобы уговорить к "смене вех."

При сложившихся обстоятельствах не могло быть речи об освобождении Махно из плена. Подуленные большевиками немецкие чиновники замыслили, повидимому, какую-то пакость против революционера Махно. Тогда со стороны его была предпринята попытка и бегству из лагеря и затем из Данцинга.

Махно перевелся в лагерьный лазарет и после некоторого там пребывания, 22 февраля бежал оттуда с помощью товарищей. В течение полутора месяца ему приходилось укрываться в самом Данциге от данцигской полиции, которая установила строжайший надзор на всех приграничных пунктах и в городе.

Наконец, в первых числах апреля Махно выбрался из данцигской ловушки и благополучно добрался до своих заграничных друзей. Как сложатся условия его жизни в новой обстановке, трудно предвидеть сейчас. Но пока что данцигские пути с него спали и он свободен.

Газетна стаття про втечу Н. Махно з данцигської тюрми.

Княгиня Софія Кротопкина в молоді роки. Фото кінця ХІХ ст.

В «останньому слові» підсудного, 30 листопада 1923 р., були такі слова: «Судите не Нестора Махна з Гуляй-Поля, а судите Українську Революцію, котра тільки-но починає творити свою історію! Не знаю випадків, щоб хтось з людей сучасних міг засуджувати те, що належить майбутньому. Я – Майбутнє! Так, судіть же мене, якщо можете судити!»²⁰⁵

Суд присяжних судив і виправдав Н. Махна, але відправив на поселення у колишню Східну Пруссію, в провінційне містечко Торунь²⁰⁶. Тут протягом року, працюючи з місцевими анархістами в швейній майстерні, Н. Махно переніс важкий психологічний удар. Він збагнув, що продовження збройної боротьби з комуністами в Україні на даний момент неможливо. Це означало кінець усіх життєвих прагнень, втрачався сам сенс існування. Н. Махно був близький до самогубства.

Вийти з кризи допоміг притаманний йому потяг до історії й численні публікації про «махновщину» в радянській та емігрантській періодиці, де його рух показувався як прояв бандитизму й деструктивне явище. Книга П. Аршинова «Історія махновського руху», видана в Берліні 1923 р., не змогла виправити становища й Н. Махно вирішив власноруч написати мемуари та історію руху, аби реабілітувати його.

У 1924 р. родина Махно вирішила перебраться в Париж. Першим етапом переїзду стало переселення в Данциг (Гданськ),

що мав офіційний статус «вільного міста», прямо як Катеринослав кінця 1919 року. Але це «вільне місто» було німецьким, і Н. Махно, разом з дружиною, був заарештований за те, що в 1918 р. переслідував і виганяв з України німецьких колоністів, які активно підтримували заходи окупаційних армій. Досить скоро Г. Кузьменко з маленькою донькою Оленкою, яка народилася у Варшаві, були звільнені з-під арешту, але самого Н. Махно посадили у фортецю. Відсидівши близько року в її стінах, Н. Махно здійснив, нарешті, мрію своєї молодості. Він таки втік з тюрми, перепилявши решітку напилком й зв'язавши мотузку із розірваних простирадл. Взагалі, життя родини Махно в Данцигу було дуже тяжким та небезпечним. Тут Н. Махна ледве не вкрали агенти радянських спецслужб. Аби врятуватися, йому, не зважаючи на хвору ногу, довелося на ходу вистрибнути з легкового автомобіля. А потім, за даними Ю. Кравця, відправивши дружину та доньку до Берліна, Н. Махно не мав грошей навіть на оплату житла й збирався певний час жити волоцюгою, «як Чарлі Чаплін», на балтійських пляжах.

Лише в квітні 1925 р. Н. Махно завдяки допомозі друзів-анархістів прибуває до Парижа, де об'єднується з родиною. У його передмісті Венсені, пройшли останні роки життя Нестора. Тут довелося згадати своє історичне прізвище – Міхненко. Зробив він

²⁰⁵ Поліщук К. Гуляйпільський батько. Львів, 1991. С. 219. Текст «останнього слова» Н. Махна наводиться К. Поліщуком в епілозі його роману, який, на відміну від основної частини книги, носить документальний характер.

²⁰⁶ Батько Махно перед судом Варшави (из старых страниц, 1923). *Огонек*. 1995. № 24. С. 15.

це на вимогу власника будинку, де проживала сім'я Батька, оскільки інші мешканці побоювалися жити під одним дахом з Махном. За паризькими нормами жили вкрай бідно, перебивались випадковими заробітками. Нестор Міхненко був, як вже згадувалося, людиною без комплексів і не гидував ніякою працею. Так, деякий час він, надомником, в'язав із шнурів модні жіночі черевички на продаж. Але після того, як дружина потрапила під таксі й надовго лягла до лікарні, довелося шукати більшого заробітку.

Саме тоді, завдяки протекції Софії Кропоткіної, дружини великого теоретика, яка не забула продуктивні посилки з Гуляй-

Поля, Н. Махно влаштувався столяром у кіностудію Жуанвіль. Тут його й побачив письменник М. Рощин, який похвалився цим у листі до І. Буніна, майбутнього нобелівського лауреата: «...я бачив як внизу проходом піднімався якийсь чоловік із зв'язкою бутафорських біноклів на шиї і на неможливій французькій мові запитував: «Кі жумель?» (Хто бінокль?)... Я вдвлявся в худу низьку людину з баб'ячим обличчям... Він служить тут теслярем вже кілька років і місцем своїм задоволений».

Постійні турботи про хліб насущний не сприяли творчій обстановці. Крім кількох десятків статей у малотиражних виданнях, Н. Махно зумів написати лишень три нетовстих книжечки мемуарів, довівши розповідь про події тільки до кінця 1918 року.

Натомість, намагаючись зайняти гідне себе місце в міжнародному анархістському русі, Н. Махно разом зі старим товаришем П. Аршиновим у 1925 р. вступили в дискусію з анархо-синдикалістами про «перехідний період» після соціальної революції. Оponentом Н. Махна виступав не хто інший, як старий знайомий – В. Волін. Н. Махно в еміграції багато в чому відійшов від своїх поглядів 1919–1920 рр., схиляючись до «чистого» анархо-комунізму. Він вважав, що ніяких перехідних періодів не треба, а Анархію можливо починати вводити вже наступного дня після перемоги революції. Але на практиці Н. Махно одночасно з дискусією висунув пропозицію утворити політичну партію – «Союз анархістів».

Партія анархістів повинна була будуватися на принципі загальної дисципліни й керівництва усіма анархічними силами. Подібна ініціатива викликала конфронтацію в середовищі анархістів. У теоретичній сфері В. Волін та Н. Махно були, що називається, в різних вагових категоріях. Ініціативи Н. Махна та П. Аршинова зазнали невдачі, а їх газета «Дело труда» перейшла під контроль синдикалістів²⁰⁷. Після цього Н. Махно в листуванні з В. Антоні став обзивати

²⁰⁷ Шубин А.В. Проблема «переходного периода» в российской эмигрантской анархистской мысли 20-х – 30-х годов. *Анархия и власть*. Москва, 1992. С. 102.

Возз'єднана в Парижі родина Міхненків (Махно). В центрі – Олена (Люсі) Несторівна Міхненко. Фото 1926 р.

Нестор Махно з донькою. Фотокартка, надіслана з Парижа невістці в Гуляй-Поле на початку 30-х рр.

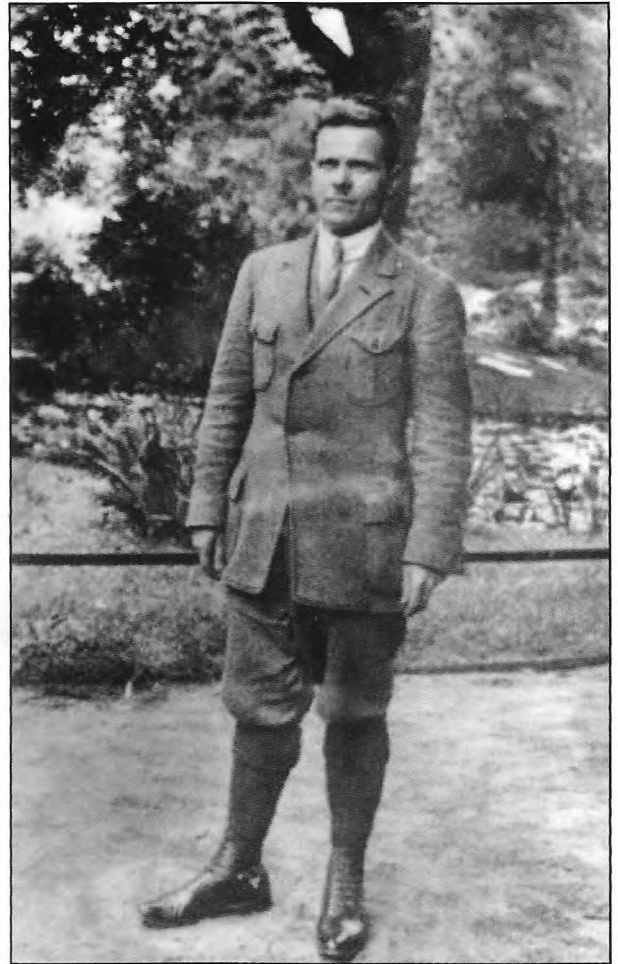
Паризькі знайомі і друзі родини Міхненків. Сидять зліва направо: Галина Міхненко, Нестор Міхненко, невідома. Стоять – Василь Харламов та невідомий. Фото 1926 р.

Група паризьких анархістів. Крайній праворуч у першому ряду – Нестор Махно. Поряд з ним – Іда Метт. Над Ідою – Петро Аршинов. Інші присутні невідомі. Фото 1929 р.

Неймовірний успіх «Вогнів великого міста» Ч. Чапліна породив у світі моду на коротенькі вуса, якої не уник і працюючий на кіностудії Н. Махно. Фотографія з невідомими колегами по кіностудії, 1929 р.

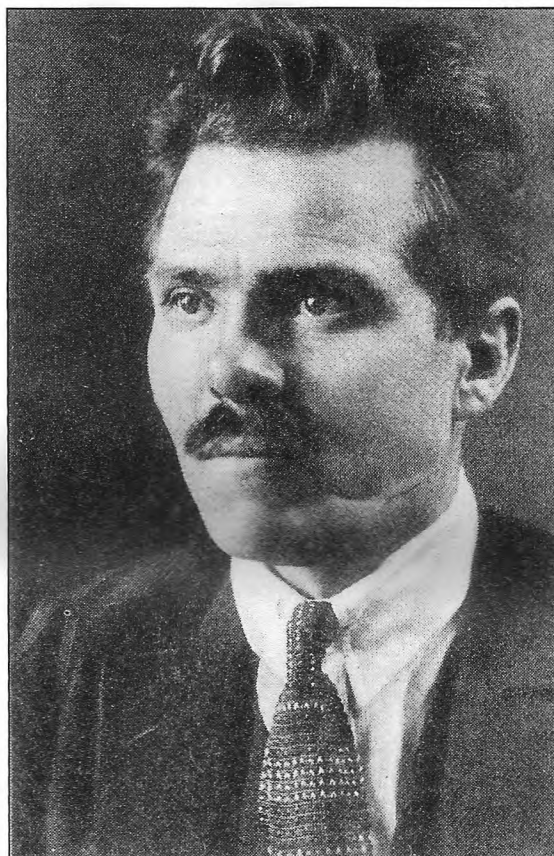
Іноді, в Парижі, Н. Махно носив гетри і короткі штани. Фото 1930 р.

Паризькі «піжони» зразка 1928 року. Ліворуч – колишній писар штабу РПАУ/м/ Василь Харламов. Праворуч – в береті, штанях на підтяжках і різнокольоровій краватці – Нестор Махно.

Номер газети іспанських анархістів «Solidaridad Obrera» з повідомленням про смерть Н. Махна та некрологом видатного революціонера. Липень 1934 р.

Нестор Махно 1932 р. На обличчі шрам від поранення літа 1921 р. Куля, потрапивши в потилицю, вийшла через ліву щоку, розірвавши її майже по всій довжині.

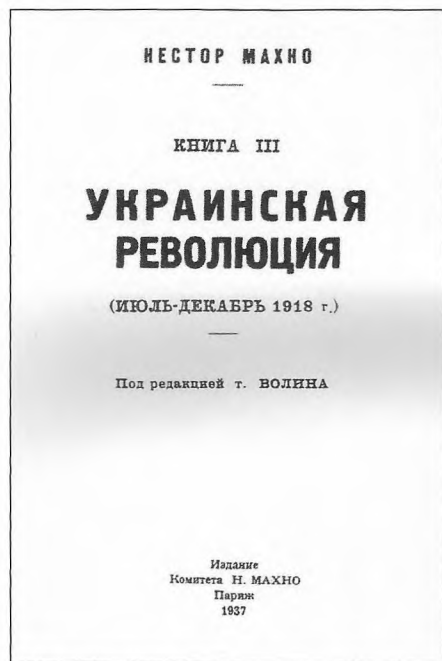
Міхненко Олена Несторівна – інженер-гідромеліоратор і спортсменка-аматорка (волейбол). Джамбул. Фото 1955 р., надіслане родичам в Гуляй-Полі в 1972 р.

Народна картина «Нестор і Галина». Колишня власність В. Яланського – внучатого племінника Н. Махно. Зберігається нині в основній експозиції Гуляйпільського краєзнавчого районного музею.

Французьке видання мемуарної спадщини Н. Махно.

Титульна сторінка третього (помертвого) тому мемуарів Н. Махно. 1936 р.

В. Волина «лайн», а той у відповідь відмовився писати історію махновщини. Дещо згодом, разом з Г. Кузьменко, В. Волін вкрав з-під подушки хворого Н. Махна його щоденник, побоюючись розміщеного там компромату.

Ідеологічна поразка для П. Аршинова виявилася навіть більш болючою, аніж у війні з більшовизмом. У 1931 р. він пише брошуру, що засуджує принципи анархізму, стає таємним радянським агентом, а потім разом з родиною повертається в СРСР, де прогнозовано зникає в таборах. Зрада близького товариша була відчутним ударом для Н. Махна, який в цей час лежав у лікарні. Але вже не першим.

У 1927 р. відбувся остаточний розрив шлюбу Нестора й «Галини». Вона й раніше зраджувала Н. Махно з коханцем, петлюрівцем І. Марковим («Хмарою»). Бувало навіть, що Н. Махно просив своїх хлопців, аби пристрелили гада²⁰⁸. Та надворі вже стояв не 1919 р., і виконувати прохання Батька ніхто не поспішав. А далі ще гірше, дружина влаштувалася на роботу в прорадянську організацію. Якщо кохання й було колись присутнє в цьому шлюбі, то встигло згаснути вже давно. Хоча, не зважаючи на розлучення, колишні чоловік та дружина підтримували відносини між собою заради дитини, хоча й жили окремо.

Українське селянство гинуло в корчах колективізації та штучного голоду, але так і не виявилось здатним на широкомасштабне повстання. А Нестор Махно кульгав по Парижу, пив горілку, програвав останні гроші на іподромі й тужив за батьківщиною, не маючи ніякої можливості втрутитися в події. Ще в 1925 р. Ф. Дзержинський, що колись не зміг дотягнутися до Батькової шиї, зловтішаючись називав Н. Махна «живим мерцем»²⁰⁹. Але його впевненість могла стати такою ж передчасною, як і смерть чекіста в 1926 році.

Анархізм в кінці 20-х рр. розквітнув буйним цвітом в Китаї. Скільки анархістів, як там, ніхто раніше ніде в світі не бачив. Наприклад, саме у Китаї в перший і в останній раз було видане повне зібрання творів П. Кропоткіна. Н. Махно почав був з молодією товаришкою Ідою Метт збиратися до Піднебесної, але злиденні умови життя не давали надії на здійснення задуму й збір необхідних коштів.

Інші махновські емігранти перебивалися, як могли. Одні продовжували працювати на нафтопромислах Плоєшти. Інші організували в Югославії, серед етнічних русинів, підпільну анархістську комуну. Деякі махновці поїхали в Палестину захищати від тамтешніх «бусурманів» перші єврейські кібуци. Інші почали вербуватися до французького «іноземного легіону», аби в африканських колоніях розстрілювати з кулеметних тачанок місцевих мусульманських заколотників. Але найманство було не в стилі Н. Махна.

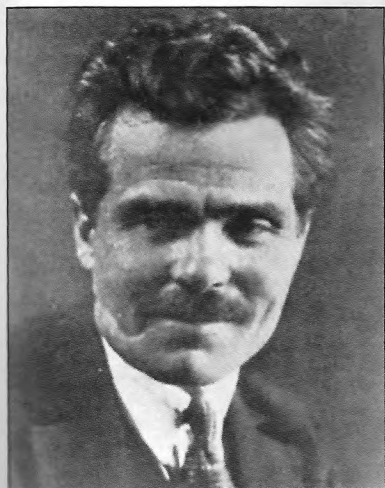
²⁰⁸ Савченко В. Махно. Харьков, 2005. С. 403.

²⁰⁹ Дубровский З. Дзуликий Янус. *Пресс-курьер*. 1990. № 17. С. 23.

Натомість революція та громадянська війна в Іспанії породили навіть більш потужний анархістський рух, аніж свого часу в Україні. В організаціях анархо-синдикалістських профспілок нараховувалося понад 500000 чоловік. Їх друкований орган «Солідарідад обрера» називав Н. Махно «нашим товаришем у Росії»²¹⁰, а на фронті воювали загони його імені. Кілька колишніх махновців поїхали воювати інтернаціоналістами на Піреней. «Він хату залишив, пішов воювать, // Щоб землю в Гренаді селянам віддять». Але ще раз випробувати долю Н. Махно вже не судилося.

Не відчуваючи під ногами рідної землі, що давала йому сили, організм Н. Махно ослаб, і сухоти, що переслідували його з молодості, вирвалися на волю. Коли знайомий по 1920 р. анархіст О. Беркман розшукав в Парижі Н. Махна, то побачив тільки тінь колишнього командарма. «Махно сильно кульгав, страждав від хвороби та ран. Життя у вигнанні було для нього нестерпним». О. Беркман умовив Н. Махно приймати сонячні ванни, ходити на пляж, особисто показував, як треба вести здоровий спосіб життя. Н. Махно знову став займатися самоосвітою, вчити есперанто та французьку мову.

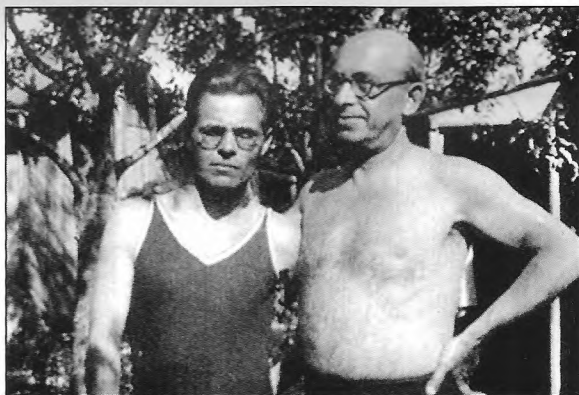
Та навесні 1934 р. Н. Махно потрапив під дощ на одному з антифашистських мітингів, застудився й зліг. У червні 1934 р. йому зробили складну операцію, оскільки туберкульоз вразив ребра. Наслідків хірургічного втручання Н. Махно перенести вже не зміг. Він зовсім не був «убитий в Парижі своїми друзями»²¹¹, як згодом запевняли загал чекісти. 25 липня 1934 р. Нестор Махно тихо помер в одній із паризьких лікарень.

Остання прижиттєва фотографія Нестора Махна. Париж, 1934 р.

Колішні махновці, що в кінці 20-х рр. працювали охоронцями єврейських кібуц в Палестині.

Нестор Махно та Олександр Беркман на курорті. Вибираючись на пляж, Н. Махно віддавав перевагу закритому купальному костюму, що приховував на тілі шрами від багаточисельних поранень. Фото кінця 20-х рр.

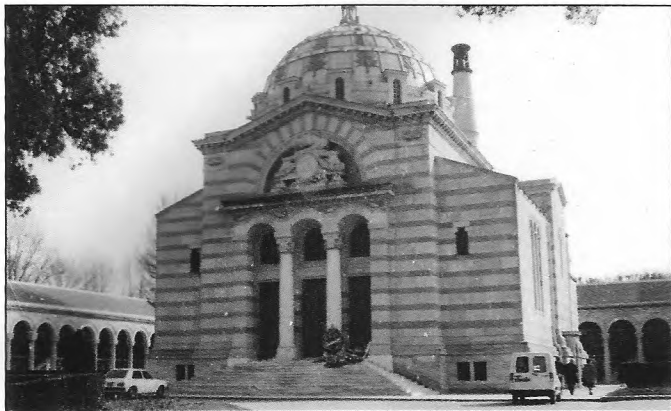
*«Нужда його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила –
Така його доля.»*

На похорони Батька, що відбулися через три дні, прибуло до 400 анархістів з різних країн світу.

Ніякої могили Н. Махна не існує, як і промовистого напису на ній. Тіло Батька, як сухотника, було піддане кремації, а урна з прахом замурована в колумбарії (№ 6686), неподалік від знаменитої Стіни Комунарів на паризькому кладовищі Пер-Лашез. На бронзовій табличці біля рельєфа, де зображено покійного, є напис: Nestor Makhno (1889–1934).

²¹⁰ Ярославский Е. Анархизм в России. Москва, 1939. С. 128.

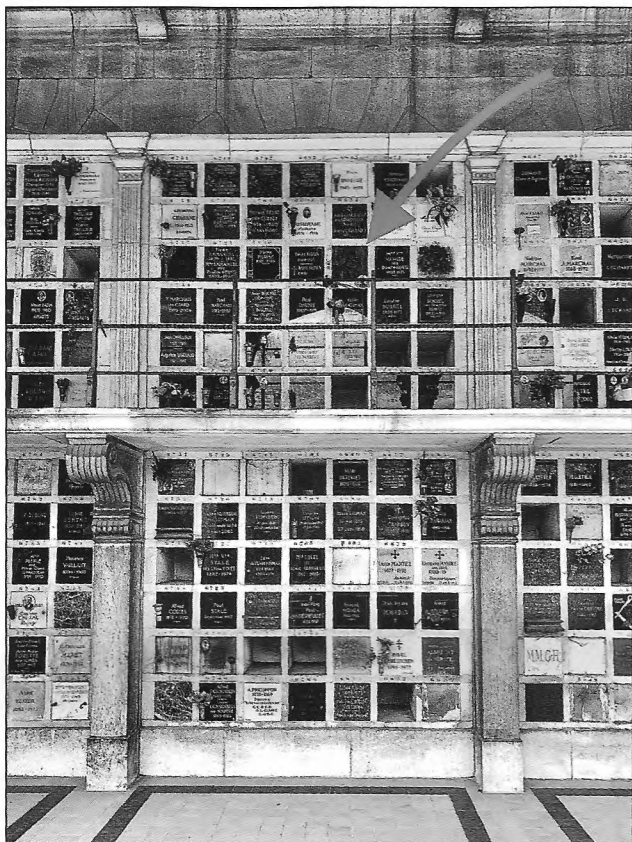
²¹¹ Фомин Ф. Записки старого чекиста. Москва, 1964. С. 178.

Крематорій Пер-Лашез, де було спалено тіло покійного Н. Махна. Фото 2002 р.

Всередині пер-лашезького колумбарію. Фото 2002 р.

Ніша з прахом Н. Махна в Пер-Лашезькому колумбарії. Фото початку XXI ст.

Жовто-сині квіти біля ніші з прахом Н. Махна. Фото 2006 р.

ОСОБИСТІТЬ

*Я зовсім не такий,
Як уявляють мене кухарки.
Я весь – кров,
Гнів і мозок – я,
Мій бандитизм особливої марки.*

Сергій Єсенін. «Країна негідників»

Людина, яка дочитала книгу до цього місця, вже повинна й сама зрозуміти, що особистість та життєвий шлях Нестора Махна нехарактерні для політичних лідерів новітньої історії. Притаманними йому рисами стали: виключна фізична витривалість, кмітливість, харизматичний дар впливу на людей, бажання все використати з вигодою. Відчуття месіанського прикликання придушувалося Батьком як недостойне, але завжди було приховано присутнім. Ці якості сполучались з непостійністю характеру, приступами убивчого гніву, конфліктами з близькими та соратниками, а також перманентною підозрілістю. Залізна воля сполучалася з емоційною невірноваженістю, тягою до насильницького та військового вирішення політичних проблем, а на додачу ще й потягом до здійснення особистих подвигів. І все це заради побудови нового суспільства, нової, небаченої ніколи країни, яка б жила за іншими, правильними, відмінними від всього іншого світу законами.

Поява подібних людей в часи великих соціальних зрушень та потрясінь уявляється іноді просто невідворотною. Український державницький рух початку ХХ ст. не мав, на жаль, у своїх лавах настільки яскравої фігури, як Н. Махно, до того ж наділеної вродженим воєнним талантом. Український анархізм, що ледве животів на початку століття, стараннями Н. Махно та його соратників затяг в коло своїх впливів ледве не половину України. Волосний центр, село Гуляй-Поле, стало здійснювати вплив на політику не лише у всеукраїнському, а й у східноєвропейському масштабі. Останній факт, до речі, є винятковим не лише в межах вітчизняної історії.

Зовні нічого в його зовнішності не створювало враження видатної людини. Багато сучасників, які спеціально докладали зусиль, аби побачити Батька Махна, були неприємно вражені, досявши бажаного. Невеликий зріст, землистого кольору лице, невисокий культурний рівень, а на додачу – ще й слабе здоров'я. Але в уяві народу Махно більш за інших революційних лідерів відповідав образу «героя». Це був не кабінетний політик або штабний полководець, який маніпулює життями тисяч людей підписами на наказах, а полководець і політик, невід'ємний від народного середовища, який з нього вийшов і у ньому перебуває. Такий, що безпосередньо ризикує власною головою, відмінно володіє зброєю, врешті-решт має

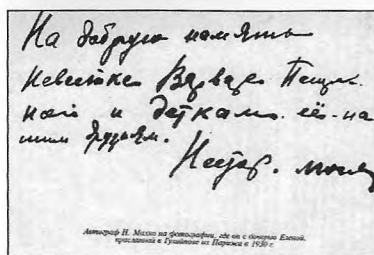
Фотопортрет Н. Махна, зроблений бердянським фотографом Ямпольським 29 березня 1919 р., з якого художником А. Брянцевим згодом буде намальовано перший портрет Батька.

Володимир Короленко.
Фото кінця XIX ст.

Посмішка Махно
іноді могла бути страшною.
Бердянськ. 28 березня 1919 р.

Автограф Н. Махно
зразка 1930 р.

ті ж чесноти й страждає тими ж вадами, що й сам народ. Це був лідер, який в мирний час повинен був жити життям звичайної людини. «Середній вивід українського народу (а можливо і ширший)»²¹² – говорив про Н. Махна письменник Володимир Короленко, безсумнівний моральний авторитет початку XX століття. Американські газетярі стояли на схожих позиціях: «Махно надзвичайний солдат, його можливо назвати Вільйою (мається на увазі Панчо Вілья – В.Ч.) України»²¹³.

За це Батьку пробачались його численні негативні якості. Піддавшись слабкості та зненацька перебравши, він міг нетверезим вийти з гармоністом на сільську вулицю й гидко лаяти зустрічних, звинувачуючи їх у дезертирстві та боягузстві. Але селяни знали, що коли дійде до біди, ця людина буде битися за них до останнього і його слова: «Якщо треба, то я покладу за селянство свою голову!» – не тільки мітингова фраза.

Махно були притаманні риси романтичного світобачення. Революція, свобода, класова боротьба сприймалися ним не як якісь абстракції або ширма, за якою можна мати особисті цілі, а як речі, наповнені реальним змістом, що вимагали безпосередньої участі в собі кожної свідомої людини. Хоча Н. Махно подеколи й називав мітинговий натовп «тирлом», але люди, які слухали його промови, вважали, що промовець їм не бреше, він сам вірить у те, що пропонує робити іншим.

Не підлягає сумнівам той факт, що дитинство і молодість Н. Махно були дуже важкими. З них він виніс свою люту ненависть до панства та будь-якої аристократії. Життя озлобило й розлютило його серце. Не знаходячи свого місця і щастя в оточуючій його соціальній системі, він пристрасно забажав стати її руйнівником. Бунт, виклик, інакомислення, непримиримість завжди відмічали його справи та слова.

Разом із тим Н. Махно був здібною й цікавою людиною, яка мала власний погляд на життя. Людей пізнавав по очах, дане слово завжди виконував, іноді виявляв безкорисливість. Був своєрідним оратором, що виголошував напівісторичні фрази. Воістину стало знаменитим його «І тільки!», яким він закінчував кожну виказану думку. В пору слави та успіхів Батько роздавав гроші направо й наліво, коли вони, звичайно, в нього були. На школи, на бідних, на олександрівський хутір глухонімих, на все, чому знаходилась гідна аргументація. Виробився навіть своєрідний ритуал. Якщо прохач, або прохачі, кидалися до Махна з криком: «Батьку, поможи!», то знехтувати проблемою той собі вже дозволити не міг, навіть попередньо виматюкавши делегацію. Присудивши свого ворога до смерті, міг неочікувано, в останній момент, дарувати життя, згадавши про його малих дітей. Розчулившись, міг прилюдно заплакати, мав звичку при зустрічі гаряче цілуватися з друзями й соратниками. Наївшись «комуни» в 1917–1918 рр.,

²¹² Короленко В. Земли! Земли! Москва, 1992. С. 200.

²¹³ Burlington weekly free press. 1920. 30 september. P. 11.

1) Махно — мирный гражданин
2) Махно в первый период гражданской войны

1. Нестор Махно в козусі (кінець 1920 р.)
2. Нестор Махно з нагрудним знаком командира РСЧА. Цей розпізнавальний знак часто плутають з Орденом Червоного Прапора (весна 1919 р.)

згодом мріяв, після майбутньої перемоги, про ідилічне сімейне життя на хуторі, подалі від великої політики та війська.

У їжі був невибагливий, проте борщ любив їсти з великою кількістю заздалегідь начищеного часнику. Улюбленою своєю стравою вважав вареники з вишнями, політі рідким медом. Улюбленою музикою оголосив вальс «Амурські хвилі» Макса Кюсса, написаний в 1909 році.

Та якщо гнів охоплював цього невеличкого чоловічка, то від одного його погляду найбільш лихі рубаки та повстанці з колишніх кримінальників, які в боях втрачали будь-який страх за своє життя, відступали від нього, наче собаки, підібгавши хвости. Неабияка сила таїлась всередині його змученого сухотами, дюжиною поранень і постійною перевтомою тіла.

Відомий випадок, що стався з Н. Махно, коли той прибув по запрошенню на весілля повстанця Коростильова. Батько випадково наткнувся на собаку, що славився своєю лютістю і якого через це перевели з двору за повітку. Почувши пораду не наближатися до звіра, Н. Махно схопив пса, який зненацька заціпенів, в оберемок, притяг його в хату й посадив собі під лавку. Після чого почав пити й гуляти з собацюрою, наче Вовк із Сірком у відомій казці, чим викликав серед гостей забобонний шепіт. «Наш Батько чи з богом знається, чи з чортом, а все-таки він не проста людина»²¹⁴, —

Пам'ятник Н. Махно в сучасному Старобільську муніципальна влада поставила на балконі, подалі від всюдисущих підлітків-вандалів.

²¹⁴ Правда. 1919. 3 апреля. С. 3.

Махно та махновці на картинах видатного українського радянського художника постають перед глядачами не тільки як контрреволюціонери, а й як уособлення атаківізму, антиінтелектуалізму й абсурду.

О. Тишлер «Махно в гамаці» (1932).

О. Тишлер «Махновщина» (1927).

О. Тишлер «Махно перед дзеркалом» (1933)

О. Тишлер «Махно-наречена» (1934)

Н. Махно в творчій уяві знаменитих Кукриніксів. 1927 р.

Нестор Махно в баченні Валерія Зелінського, головного художника (завідувача художнім відділом) знаменитого сатирично-гумористичного журналу «Перець». Карикатура 1987 р.

Кращим графічним зображенням Н. Махна автор вважає ілюстрацію Анатолія Василенка до нарису М. Білкуна «Тричі Іуда» (із циклу «Сатиричні резолюції вздовж спин ворогів революції»).

говорили селяни. Серед багатьох з них Н. Махно мав авторитет, що межував з фанатизмом.

А от серед повстанців ставлення до свого командуючого було зовсім іншим, до речі характерним для удачливих полководців та одіозних особистостей ще з античних часів. Поряд з авторитетом та страхом знаходилось місце й зневажливим насмішкам. Особливо за фізичні, прямо таки наполеонівські, параметри лідера. За очі й поміж себе повстанці називали Махна зовсім не Батьком, а «Малим». Співалися глузливі пісні: «Наш Махно і царь, і бог з Гуляй-Поля до Полог» (тобто на відстані в 25 верстов), «Ех, яблучко половиночка, а наш батько Махно як дитиночка» (тобто низького зросту) тощо. Викликала посмішки й здоровезна кудлата папаха, яку Н. Махно почав носити в 1919 р., навіть у спеку, аби збоку здаватися одного зросту зі своєю третьою, за останні три роки, дружиною. Згодом у 20–30-і рр. такий головний убір називався в Україні не інакше, як «махновською шапкою».

Водночас відомі випадки, коли повстанці свідомо жертвували своїм життям заради порятунку Батька. Найбільш відомий з них стався 17 березня 1921 р., коли «команда льюсистерів», під командою Мишка з Чернігівки, жертвуючи життям, затримала кулеметним вогнем червону кінноту²¹⁵, аби дати можливість пораненому Н. Махно відірватися від погоні.

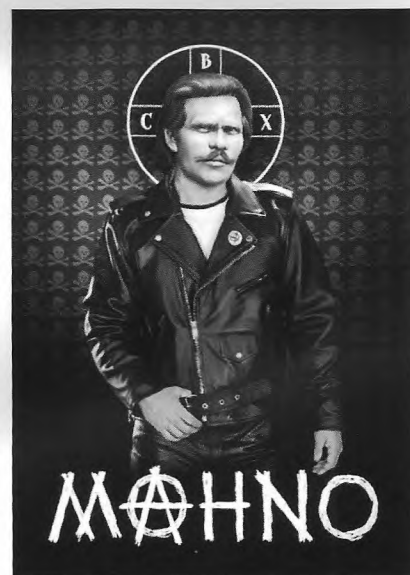
До речі, про Наполеона. У вітчизняній та іноземній пресі 1919–1921 рр. порівняння Махна та Бонапарта робилося досить часто. Іноді Махна кореспонденти називали «степовим», іноді – «селянським Бонапартом». І справді, рис спорідненості у цих двох індивідуумів було дуже багато, хоча автор і не відстоює думки про циклічність всесвітньої історії, або, не дай бог, натякає на випадок реінкарнації.

Так от, обидва полководці були однаково низького зросту, а в молодості ще й субтильної тілесності. Обидва тривалий час носили високі підбори й довге волосся, аби здаватися людям вищими. Обидва володіли кошмарним поглядом («безодня»), який справляв гнітюче враження на оточуючих. Обидва зіпсували зір ще в молодості й за потреби користувалися окулярами. Обидва любили вживати солдатську обценну лексику, але тільки не в своїх відозвах та мемуарах. Обидва відзначались величезною працездатністю й короткими періодами сну. Обидва в дитинстві рано втратили своїх батьків і виховувалися переважно жінками. При цьому обидва були вкрай низької думки про жіноцтво, за винятком своїх матерів, яких вони щиро любили, не зважаючи на суворі методи виховання, вживані проти них.

Спеціально не буду робити посилання, аби читач самостійно спробував згадатися, кому саме належить наведений нижче опис зовнішності: «Вигляд у нього такий змучений, що «здається, тижня не проживе»; впалі груди,

Картина Івана Семесюка «Батько Махно» стала культовою після того, як президент В. Ющенко, вподобившись М. Хрущову, наказав видалити це неподобство з художньої виставки в Українському домі.

Нестор Махно в трактуванні сучасної «Спілки вільних художників».

²¹⁵ Махно Н. Письмо к другу. *Махно Н.И. Воспоминания и документы*. Киев, 1991. С. 115.

Олівцевий начерк портрета Н. Махно, зроблений в травні 1919 р. відомим художником Юрієм Арцибушевим.

Бюст Н. Махно запорізького скульптора Владлена Дубініна. Фото 2009 р.

впалі щоки, смагляво-зеленуватий колір лиця; тільки величезні очі блищать невимовним блиском».

Військове мистецтво обох було побудовано на двох принципах. Перший: швидке й несподіване для ворога пересування (маневрова війна). Другий: зосередження вогню в потрібний час на потрібному місці (артилерійського у Наполеона, кулеметного у Махно). Обидва демонстративно переносили тяготи похідного життя нарівні зі своїми бійцями. Обох їх дуже любили рядові очолюваних ними армій і ледве терпіли старші командири, з якими виникали постійні конфлікти. Обидва мали масу поранень, при цьому часто приховуючи їх отримання від бійців. Поразки обох мали героїчний характер у протистоянні з переважаючими силами супротивника. Обидва добровільно відбули у вигнання.

Я розумію, що скептикам цього замало, тому продовжимо. Обидва полководці, як виявляється, не дуже добре грали в шахи й карти, але грали регулярно. Обидва писали свої мемуари у вигнанні й були не задоволені їх якістю. Обидва не змогли дописати свої спогади до кінця, бо померли від невиліковних хвороб. Обох їх марновірні вороги звинувачували у зв'язках з нечистою силою, замовленості від куль та жінкоподібності. І, нарешті, обидва знайшли вічний спокій у Парижі, зовсім неподалік один від одного. Такі от справи. «Женераль Махно» та «Женераль Бонапарт», насправді були дуже схожими чоловіками. Один із них сказав: «В наші дні ніхто, ні про що велике не думає. Я покажу приклад! Голота сама по собі – ніщо, й нічого не може, але зі мною вона може все!»

А тепер про нечисту силу. Психіка Махно не уявляється нам ідеальною, але психічно хворою людиною (можливо зустріти й таке твердження, наприклад у сучасника Н. Махно письменника Ф. Мелешка)²¹⁶ він звичайно ж не був. Хоча дев'ять років каторжної тюрми давалися взнаки. Істеричні нервові напади досить часто мали місце, і Н. Махно особисто говорить про них. Зауважимо, що остання обставина вже є досить вагомим доказом психічної нормальності. Напади виникали після сильних нервових потрясінь, до яких Н. Махно був схильний з молодості. Спочатку він відчував величезну втому. Потім починав втрачати рівновагу тіла, а іноді й пам'ять, на незначний час, протягом якого міг робити не контрольовані, але збоку цілком свідомі дії, в основному виголошувати промови, але іноді й фізичні дії також.

Цікавим є ставлення Н. Махно до тюрми, що з'явилося в результаті довгого перебування в її стінах. У всіх захоплених

²¹⁶ Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія. *Літопис Червоної Калини*. 1935. Ч. 2. С. 34.

Образ Батька Махно, створений Володимиром Кучеренко в фільмі «Червоні дияволята» (реж. І. Перестіані, 1923), теж був побудований на уявленні про Нестора Махно як про колишнього вчителя.

Виконання ролі Н. Махно Борисом Чирковим стало еталоном для радянського кінематографу. («Олександр Пархоменко», Ташкент, 1942 р.).

махновцями тюрмах ув'язнені випускались на волю, а тюремні будівлі негайно знищували. При штабі армії навіть була створена особлива підривна команда виключно для руйнування тюремних споруд. До того ж підривали тюрми особливим способом, аби населення могло розібрати цеглу для власних потреб. При цьому ліквідація тюрем зовсім не знаменувала початок ери безкарності для злочинців. Просто в системі правових норм махновців позбавлення свободи вважалося негідним звання людини покаранням²¹⁷. Злодіїв та грабіжників тепер чекала смертна кара, причому досить швидка. Відомі численні випадки, коли Н. Махно особисто, перед строєм повстанців, розстрілював, а іноді й рубав шаблею спійманих на мародерстві та інших тяжких злочинах повстанців.

Традиції «розвінчувального» висвітлення життя і справ історичних осіб мають давню історію і завжди викликають захоплення натовпу, як і всі інші оповідки про занепад та деградацію. Не уникла подібного підходу до себе й фігура Нестора Махна. Подивіться, люди, ось він який був ваш «Батько»! І такий, і сякий, а ще й ось який. Читаючи цей потік негативу, відразу спадає на думку повна тотожність обвинувачень пасквілянтів проти таких історичних діячів, як Богдан Хмельницький і Нестор Махно. Звинувачення збігаються майже один до одного: 1) алкоголік; 2) антисеміт; 3) руйнік рідного краю; 4) кривоприсяжник; 5) людина, яка випадково стала на чолі великої війни й виявилася нездатна довести її до потрібного кінця. Нарешті, 6) обидва уклали союз із москалями, що виявився згубним для української незалежності.

Не зважаючи на більш раннє походження пісня «Любо, братці, любо...» стала народною саме після виконання її Борисом Чирковим і в уяві українського кіноглядача навіки стала асоціюватися з Н. Махно.

²¹⁷ *Путь к свободе*. 1919. 14 октября. С. 1.

Махновська пісня.
«Песня махновцев»
(журнал «Пробуждение».
1935 (березень-квітень).
№ 56/57).

ПЕСНЯ МАХНОВЦЕВ 1)

(На мотив «Стевяка Разия»).

Из-за холма, из-за леса,
На тачанках вдоль реки
Вереницей бесконечной
Вьезжают мужики.

Вперли Махно суровый—
Вдохновитель боевой—
Криком грозным увлекает
Всех повстанцев за собой:

«Подымайся, люд голодный,
«На Кадета, — везд злодей
«Захотел отнять свободу
«У трудящихся людей.
«Мы за равенство, за братство,—

«За советский, вольный строй,—
«За бездомных и голодных,
«На буржуев ринем в бой.

«Нани поход победой кончит:
«Наша сила — весь народ,
«Наше право — справедливость...
«Гей, трудящийся, вперед!»

Иван Карташев.

*) Песня эта написана рабочим-анархистом, преследовавшимся все время коммунистической властью и погнбшим вместе со своей беременной женой, весной 1921 года от рук коммунистов - большевиков.

Жаль, що автори, які впадають в подібні крайнощі, забувають, що критичний підхід до предмета дослідження не повинен перетворюватися на самоціль, й не менш важливо, вказуючи на недоліки Н. Махна, не забувати те, чим він переважав людей пересічних, таких, як вони самі. Ця людина володіла багатьма талантами. Результати його діяльності, отримай він гідну освіту й більшу кількість часу на реалізацію свого проекту, важко уявити навіть мені.

Наприклад, Н. Махно ні дня не служив у війську, але зміг створити одну з самих боездатних армій доби національно-визвольних змагань. Прочитавши всього кілька теоретичних праць з анархістської доктрини, він зміг створити життєздатний різновид анархізму, сперши його на традиції народного життя. Політики звикли дивитися на селянство як на безсловесний полігон для своїх заходів, а він миттєво організував його, і їх ошелешені армії відступали геть, рахуючись з цією несподіваною силою.

Ось більш або менш стійкі риси особистості Нестора Махна з поправкою на умови життя й побуту тих часів. Незвичайна здатність до виявлення подібних якостей робила його одночасно і бажаним, і нестерпним для оточуючих, багато в чому визначаючи його передчасний і майже трагічний кінець, у самоті й журбі, вдалині від Батьківщини.

ЧАСТИНА II. РУХ

МАХНОВСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНІЧНІЙ ІСТОРІЇ

*А хто там лежить,
під курганом заритий?
Махновець геройський,
попоною вкритий...*

З повстанської пісні

Появу й головні характеристики махновського руху багато у чому обумовили події, що мали місце на Півдні України протягом XIX – початку XX століть. На нашу думку, їх передусім треба розглядати як важливу сторінку української етнічної історії. Українська людність, освоюючи нові для себе географічні ареали, а саме запорозькі та приморські степи, в процесі колонізації витворила нову спільноту – південноукраїнський субетнос. Її представників жителі Полтавщини називали на початку XX ст. «степовиками», а донські козаки – «тавричанами».

Практично все XIX ст. було витрачене потомками переселенців на формування субетнічного стереотипу поведінки і господарче освоєння ландшафтів. Новий субетнос, основними носіями характеристик якого стали саме південноукраїнські селяни, діяльно проявив себе на початку XX століття. Поява нового субетносу для української етнічної системи була фактором безумовно позитивним, адже субетноси шляхом неантагоністичного суперництва роблять внутрішню структуру етносу більш гнучкою, при цьому не порушуючи її єдності. Також субетноси поділяють між собою різноманітні соціально-економічні та культурні функції, вибудовуючи між собою симбіотичні стосунки.

Головними причинами формування нового, південноукраїнського, субетносу в єдиній українській етнічній системі, стали психологічні особливості характеру переселенців і те специфічне географічно-культурне середовище, в якому вони опинилися в кінці XVIII – на початку XX століття.

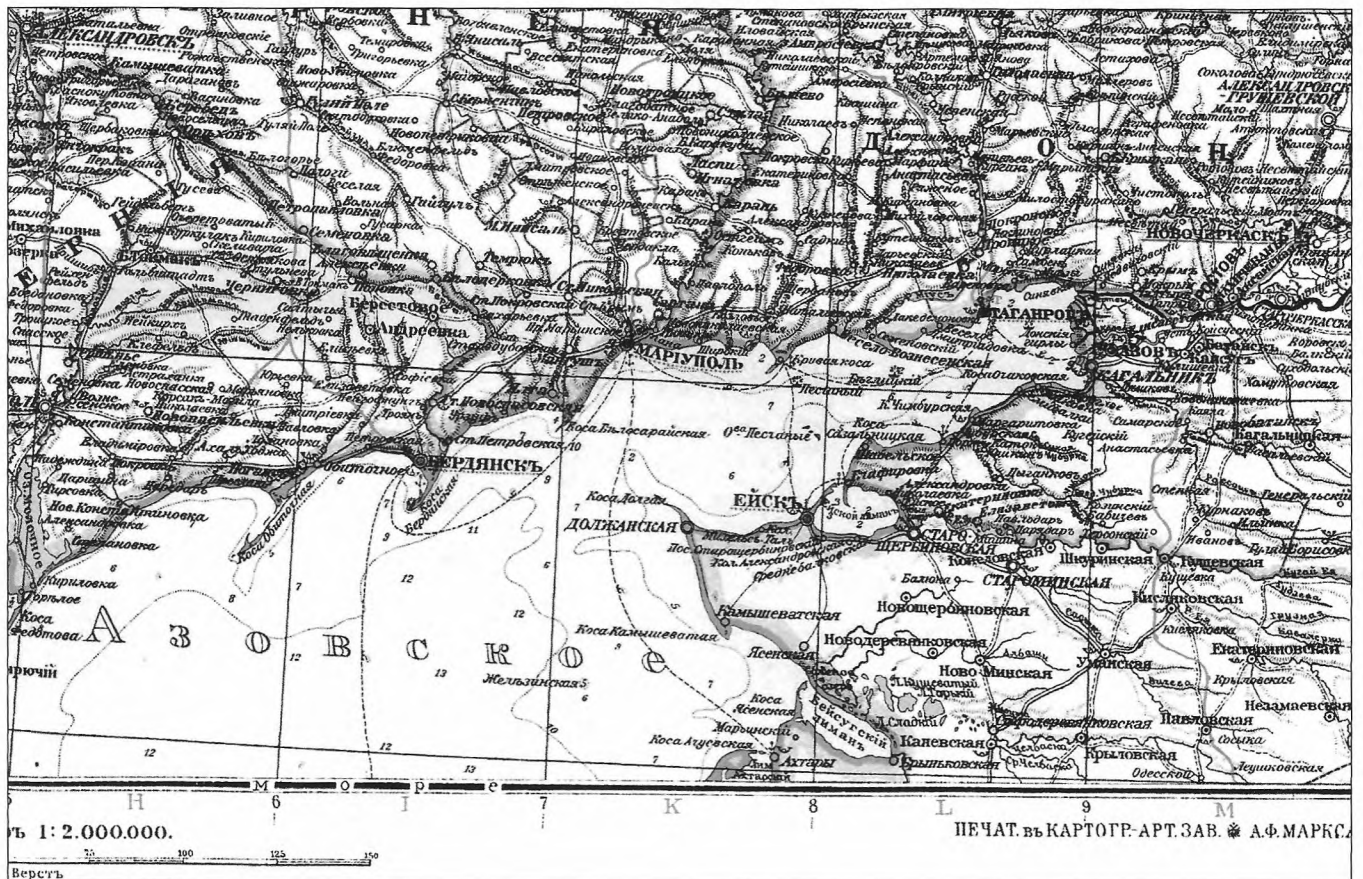
Вже самі лише особисті характеристики контингенту перших переселенців повинні були штовхати новонароджене південноукраїнське суспільство до появи нового регіонального менталітету. В степи вирушали найбільш енергійні (пасіонарні) особистості з різних регіонів України, в характері яких домінували риси волелюбності, авантюристичності, відваги, завзятості й впевненості у власних силах. Причому переселення на Південь сприймалося ними як рішучий розрив із старою традицією, початок нового, з чистого листа, життя. Селяни початку XX ст. за свідченнями етнографів та за даними селянських рукописів, добре пам'ятали своїх прапрадідів, тих, хто переселився в південні степи в кінці XVIII ст. і заклав тут нові родини, господарства,

села й хутори. Але в більш віддалені періоди свого минулого родинна пам'ять південноукраїнського селянства, як правило, не сягає.

На формування менталітету нащадків переселенців активно вплинули вже місцеві фактори: традиції запорозького і азовського козацтва, оригінальні ландшафти, клімат та надзвичайна етнічна строкатість населення краю, що спонукала до інтенсивного культурного обміну. Трохи згодом виявилися і стали впливати на формування стереотипу поведінки й особливості господарської діяльності селянства. У результаті комбінації цих факторів на грані XIX і XX ст. процес формування нової субетнічної спільноти був завершений. Південноукраїнський субетнос виступив на історичну арену одночасно як етнографічна група і як соціальна верства (запорізько-таврійське селянство), що проживають на певній території. І для першої, і для другої однаково характерною рисою стала слабка державницька свідомість, але висока національна і, особливо, соціальна, що добре спостерігаються саме на субетнічному рівні.

До важливих характеристик субетнічного менталітету, які вже були названі вище, можемо додати: впертість, суворість, що межувала з жорстокістю, слабку релігійність, самовпевненість, підприємливість, а також агональний характер побутової поведінки. Останній термін означає стан постійного змагання з сусідами, односельцями і взагалі з земляками, в різних сферах людського життя. Найбільш вагомими, на нашу думку, характеристиками були індивідуалізм і консерватизм у поведінці як окремої людини, так і місцевих суспільств.

Карта Північного Приазов'я початку XX ст.

Селянський консерватизм сильно вплинув на господарчу діяльність краю. Багато в чому саме він породив характерне для півдня екстенсивне товарне зернове виробництво. На початку XX ст. воно домінувало в межах «махновських» Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. Другорядними причинами його домінації стали великі особисті наділи місцевих селян і наявність до 70-х рр. XIX ст. фонду необроблюваних земель. Південну Україну в кінці XIX – на початку XX ст. також можна назвати аграрним регіоном з промисловістю, зверненою на задоволення сільськогосподарських потреб. «Трійка» південних губерній напередодні Першої світової війни щорічно поставляли на внутрішній і зовнішній ринки 300–400 млн пудів хліба.

Офіційно вважається, що на теренах Південної України завдяки строкатому етнічному населенню регіону стихійно розповсюдилися інтернаціональні настрої, чому сприяла виважена політика російського уряду, яка не допускала спалахів національної ворожнечі і міжнаціональних конфліктів. Але дані, почерпнуті, наприклад, з матеріалів селянської мемуаристики, дають можливість робити й інші висновки. Основною причиною відсутності проявів національної ворожнечі в Південній Україні XIX ст. була все та ж наявність великого фонду вільних земель і невелика густина населення. Коли ж земля скінчилася, а натомість запалав вогонь революцій, спочатку 1905-го, а потім 1917 р., відразу всі згадали, хто козак, а хто німець, і чиї це степи, і битва за землю пішла не на життя, а на смерть. Так до суто соціальної на Півдні України стихійно додалася ще й національна боротьба.

Взяти хоча б стосунки українських селян і німецьких колоністів Півдня. На початок XX ст. практично не було відомо випадків, аби український селянин просто дружив з німецьким колоністом. Ні спільне підданство, ні спільні закони, ні довге сусідство не здружили й не наблизили їх одне до одного. Змагання за землю 1917 р. та каральні експедиції німців 1918 р., прислужництво останніх австро-угорським окупантам та

Українські селяни
в наймах у німецьких
колоністів.
Фото початку XX ст.

Іван Бунін –
нобелівський лауреат.

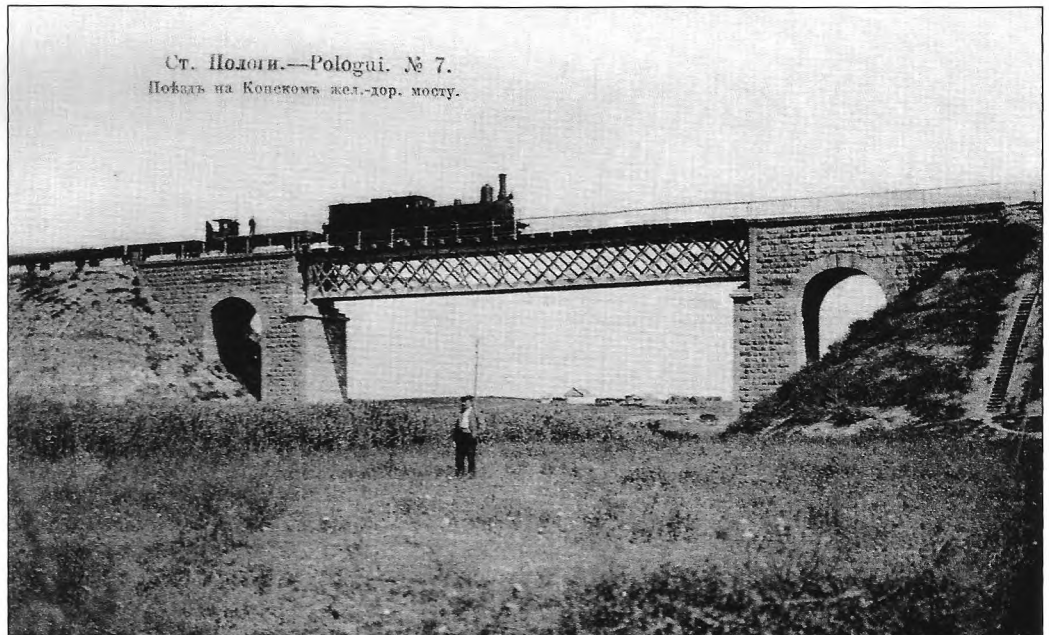
денікінцям остаточно і назавжди, поставили стіну між німцем та українцем, і зближення між ними вже не могло бути. Родинні зв'язки ще й раніше просто не існували між цими народами. На початок ХХ ст. це були у всіх відношеннях дві ворожі національності, вічні суперники. І от цей аспект регіональної історії зовсім не досліджений, наче його і не було взагалі, як не виділяються гранти на його дослідження. Історія національної ворожнечі в Україні до сьогодні чекає свого аналізу.

І коли селяни в 1905 р., а згодом махновські повстанці в 1917–1921 рр., громили німецькі колонії, різали російських чи русифікованих поміщиків і випивали річні запаси болгарського

вина, вони не просто розбишакували, вони виганяли чужинців з рідної землі. І таки декого вигнали, як наприклад, менонітів у 1923 році.

Коріння цих страшних подій крилися ще в XVIII–XIX столітті. Недарма шолоховський козак казав, що «Хохлы, они огромядно сердитые!»²¹⁸ Але хохли від хохлів, виявляється, сильно відрізнялися. Ось вам загальна характеристика українського селянина, ще одного нобелівського лауреата, Івана Буніна: «Хохлы мне очень понравились с первого взгляда. Я сразу заметил резкую разницу, которая существует между мужиком-великороссом и хохлом. Наши мужики – народ по большей части изможденный, в дырявых зипунах, в лаптях и онучах, с исхудалыми лицами и лохматыми головами. А хохлы производят отрадное впечатление: рослые, здоровые и крепкие, смотрят спокойно и ласково, одеты в чистую, новую одежду...» Помітили різницю? У ХІХ ст. козацька лють сиділа тихо, придушена залізною рукою імперії, а знесиліла ця рука, і національна ненависть наче з міфічного «ящика Пандори» вилетіла на волю в українські степи.

Залізничний міст біля ст.
Пологи. Місце страт
повстанцями німецьких
колоністів, звинувачених
в антімахновській
діяльності. Поштова
лістівка початку ХХ ст.

²¹⁸ Шолохов М. Тихий Дон. Ч. 1. Москва, 1975. С. 121.

Спрогнозувати подібний сценарій подій в великою часткою вірогідності можна було вже в середині XIX століття. З різким зростанням кількості населення конфлікт консервативного селянства з національно, або культурно чужим панством та іноземними поселенцями ставав справою неминучою. Його можна було трохи відтягти столипінською реформою, але лише відтягти.

Стан співжиття іноземних колоністів (передусім німців, менонітів, євреїв) з українцями можна характеризувати як «ксенію», тобто форму такого нейтрального співжиття, при якій вони зберігають притаманні їм властивості і не зливаються, але й не вступають в тісні стосунки, і не змішуються, хоча культурний обмін не виключається. Але в цій системі був виняток, і досить суттєвий, це були російські переселенці: селяни і поміщики, їх планувалося на державному рівні змішувати з українцями з метою русифікації останніх, але така практика в переважній більшості зазнавала невдачі. Можна було надрукувати російською мовою псалтирі, зробити російською мову викладання в школах, переписати на російський кшталт українське прізвище, але переважна маса українського селянства вперто не відмовлялася від своєї етнічної свідомості.

Так, у 80-х роках XIX ст. земський статистик В. Постніков був просто здивований певними особливостями вдачі селян північних повітів Таврійської губернії. Місцеві селяни відверто недолюбливали імперських чиновників і трималися з ними нахабно. Селяни, викликані для розмови у волость, приходили демонстративно наїжачені. Лишень поволі, під час невимушеної розмови, вони ставали більш розкутими, не боялися сперечатися з чиновником і навіть кепкувати з нього, якщо той, на їх думку, говорив дурниці. Така поведінка помітно відрізнялась від послужливих і лякливих щодо начальства селян інших українських регіонів, що знали справжню кріпаччину.

Д. Дорошенко, подорожуючи в кінці XIX ст. по Катеринославщині, згадував, що місцеві селяни «відрізнялися від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливою, незалежною вдачею, з великим почуттям своєї особистої гідності. В значній мірі це були нащадки запорожців, вони зберігали козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах і познайомився з селянами, мене приємно здивувала їх висока національна свідомість. Нічого подібного я досі не бачив»²¹⁹. Одним із найяскравіших прикладів подібного явища можна вважати й погляди Н. Махна, який говорив і писав переважно російською мовою, але завжди вважав і називав себе українцем.

Перша світова війна полишила після себе помітні сліди в демографії і свідомості південноукраїнського селянства. Призов до армії дієдатного чоловічого населення в небачених раніше розмірах сприймався як велике особисте і громадське горе. Ніколи ще селяни не стикалися з настільки масштабними мобілізаціями і великими людськими втратами. Але масштаб трагедії може видатись перебільшеним, якщо

Дмитро Дорошенко – в травні-листопаді 1918 р. міністр іноземних справ Української держави. Фото 20-х рр. XX ст.

²¹⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Вінніпег, 1949. С. 67.

порівняти втрати південного регіону з іншими місцевостями. Поглянувши на стан справ у сусідів, можна сказати, що ситуація в «трійці» південних губерній була не така вже й погана. Оскільки місцеві господарства були виробниками товарного хліба, то відсоткова кількість призваних до війська була на півдні значно меншою, аніж деінде. Так, згідно з даними аграрного перепису 1917 р., в Катеринославській губернії було призвано до війська лише 34,2 % здорового чоловічого населення. Це був третій показник на території Російської імперії, що йшов після показників Якутської і Уральської губерній.

Звичайно, призив, навіть зазначених 34,2 %, означав величезні енергетичні і людські втрати. Але поряд з негативними війна породила і позитивний фактор. На селі, в масовій кількості, з'явилися носії бойового досвіду, знавці сучасного стану військової організації, люди, які не боялися вигляду крові і були переважно молодого віку. З осені 1917 р. «фронтвики» стали на селі окремим соціальним угрупованням. Поява його в більшості місцевостей Російської імперії не стала збуджуючим фактором соціальної активності, передусім через надзвичайне психологічне виснаження цих людей війною, але на Півдні України все було по-іншому.

Тут більшість молодих чоловіків виявилася до війни непричетною, і коли до регіону докотилася хвиля революційних подій, колишні фронтвики почали обиратися в повстанські отамани і, взагалі, на командирські посади в повстанських частинах. Вони мали навчити воювати енергійну, але необстріляну масу південного селянства. Загалом по Україні 1918–1919 рр. була характерна ситуація, коли фронтвики за будь-що прагнули ухилитися від мобілізації і від участі як у повстанських, так і регулярних військах. Вони надавали перевагу так званім «зеленим» формуванням – дезертирським спільнотам, що ховалися у лісах і плавнях. Але на Півдні України ситуація розвивалася іншим шляхом. Тут колишніх фронтників гарантовано вибирали на командні посади. Погодьтеся, йти воювати в якості рядового і в якості отамана це, як кажуть в Одесі, дві великі різниці. Саме тому повстанський рух на Півдні України був найбільш масовим і організованим, саме тому тут і виникла Революційна Повстанська Армія України.

З одного боку, революція відкривала для селянства небачені раніше можливості, з другого, їх практично відразу робила неможливими агресія новонароджених російських політичних режимів, авторитарних і тоталітарних. В умовах настільки напруженого соціального конфлікту молодий і енергійний південноукраїнський субетнос повинен був якось проявити себе, і він проявив себе у всій красі у вигляді махновського руху 1917–1923 років. Як не йти в повстанці, коли кожна четверта сім'я не мала посівної землі, а кожна шоста родина мала наділи в 15 і більше десятин²²⁰? Це означало, що одні могли воювати за землю, а інші годувати їх під час військових дій. А поміщики володіли половиною земель. Чималий шмат належав також церкві, урядовим відомствам та іноземним колоністам, особливо німцям та менонітам, що зажили у наймитів і сусідів слави хазяйновитих, але брутальних і жорстоких господарів, яких абсолютно не було жаль.

Комбінація цих факторів призвела до того, що у свідомості південноукраїнського селянства досить швидко викристалізувалася своя власна програма революційних перетворень. Тобто, треба забрати землі у поміщиків та німців, вигнавши останніх геть, а то й знищивши їх у крайньому випадку, якщо вони збройно захочуть повернути свою власність назад.

Величезні території оброблюваних земель, що відійшли б селянським громадам після вчинення подібних акцій, дали б змогу селянам, їх дітям та онукам займатися традиційним хліборобством на власній ниві, продаючи надлишки хліба в промислові райони та за кордон, замість того, щоб їхати за землею «на край світу» в Сибір чи Алтай, як за століпінських реформ, йти працювати на зачумлені заводи, лізти в нутрощі копалень і шахт. Заради такого майбутнього варто було і ризикнути, навіть власним життям. Все інше важливі, але другорядні

²²⁰ Гуревич М. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1925. С. 15.

питання. Головне – земля. Не забуваймо, що саме заради неї прадіди покоління початку ХХ ст. і переселялися в Таврію та Запоріжжя. За великим рахунком окрім достатньої кількості землі і можливості вільно працювати на ній селянським повстанцям більше нічого потрібно й не було. Але багатьом впливовим політичним силам навіть ці скромні вимоги південних трударів видавалися занадто великими.

Опір південноукраїнського селянства російським і проросійським політичним режимам був масовий і несамовитий. Воно не бажало пасивно надягти ярмо держави, і всі його енергійні елементи пішли в повстанці.

Якщо брати до уваги те, що кількість мобілізованого на війну населення в принципі не повинна перевищувати 4 %, то збройні сили махновського руху були максимально укомплектовані, до того ж переважно добровольцями. У цьому можна вбачати сучасний аналог процесу середньовічного «покозачення» українських селян.

Війна велась переважно не за кого, а проти кого. Спочатку проти гетьманців і «білих», що підтримували поміщиків. Тому, на перших порах, допускався союз з більшовиками, реальна політична практика яких південноукраїнським селянам була невідома. Коли ж селяни відчували всі принади «воєнного комунізму» на власній шкурі, то бойові дії велись фактично на два фронти.

Якщо рухатися зі сходу на захід, весь Південь України був вкритий мережею повстанських організацій: це були власне «махновщина», промахновські голіківці та зубківці, союзні махновцям григор'євці, баштано-висунці, «холодноряці» та багато інших. Від усіх інших українських повстанців південноукраїнських виділяла ідеологія. Індивідуалізм українського субетносу повинен був знайти найбільш відповідну йому доктрину, і досить швидко таку ідеологію він знайшов. Це був анархізм.

Анархізму, нам з вами, людям ХХІ ст., які досхочу наслухалися про громадянське суспільство і його принади, лякатися не слід. Анархізм – це не хаос, а радикальна політична теорія, що була досить популярна в Європі ХІХ – ХХ ст. й існує дотепер. Окремі елементи анархізму можна знайти ще у звичаєвому праві та традиціях українських і запорозьких козаків. Як повноцінна політична доктрина анархізм з'являється в Україні на початку ХХ ст. і пускає коріння серед селянства. «Союз бідних хліборобів» виникає в 1905 р., Новоспасівська група анархістів-комуністів – у 1909 році. Найбільш повно анархізм прижився в середовищі РПАУ/м/. Але й інші південноукраїнські повстанці не цуралися його, навіть ті, хто встиг по палаючому мосту перебігти на бік переможців-більшовиків, такі як З. Голіков. Користувалися підтримкою і не пов'язані з селянством анархістські загони, такі, наприклад, як «Вільна бойова дружина» Марусі Никифорової.

Марія Григорівна Никифорова («Отаманша Маруся», «Маруся-антихристка», «Бандітка Маруся»). Фото з тюремної справи анархістки. 1911 р.

Стаття в гаазькій газеті «Голос Родины» від 23 червня 1919 р. з описом особистості Марусі Никифорової.

вая женщина кавказского типа, принимавшая участие во время войны с Германией в качестве добровольчицы и имевшая два Георгия. Она носит весьма экзотическую форму и пользуется обожанием своих «казаков», которые подымают ее командой порой предельно, если не чудеса храбрости, то все же дерзости. По слухам, Никифорова дочь полковника, окончила в Тифлисе гимназию и в махновских отрядах она играет роль чуть ли не более значительную, чем сам «батько».

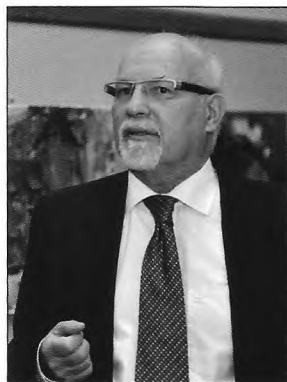
Как известно, не так давно банды Махно были разбиты войсками генерала Деникина и в значительной части рассеяны.

Мирослав Ірчан (Андрій Бабюк) – у вересні 1919 р. головний редактор газети УСС «Стрілець». Автор апологетичного нарисів «Махно та махнівці» (Кам'янець-Подільський, 1919).

Ісаак Мазепа – міністр внутрішніх справ та прем'єр-міністр УНР. Фото 40-х рр. ХХ ст.

Франк Сисін – український діаспорний історик.

У 1919–1920 рр. справа дійшла до створення власних протодержавних утворень на базі південноукраїнського субетносу, коли виникли: Гуляйпільська, «Холодноярська», «зубківська», баштанська і висунська республіки. Символом захоплення місцевим селянством ідеями безвладного суспільства може слугувати описаний М. Ірчаном дід Пархом. Це був «тип репінського запоріжця. Кремезний і червоний, з білими, аж до грудей вусами». Дід виявився анархістом. «Мені влади не треба, – казав він постояльцям. – «Влада, це я, а хутір мій – «монархічна республіка». Я тут владар»²²¹.

Вище вже згадувалося про появу «українського анархізму», як національного різновиду вчення, що серйозно відрізнявся від теорій ХІХ століття. На півночі регіону в чигиринських і полтавських лісах проанархістськи настроєні повстанці контактували з державницьки настроєними повстанцями. Тут з'явився цілий прошарок повстанських ватажків, які хотіли примирити ці зовні антагоністичні настрої різних українських субетносів і соціальних груп. Символом такої буферної зони став прапор холодноярської республіки – знамено чорного кольору з нашитим на нього золотим тризубом²²².

Автор поділяє думку І. Мазепа, І. Лисяка-Рудницького та Ф. Сисіна щодо постановня української нації саме в період між 1917 і 1920 роками. Постановня нації – це перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну і культурну спільноту. Махновське повстанство було важливим фактором цього націотворчого процесу, хоча на півдні національний рух пішов іншим шляхом – проанархічним.

Але південне селянство було лише частиною українського. У цілому ж в революційні роки українське селянство намагалось стояти в стороні від великої політики. Головною причиною цього була стара селянська практика відсторонення від заходів спочатку польської, а потім російської політики. І саме ця позиція «селянського нейтралітету» і занастила українське село. Вона призвела до дезорганізації українського селянства, цієї потенційно нездоланної потуги, яка протягом віків, здавалось б, змогла пережити все і вся в своїй історії.

Саме ця позиція сприяла жакливій поразці національно-визвольних змагань, що ознаменувалася голодом 1921–1923 року. Для того аби виграти, або хоча б не програти війни, селянству треба було прийняти чийсь бік. Але в своїй переважній масі воно ухилилося. Ухилилося від масової участі навіть у тих політичних силах, що вийшли з його ж таки середовища, того самого, так притаманного Півдню махновського руху. Озираючи історію українського селянства ХХ ст., мимоволі спливає у пам'яті істеричний крик махновців, що прозвучав ще в лютому 1920 р.: «Це тобі за те, що кинув гвинтівку!»²²³, або «Буде каяття, та не буде вороття». Юрій Яновський у своїх «Чотирьох шаблях» не дарма сказав: «Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, – тоді його й треба ловити. Проґавиш хвилину – будеш чекати сотні років і носити на своїй шиї прокляття мільйонів». І хвилину свою українське

²²¹ Ірчан М. Трагедія Першого травня. Ч. І. Нью-Йорк, 1923. С. 159.

²²² Горліс-Горський Ю. Холодний яр. Львів, 1994. С. 28.

²²³ Кузьменко Г. Щоденник. *Березіль*. 1991. № 3. С. 135.

селянство в 1917–1921 рр. таки проґавило. І проґавивши, повинно було протягом семи десятиліть мати справу з радянською владою.

Величезні втрати, які поніс південноукраїнський субетнос в роки Першої світової і «громадянської» воєн, доповнилися втратами від голоду 1921–1923 років. Але це спустошення ще можна було поправити, чисто кількісними втратами, які можна було відновити з допомогою багатодітних родин і наполегливої праці. Що було набагато гірше, так це те, що селянство, вже в 20-х роках ХХ ст., було поставлено тоталітарною державою під контроль і втратило будь-яку ініціативу й можливість політичного маневру.

Справжній занепад і розпорошення південноукраїнського субетносу пов'язані зі зруйнуванням його господарчого укладу внаслідок примусової колективізації 1929–1932 років. Оце вже була справжня катастрофа: цілковита і незворотна. Коли саме значення поняття «селянин» змінилося, разом з втратою його носіїв права на землю. Слабою втіхою є те, що жертвами цього процесу стало не лише українське, а й усе інше радянське селянство, якому, за виразом О. Солженіцина, було «переламано хребта», і яке й понині животіє з переламаним хребтом, не являючи собою в соціальному житті ні трупа, ні повноцінної живої істоти.

Звичайно, ми знаємо, що субетноси виникають, живуть і, врешті-решт, зникають, розсмоктуються в модерному суспільстві, більш або менш безболісно. Але руйнація південноукраїнського субетносу тоталітарною державою прийшлася на час його молодості, залишивши нереалізованим всі його культурні і господарчі можливості. За прикрою примхою долі він був смертельно поранений у час свого найбільшого злету.

Юрій Яновський зробив собі ім'я в літературі творами із життя українських повстанців, щоправда, не махновських. Фото кінця 20-х років ХХ ст.

МАХНОВСЬКІ ПОВСТАНЦІ ТА УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ

*Україна! Мати рідна! Ми є твої діти!
Йшли раніш ми в запорожці
А тепер – в «бандіти»!*

Е. Багрицький. «Дума про Опанаса»

Не є секретом, що анархістські теоретики XIX ст. надавали другорядного значення національному питанню. Вважалося, що воно мало вирішитися само собою після ліквідації держави. Національне пригноблення мусило щезнути в умовах безкласового суспільства, коли буржуазія втратить можливість пригноблювати трудящих, граючи на їх національних почуттях. Подібна позиція викликала подекуди критику, яка вказувала на те, що «анархічна» революція швидше за все не вирішить національних проблем через їх невідповідність соціальним. Наприклад: «Кажуть, що коли буде анархізм, будуть спілки націй – Польської, Української, Московської, котрі утворять одну велику спілку – асоціацію націй, але чи будемо ми, українці, впевнені, що московська комуна віддасть українське зерно з багатих нив Дніпровської України, чи польська комуна віддасть галицьку нафту? Ні ми не впевнені... Бо тенденція до експлуатації іншої нації сформувалась серед поляків та москвитів на протязі століть. Цей дух «правити» переходить від батька до сина»²²⁴. Однак відсутність постійних контактів між анархістами та націоналістами не привела до врахування першими подібних зауважень.

Лише на початку XX ст. в їх середовищі виникла опозиція, яка вважала, що національному питанню треба надавати більшої уваги. П. Кропоткін та М. Раєвський намагалися змінити ставлення російських анархістів до проблем нацменшин. Однак їм не вдалося належно вкоренити цю позицію серед однодумців, які вважали націоналізм, як ідею побудови національної держави, буржуазною течією. П. Кропоткін пояснював традицію

П'єр Жозеф Прудон – теоретик анархізму.

нехтування анархістами національним питанням впливом французьких теоретиків (П. Прудона та Е. Реклю), що трактували націоналізм як підпору держави та реакції. На його думку, подібна позиція була неприйнятною для Російської імперії, в якій проживали по-справжньому пригноблені народи.

Незважаючи на свою невелику кількість, анархісти були вельми активними в Україні у 1905–1911 рр., але їх організації концентрувались головним чином в русифікованих містах, що зробило анархістський рух культурно російським. Середовище анархістів не було націоналістично російським, але було російським за світоглядом, тобто розглядало націоналістичний рух як перешкоду на шляху соціальної революції.

Проте саме в цей час серед анархістів України виникли перші паростки тієї течії, об'єднані ідеологією, і політичну практику якої можна

²²⁴ А.С. Махнівщина. Календар «Громада» для робітного народу в місті і селі. Львів, 1925. С. 108.

охарактеризувати як «український анархізм». Її організації відрізнялися виявами національної свідомості і своєю селянською специфікою, через це перебуваючи у відносній опозиції до загальноприйнятих поглядів. Ці групи переважно концентрувались або на півночі України (Шпола, Ніжин, Ромни, Чигирин), або на Запоріжжі (Гуляй-Поле, Новоспасівка). Діями «північних» анархістів керував Анархістський Селянський союз (ААС), що складався з федерації груп Київської та Полтавської губерній та декількох менших організацій²²⁵. У 1907 р. в Женеві було створено редакцію ААС, що планувала випускати листівки та періодику українською мовою²²⁶. Україномовними були й гектографічні прокламації «Союзу бідних хліборобів»²²⁷. Працюючи серед селян, анархічні групи різко зростали чисельно, перетворюючись на масові організації. Проте кількісне зростання, за відсутності належного рівня конспірації, ставало головною причиною їх ліквідації в 1908–1911 роках. До 1917 р. вони становили беззаперечну меншість, однак саме їх погляди отримали в Україні перспективу, діставши розвиток в ідеології махновського руху.

Традиційний стан взаємовідносин анархістів з націоналістами Макс Неттлау свого часу характеризував як «полярну протилежність»²²⁸, бо перші прагнули до руйнації держави, а другі – до її побудови за будь-яку ціну. Автор вважає, що фінальним моментом досягнення українцями національної самосвідомості в ХХ ст. стало антигетьманське повстання 1918 року. Проте в той час, як на заході та півночі України воно вилилось в державницьку форму, на півдні та сході повстанський рух викликав інший ефект. Принаймні до осені 1918 р. події на Запоріжжі являли собою ілюстрацію до наведеного висновку історика анархізму. Жодних виявів спільності між Н. Махном, зосередженому на задоволенні соціально-економічних вимог селянства, і «українством» непомітно. Останнє вважалось анархістами буржуазно-демократичним рухом сільської інтелігенції і скоріше фактором політичної, аніж національної приналежності.

Для анархістського світогляду Н. Махна було характерним розуміння невід'ємності явищ «держави» і «капіталізму». Вважалось, що вони не можуть існувати поодиночі. Різниця форм політичного режиму принципового значення не має. Якщо метою проголошується побудова «держави», то разом з нею побудується і «капіталізм». Набуваючи різноманітних форм, він у будь-якому випадку збереже свою сутність – експлуатацію людини на користь інших, окремих капіталістів чи держави взагалі. У цьому контексті всі соціалістичні заклики УНР вважались лише обманом народних мас, можливо, несвідомим, але обманом.

Нерішучість київського уряду в задоволенні селянських вимог, які Н. Махно вважав антикапіталістичними, певною мірою стверджували цю думку. Але головним, що обурило махновців, стали спроби республіканців опертись на іноземну військову підтримку. Брестську угоду УНР Н. Махно вважав зрадою як революції, так і українського народу, якому поновлення обмеженої окупаційним режимом української влади обійшлося жорстоким визиском ресурсів. Подальші спроби Директорії УНР укласти угоди з країнами Антанти, а згодом з Польщею, трактувалися аналогічно.

Впевненість, що саме політика Центральної Ради призвела до загибелі результатів махновських починань у 1917–1918 рр., творила серйозну перешкоду в стосунках махновців з урядом УНР, аж до того часу, поки Н. Махно не дійшов висновку про існування для «вільного повстанства» ще більшої небезпеки у вигляді російських режимів. Під час боротьби з денікінцями і більшовиками в 1919–1921 рр. антагонізм між українським анархізмом та націоналізмом поступався місцем тимчасовим альянсам.

²²⁵ Савченко В.О. Анархістський рух на Україні в 1905-1907 рр. *Наукові праці з питань політичної історії*. Вип. 169. Київ, 1991. С. 145.

²²⁶ Коломоєць Ю.І. Соціал-демократична та дрібнобуржуазна еміграція у Швейцарії, в 1906-1907 роках. *Наукові праці з політичної історії*. Київ, 1991. С. 39.

²²⁷ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917–1921. Cembra, 1977. P. 280.

²²⁸ Неттлау М. Очерки по истории анархических идей и статьи по разным социальным вопросам. Аризона, 1991. С. 113.

Наголошуємо на тому, що махновська ідеологія визнавала існування окремої української нації і користувалася термінами «Україна» та «українці», прихильно ставилась до впровадження шкільного навчання на «материнській» мові. Навіть махновська російськомовна преса часто друкувала матеріали на специфічно українські теми, зокрема з історії та літератури. Починаючи з осені 1918 р., махновці самоідентифікували себе як українців. Це відбилося у назві їх військових організацій (Штаб оборони України²²⁹, 1-ша Українська повстанська дивізія, РПАУ, Рада революційних повстанців України тощо), що відверто називали себе українськими. В ідеології руху існувала й специфічна ідея української самостійності.

Махновці пропонували громадянам іншу форму реалізації народного суверенітету. Н. Махно з соратниками стояли на позиціях самовизначення України як окремого економічного організму, розташованого на певній географічній території, на відміну від підходу до України як до географічної території, населеної людьми переважно українського етносу. Події 1918–1923 рр., з літа 1918 р., трактувалися Н. Махно не інакше, як «Українська революція»²³⁰, а восени 1919 р. було створено махновську україномовну пресу.

Національний склад махновців відомий нам з книг анархістів П. Аршинова²³¹ та В. Волина²³². І хоча перевірка наведених даних практично неможлива, у нас немає підстав сумніватися в їх достовірності, адже анархісти виступали прихильниками денаціоналізації руху. Отже, восени 1919 р. РПАУ/м/ на 90 % складалася з українців і на 6–7 % – з росіян. Залишок у 3–4 % поділяли між собою представники місцевих національних меншин та кавказці.

Дослідники не звертали належної уваги на той факт, що махновці вважали «білих» і «червоних» чужинцями в Україні. При цьому характерно, що махновці чутливо реагували не на сам факт російської присутності, а на спроби тиску з боку росіян. О. Беркман, відвідавши Гуляй-Поле в листопаді 1920 р., описував ці настрої: «Для України є лише сьогоднішня – Росія, хоча традиції і культура України перевершують північні. Вони (селяни – В.Ч.) не любили [нічого] російського і постійного переважання Москви. Прийшли чиновники, незнайомі з умовами і психологією країни, часто навіть ігноруючи її мову, зробили московські погляди чужими для населення, навіть для тих, хто найбільш дружньо був до них розташований»²³³.

Те, що за своїм характером і національним складом РКП/б/ та Червона Армія були безумовно російськими, постійно привертало увагу махновської преси. І коли в травні 1919 р. «Путь к свободе» говорив про більшовиків як про тих, що прийшли «...з півночі, прохаючи, щоб Україна прийняла їх по-братерському»²³⁴, то «Голос махновця» в листопаді 1920 р. різко змінював інтонації. «Комуністи винні (в розрусі – В.Ч.)... вони вдвічі винні, як захожі, чужі українському народові, як люди, що прийшли з Великої Росії»²³⁵. І це були прояви постійно присутніх в махновському середовищі настроїв.

Було б неправильно говорити, що махновцям взагалі вдалося уникнути проявів національної ворожнечі, особливо зважаючи на невисокий культурний рівень рядових повстанців, але на фоні «всеукраїнського погрому» «вільний район» являв собою досить спокійну місцевість. Не маючи якогось помітного історичного коріння, характерною рисою проявів національної упередженості стала наявність відносно свіжих «образ», породжених військовим протистоянням. Наприклад, махновці не брали представників цих національностей у полон. Відомі прояви національної ворожнечі махновців до німців-колоністів, «бусурманів» (чеченців,

²²⁹ РДАСПІ. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 525. Арк. 4.

²³⁰ Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 1.

²³¹ Аршинов П. История махновского движения. Запорожье, 1993. С. 193.

²³² Volin. The unknown revolution. London, 1955. P. 221.

²³³ Berkman A. The bolshevik myth. London, 1925. P. 221.

²³⁴ Путь к свободе. 1919. 15 травня. С. 1.

²³⁵ Голос махновца. 1920. 1 ноября. С. 2.

інгушів, казахів, киргизів) та менонітів. Так, після зчинених Киргизькою кавбригадою РСЧА 26 листопада 1920 р. безчинств у Гуляй-Полі махновський наказ сповіщав про намір не брати «бусурманів» у полон²³⁶. Державний та проанархічний українські національні рухи, розвиваючись паралельно, з початку свого існування перебували в стані відкритої чи прихованої конфронтації, вбачаючи один в одному ідеологічних конкурентів в оволодінні українськими масами. Першим, хто чітко окреслив цю ситуацію ще в 1920 р., був публіцист О. Ветлугін: «Махно і Петлюра на довгі роки – невід’ємна сутність українських відносин. В громадянській війні на Україні можуть перемогти, по-різному і в різних сферах діяльності, лише Махно і Петлюра»²³⁷. Проте національні сили не впали в соціальний догматизм, що уможливило пошук взаємопорозуміння. Перебіг подій цього процесу був одним із ключових моментів новітньої української історії, коли вона могла змінити свій хід.

Володимир Винниченко –
голова Директорії УНР.
Фото 1918 р.

На конкретний випадок союзу з УНР у вересні 1919 р. вплинули настрої, викликані наслідками процесу пробудження національної самосвідомості, котрий поступово охоплював махновські маси. Використання ідеологічною верхівкою повстанців російської мови і політична конфронтація з українськими державниками дещо гальмували цей процес, але не могли зупинити його.

Ставлення державних мужів УНР до махновців завжди залишалося невизначеним, тому що Н. Махно не вкладався в рамки їх теорії національного визволення. Спершу ця невизначеність базувалася насамперед на відсутності інформації. Характерна в цьому плані позиція В. Винниченка: «З розповідей одних, він (Н. Махно – В.Ч.) ідейний анархіст, свідомий українець з романтичним укладом свого війська, по розповідях інших він звичайний бандит, антиукраїнець»²³⁸. Після безпосереднього контакту петлюрівців з махновцями, що закінчився військовим конфліктом у грудні 1918 – січні 1919 р., ця невизначеність стала вже ідеологічного плану. Н. Махно виявився українцем, але антидержавником, і про його інкорпорацію в УНР не могло бути й мови. Загалом починає домінувати ставлення до махновців як до руху споживацької спрямованості.

На тих, хто радив віддати Н. Махну належне, дивились як на диваків. Все той же В. Винниченко протягом року зміг-таки визначитися в питанні. 10 листопада 1919 р., у австрійському місті Лансі, він зустрівся з дипломатами УНР – князем С. Трубецьким та М. Троцьким²³⁹, які виказували прихильність до політики орієнтації на повстанців і вважали Н. Махна «національним героєм». Нагадаємо, це був час найбільших успіхів РПАУ/м/ в денікінському тилу. В. Винниченко, загалом, «бідних» дипломатів пожалів як людей, що не відають, про що говорять.

З літа 1919 р. успіхи в Україні російських військ і зростаюча самоідентифікація народу все сильніше підводили Н. Махна до думок в українському напрямі. При об’єднанні з григор’євцями ще чулися антипетлюрівські випадки. Описати позицію

²³⁶ Куц І.Ф. Годы в седле. Москва, 1964. С. 140.

²³⁷ Ветлугин А. Авантюристы гражданской войны. Париж, 1921. С. 76.

²³⁸ Винниченко В.К. Відродження нації. Т. 3. Відень, 1920. С. 432.

²³⁹ Троцький, Микола – журналіст, член УСДРП, секретар українського посольства у Відні (Винниченко В.К. Щоденники: в 2 т. Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. С. 409).

Н. Махна відносно стосунків з УНР в цей час дуже важко. Зі слів ад'ютанта Н. Махна Г. Трояна, «Батько» нібито пропонував Н. Григор'єву «бити Петлюру»²⁴⁰. Проте інший ад'ютант Н. Махна – О. Чубенко вже приписує подібну пропозицію не Н. Махну, а Н. Григор'єву²⁴¹. Але вже через два дні потому від РПАУ до уряду УНР був надісланий делегат з метою налагодження контакту, що свідчить скоріше про бажання зберегти політичний імідж, ніж про дійсні наміри. Секретар ВРР РПАУ Х. Шпота відвідав Кам'янець-Подільський, де провів переговори з Центральним Повстанським комітетом²⁴². Махновському посланцю було надано гідний прийом, і він передав С. Петлюрі листи від отаманів. Останній використав їх на військовій нараді для підтримки свого авантюрного плану військового наступу на Київ і Одесу одночасно²⁴³. До пошуків нових союзників штовхала і махновська ідея «єдиного революційного фронту». Її бойкот з боку РКП/б/ не змусив махновців її зректися. Першим партнером в її рамках став Н. Григор'єв, проте ненадовго.

Кам'янець-Подільський,
місце переговорів
секретаря ВРР
РПАУ/м/ Хоми Шпоти
з представниками УНР.
Фото початку ХХ ст.

Передане по телеграфу повідомлення про вбивство Н. Григор'єва Н. Махно закінчив небаченим до цього серед махновців гаслом: «Хай живе Українська незалежна Соціалістична Радянська Республіка!»²⁴⁴ В даний момент це гасло підтримував лише конгломерат українських націонал-соціалістичних партій. До їх підтримки і звертались тепер махновці. Націоналістичні історики назвали подібну позицію «зниженням махновського антагонізму до українських сил»²⁴⁵.

Прискоренню українізації сприяло різке збільшення в таборі РПАУ числа українських культурних працівників. Евакуювавшись із захоплених денікінцями територій,

²⁴⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 293.

²⁴¹ Нестор Иванович Махно: Восп. и документы. Київ, 1991. С. 64.

²⁴² Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. Т. 2. Прага, 1942. С. 108.

²⁴³ Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. Київ, 1992. С. 300.

²⁴⁴ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 6.

²⁴⁵ Винар Л. Зв'язки Н. Махна з армією УНР (1918–1920). *Розбудова держави*. 1953. № 3. С. 17–18.

вони мандрували в повстанських обозах. Склалася ситуація, коли українські культурні сили були не просто в більшості, а й у якості єдиної культурної сили РПАУ. Анархісти Гуляйпільського Союзу Анархістів відверто пасували в національних проблемах і вважали за краще триматися середини течії. Відвідавши у цей час розташування РПАУ/м/, М. Ірчан зазначає існування серед повстанців двох неофіційних угруповань: українських патріотів і тих, хто був байдужий до національного питання. «Перша група постійно зростала, армія мала достатню кількість освічених людей: лікарів, вчителів, чоловіків і жінок, людей відомих навіть з передвоєнної української літератури»²⁴⁶.

Укладена у вересні 1919 р. угода між РПАУ/м/ та УНР не вирішувала всіх протиріч, але багато в чому готувала для цього ґрунт. Сторони визнавали право на взаємне існування, створювали об'єднаний фронт проти спільного ворога. У разі перемоги передбачався розподіл сфер впливу в Україні і, можливо, федеративний характер її існування. Втрачені перспективи можна оцінити, нагадавши ситуацію листопада 1919 р., коли за донесеннями розвідки УНР, чисельність РПАУ/м/ досягла 100 000 чоловік, перевищивши чисельність державних армій, що відступали й були уражені епідемією тифу. Тоді махновський штаб відвідав генерал Ю. Тютюнник, але вже не як союзник, а як прохач, згодний за озброєння повстанців південної Київщини визнати зверхність РПАУ/м/. Та надто багато довіри було втрачено за цей час. «УНР – наш класовий ворог, – криком кричав на нього Н. Махно, – жодної гвинтівки я не відпущу для цього імперіалістичного васала!»²⁴⁷

З осені 1919 р. махновські програмні документи й друківані органи висувують претензії щодо розповсюдження руху на всю територію України і його гегемонію в політичній репрезентації країни, претендуючи на новий варіант української ідеї, яка була затверджена в Декларації РПАУ/м/. Згідно з її положеннями Україна стала колискою «третьої» («української») революції, провідником якої є РПАУ/м/. Ця революція має охопити всю Україну і «визволити її від всіх насильників і владників»²⁴⁸.

«Путь к свободе» розвивав ідею: «Ми повинні прийти трудящим на допомогу й об'єднаними зусиллями встановити знамена трудового народу по всій Україні – від крайньої півночі до крайньої півдня»²⁴⁹.

У зверненні до українського «трудового народу» від 7 грудня 1919 р. Н. Махно закликав надати руху загальну підтримку. Тут же містилися апеляції загального змісту до світової громадськості, що мала зрозуміти сутність подій і стати на заваді «узурпаторам влади на Україні», серед яких значився і «ворог революції» С. Петлюра.

«В чому порятунок української нації? – запитувала восени 1919 р. передовиця газети «Анархист-Повстанець». – Який ідейний рух справді врятує українську націю, її незалежність та свободу? Відповідь ясна. Сам народ вже давно зрозумів, що єдиний його

Відозва «Хто такий Петлюра і за що він бореться», випущена 25 вересня 1919 р. Перший україномовний текст, підписаний «Командуючим військом Батьком Махном».

²⁴⁶ Ірчан М. Махно та махнівці. Кам'янець, 1919. С. 17.

²⁴⁷ Белаш А.В., Белаш В.П. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 339.

²⁴⁸ Голос махновца. 1920. 21 ноября. С. 2.

²⁴⁹ Путь к свободе. 1919. 22 ноября. С. 1.

Леонтий Хрестовий – видатний полтавський повстанець, який співпрацював з махновцями. Фото 1917 р.

Трифон Гладченко – один із отаманів Холодноярської республіки. В листопаді 1919 р. заступник отамана Катеринославського коша РПАУ/м/. Фото 1918 р.

порятунок в анархізмі, в безвладній трудовій федерації, що є єдиною вільною незалежною організацією, яка повинна привести націю до довгоочікуваної свободи і процвітання»²⁵⁰. Україна, після перемоги соціальної революції, повинна була й надалі залишатися у вигляді окремого національного організму: «Повстанці-махновці борються за повну самостійність й свободу України. Їх найближчою метою є знищення Денікінської армії для встановлення Української Безвладної Трудової Федерації»²⁵¹ (УБТФ – В.Ч.). Поки ж цього не сталося, листівка «За що борються махновці?» весь загал махновського суспільства поряд з РПАУ/м/ пропонувала називати Південно-Українською безвладною трудовою федерацією (ПУБТФ).

Махновці доклали багатьох зусиль, аби залучити на свій бік республіканських повстанців, особливо влітку 1920 р., коли звістка про союз УНР з Польщею підірвала серед них авторитет С. Петлюри. Махновська преса кілька разів повідомляла про колишніх петлюрівців, що вступали під зверхність РПАУ/м/. «Вливаються (до складу РПАУ/м/ – В.Ч.) останнім часом все нові й нові повстанські загони, які також повстали проти більшовиків... але в яких не зовсім ясне розуміння, а часом і невірне, на справжню революційну справу селян і робітників...»²⁵² Так, влітку 1920 р. на Полтавщині махновці приєднали до себе загони петлюрівських отаманів Скирди та Молчанова, співпрацювали з загонами А. Левченка та Л. Христового. За свідченнями члена ЦК УПСР І. Лизанівського, Н. Махно створив з полтавськими повстанцями спільний штаб і розповсюджував відозви, «що український народ треба визволити від великоросів, але ні я, ні Петлюра не захистимо вас, захищайтесь самі. За нами йде Врангель, а тому озбройтесь!»²⁵³ В. Винниченко додає, що на відозвах Н. Махно підписувався «Син України»²⁵⁴.

Н. Сухогорська згадувала про особливості махновських культурних заходів весни 1920 року: «Всі вони говорили українською, п'єса була українська, танцювали на сцені гопак й пісні співали теж українські»²⁵⁵. Проте не зважаючи на це, «тверді» петлюрівці не поспішали вступати в зв'язки з махновцями. Не було й постійних зв'язків з урядом УНР, що дозволило В. Білашу свідчити на чекістському допиті: «Не було ніяких офіційних зв'язків з петлюрівськими з'єднаннями за винятком випадкових, так як петлюрівці боялися нас як опозиційний табір і уникали зустрічей»²⁵⁶. Проте навряд чи слова В. Білаша є правдою. Існує щонайменше три свідчення про відвідини махновського табору представниками петлюрівського проводу з липня 1920 по кінець січня 1921 року²⁵⁷.

²⁵⁰ Анархіст-повстанець (Полтава). 1919. № 1. С. 1.

²⁵¹ РДВА. Ф. 198. Оп. 5. Спр. 40. Арк. 43.

²⁵² Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 39.

²⁵³ Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часника, Ярослава и др. Харьков, 1921. С. 96.

²⁵⁴ Винниченко В.К. Щоденники: в 2 т. Т. 2. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. С. 413.

²⁵⁵ Сухогорская Н. *Галина Андреевна. Н.И. Махно: док. и мат.* Киев, 1991. С. 106.

²⁵⁶ Кубанин М. Махновщина. Москва, 1928. С. 111.

²⁵⁷ Дубинский И. В строю червоных казаков: Воспоминания. *Новый мир*. 1959. № 2. С. 107; *Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду Комітетів незаможних селян*. 1920. № 3. С. 12.

У квітні 1921 р. пройшло обговорення проекту 2-ї Декларації РПАУ/м/, де непрямим чином закликали до поновлення союзних відносин з українськими державниками. Н. Махно вбачав у цьому чи не єдиний вихід з ситуації, коли треба було створити якомога потужніший антибільшовицький фронт.

Про те, що Н. Махно реально розраховував затвердити цей документ, свідчить той факт, що незадовго перед цим, в кінці лютого, він вступив у зносини з «Комітетом врятування України», очолюваним отаманом Ільком Струком, і через деякий час мав прибути до нього для погодження плану спільних дій²⁵⁸. І. Тепер говорить, що сутність проекту зводилася до «національного визволення України»²⁵⁹. Однак штаб та РРПУ/м/ не підтримали командарма, вважаючи за краще полягти в нерівному бою, ніж блокуватися з державниками. Дві течії українського визвольного руху розходились назавжди, щоб врешті-решт бути зломленими поодиночці переважаючими силами Червоної Армії. У 1921 р. махновці не раз співробітничали з петлюрівцями на місцевому рівні. Протягом 1919–1921 рр. навіть відбулося формування певного «буферного» прошарку повстанців між махновцями та петлюрівцями. Розпіарена нині «Холодноярська республіка» мала петлюрівську орієнтацію, але чорний прапор. Отамани Л. Хрестовий, Т. Гладченко, Є. Лютий, С. Коцюра (Коцур), Г. Скирда, І. Іванов та ряд інших вважалися «своїми» як з боку махновців, так і з боку петлюрівців. Проте питання союзу з УНР до рівня практичної реалізації більше не піднімалося.

Національний характер руху в 1920–1921 рр. визнавав і М. Кубанін: постійні «нападки махновських газет і самого Н. Махна спрямовані проти «московських насильників», відозви рясніють все більше і більше фразами типу «звільнення рідної України від російського гніту» тощо. Заключним актом, що повинен був оформити перехід махновців у табір шовіністів, був вихід спеціального універсалу про визволення «неньки України» (тобто 2-ї Декларації – В.Ч.). Цей акт не встигли випустити через втечу до Румунії»²⁶⁰. У 1928 р. Н. Махно намагався спростувати ці слова, стверджуючи, що М. Кубанін свідомо перекрутив анархічну підтримку місцевої автономії з метою створення засад для обвинувачення Н. Махна в націоналізмі²⁶¹. На жаль, Н. Махно не приводить ніякої конкретної інформації щодо цього періоду, а його твердження, що його колишня дружина Г. Кузьменко навіть не намагалася схилити його до національної ідеї, не збігається з усім комплексом історичних відомостей щодо цієї жінки.

Брати Коцури:
зліва направо Степан,
Свирид та Петро.
Анархіст Свирид Коцур
та його «Чигиринська
республіка» з вересня
1919 р. в антиденікін-
ській боротьбі.
Фото 1917 р.

²⁵⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр. Кн. 2. Київ, 1994. С. 87.

²⁵⁹ Тепер І. Махно. Харьков, 1924. С. 123.

²⁶⁰ Кубанін М. Махновщина. Москва, 1928. С. 184.

²⁶¹ Махно Н. Махновцы и их вчерашние союзники большевики. Париж, 1927. С. 25.

Махно, рабочий Брянскаго завода въ Екатеринославѣ — извѣстный разбойникъ. Уже въ 1918 г., при гетманѣ Скоропадскомъ, онъ разбойничалъ въ районѣ Екатеринославской и Таврической губ.; сжегъ и ограбилъ свою родную слободу Гуляй-Поле и ст. Никополь. Противъ его шайки высылались экспедици; разбойники частью истреблялись, частью разбѣгались, но самъ Махно счастливо избѣгалъ рукъ правосудія. При Петлюрѣ Махно, назвавшись уже большевикомъ, сдѣлалъ набѣгъ на Екатеринославъ и причинилъ городу разрушеній на 25 милліоновъ рублей, не считая массы человѣческихъ жизней. При большевикахъ Махно продолжалъ разбойничать то самостоятельно, то въ союзѣ съ извѣстными другими разбойничьими атаманомъ Григорьевымъ, котораго Махно, въ концѣ концовъ, по пьяной дракѣ, застрѣлилъ. Съ приходомъ ген. Деникина Махно присмирѣлъ. Теперь Махно, произведенный, очевидно, украинской миссией въ Лондонѣ въ «генералы», получаетъ новую «ориентацию» — украинскую.

Такихъ доблестныхъ союзниковъ находитъ себѣ «генералисимусъ» Петлюра противъ русскихъ Добровольцевъ.

Полагаемъ, что и цѣна и судъ Петлюрѣ должны быть равны съ Махно.

**Повідомлення
берлінської газети
«Призыв» 29 жовтня
1919 р. про махновсько-
петлюрівський альянс.**

В. Волін, коментуючи мемуари Н. Махна, визнавав, що в останнього «ні-ні та й проступає, поряд з фанатичною вірою в селянство (до того ж саме в українське селянство), насторожене, підозріливе відношення до всього не-селянського (і не-українського). Багато в міркуваннях і вчинках Махна пояснюється саме цими умонастроями». Постать Н. Махна дуже показова. Незважаючи на наявність національної свідомості, його відданість анархізму означала, що він не міг прихильно ставитись до ідеології побудови національної держави. Н. Махно, селянин за світоглядом, і його приклад може допомогти зрозуміти селянське ставлення до національного відродження.

Стосунки Н. Махна з українською культурою вельми специфічні. При всій своїй любові до рідного краю він у молодості, під час ув'язнення, дозволив русифікувати себе лінгвістично. До свого сумісного життя з Г. Кузьменко (лютий 1919 р.) Н. Махно розмовляв російською мовою. Його перебування в російських революційних колах помітно вплинуло на особисте ставлення до національного питання. У ці роки Н. Махно вважав мову другорядною ознакою національної приналежності. Проте йому довелося заново вивчити її влітку 1919 року. Згадуючи минуле, Н. Махно визнає,

Написані в 20–30-х рр. мемуари Н. Махна виявляють в ньому людину, яка гостро усвідомлює свою національну приналежність і не позбавлена патріотизму. Мемуари містять у собі велику кількість промов, спеціально написаних Н. Махно, в яких пояснюється банкрутство українського державницького руху і правильність махновської програми звільнення України. В мемуарах навіть можна знайти абзаци, де описуються якості української революційної душі²⁶². Так, коли 30 серпня 1917 р. селяни й робітники Гуляй-Поля підтримали заклик Н. Махна провести роззброєння поміщиків та буржуазії, він писав: «Я почав було втрачати рівновагу, мало не розрюмсався від радості за широкий розмах української робітничої та селянської душі. Переді мною постала селянська воля до свободи та незалежності, яку тільки шир й глибина української душі може так швидко й потужно виявити».

Та увагу привертає не лише це. Н. Махно писав російською мовою, але в передмові до першого тому він передусім повідомляє: «Про одне лишень доводиться жаліти мені, випускаючи цей нарис у світ: це – що він виходить не в Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком прямує до повного визначення своєї індивідуальної своєрідності (мається на увазі українізація 20-х років – В. Ч.), і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати свої записки на мові свого народу, провина не моя, а тих умов, в яких я перебуваю»²⁶³.

²⁶² Махно Н. Воспоминания. Кн.1. Киев, 1991. С. 66.

²⁶³ Там само. С. 6.

що влітку 1918 р. говорив українською настільки погано, що соромився себе²⁶⁴. Зустрівшись з Н. Махном у вересні 1919 р., М. Ірчан зазначав, що Н. Махно говорив рідною мовою добре²⁶⁵. Як і сучасні політики, Н. Махно швидко вивчив, її коли відчув у цьому пряму потребу.

Проте Н. Махно лише говорив українською, не наважуючись писати літературною мовою. В листі до українських анархістів США Н. Махно сповіщав, що опублікує свої мемуари українською мовою, як тільки знайде перекладача²⁶⁶. Відома оповідка, що перебуваючи у Франції Н. Махно прийшов з подібною пропозицією до одного відомого українського діяча, ймовірно, до В. Винниченка. Останній попрохав його почекати у передпокої, поки літератор прочитає з теки зразки тексту. Коли ж через годину Н. Махно, втомившись від очікування, заглянув до кабінету, то побачив, що літератор, покинувши мемуари на столі, утік через вікно. Так Батько вже вкотре став жертвою своєї репутації. Інший перекладач так і не знайшовся аж до самої смерті Н. Махна. У світлі цих фактів запевнення про можливість його авторства кількох віршів, написаних українською мовою, мають повну безпідставність²⁶⁷.

Спроби Н. Махна почати політику «українізації» в емігрантських колах анархістів не дали належних результатів. У 1926 р. газета «Дело труда» опублікувала його статтю «Кілька слів щодо національного питання», в якій висувався проект створення спеціальних україномовних груп для агітації серед селян. «Українці говорять українською і через частку націоналізму вони часто не слухають прибульців, які не говорять на рідній мові. Кожен може відчувати це на практиці. І якщо зразу анархісти мають дуже слабкий ідеологічний вплив на українське село, це через те, що, групуючись по містах, вони не беруть до уваги національної мови українського села»²⁶⁸. Про жодні факти, що ця ініціатива мала свій розвиток, невідомо. Єдиною підпорою Н. Махна стали дві анархічні групи, організовані в США, що випускали газету «Воля України» і провадили роботу в середовищі галицьких робітників, проте їх утворення не було результатом безпосередніх дій Батька.

Ілюструючи відірваність Н. Махна і його ідей від української діаспори, Ф. Мелешко не без зловтіхи сповіщав, що на похоронах Батька був присутнім лише один українець – його дружина²⁶⁹. Подібні настрої, однак, підтримували не всі. Львівська газета «Громадський голос», повідомивши про похорон, додавала: «Махно виявив великі стратегічні можливості, і коли б був приєднався до загальної української визвольної боротьби, то хто знає, може, Україна була б сьогодні вільною та незалежною державою»²⁷⁰.

Серед різноманітних факторів дії, що призвели до українізації руху і особисто Н. Махна, важко визначити головний. Їх кілька. Тут і загальне українське відродження, і зростаюче сприйняття України як спільноти в 1917–1921 рр., і гострота боротьби проти експансії російських політичних сил. Отже, незважаючи на використання російської мови та інтернаціональні гасла, ідеологію махновського руху жодним чином не можна вважати антиукраїнською, хоч вона й протистояла політичним цілям більшості партій національного українського руху. В ході свого розвитку махновський рух витворив оригінальний різновид української ідеї, який, однак, не дав загального позитивного результату і не привів до досягнення суспільної консолідації України.

²⁶⁴ Махно Н. Воспоминания. Кн. 2. Киев, 1991. С. 153.

²⁶⁵ Ірчан М. Махно та махнівці. Кам'янець, 1919. С. 19.

²⁶⁶ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. Cembrige, 1977. P. 301.

²⁶⁷ Лютий Г. А ще «батько» писав вірші. *Голос України*. 1991. 23 березня.

²⁶⁸ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. Cembrige, 1977. P. 301.

²⁶⁹ Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія. *Новий шлях*. 1959. 18 грудня.

²⁷⁰ Громадський голос. 1934. 11 серпня.

ЗАПОРОЗЬКІ ТРАДИЦІЇ В ІСТОРІЇ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

*У степових просторах,
між морем і Гіперборейським
королівством, народжувалося нове плем'я.
Себе вони називали козаками,
решту людей зневажали... Їхній табір
знаходився десь у пониззі Запоріжки.*

Роберт Говард. «Залізний диявол»

В історіографії повстанського руху є два підходи до вирішення проблеми існування історичного зв'язку між Військом Запорозьким Низовим і Революційною Повстанською Армією України (махновців). Перший, що поширився в середовищі зарубіжної історіографії, зводиться до тенденції вважати махновських повстанців нащадками і продовжувачами ідей Запорожжя. Першим цю тезу аргументовано висловив український історик Василь Дубровський²⁷¹, спеціаліст з історії селянських рухів XIX ст., що в роки Другої світової війни емігрував на Захід. Згодом її, з деякими варіаціями, підтримували як автори спеціалізованих монографій: професор Михайло Палій²⁷², історик-аматор О. Скирда²⁷³, так і спеціалісти «радянологи», наприклад Е. Карп²⁷⁴.

**Василь Дубровський –
голова історичної
секції Харківського
наукового товариства.
Фото 50-х рр. XX ст.**

Представники протилежної точки зору, що її, зокрема, в своїх ранніх працях відстоював Л. Винар²⁷⁵, намагалися довести повну випадковість спільних моментів у історії означених явищ, або штучність махновського покозачення. Деякі історики в процесі дослідження змінювали свої погляди на дану проблему. Так, київський історик В. Волковинський у 1991 р. вважав, що «військо Махно рядилося під козацтво, намагаючись відродити деякі його традиції і нагадувало в другому десятилітті XX ст. більше балаган аніж армію»²⁷⁶. У виданні ж 1994 р. цей автор вже зазначав, що «махновщина була генетично пов'язана з українським козацтвом, однак Махно узяв на озброєння від своїх славних предків лише ідеї високої любові до особистої свободи, мужність, молодецтво, заразливу веселість й неповторний гумор, готовність бути оборонцями порівняно невеликого Гуляйпільського району. Про незалежність же й суверенітет всієї України він не думав...»²⁷⁷

²⁷¹ Дубровський В. Батько Нестор Махно – український національний герой. *Чорноморський збірник*. 1945. Т. VI. С. 8.

²⁷² Paliy M. *The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921*. Seattle and London, 1976. P. 28.

²⁷³ Skirda A. *Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917–1921*. Paris, 1985. P. 14.

²⁷⁴ Карп Э. *История советской России*. Кн.1. *Большевистская революция*. Москва, 1990. С. 379.

²⁷⁵ Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917–1918). *Розбудова держави*. 1953. № 2. С. 14.

²⁷⁶ Волковинский В.Н. *Махно и его крах*. Москва, 1991. С. 13.

²⁷⁷ Волковинський В.М. *Нестор Махно: легенди та реальність*. Київ, 1994. С. 69.

Разом із тим історики, які стоять на протилежних позиціях, виявляють спорідненість у характері аргументації своїх висновків, точніше, у її бідності, а іноді й повній відсутності. Так, аргумент Л. Винаря, що козаки вважали б ганьбою їхнє ототожнення з махновцями²⁷⁸, може свідчити лише про неприпустимий рівень ідеалізації істориком подій вітчизняної середньовічної історії. Позиція перекладання дослідницької праці на інші плечі теж є характерною. Ісаак Мазепа, зокрема, писав: якщо історики захочуть, то «знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запоріжців»²⁷⁹. Сам же колишній міністр УНР займатися цими пошуками явно не збирався.

Особисте ставлення Н. Махна до запорозьких козаків було неоднозначним. З одного боку, героїчне минуле захоплювало його, з другого, він вважав запорожців середньовічними людьми з низьким рівнем соціальної і класової свідомості, які витрачали на своїх радах сили і час на вирішення несуттєвих проблем про «віру та церкву»²⁸⁰. Можливо, саме через це керівна ланка махновського руху не докладала жодних зусиль, на відміну, від керівництва УНР, для штучного пропагандистського нав'язування козацької традиційності та атрибутики. Всі зовнішні та внутрішні прояви «покозачення» махновських повстанців йшли знизу, будучи ініціативами представників рядової маси повстанців та нижчого командного складу.

Вирішення проблем, пов'язаних з передачею історичної традиції, справа справді важка, головне, через невизначеність критерію та методу, що мають пов'язати собою явища різних історичних епох. А також через небезпеку модернізму та низький авторитет у науковому середовищі таких суб'єктивних факторів, як духовна спорідненість і подібні їй речі.

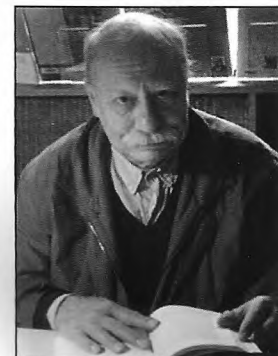
Свідчення очевидців, що намагалися провести якісь історичні паралелі і були знайомі з історією України, на диво однозначні. Всі вони відзначають неабияку схожість і спорідненість махновського суспільства з січовим. Проте розбити на складові, докладно описати і узагальнити свої спостереження очевидці не бажали, а, можливо, й не могли. Спорідненість здавалася зрозумілою мало не з першого погляду і водночас чимось невловимим. До подібного висновку здебільшого підводила своєрідна духовна атмосфера повстанського середовища: намагання махновців тримати себе в рамках певної поведінки, їх стан погоні за радощами життя, костюми, ставлення до жінок, коней, грошей, зброї, їжі та алкоголю.

Основним механізмом передачі історичної традиції в нашому випадку виступила усна традиція, родинні та фольклорні перекази, що в дещо ідеалізованому вигляді донесли до ХХ ст. відлуння козацьких часів. Фактор генетичної пам'яті з рахунку скидати також не слід, проте не варто й забувати, що станом на сьогоднішній день цей феномен знаходиться скоріше в арсеналі наукової фантастики, аніж академічної науки.

²⁷⁸ Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917–1918). *Розбудова держави*. 1953. № 2. С. 14.

²⁷⁹ Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. Т. 3. Прага, 1942. С. 46.

²⁸⁰ Махно Н. И. Воспоминания: в 2 т. 3 кн. Кн. 1. Киев, 1991. С. 146.

Французький історик-аматор Олександр Скирда. Фото 80-х рр. ХХ ст.

Едуард Халлер Карр – видатний британський історик, який визнавав існування запорозьких традицій в махновському русі. Фото 40-х рр. ХХ ст.

Олександра Коллонтай – перша в світі жінка з рангом та на посаді Надзвичайного і Повноважного Посла. Громадянська дружина П. Дибенка. Фото 40-х рр. ХХ ст.

У Гуляй-Полі ніколи не забували про запорозьку старовину. Легенди про заснування цієї військової слободи тягнуться від останньої чверті XVIII століття²⁸¹. Сам Н. Махно згадував, що про запорозьких козаків вперше йому розповідала мати²⁸². О. Семенюта, один із лідерів «Союзу бідних хліборобів», у 1906 р. напучував гуляйпільських анархістів перед експропріацією: «Велика честь і слава вам – синам народу, славним правнукам запорожців». Про своє козацьке походження на початку минулого століття на Півдні України пам'ятало ще багато селян. Прямим свідченням цього є, наприклад, віднайдений рукопис В. Рубля, селянина з с. Мала Білозірка, що виводив свій родовід він козацького сотника XVIII ст. Андрія Рубля, а в вересні – грудні 1919 р. служив у РПАУ/м/²⁸³.

У 1918–1920 рр. порівняння Гуляй-Поля з Запорозькою Січчю, а махновського загалу з січовим робилися постійно з боку представників самих різних політичних таборів. Так, в газеті «Правда» від 14 лютого 1919 р. відома революціонерка Олександра Коллонтай ділилася своїми враженнями: «Село Гуляйполе... прийняло вигляд укріпленого табору, що нагадує стародавню Запорізьку Січ»²⁸⁴. Із «Запорозькою Січчю, блокованою неприятелем»²⁸⁵ порівнював Гуляй-Поле в листопаді 1920 р. і начальник штабу РПАУ/м/ В. Білаш.

Описуючи в своїх мемуарах загальні збори селян і робітників Гуляй-Поля, що відбулися в лютому 1918 р., Н. Махно характеризував їх так: «Це були збори справжньої Запорізької Січі, тієї, про яку ми тепер тільки читаємо»²⁸⁶. У травні 1919 р. секретар делегації Л. Каменєва побував у Гуляй-Полі й записав свої враження про зовнішній вигляд коменданта махновського штабу Якова Домашенка: «...Його начштабу (насправді комендант штабу – В.Ч.) – типовий запорожець: фізіономія, одяги, шрами, озброєння – картина українського сімнадцятого століття»²⁸⁷.

Начальник Укрфронту В. Антонов-Овсеєнко наводить у своїх мемуарах текст секретного звіту політвідділу Вищої Військової Інспекції РСЧА, яка працювала в розташуванні махновців у другій половині березня 1919 р.: «Частини «Батька Махна» міцно просякнуті духом і традиціями безшабашного, вільного Запорожжя...»²⁸⁸ Про наявність у ментальності катеринославських селян «вільного запорізького духу», забарвленість махновського повстанства «козацьким романтизмом»²⁸⁹ не раз у своїй книзі писав вже згадуваний вище МВС УНР І. Мазепа.

²⁸¹ Еварницький Д.И. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: в 2 ч. Київ, 1995. С. 410.

²⁸² Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917-1921. Paris, 1985. P. 20.

²⁸³ Рубель В. Історія... Запоріжжя, 2003. С. 13.

²⁸⁴ *Правда*. 1919. 14 лютого. С. 2.

²⁸⁵ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 494.

²⁸⁶ Махно Н.И. Воспоминания: в 2 т. Кн. 1. Київ, 1991. С. 146.

²⁸⁷ В.Н. Експедиція Л.Б.Каменєва для продвигення продгрузов к Москве в 1919 г. *Пролетарская революция*. 1925. № 6. С. 138.

²⁸⁸ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 4. Москва; Ленинград, 1933. С. 204.

²⁸⁹ Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. Т. 3. Прага, 1942. С. 55.

Інший український діяч – Андрій Баб'юк (М. Ірчан), що в 1919 р. редагував газету «Стрелець» і на власні очі бачив махновців, писав наступне: «Повстанці – це переважно селяни, потомки запорожців Катеринославської й Херсонської губерній, а також Таврії. Одягнуті по різному, майже кожний підпоясаний червоним або зеленим поясом. У кожного по кілька револьверів за обома халявами чобіт, за поясом, в кишенях. По чорним, запущеним лицам видно, що для цих людей життя не має ніякої вартості. Набої та зброю повинні добувати у ворогів, їжу отримують від командування, але часто й самі іноді стараються. Їдять обід чи вечерю в колі, з одного казана. Звичаї у них, а також рухи, як у козацьких фігур з історичних повістей або малюнків. Це воскреслі типи козацтва, описані Кулішем»²⁹⁰.

Зауважимо, що в нашому випадку слід чітко відрізнити впливи широко розповсюдженої в той час в Україні «козакоманії» від серйозної історичної традиції, що теж мала місце. І перше, і друге явище часто сусідили і існували паралельно в межах навіть одного загону, що давало можливість махновським недоброзичливцям змішувати ці поняття, виставляючи повстанців в негативному світлі. Так, наприклад, білогвардійський службовець М. Герасименко тенденційно описує своє враження від зустрічі восени 1918 р. з загonom махновців, що оперував північніше ст. Синельниково. Найбільш ймовірно, що це був загін П. Петренка, уродженця с. Великомихайлівки, який діяв на Гришинському напрямі. «...Воістину, це була сучасна Запорозька січ, і потрібен був могутній репінський пензель, щоб зобразити на полотні ці яскраво-картинні, неоковирні, дикі фігури. Більшість махновців було одягнуто у в'язані й сітчаті, білі та кольорові фуфайки (тобто у вишиванки – В.Ч.), на ногах бовталися надзвичайної широти шаровари з червоними поясами навколо талії, кінці яких спускалися мало не до землі. Озброєні були всі «до зубів...»²⁹¹

На запитання селян, з якої місцевості вони походять, махновці називались «запорозьцями», а свій підрозділ іменували «Запорозьким полком армії батька Махна». Зауважимо тут, що восени 1918 р. основна маса махновських загонів назву свою вибирала самостійно, на загальній загонній раді. Цей загін, що як окрема бойова одиниця, існуватиме до кінця 1920 р., поступово виросте в окрему маневрову групу РПАУ/м/, що носитиме назву «Повстанської Запорозької групи військ України імені Батька Махна», і якою командуватиме Феофан Скомський²⁹².

Паралелі у соціально-економічному житті порівнюваних нами мілітаризованих суспільств простежуються досить чітко. Зокрема, виділяються прошарки досить заможних господарів, а на іншому соціальному полюсі – люмпен-вояків, «голоти» у козаків та махновського «ракла», що стали осередками усілякого негативу.

Важливим аргументом на користь «запорозької» теорії є також територіальна спільність історичних явищ. Межі «Махновії» досить точно збігаються з кордонами Вольностей

Пантелеймон Куліш.
Фото кінця XIX ст.

Махновські повстанці в XX ст. нагадували освіченій публіці персонажів «Чорної Ради» Пантелеймона Куліша.

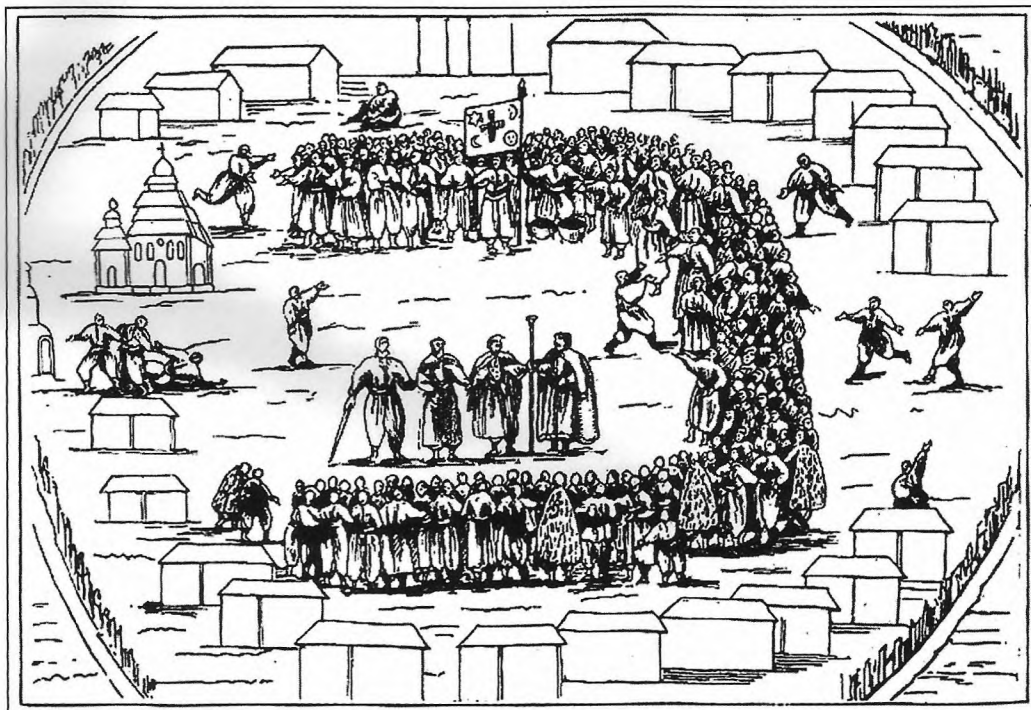

²⁹⁰ Ірчан М. Махно та махнівці. Свобода (Нью-Джерсі). 1920. 3 квітня.

²⁹¹ Герасименко Н.В. Батько Махно. Москва, 1990. С. 19–21.

²⁹² ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 97.

Січова рада на старовинній гравюрі.

Війська Запорозького, які проте приросли Приазов'ям, що, як ми знаємо, було колонізоване в XIX ст. Азовським козачим військом. Більше того, певна кількість сіл, що стали осередками руху («бандитськими гніздами» згідно з теорією Р. Ейдемана²⁹³), були засновані в кінці XVIII ст. за участі колишніх козаків. На початок XX ст. в них ще збереглися елементи козацького адміністративного поділу (сотні та кінці), традиції самоврядування (сходи та ради) і певні побутові звичаї. Зокрема, існування поряд з офіційним прізвиськом людини народного прізвиська, яке ще помилково називають «вуличним». Козачих дітей батьки, як і у XVIII ст., продовжували стригти під «левержет» і левержетами прозивати. Не має сумнівів, що значна кількість учасників «махновщини» були безпосередніми нащадками запорожців.

Обидва історичні явища, являючи собою масштабні соціальні рухи, знайшли своє організаційне втілення у військово-адміністративних системах – Війську Запорозькому Низовому та Революційно-Повстанській Армії України. Увійшовши в силу, ці політичні утворення висунули претензії на виконання провідних ролей політичного життя України та на впорядкування її соціально-економічного і політичного устрою за виробленими всередині них зразками. Одночасно з цим ці організації високо цінували ідею власної окремішності в межах України. РПАУ/м/, наприклад, вбачала своє майбутнє або в становищі незалежного федеративного члена Української соціалістичної республіки (програма-мінімум), або як окрема трудова федерація в УБТФ (максимум).

Відомо, що Військо Запорозьке низове як окрема форма реалізації народного суверенітету протягом своєї історії не пішло шляхом бюрократизації своєї організації, створивши проміжний стан суспільства, який намагалась відтворити і політична

²⁹³ Эйдеман Р. Очаги отаманщины и бандитизма. Харьков, 1921. С. 7.

програма махновців. Функції суспільного регулювання були покладені на органи самоврядування, що спиралися на загальні демократичні принципи. На теренах обох політичних утворень були розповсюджені різноманітні фінансові системи, а судочинство будувалось на практиці звичаєвого та договірної права.

Схожа і сутність ідеології цих політичних явищ. Дослідник запорозької культури І. Кравченко визначає її ідеологію як «релігію волі»²⁹⁴. Якщо відсторонитися від анархічних закликів махновських декларацій, політична система махновського руху – це романтична спроба замінити сучасні суспільні відносини на ідеалізовані народною уявою запозичення з козацьких часів, які б дали народу змогу знайти братерську рівність і особисту волю. Анархізм був лише сучасною ХХ ст. формою, якої набрали подібні умонастрої. Його доктрина з посиланнями на наукові методи обіцяла шлях їх реального запровадження й намагалась приховати їх утопізм.

Найповніше запорозькі традиції відобразилися у військовій організації та побуті повстанців. Ідентичним був територіальний принцип комплектування війська, з переважно добровільним характером вступу. Командний склад був виборним, невіддільним від рядової маси, мав якнайширші внутрішні повноваження, що поєднувалися з можливістю його заміни згідно з рішенням загальної ради бійців, яка визнавалась головним керівним органом війська. Обидва війська існували переважно за рахунок самопостачання. А головне, що військові трофеї збиралися у спільну власність з подальшим пайовим розподілом поміж бійцями, військовими установами та місцевим населенням. Обома військами була витворена самобутня військова тактика, яка базувалась на застосуванні маневру непрямих дій, рухомих вогневих точок, посиленій розвідці та застосуванні військових хитрощів.

Обидва рухи спиралися в своєму існуванні на енергію низових верств українського селянства, до яких приєднувалися найбільш мобільні та радикально настроєні члени інших соціальних груп. Вступ до військової організації розцінювався як своєрідний початок для людини нового життя, коли багаж минулого підлягав забуттю. Вельми схожі, як уже зазначалося, психологічні типи запорожця та махновця. Впадає в око також яскраво виражений інтернаціоналістичний характер обох історичних явищ, що пов'язувався з переважанням саме українського населення.

Неокозацький характер махновського руху доводить цілий комплекс проявів його національної самобутності. З них головними є традиції української військовості, зокрема ідеї загальної рівності та демократизму, на основі яких організаційно будувались повстанські загони. Про неокозацьку специфіку руху свідчить також використання повстанцями традиційної української військової термінології. Наприклад, використання титулу «Батько», що став невід'ємним для багатьох повстанських командирів і особливо Нестора Махна.

«Батько» – вища форма титулування отамана, коли він, окрім чисто командних функцій, ставав господарем душ і вихователем своїх підлеглих. Ю. Липа вбачав у цьому наслідок впливу поняття роду на традицію української військовості. (Командир – «батько», бійці – «хлопці» (цим словом в Україні до сьогодні називають синів) мати –

Юрій Липа – український націоналіст, лікар та історіограф. Фото 30-х рр. ХХ ст.

²⁹⁴ Кравченко І. Світ запорізький та його цінності. *Запорожці*. Київ, 1993. С. 9.

Дібрівський повстанський загін Ф. Щуся. Зверніть увагу на червоні та зелені пояси повстанців, що служили їм аналогом військових розпізнавальних знаків. Фото жовтня 1918 р.

«ненька Україна»²⁹⁵.) Титул «батька», що самими махновцями в наказах та газетних статтях писався з прописної літери (Батько), явно був запозичений з козацької традиції. Так, наприклад, очевидці згадують, що при виборах кошового отамана Запорозької січі в 1749 р. в протокольній формулі вступу на посаду містилася фраза: «...ти наш батько і будь нам паном на здоров'я...»²⁹⁶ Батьками на Січі також називали курінних отаманів, а також старих козаків, що мали великий, хоча й неофіційний, авторитет. Батьками ж, як правило, називали козаки й ватажків гайдамацьких загонів.

З самого початку повстання Н. Махно був не просто загоновим «батьком». 1 жовтня 1918 р. перед боєм за с. Дібрівку 30 повстанців з подачі отамана Ф. Щуся проголосили Н. Махна Батьком усього майбутнього українського повстанства. У разі невдачі всі вони розраховували полягти в бою, чим і було викликане таке самозакохане самозванство. Але фортуна була прихильна до них, і після перемоги, що розпочала масове повстання, Н. Махна на загальному сході дібрівських селян, біля місцевої церкви, за участю делегатів від сусідніх сіл було одногосно затверджено «батьком всього революційного повстанства України»²⁹⁷. Крім головного «Батька Махна», були й типові загонові «Батьки» дрібнішого масштабу, перелічувати яких немає особливої необхідності (батько Удовиченко, батько Правда, батько Дерменжи тощо). При цьому залишався великий пласт повстанських командирів, іноді досить значних, яких ніхто й ніколи батьками не називав.

Трифон Якович
Вдовиченко.
Фото 1916 р.

²⁹⁵ Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992. С. 150.

²⁹⁶ Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Запоріжжя, 1999. С. 154.

²⁹⁷ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Берлин, 1923. С. 193.

Розкомплектований
нині махновський
зал Запорізького
красназавчого музею.
Фото 2007 р.

Противники існування запорозьких традицій свої аргументи зводять до того, що порівнювані явища несхожі за своєю формою в їх повніших об'ємах, фактично приписуючи своїм опонентам думку про махновщину як про пряме відродження запорозького козацтва, думку, яку серйозні дослідники ніколи не відстоювали. Справді, не на всіх махновських головах мався оселедець, і рух махновський існував не триста, а лише три роки і, звичайно, махновці не ходили походами на турків та татар, і не обороняли віру православну від поляків з тої простої причини, що турків з ляхами в Україні вже давно слід простиг.

Махновці – це не механічне продовження запорозького козацтва в новітній історії. Подібне трактування історичних явищ є безпосереднім проявом модернізму. Махновський рух – однокореневе із запорозьким козацтвом явище, яке заклало у розв'язання посталих перед ним суспільних завдань одні й ті ж принципи, вироблені на єдиній основі національної ментальності. Той факт, що на теренах одного й того ж географічного регіону, населеного одним і тим же етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, і одночасно спостерігається відсутність цієї подібності деінде, свідчить не про випадковість, а про звичайну історичну спадковість цих явищ.

Розвиток повстанського руху в 1918–1921 рр. обумовлювався не лише соціальними протиріччями в українському суспільстві, а й прагненнями селянства зберегти і примножити свої історичні традиції часів Запорозької Січі та гайдамаччини. Таким чином, існування запорозької традиції серед південноукраїнського селянства перетворюється на чинник історичного процесу. Грандіозне повстання, очолене Н. Махном, було продовженням нехай утопічної, але історично традиційної боротьби українського селянства, ще з часів Запорозької Січі, проти державних визисків, з далекою метою відміни усілякої державної влади взагалі.

ТРАДИЦІЯ ХАРАКТЕРСТВА В МАХНОВСЬКІ ЧАСИ

*Де тая сила,
Де ті могили,
Звідки ви маєте встати?*

Іван Сухар. «До повстанців»

Ще однією рисою схожості запорожців з махновцями є традиція приписування своїм лідерам надприродних властивостей. Питання про існування та сутність такого явища козацької доби, як «характерство», є одним із найбільш непростих у вітчизняній історіографії, а дослідницьку громаду, що так чи інакше зачіпає в своїх дослідженнях дану проблематику, можна умовно поділити на три, досить чіткі, угруповання.

Перше з них, найбільш на сьогоднішній день чисельне, становлять автори ура-патріотичного спрямування, що беззастережно вірують в існування наділених надприродними здібностями козаків, чия таємна ватага являла собою своєрідний січовий спецпідрозділ. У покритій віковим туманом запорозькій давнині характерники ввижаються цим відверто науково мілким аматорам національним аналогом японських ніндзя чи шаолінських майстрів кунг-фу²⁹⁸.

Друга група дослідників, вже переважно професіоналів, що тяжіють до створення школи наукового козакознавства, вважають характерників (химородників, галдовників) не інакше як фольклорними персонажами, продуктами народної творчості запорозьких низів та селянства. У цьому вони мимоволі продовжують традиції ще радянської історіографії, адже записані істориками та етнографами чисельні перекази про козацьких унікумів за радянської доби друкувалися виключно в збірниках народних казок та переказів²⁹⁹. Зазначимо, що не вийшли ці джерела зі свого літературного гетто і в часи української незалежності.

Нарешті, існує третя група, представниками якої є, наприклад, глибокоповажні Д. Яворницький та Я. Новицький. Корифеї вітчизняного козакознавства займають нейтральну позицію, і їх тексти можна трактувати двояко, відштовхуючись від особистих уподобань читача. Д. Яворницький, наприклад, пише лише про «розповіді» про характерників, при цьому ніде не обмовляючись про те, що він вірить в їх існування, або навпаки³⁰⁰.

Загалом же, сучасні професійні історики уникають наукового аналізу таких слизьких тем цілком свідомо. Це продовження давньої традиції, яка охоплює не лише історичну, а й інші академічні науки. Останні завжди відверто нехтували проблематику, яка хоча б якимось боком торкалася питання існування містичних чи парапсихологічних явищ. Такі теми серед людей з науковими ступенями вважаються майже непристойними. У нашому ж випадку, коли питання про існування в козацькому середовищі магічно-практичної традиції, спертої на психологічні феномени, опирається майже виключно на фольклорні джерела, ситуація, здається, доходить до свого крайнього прояву. Вдаючись до художніх порівнянь, скажемо, що легенди та перекази про запорозьке

²⁹⁸ Акбаш Р. Крадущийся запорожець, притаившийся казак. *Остров свободы*. 2006. 8 июня; Жаров А. Казацкие ниндзя. *Донецкие новости*. 2007. 11 июля тощо.

²⁹⁹ Див. напр.: Українські народні казки, легенди, анекдоти (укл. Юзвенко В.). Київ, 1989.

³⁰⁰ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Львів, 1990. С. 176.

характерництво є по суті океаном недостовірності. І заглянувши у його глибочінь, науковці нерішуче відходять вбік, а тема запорозького характерства мимоволі віддається на відкуп невігласам-журналістам, літераторам та іншій несерйозній публіці, яка до таких понять, як науковість та історична істинність, у своїй творчості, хоч як старалась, але наблизитись так і не змогла.

Почнемо з визначення ключових понять. Що таке «характерська традиція» в розумінні автора? Запорозька характерська традиція, на нашу думку, складається з двох складників, які є досить різноплановими явищами. По-перше, це традиція застосування в політичному та військовому житті запорозького суспільства певної магічної практики (як білої, так і чорної), носіями якої виступали люди з підвищеною здатністю до сугестії (індукованого навіювання). Обмовлюся, що в даній розвідці ми не будемо порушувати питання щодо того, які саме результати приносила ця практика і чи приносила вона їх взагалі. Разом із тим зазначимо, що сугестія і взагалі здатність вводити людину в змінений стан свідомості є науково докочаним фактом. Як і наявність людей, що володіють трансочними техніками. На цьому володінні, зокрема, побудована половина сьогоднішньої психотерапії. Прийоми створення індукованих галюцинацій, як індивідуальних, так і колективних, відоме етнографам з давніх-давен у найрізноманітніших народів. Особливо у тих, хто сповідує шаманізм. На нашому ж ґрунті, починаючи з козацьких часів, збудження масової галюцинації вважалося найпопулярнішим прийомом магічної практики й необхідним атрибутом діяльності будь-якої української відьми або козацького чаклуна. Про те, як Явдоха Зубиха «відводила очі» козакам конотопської сотні під час своєї публічної езекуції, знає зі шкільної програми кожна освічена людина.

По-друге, невід'ємною частиною характерницької традиції є традиція приписувати містичні та магічні здібності удачливим і харизматичним політичним ватажкам, успіхи яких саме і пояснювалися їх таємними знаннями та вміннями. Надмірна героїзація харизматичного лідера, що часто розвивалася як прийом в інформаційній та психологічній війні, часто призводила до неоднозначних результатів. Спочатку захоплена маса представляла ворогам та нейтралам свого лідера як надлюдину, а потім і сама починала вірити у ці вигадки, стаючи жертвами легенди, коли та оволодівала масами полишених освіти та надійних джерел інформації людей. Найбільш відомий приклад цього середньовічного піару маємо у випадку з особою кошового отамана Івана Сірка, якому легенди та перекази приписували риси й здібності характерника (дружба з нечистою силою, віщування, магічна сила правої руки, що збереглася навіть після його смерті тощо)³⁰¹. Загалом майже всі історично значимі козацькі ватажки тією чи іншою мірою були піддані впливові цієї традиції, що збереглася законсервованою в народному світогляді з первісних часів аж до початку ХХ століття.

У конкретному випадку автор пропонує залучити до комплексу джерел про запорозьке характерництво дані про цю традицію з пізніших часів. Нові дослідження з історії запорозького регіону показують, що велика, а, можливо, і переважна, частина населення Вольностей Війська Запорозького Низового не була переселена на інші терени в кінці ХVІІІ ст., а продовжувала залишатися на місцях, розбавивши своєю культурою культуру приїшлих з півночі українських селян-переселенців. Звідси виходить, що якщо характерська традиція була глибоко вкорінена, то вона мусить з часом проявитися, разом з іншими запорозькими традиціями, коли на теренах Південної України виникнуть певні історичні умови, чимось схожі на козацькі часи.

Обставини ці повторилися в часи так званої «громадянської війни» 1918–1921 років. Цей період взагалі був позначеним вторгненням у велику політику стереотипів та архетипів свідомості українського селянства, зокрема соціальних низів. У цей час одна за одною спливають на поверхню традиції й, власне, запорозького козацтва. Як ви вже знаєте, автор доходить висновку про наявність в історії махновського руху цілого комплексу козацьких традицій, відвертих запозичень з козацького устрою, побуту, світогляду, стереотипу поведінки. А раз

³⁰¹ Українські народні казки, легенди, анекдоти. Київ, 1957. С. 234.

так, то якщо традиція запорозького характерництва справді існувала, то в цих умовах повинна була спливити й вона. І вона таки спливла.

З початком збору матеріалів з історії повстанського руху у автора з'явилися й матеріали про махновських характерників. Причому в обох аспектах характерської традиції відразу. З одного боку, є мемуарні та етнографічні дані про махновців з посиленою здатністю до навіювання та психократії. З другого, – численні оповідки про характерство Батька Махна. Зрештою, ці оповідки викристалізувались у селянську приказку: «Наш Батько чи з чортом знається, чи з богом, а все ж таки це не простий чоловік»³⁰². Разом із тим проявилася в новітній час й ще одна, відома з XIX ст., характеристика джерел про наше явище – їх низька автентичність, коли маєш 95 % вигадок, шахрайства, істерії, 4 % фактів сумнівних, але таких, що змушують задуматися й, нарешті, 1 % інформації, з яким просто не знаєш, що діяти. Тобто, як і у випадку з козацькими часами, характер джерел не дає змоги впевнено говорити про їх достовірність.

А тепер приступимо до огляду махновських характерників. Зупинимось на найбільш характерних типах розповідей. Це оповіді про характерника, що йде на службу до Махна, про характерника, що служить Махну та про характерника, який допомагає Махну й повідомляє останньому про його історичну місію.

Почнемо з дещо курйозної історії, яку повідав дослідник В. Оппоков і яка, на відміну на інших, відзначається більшою достовірністю. Якщо вірити цим оповідям, дід Стодушний, друг дитинства В. Оппокова, розповідав своєму юному товаришеві історію про те, як один дідів товариш, а скоріше всього, сам дід, який лише для скромності прозваний тим товаришем, будучи природним гіпнотизером, подався до махновців навесні 1921 року. Хлопець з дитинства володів даром сугестії, а потім навіть дещо читав з популярної літератури про гіпноз, яка виходила на початку XX століття. У революційні роки він серйозно захопився ідеями анархізму і після смерті батьків, склавши майно на воза, поїхав шукати Батька Махна, вважаючи, що така людина, як він, Батьку в його справі мусить пригодитися. Але абсолютно несподівано для Стодушного коса найшла на камінь. Він, набиваючи собі ціну, заявив першому-ліпшому махновцю, що надісланий до Нестора Івановича з посланням від самого П. Кропоткіна. Надворі вже стояв березень 1921 р., і Н. Махно знав про недавню смерть князя-анархіста, якого вважав своїм учителем. Натомість парубок-характерник цього не відав і розгнівав Батька своєю нахабністю не на жарт. Н. Махно наказав спочатку побити Стодушного канчуками, але той класично «відвів» очі катів від себе на колоду. Згодом показавшись махновцям, де він є насправді, характерник змусив Н. Махна стріляти в себе, заковувати в кайдани, але все дарма. Розгніваний таким прийомом гіпнотизер, буцімто, навіть довів Махна до нервового зриву і втрати свідомості, що, до речі, з Н. Махно дійсно траплялося. Так і не став дід Стодушний завдяки несприятливому збігу обставин махновським характерником³⁰³, але це ще не означає, що всі претенденти на цю роль отримували аналогічні результати.

У розпорядженні автора є записані в с. Воскресенка Пологівського району оповіді про махновця-характерника. Згідно з розповідями старожилів він володів даром індукованих галюцинацій з молодості, часто наводячи жах своїми витівками на учасників місцевих вечорниць. Бувало, заходячи в хату, де збиралася молодь, він насилав на неї ману наступаючої води, що прориваючись у двері та вікна затоплювала покої, і дівчата з вереском виплигували на стіл, підбираючи подоли. Іншим разом його жарти були ще страшніші. Раз було так, що сівши з молоддю за стіл, він взяв ножа й відрізав собі голову, а потім поклав її на тарілку. Коли жах повністю опанував аудиторією, він приставив голову собі назад, наче нічого й не сталося.

І от цей народний самородок пішов у 1918 р. служити до Н. Махна, де й перебував до 1921 року. Після цього він повернувся додому, під амністією не потрапив, але й тікати до Румунії не став. Він самонадіяно вирішив

³⁰² Сальков Н. «А только он не простой человек...». *Днепровская правда*. 1990. 25 марта.

³⁰³ Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. *Петрозаводск*, 1994. С. 119.

відбитися від радянської влади силою свого таланту. Не раз і не два приходили на його обійстя карателі, але завжди характерник виходив сухим із води, імітуючи свій розстріл. На задній стіні хати він вправно намалював свій «патрет» у повний зріст, і чекісти раз за разом розстрілювали його замість реального хазяїна. І лише зимою 1921/22 рр. влада добралася до нього. Молодик напередодні ходив у справах навпростець на той бік Конки по льоду й провалився на глибокому, заробивши запалення легенів й гарячку. У маячні його й застали з черговим візитом червоні. Вони витягли махновця надвір і розстріляли. Виявилось, що хворим він не зміг застосувати до непроханих гостей свої неймовірні таланти.

Цікавою є й легенда, записана журналістом Б. Ковтонюком на Дніпропетровщині. Вона прямо перекидає місток між характерством запорозьким і махновським. Згідно з цією оповіддю, восени 1918 р. у Н. Махна довго не гоїлася рана. Для лікування, за згоди отамана, один із візників, селянин з с. Великомихайлівки, покликав місцеву знаменитість – діда Квітку. Останній був потомком запорожця Матвія.

Квітка, займався знахарством і віщуванням, себто був потомственным характерником. Зустріч з Н. Махном сталася в підземному бліндажі в Дібрівському лісі, добре відомому читачеві як ставка Ф. Щуся. Полікувавши Батька, дід взявся пророкувати: «Бажаєш людям добра великого, якого вони, сірі, не просять. Тому ж, коли отримають – не оцінять, невдячні. Плата за самовпевненість споконвічно важкувата! Ой, замаєшся, бідовий... А за все, що накоїш, не встигнеш відповісти. Ти вже заклятий. Жодна куля, жодна шабля тебе не візьме. Поруч свистіти будуть, до крові пити будуть, а не доконають... Понесуть кару за все інші, навіть ті, хто не народився»³⁰⁴. Отже, Н. Махно, на думку характерника, був кимось заклятий ще до осені 1918 року. Повірити в подібне пояснення надзвичайної живучості Батька було досить легко. За 1918–1921 рр. Н. Махно був поранений 12 разів, з них кілька разів – важко, майже смертельно. А в одному з боїв – шістьма кулями відразу.

Останній факт, до речі, наводить на думку щодо пошуку методи, за допомогою якої народ і робив з Н. Махна характерника. Діялося це шляхом гіперболізації притаманних Н. Махно видатних рис, адже від природи він був досить обдарованою людиною. Котяча живучість його організму й здатність до швидкого загоювання поранень були добре відомими. Вирізнявся Н. Махно від інших також сильно розвинутою інтуїцією. Неодноразово можна пригадати випадки, коли під час боїв у ворожому оточенні на Батька, що називається «находило» єдине, з маси можливих, правильне рішення, яке тільки й рятувало загін від неминучого розгрому, а його бійців від смерті та полону. Остання здатність породила навіть не легенду, а саму що не є казку про «золоте ярмо», або «чарівний хомут Батька Махна». Буцімто у власності Н. Махна був дивний магічний артефакт, що завжди допомагав йому виходити з оточення, влаштованого йому ворогами. Махно завжди возив його з собою в тачанці, а в разі потреби брав хомута в руки, виходив у поле й повертався, тримаючи його на

Борис Ковтонюк – журналіст і краєзнавець.

Дібрівський ліс.
Фото 2012 р.

³⁰⁴ Ковтонюк Б.М. Легенди Дібрівського лісу. Дніпропетровськ, 2003. С. 23.

Обкладинка книги
М. Герасименко
«Батько Махно»
(Москва, 1990).

витагнутих руках на всі чотири боки, при цьому незбагненно відчуваючи, в який саме бік йому треба повернути свої тачанки.

Працездатність Н. Махна теж справляла неабияке враження. П. Аршинов згадував, що навесні 1919 р. Н. Махно, коли приїздив з фронту до Гуляй-Поля, то майже весь час працював у штабі до першої години ночі, а то й пізніше. Лише після цього Н. Махно дозволяв собі лягти спати, а о п'ятій-шостій годині ранку він вже ходив селом та стукав у шибки, підганяючи до роботи ледачих штабів. І в такій обстановці він ще знаходив годинку часу, аби побувати на селянському весіллі. Тобто, спав Н. Махно не більше трьох-чотирьох годин на добу³⁰⁵.

Значимо тут, що в психіатрії описано чимало випадків, коли відсутність потреби у тривалому сні в поєднанні з шаленою енергією, яку розвиває людина, часто є симптомом психічних хвороб. Численні психотравми дитинства та постійні стреси юності призвели до низки психічних аберацій, які спостерігаються в психографії Н. Махно, і які у свій час творили благодатний ґрунт для проростання різноманітних легенд.

Наприклад, сучасники вирізняли надзвичайну силу його погляду. Н. Сухогорська, зокрема, писала: «Махно не справляв би ніякого враження, якщо б не його погляд. Спочатку я думала, що це тільки мені робиться страшно, коли він погляне на мене своїми сірими, холодними, сталевими, прямо таки гіпнотизуючими очима, але потім виявилось, що самі запеклі розбійники-махновці не виносили цього погляду й починали дрібно тремтіти»³⁰⁶. Завідувач катеринославським дитячим притулком М. Гутман теж висловлюється в цьому ж руслі: «Махно справляв моторошне враження завдяки проникливому погляду маніяка й жорстокій складці навколо рота на виснаженому блідому обличчі... Погляд його рідко хто міг витримати спокійно, а одна сестра-милосердя, що побувала в нього на допиті близько години захворіла таким нервовим розладом, що на протязі декількох тижнів треба було хвилюватися за її розум»³⁰⁷.

Білогвардієць К. Герасименко, який у другій половині 1919 р. опинився в махновському заплілі, теж не забув махнового погляду: «І тільки невеликі, темнокарі очі, з незвичайним по впертості й гостроті поглядом, що не змінюють виразу ні при рідкій усмішці, ні при віддачі самих жорстоких наказів, – очі, що немов би все знають й раз та назавжди покінчили з усілякими сумнівами, – викликають мимовільне тремтіння у кожного, кому доводилося з ним зустрічатися, й надають зовсім іншого характеру його зовнішності й дрібній фігурі...»³⁰⁸ Існують перекази про те, як Н. Махно по очах людини дізнавався, каже вона правду, чи ні. І навіть творив скорий суд через цю свою здатність. Зокрема, В. Чапленко, український письменник-емігрант, описує цей суд у своєму романі «Українці», переказуючи спогади полоненого старшини-галичанина. 28 грудня 1918 р., в Катеринославі, Н. Махно, буцімто, ходив по підвалу понад шеренгою арештованих, заглядав їм в очі й тут же на місці вирішував їх долю.

³⁰⁵ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 206.

³⁰⁶ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 42.

³⁰⁷ Гутман М. Под властью анархистов. Катеринослав в 1919 г. *Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы*. Киев, 1991. С. 84.

³⁰⁸ Герасименко М. Батько Махно: мемуари белогвардейца. Москва, 1990. С. 43.

Незрозуміла для багатьох здатність Н. Махна володіти аудиторією при відсутності професійних ораторських навичок теж непокоїла. «Невеликий оратор, але як його слухають», – казав про Н. Махна командувач Укрфронту В. Антонов-Овсієнко. Остання обставина вже прямо підводить нас до думки про певний талант Н. Махна до навіювання. Український соціал-демократ С. Матвієнко оповідає: «Мені хотілося довідатися у розмовах з Галиною (Кузьменко – В. Ч.), яким робом Нестор Махно, непоказний, примітивний, міг повести за собою тисячі порядних людей? Галина сказала, що Махно, хоча в нього є багато неприємних, навіть огидних рис, має в собі щось таємниче. Хто з ним ближче спізнається, той піддається його впливові. – Він гіпнотизує як окремих людей, так і маси, – казала Галина. – Коли він говорив до «тирла» (так вона називала зібрану до купи масу вояків), то всі захоплювалися й рвалися до бою як навіжені. Спочатку й Галина ставилася до Махна негативно, а пізніше він її «загіпнотизував»... Вона казала, що Махно й мене загіпнотизує...»³⁰⁹

Якщо спробувати звести весь легендарний матеріал до купи, то, в принципі, виходить наступна міфологічна картина. Знамення, що говорили б про особливе місце цієї людини в історії, супроводжували життя Нестора мало не з народження. Як ви вже знаєте, при хрещенні Н. Махна у священника загорілася риза і це означало, що з дитини вийде великий розбійник.

У дитячому віці Н. Махно відрізнявся від інших своєю здатністю налагоджувати дружні взаємовідносини з тваринами. Внучатий племінник Н. Махна – Юрій Грім, розповідав перекази своєї бабусі Варвари Карпівни Махно про те, як Н. Махно, будучи голодним, висмоктував молоко з коров'ячого вимені, або ловив руками гайчурських вужів. З роками ця здатність до зоопсихократії лише збільшилася. Тінейджером, вже в 1906 р., Н. Махно працював у наймах свинопасом у господарстві багатія-колоніста біля с. Подорожнє. Василь Колісник, житель м. Пологи, в своєму листі до письменниці Л. Вірьовки переповів розповіді свого діда Корнія Колісника, який наймитував разом з Махном. «Нестор був дуже спритний до всього. У роті він завжди тримав сопілку з верби, і свині розуміли його виспів на цій сопілці. На третій рік, на Різдво Христове, коли німець зібрався до церкви, Нестор запряг трьох кабанів у санки й виїхав з ними з конюшні. Німець виглядав у вікно карету, а бачить – щось друге. Чи то мені сон снився, чи так воно і є, гадає він. Німець наказав прикажчику випороти Нестора...»³¹⁰

Далі справи були вже страшніші. У своїх спогадах Н. Махно згадує, що в 1910 р. тяжко захворів на черевний тиф і був відправлений в тюрмний хоспіс, але зміг видужати³¹¹. У народній уяві цей випадок деформувався таким чином, що потрапивши до тюрми, Н. Махно пережив клінічну смерть, фактично повернувшись з того світу на цей, але вже не таким, яким був. У народній традиції до його тіла під час цього «переходу» крім власної душі був підсаджений нечистий дух («агол»), який потім і надавав отаману неймовірні сили, гнав його на подвиги та різні кровопролиття. Саме того Н. Махна старі, набожні селяни часто називали «проклятою душею», а також, начебто несвідомо, плутали поняття «анархіст» та «антихрист».

На початку XXI ст. цей макабричний сюжет, аби побільше налякати телеглядачів, вирішили використати російські кінематографісти і вставили його в спрощеному вигляді до телефільму «Дев'ять життів Нестора Махно» (реж. М. Каптан, 2008), що навіть був номінований на премію «Золотий орел» як кращий телесеріал року.

В українській же літературі цю тему ще в 20-х рр. підхопив К. Поліщук, який в своєму романі «Гуляйпільський батько» приводить вигадану ним казку про те, що душа Н. Махна вміщувала в себе невпокоєний дух козака Сильвестра³¹², який через кохання товаришів занапастив. На наше щастя, ця проблематика знаходиться далеко від історичної науки. Згадаємо лише про те, що й багато хто з характерників вважався «проклятою душею» за

³⁰⁹ Матвієнко С. Спогади. *Наше слово*. 1973. Ч. 3. С. 99.

³¹⁰ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. Київ-Гуляйполе, 1999. С. 293.

³¹¹ Махно Н. *Мятежная юность*. Париж, 2006. С. 42.

³¹² Поліщук К. *Гуляйпільський батько: роман у 2-х ч.* Львів, 1991. С. 49.

Письменник Клим
Поліщук.
Фото 20-х рр. ХХ ст.

своє знайомство з нечистою силою, і навіть ховався в домовині з лицем, оберненим до землі, або з прохромленим осиковим кілком серцем.

Потім, у травні 1918 р., у Н. Махна та його першої «подруги» – А. Васецької народився первісток Олександр. І народився цей хлопчик з зубами в роті, що було сприйнято місцевими жінками як знак того, що народився Антихрист, а отже, скоро буде кінець світу³¹³. Бідолашний хлопчик, правда, скоро помер, і тому кінець світу не настав і до сьогодні, але на заміну цього розвинувся інший сюжет. Восени 1918 р., виїхавши зі своїм невеличким загonom в степ широкий з метою підняти антигетьманське повстання, Батько Махно, не багато ні мало, украв колісницю пророка Іллі. Це був небачений, надзвичайний успіх. Втомлений пророк якраз спустився на землю, в степи, аби трохи перепочити, адже була безхмарна погода. Але ледве встиг святий заснути під кущем, як де не візьмись появився Нестор Махно і вкрав його транспортний засіб. З того часу бойова колісниця, що вивергала вогонь, стала невід'ємним атрибутом повстанського війська³¹⁴.

Ну і звичайно ж, Н. Махно міг «відводити очі», хоча й не завжди. Принаймні багато з оповідок про розвідувальні подвиги Н. Махна, під час яких Нестора ніяк не могли впізнати та впіймати його вороги, слід розуміти саме в такому сенсі. Махна бачили, але не впізнали, тому що він так захотів. Наведемо приклад: «В Олександрівську був комендант, якийсь-там старий полковник, котрий узнав, що батько Махно близько й наказав своїм солдатам щоб там не було, а піймати батька. Солдати два дня шукали, але не могли знайти його, а Махно в цей час був у місті. Перевдягнувся він мужиком, взяв фунт масла та й пішов до коменданта. Комендант і питає Махна: – Тобі мужичок чого треба? – Та ось масла приніс Вам, чи не купите бува? Комендант і купив масло. А в маслі була захована записка: «Хто купував масло, той бачив батька Махна». Й таких оповідей я чув десятки»³¹⁵, – повідомляє офіцер О. Бінецький. Але, як відомо, в кожній казці є частка казки.

Дуже схожа історія впливає вже з архівних документів, які зарозумілими джерелознавцями чомусь вважаються більш достовірними, аніж дані усної історії. 21 квітня 1921 р. в Маріупольському повіті сталася пригода. До начальника міліції с. Сартани прийшов місцевий житель, грек Мефіджі, й приніс йому в подарунок свіжу рибину в 4 фунти вагою. При цьому він сказав, що рибину йому вручив невідомий, який їхав підводою, запряженою доброю сірою конякою, зі словами – піди віднеси цю рибку начальнику міліції, скажи, що це йому подарунок від батька Махна, який торгував в селі Сартани рибою. На іншій вулиці села цей невідомий дав людям ще одну рибину, і теж для передачі начальнику міліції, явно побоюючись, що нечесний товариш Мефіджі, чого доброго, забере рибину собі. Увійшовши в смак, чоловічок також роздавав місцевим бабам яйця і теж в якості подарунків від батька Махна. Кінна міліція негайно оточила все село й ретельно обшукала усі вулиці й будинки, але, як напевно всі вже здогадалися, ніякого Махна не знайшла³¹⁶.

³¹³ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 52.

³¹⁴ Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. Петрозаводск, 1994. С. 93.

³¹⁵ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: док. и мат. Москва, 2006. С. 784.

³¹⁶ Беспечный Т., Букреева Т. Нестор Махно: правда и легенды. Донецк, 1996. С. 138.

Також вражає уяву невідготованої людини й легенда про енергетичний зв'язок Н. Махна з дніпровськими порогами. Зокрема, почута в народі, вона була повідана професором В. Верстюком кінодокументалісту П. Солдатенкову. Цю легенду в авторському переказі можна бачити в його фільмі «Батько Махно – Петрушка руської революції» (С.-Пб., 1994). Історик розповідав, що всі свої видатні здібності й силу Н. Махно черпав від порогів, й поки ревів ревучий, не було ніякої смерті для Батька Махна, навіть загнаного комуністами до Парижа. І от, в 1933 р. стало Н. Махну зненацька погано посправжньому. Запідозривши неладне, отаман послав за кордон, на Батьківщину, свого ад'ютанта, аби той перевірів, чи не сталося чого недоброго з Дніпром? Ад'ютант прокрався до червоного Запоріжжя і потім повернувшись назад сказав: «Біда Батьку! Нема порогів. Під водою». І почувши це, Махно зрозумів, що прийшов його час, і помер наступного року. Думаю, не варто говорити про правдоподібність подібних оповідань. Їх низьку автентичність помічали ще сучасники подій.

Вже згадуваний О. Бінецький, що прикрившись знанням української мови, в полоні служив вартовим на повстанським «бронепотязі Лонцова», писав у 1923 р.: «Про Махна розповідали усілякі легенди. Казали, що буцімто він людина незвичайної сили волі й хоробрості. Я не раз чув легенди про Махно, й вони вражали мене своєю наївністю...»³¹⁷, і разом із тим: «я поглянув на обличчя слухачів й побачив, як горіли їх щоки й яким захватом палали очі. Вони вірили в Махно, в його потугу і в його щасливу зірку»³¹⁸. Московська газета «Известия» (6 квітня 1919 р.) писала: «Про Махна в Україні ходять легенди... Розказують сотні випадків з його партизанської діяльності, варіюючи, прикрашуючи вигадками й навіть приписуючи Махно якесь не просте походження – міфологічне».

С. Матвієнко теж згадує цей революційний епос: «Про Махна в цей час ходили легенди як про могутнього богатиря, вроді запорожця-характерника, котрого «куля не бере», та як оборонця людей убогих і покривджених, незламного борця за правду і волю... Махна ж я зустрів... і був повністю розчарований, як його зовнішністю, так і поведінкою»³¹⁹. А от селяни, на відміну від політика, не були розчаровані ні першим, ні другим. Як писав Ю. Петрович: «Боротьба зробила Махнові серед селян марку невмирущого запорожця, Батька Махна, борця за волю села»³²⁰.

Але те, що викликало сумніви у сучасників-скептиків не дуже зачіпало пізніших літераторів, які взагалі тяжіли до схилення перед перлами народної творчості. Цю народну традицію перейняли спочатку К. Поліщук, а в наш час – В. Ахінько, який у своєму претензійному романі «Махно» теж вставляє в текст сцену дїбрївської зустрічі Н. Махна з характерником.

Професор Верстюк
Владислав Федорович.
Фото 90-х рр. ХХ ст.

³¹⁷ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: док. и мат. Москва, 2006. С. 784.

³¹⁸ Там само. С. 820.

³¹⁹ Матвієнко С. Спогади. *Наше слово*. 1973. Ч. 3. С. 94.

³²⁰ Петрович Ю. Махно. Історія одного повстанського ватажка. Львів, 1937. С. 41.

*Воля, яка вона?..
Воля патлата, голова у неї немита,
ї частіше всього вона постає
у вигляді сердито піднятих,
судомно стиснутих кулаків...*

Олесь Гончар. «Собор»

Махновський рух став для переважної більшості його освічених сучасників явищем несподіваним і загадковим. Політичні, громадські та культурні діячі постали перед досить складним завданням. Треба було визначитися, дати оцінку новому політичному табору, на появу якого ніхто з них не сподівався. І взагалі, чи має «махновщина» коріння в українській історії і перспективи свого існування в українській сучасності? В суперечливих оцінках люди часто губилися, передусім через брак потрібної інформації та її суб'єктивність.

У цьому відношенні ставлення до махновського руху з боку відомих дослідників козацтва – Я. Новицького та Д. Яворницького є надзвичайно цікавим. Як сприйняли махновський рух вони? По-перше, їхня позиція цікава тим, що вони обидва в 1918–1921 рр. знаходилися на території, підконтрольній РПАУ/м/. В таких умовах чинник браку інформації просто відпадав, адже махновців запросто можна було зустріти прямо на вулицях Катеринослава чи Олександрівська. Більше того, обидва вчених чудово знали менталітет українського селянства самих що не є махновських країв. Збираючи фольклорний матеріал, Я. Новицький та Д. Яворницький відвідали величезну кількість населених пунктів Запорожжя та Приазов'я³²¹, обидва бували й у Гуляй-Полі³²².

Позиція цих вчених щодо махновського руху має важливе значення і для української історіографії. Я. Новицький та Д. Яворницький були українськими інтелектуалами, вихованими на традиціях патріотичного народництва і вченими, що присвятили своє життя вивченню історії запорозького козацтва. Махновський рух, як його не оцінюй, був рухом глибоко народним, низовим. У ньому можна було спостерігати присутність багатьох рис схожості з народними рухами минулого, в тому числі і з запорожцями. Історики, які в принципі визнавали правомірність існування і вимог народних рухів минулого, повинні були перевірити зроблені ними раніше висновки на основі спостережень за народними рухами сучасності.

Нарешті, немаловажним вважається той факт, що вчені підтримували між собою дружні стосунки, мали схожі життєві долі й переконання. Восени 1919 р. обидва історики мали особисті контакти безпосередньо з Н. Махно. У цей час і Олександрівськ (де мешкав Я. Новицький), і Катеринослав (де проживав Д. Яворницький) знаходилися в межах махновської республіки. І якщо про зустріч з Батьком Махном Я. Новицького збереглися лише епізодичні спогади його родичів, то зустрічі Д. Яворницького досить добре задокументовані, а їх перипетії збагатили українську публіцистику та художню літературу³²³.

³²¹ С берегов Днепра. Сб. статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Екатеринослав, 1905. С. 11–105.

³²² Еварницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Ч. I–II. Київ, 1995. С. 410–411.

³²³ Чапленко В. Українці. Роман. Нью-Йорк, 1960; Гончар О.Т. Собор. Роман. Київ, 1968; Соколенко Л. Випадок у Катеринославі, або чому отаман Махно хотів убити професора Яворницького. Освіта. 1992. 11 листопада. С. 8–9 тощо.

Почнемо з того, що Я. Новицький вперше зіткнувся з представниками махновського руху ще в 1917 році. У цей час він займав кілька громадських посад в органах місцевого самоврядування і, звичайно ж, не міг не чути про Н. Махна. Діяльність ватажка гуляйпільських анархістів в Олександрівську, на повітовому рівні, в 1917 р. була досить бурхливою³²⁴.

Н. Махно, до речі, досить послідовно цікавився історією, а особливо історією селянських повстань, оскільки, будучи ув'язненим в стінах Бутирської тюрми, мріяв очолити одне з них після свого гіпотетичного виходу на волю. Тому, можливо, він навіть читав твори або статті наших істориків, хоча стовідсотково твердити про це неможливо. Також вірогідно, що імена Я. Новицького та Д. Яворницького стали відомі Н. Махно від його дружини Г. Кузьменко, по-українофільському настроєної вчительки.

У 1919 р. в середовищі махновського руху почався процес його спонтанної українізації, тому Н. Махно починає при нагоді піклуватися про підтримку руху з боку освіченої громадськості й намагатися показати свою зацікавленість проблемами української освіти та культури.

Проте будь-яку можливість співпраці Н. Махна з Я. Новицьким дуже ускладнювали дві обставини. По-перше, історик був дворянином, тобто за політичними переконаннями Батька представником самої що не є глитайської суспільної верстви. По-друге, Я. Новицький був вже літньою людиною. У 1919 р. йому було 72 роки і він вже не міг в повну силу грати представницьку роль заслуженого українського інтелігента, який подав руку повстанцям. Фігура Д. Яворницького, за спиною якого стояв прекрасний музей і більш жвавий характер, для цього підходила краще.

Тому все, на що спромоглися махновці щодо Я. Новицького, це залишити його в спокої. 6 листопада 1919 р., відступаючи з Олександрівська на Правобережжя, Н. Махно власноруч передав контррозвідці список місцевих «тузів», яких належало арештувати і розстріляти, але Я. Новицького в ньому не було. Збори контрибуції, яка була накладена на заможне населення Олександрівська, вченого теж обійшли стороною. Його садиба і пасіка були розорені вже в 1920 р. частинами 14-ї армії РСЧА. У червоних кавалеристів, що, як правило, рухалися попереду піхоти, існував звичай розоряти зустрічні пасіки, поки до них ще не встигла добратися «піхтура».

26 листопада 1919 р. в передовій статті махновського офіціозу «Шлях до волі» було вміщено заклик до «українських культурних діячів» допомогти повстанцям. «Де вони? (інтелектуали – В.Ч.) Що вони поробляють? Де їх любов до рідного народу і цілковита відданість справі, про що вони так гаряче доводили завше. Чи вони може соромляться мозулястих рук махновця і чекають на ще якийсь «визволення», більш делікатне. Українські інтелегенти мусять негайно стати до роботи і залишити своє кволе і нікчемне бідкання та скарги». Логічним продовженням цього заклику на практиці стала видача професору Д. Яворницькому охоронної записки для його музею. Точніше, це Д. Яворницький випрохав її у Н. Махна³²⁵, який був зацікавлений у тому, аби його підтримав хтось із значних українофілів.

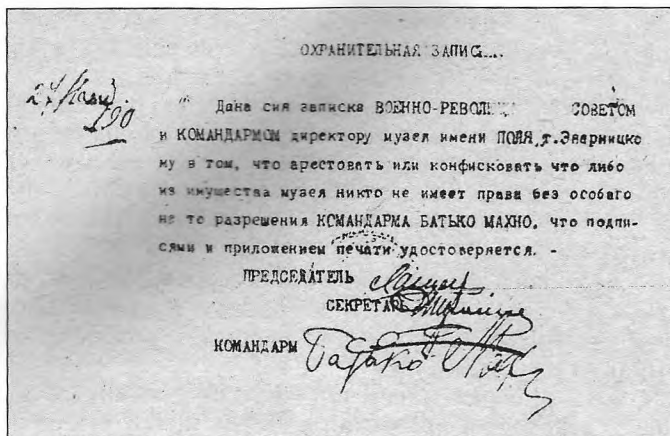
Яків Павлович
Новицький.
Фото кінця XIX ст.

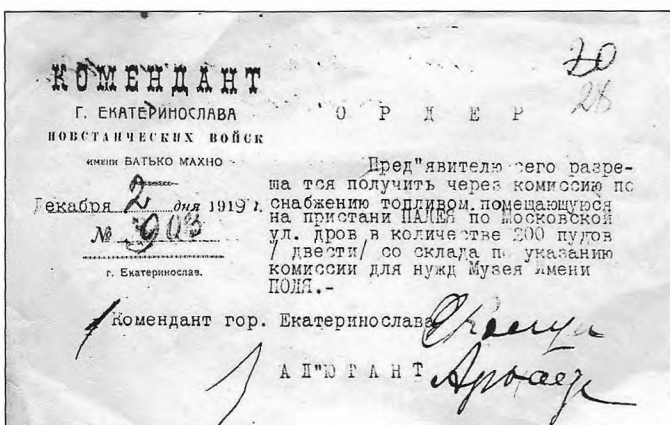
Дмитро Іванович
Яворницький.
Фото кінця XIX ст.

³²⁴ Махно Н. Воспоминания: в 2 т. Киев, 1991. Т. 1. С. 34–35, 77–85.

³²⁵ Абросімова С.В. Дмитро Яворницький. Запоріжжя, 1997. С. 34.

Охоронна записка, видана Н. Махно музею ім. Поля в Катеринославі.

Ордер, виданий комендантом Катеринослава на отримання історичним музеєм дров для опалення своїх приміщень.

Охоронна записка була видана 27 листопада 1919 р., причому не лише особисто від Н. Махно, але й від імені Військово-Революційної ради РПАУ/м/ за підписом її секретаря О. Лаценка та його заступника. Це означало здійснення Д. Яворницьким принаймні ще одного візиту в махновські установи. У цій охоронній записці махновці іменують директора музею Еварницького «товаришем» й запевняють, що нічого з музейного майна не може бути арештовано чи конфісковано без особливого на то дозволу командарма³²⁶. Цікаво, що зі змісту записки виходить, нібито Н. Махно при бажанні таки міг дозволити конфіскацію музейного експонату і, як ми побачимо в подальшому, скористався цим правом.

Почалася ця історія з того, що в Катеринославі була організована махновська контррозвідка, в обов'язки якої, крім звичайної для контррозвідників роботи, входило і право збирати матеріальні кошти та контрибуцію з міської буржуазії. Група контррозвідників, у супроводі маленької собачки, завітала додому до Д. Яворницького, вимагаючи відкрити музей, фактично для проведення там реквізицій. Професор одначе попросив відвести його прямо до Батька Махна. Той, при зустрічі, відразу ж напросився на екскурсію, перед початком

якої, на блокнотному папері, і була надрукована охоронна записка.

Під час екскурсії, змістом якої Н. Махно виявився цілком задоволений, отаман попросив професора віддати йому для розпиття пляшку козацької горілки. Коли Д. Яворницький відповів, що таких пляшок у зібранні музею тільки дві і вони потрібні народу для історії, Н. Махно резонно зауважив: «Для історії вистачить і однієї пляшки горілки!»³²⁷ Іншою махновською жертвою міг стати й інший цінний експонат. Батько дуже хотів подивитися на шаблю останнього кошового отамана Задунайської січі Йосипа Гладкого, що була начебто дамаської сталі й оздоблена коштовним камінням. Проте цього разу професор пішов на прямий обман, показавши командарму іншу шаблюку, вже поржавілу й стару, забирати яку Н. Махно не став.

Залишивши запис у книзі почесних гостей, Н. Махно домовився з Д. Яворницьким про забезпечення музею паливом на зиму. Через кілька днів на подвір'я музею було завезено 14 підвід з вугіллям. Після відвідин музею Н. Махно чемно попросив професора прочитати командному складу повстанської армії лекцію про історію

³²⁶ Н. Махно и махновское движение: сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1993. С. 31.

³²⁷ Шаповал І.М. У пошуках скарбів: Оповідання про Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1990. С. 245.

запорозьких козаків та місцевого краю. Професор погодився і навіть приїхав до махновського штабу, що розміщувався в готелі «Асторія», але лекція не відбулася через критичну ситуацію на фронті. Наступного дня повстанська армія змушена була відступити з Катеринослава.

Найбільш повно історія зустрічей Н. Махно і Д. Яворницького викладена в книзі І. Шаповала «У пошуках скарбів», що двічі виходила за радянських часів і не полишена характерної радянської стилістики. Тон Д. Яворницького по відношенню до махновців у переказі автора дещо зневажливий, у межах соціального замовлення. Цікавим фактом є те, що відвідини Н. Махно музею ім. О. Поля стали матеріалом й для народного переказу, що міститься в додатках до книги³²⁸. Версії щодо подальшого співробітництва отамана та професора хоча й існують, але висунуті вони не істориками, а журналістами. Перші таку можливість ніколи серйозно не розглядали. Наприклад, гіпотезу про махновське золото, що було віддане на зберігання до музею й викрадене з його підвалу в 1922 році³²⁹.

У цілому ж неокозацькі повстанські формування 1917–1921 рр. прикро вразили істориків. І почалося це, до речі, не з Н. Махна, а з не менш одіозної, але більш маловідомої фігури – отамана Юхима Божка. Він теж відвідав був музей і привласнив собі булаву кошового отамана³³⁰, поклавши початок традиції розтягування музейних скарбів «народними вождями».

Новітня вольниця, породжена тим же самим народом, що свого часу породив вольницю запорозьку, викликала в старих вчених стан, близький до шоку. Історики були вражені розбишацькою поведінкою, зовнішнім виглядом, невихованістю і неосвіченістю повстанців. Причому, це були ті ж самі вади, від яких свого часу страждало і запорозьке козацтво: все те ж саме гультайство, побутовий антисемітизм, пияцтво, випадки бузувірства тощо. Розхристаність почуттів селянської вольниці вразила істориків. Пляшка козацької горілки з експозиції музею, яку не випив імператор Микола II, але яку забрав Батько Махно, може служити сумним символом отриманих вражень. Всі народницькі ідеали, не витримуючи випробування реальністю, летіли шкереберть. Історикам важко було уявити, що запорозькі козаки були такі самі волоцюги, як і махновці. Найбільше, що вразило істориків у махновському русі – негативне ставлення до інтелігенції з боку більшості його учасників. Для пересічного махновця Я. Новицький і Д. Яворницький були не речниками української ідеї і не видатними істориками, а «шляпами», «буржуями», носіями «міської зарази», а також колаборантами, які свою любов до народу та

Дніпровський історичний музей.
Фото 2016 р.

Юхим Божко.
Фото 1919 р.

³²⁸ Шаповал І.М. У пошуках скарбів. Дніпропетровськ, 1990. С. 334–336.

³²⁹ Суворов Р. Золото батька Махна. *Позиція*. 1992. 11 січня.

³³⁰ Улянич В. Отаман Божко, який хотів відродити Запорізьку Січ. *Голос України*. 1994. 19 березня.

його історії суміщали зі співробітництвом із царизмом та імперською бюрократією. Це дуже не подобалося інтелектуалам, вони не звикли, аби їх науковий і життєвий доробок піддавався такій оцінці.

А далі взагалі цікаво. Обидва історики, вволю надивившись на махновців, стали служити більшовицькому режимові. З яких причин, то інша розмова, але стали служити найбільш страшним і послідовним ворогам «махновщини». Я. Новицький, у 1919 р., взагалі пішов працювати у повітовий військомат³³¹. Чим цей факт цікавий? А тим, що радянські службовці, і особливо військові, були категорією населення, яка махновцями в 1920 р. була заочно приречена до цілковитого винищення³³². І якби восени 1920 р. махновці, що захопили Олександрівськ, не були вже у військовому союзі з РСЧА, то життя Я. Новицького могло закінчитися вельми трагічно.

Але разом із тим Я. Новицький у своїх останніх працях ніяк махновців не критикує, він про них просто мовчить. Немає жодного запису про махновців ні в його книгах, ні в статтях, ні у щоденникових чи просто чернеткових записах. Чому він їх ігнорував? Можливо, не знав, що йому казати? Та сама ситуація простежується і з Д. Яворницьким. Ні боротьба за незалежну українську державу, ні еміграція його не привабили. Він теж на схилі літ служив комуністичному режимові. Теж у своїй «Історії міста Катеринослава» (1936), що була доведена до радянських часів, мовчав про махновців, начебто їх взагалі не було. Згадки про «бандитів», що в роки «громадянської війни» грабували населення міста³³³, треба віднести на рахунок кримінальних злочинців, які справді тоді активізувалися, аніж на рахунок селянських повстанців, яких більшовики називали «бандитами».

Отже, і з Я. Новицьким, і з Д. Яворницьким відбулося одне й те саме – з дитинства вони знаходилися в полоні народницької традиції загальної романтизації і піднесення історії запорозького козацтва, взагалі усієї козацької епохи, що видно хоча б з їхньої переписки³³⁴. Маючи величезні знання про епоху, вони сприймали її надзвичайно прихильно, навіть маючи на руках негативні факти, які свідомо списувалися або на ворожі вигадки, або на низьку автентичність джерел. Взяти для прикладу і порівняння хоча б характеристику запорозького козака з першого тому «Історії запорозького козацтва» Д. Яворницького і те, що подається в книгах, виданих П. Кулішем. Махновці заставили їх принаймні задуматися, а чи не зробили вони принципової помилки, неправильно оцінивши джерела. На прикладі махновців було добре видно, що розповіді про безчинства запорожців були не лише ворожими вигадками та намаганнями принизити козаків. Виявилось, що ці повідомлення не такі вже й безпідставні. Романтичне і радісне ставлення до козацтва в останніх працях істориків явно зменшується, думається, не тільки з наявності радянської цензури.

³³¹ Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. Запоріжжя, 1997. С. 11.

³³² Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 114.

³³³ Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. Днепропетровск, 1996. С. 82.

³³⁴ 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького. *Наука і суспільство*. 1988. № 6–11.

ГАЗЕТИ

МАХНОВСЬКОГО РУХУ

*Анархія – вищий порядок!
Махновці не вернуть назад.
Ми вільної праці засієм поля,
Із хащів ми зробимо сад.*

Е. Багрицький. «Дума про Опанаса»

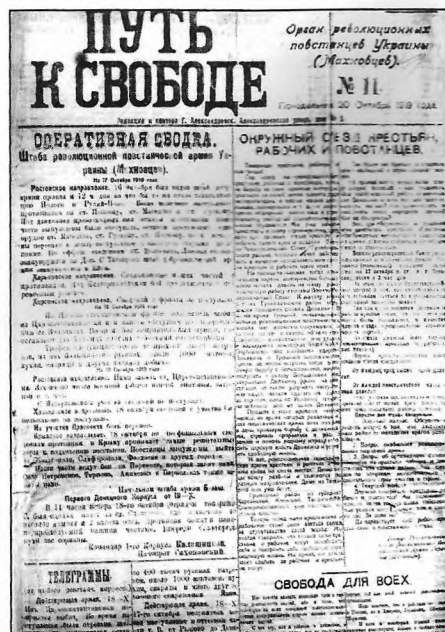
Історія махновської преси протягом усього часу існування історіографії Української революції не привертала до себе належної уваги науковців. І це тоді, коли створення махновцями розгалуженої мережі друкованих органів було унікальним фактом національної історії. Жодна інша повстанська організація чи українська політична партія не могли навіть мріяти про однаковий з махновцями рівень розвитку газетної справи. Загалом, протягом кількох років своєї історії, махновці випускали 12 газет загального і спеціалізованого спрямування. Завдяки їх існуванню махновський рух виступив гідним супротивником своїм ворогам як у проведенні інформаційної війни, так і в справі популяризації серед населення положень власної політичної програми. Махновські газети стали важливим елементом політичної системи «Гуляйпільської республіки».

Появі перших махновських газет передував II з'їзд Рад махновського району, що проходив 12–16 лютого 1919 р. в с. Гуляй-Поле. На ньому було обрано Військово-революційну раду району, вищий орган махновської виконавчої влади. Починалася розбудова Гуляйпільської республіки, і одним з перших заходів стала організація її друкованих органів.

На початку березня 1919 р. практично одночасно з'явилися дві двосторінкові, російськомовні газети. Першою були «Известия Военно-Революционного совета Гуляйпольского района», що мали відігравати роль махновського офіціозу, другою – «Гуляйпольский Набат».

«Гуляйпольский Набат» організували не самі повстанці, а анархісти, що на початку 1919 р. ризикнули приїхати до Гуляй-Поля, відгукнувшись на заклик Батька Махна допомогти йому в пропагандистській та організаційній роботі. В основному це були прихильники Конфедерації анархістів України «Набат», що отаборилася в Харкові. Одночасно з Гуляй-Полям «набатівські» газети з'явилися ще в кількох українських містах. Газета, перший номер якої вийшов 1 березня 1919 р., мала подвійну політичну приналежність. Вона вважалася власністю як КАУ «Набат», так і Гуляйпільського союзу анархістів. На засіданні ГСА 24 лютого 1919 р. «набатівці» відверто просили махновців надати газеті грошову допомогу. Анархо-махновці грошей дали, але лише як одноразову допомогу, не взявши газету на своє фінансування. До відома «набатівців» було доведено, що вони самі мають дбати про свої фінанси, дістаючи їх влаштуванням для місцевого населення спектаклів, лекцій та мітингів, а також організовуючи анархістські осередки, які за свої внески й повинні утримувати газету.

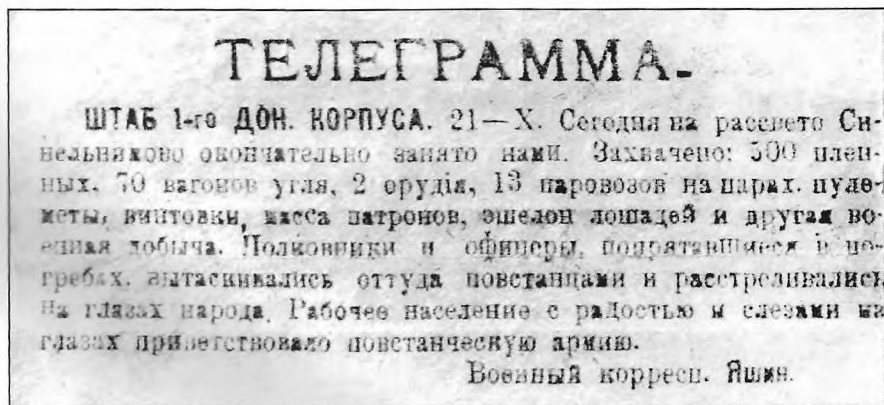
Нестора Махна, який мріяв про єдину потужну газету руху, нововиниклі газети влаштовували мало. Вступивши в союзницькі відносини з більшовиками, йому було потрібно блокувати комуністичну ідеологічну експансію в свій район. Тому Н. Махно починає вживати заходів до об'єднання махновської преси й покращення

«Путь к свободе» (Олександрівськ). № 11. 20 жовтня 1919 р.

«Путь к свободе» (Ізюм). № 46. 13 жовтня 1920 р.

Телеграма військового кореспондента про захоплення махновцями 21 жовтня 1919 р. станції Синельниково («Путь к свободе». 22 жовтня 1919 р.).

її публіцистичної якості. Спочатку на посаду головного редактора загальномахновської газети пророчили престарілого князя П. Кропоткіна. Проте реально оцінивши ситуацію, Н. Махно особисто запросив на цю посаду анархо-комуніста Петра Аршинова, з яким сидів кілька років у стінах Бутирської тюрми. П. Аршинов, який до цього працював у редколегії московської газети «Анархия», приїхав до Гуляй-Поля в квітні 1919 року. Невдовзі по цьому перші дві махновські газети закриваються, а натомість з'являється «Путь к свободе», який був декларований як щоденна, чотиристорінкова газета, орган революційних повстанців і ГСА. До редакції нової газети перейшли і кращі члени редколегії перших газет, серед яких і найбільш популярний журналіст Петро Могила, колишній батрак із с. Сурсько-Литовського.

Усього за 1919–1920 рр. вийшло більше 50 номерів «Путь к свободе», яка справді стала уособленням махновського друкованого слова. № 1–2 газети вийшли в травні 1919 р. в Гуляй-Полі, а № 3–3 жовтня 1919 р. в похідних умовах. Починаючи з третього номера, газета стала рахуватися органом Військової революційної ради РПАУ/м/. Початок виходу «Путь к свободе» був обставлений махновцями різними заходами з претензією на урочистість. Перші її примірники були по анархістським каналам переправлені в Західну Європу для репрезентації махновського руху. Після довгих блукань по бібліотекам та приватним зібранням газети осіли в Амстердамському інституті соціальної історії і стали предметом досконалого дослідження західними вченими в 70–80-х роках. Ще кілька примірників газети у супроводі кількох пудів харчів, 30 травня 1919 р., було відправлено П. Кропоткіну³³⁵ в м. Дмитрів (Московська губ.), де доживав віку теоретик.

3 жовтня 1919 р. редакція «Пути к свободе» осіла в Олександрівську, де були випущені номери з 4-го по 21-й. № 22–50 були видрукувані в листопаді-грудні 1919 р. в Катеринославі. Військові умови, як бачимо, не дозволяли газеті виходити кожного

³³⁵ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. Київ, 1994. С. 96–97.

«Гуляйпольский Набат». № 7.
9 березня 1919 р.

«Елисаветградский
Набат». № 6.
6 квітня 1919 р.

дня. Останні кілька номерів газети вийшли в Гуляй-Полі в листопаді 1920 р.³³⁶ П. Аршинов був редактором «Путь к свободе» протягом усього часу її існування.

Через місяць після початку виходу «Путь к свободе» махновці залучають під свій контроль центральну газету КАУ «Набат», з однойменною назвою, що до цього часу друкувалася в Харкові. Газету «Набат» можна вважати махновською лише в моменти злуки анархо-махновців з «набатівцями», а саме в червні-грудні 1919 р., квітні-серпні 1920 р. та жовтні-листопаді 1920 року. Саме в цей час газета друкувала махновські матеріали і пропагувала на своїх сторінках положення махновської ідеології. Газета знову-таки мала подвійну політичну приналежність. Маючи в себе за спиною РПАУ/м/ і її фінанси, вона була начебто самостійною. Залучення «Набату» до загалу махновської преси мало свій плюс, насамперед у тому, що газета розходилася по всій Україні через анархістські канали, а статті з «Набату» передруковувалися іншими органами конфедерації – «набатами» одеськими, елисаветградськими тощо.

До свого 21 номера «Харьковский набат», як і інші конфедеративні газети, взагалі замовчували існування Н. Махно, вважаючи неможливим пов'язувати себе з повстанцями. Але в травні 1919 р. у «набатівців» практично не залишилось іншого виходу з ситуації, як піти на уклін до Батька Махна. У квітні 1919 р. більшовиками, без якого-небудь пояснення, були закриті газети конфедерації в Харкові та Катеринославі, які до цього виходили цілком легально. Читання анархістами лекцій теж було заборонено. Втративши можливість легальної діяльності, анархісти переборюючи власну недовіру і практично відмовляючись від ролі гегемона, потягнулись в Гуляй-Поле. В останніх числах травня 1919 р. махновці отримали звістку, що весь секретаріат конфедерації виїздить до Гуляй-Поля. 30 червня 1919 р. «Набат» волав: «Товариші! Робітники! Селяни і червоноармійці! Видання газети «Набат» проходить в неабияк важких умовах. Нема паперу. Нема коштів. Нема транспорту. Все це більшовики захопили собі. Нас і нашу газету переслідують... Анархічне слово переслідується вогнем і мечем».

У розповсюдженні «Набату» на території УСРР були великі труднощі. Продавали та роздавали газети, як правило, члени молодіжних організацій конфедерації, що були

³³⁶ Тепер І. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля. Харьков, 1924. С. 111.

«Анархист-повстанець»
(Полтава) № 1.
27 грудня 1919 р.

«Шлях до волі»
(Катеринослав). № 1.
26 листопада 1919 р.

організовані в українських містах. «Якщо б не ця молодь, газета навряд чи вийшла б із стін типографії, – писав в 1919 р. анархіст П. Руденко, – з п'яти, шестипудовими лантухами [вони] прокрадалися у вагони, на дахи, буфери, піддавались арештам і шмаганню шомполами. Дивлячись на цю роботу старі анархісти, змучені переслідуваннями, що вже стали апатичними і байдужими до всього, оживали знову»³³⁷.

Загалом у 1919–1920 рр. вийшло понад 30 номерів «Набату», надрукованих на сірому папері низької якості. Планувалося, що газета буде виходити двічі на тиждень на чотирьох сторінках, проте вихід відбувався вкрай нерегулярно. У другій половині 1919 р. «Набат», як нелегальне видання, друкувався не тільки в стані РПАУ/м/, але й в денікінському тилу: в Полтаві, Миргороді, Єлизаветграді, Кременчуці, Одесі, Києві, Волчанську, Харкові, Севастополі та Сімферополі, де випуском газет займалися невеличкі підпільні групи по 3–5 анархістів у кожній³³⁸.

Восени-взимку 1919 р. махновцями створюється ціла мережа друкованих органів. Одним із найсуттєвіших її елементів стало створення махновської україномовної преси у вигляді газет «Шлях до Волі» (Катеринослав) та «Анархист-Повстанець» (Полтава).

«Шлях до волі» задумувався як друкований орган партії «боротьбистів» (УКП) серед махновців. В останній декаді листопада 1919 р. в Катеринославі пройшли переговори між представниками УКП та РПАУ/м/ з приводу укладення військово-політичної угоди про співробітництво. Випуск серед махновців газети «боротьбистів» обговорювався як окремий пункт на переговорах, причому «боротьбисти» обіцяли, що газета буде мати безпартійний характер. Голова культпросвіту ВРР РПАУ/м/ В. Волін запевнив «боротьбистів», що папір і друкарня будуть надані їм негайно, але питання про фінансування газети треба буде вирішувати окремим порядком з військовим командуванням. Питання про випуск газети було перенесене на окремі переговори

³³⁷ Руденко П. На Украине. *Вольный труд*. 1919. № 10. С. 40.

³³⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 350.

«Повстанец»
(Мелітополь). № 1.
8 листопада 1919 р.

між культпросвітою та представниками УКП. У результаті цих переговорів редакція газети отримала фінанси в обмін на своє бажання бути представниками УКП. «Шлях до волі» оголосив себе Органом революційних повстанців (махновців), а його видавцем було оголошено культурно-просвітницький відділ ВРР РПАУ/м/. Власне, для потреб укапістів, що вливалися в махновську армію, було дозволено випуск в Катеринославі їх всеукраїнської газети «Боротьба».

Отже, № 1 «Шляху до волі» вийшов 26 листопада 1919 р. у Катеринославі, і це була перша махновська україномовна газета. При цьому обмовимося, що саме газета, а не періодичне видання. Навесні 1919 р. в Гуляй-Полі вже була спроба завести україномовний часопис у твердій обкладинці під назвою «Гуляй-Польський просвітянин». Видання з'явилося під патронатом «подруги» Н. Махна – Г. Кузьменко, активного члена місцевої «Просвіти». Тираж цього часопису був вкрай невеликий, оскільки сторінки друкувалися під копірку на друкарській машинці і помітного впливу на культуру навколишнього суспільства дане видання не справляло³³⁹. Із загостренням стосунків з більшовиками Н. Махно відправив Г. Кузьменко до батьків і випуск «просвітянина» вимушено припинився.

«Шлях до волі» довго рахувався істориками україномовним варіантом «Пути к свободе», що не відповідало дійсності. З одного боку, таке хибне уявлення виникло серед дослідників через певну ідентичність назв газет, а також через той факт, що передовиці й взагалі програмні статті «Путі» завжди передруковувалися і в «Шляхові», як наприклад стаття В. Воліна «На чисту [воду]»³⁴⁰, або звернення Батька Махна «До всього працюючого люду України»³⁴¹, хоча решта матеріалів і різнилася. Про те, що «Шлях» – це просто україномовний варіант «Путі» повідомляв П. Аршинов, але, як виявилось, він просто видавав бажане за дійсне. Росіянин П. Аршинов насторожено ставився до будь-яких проявів національного життя в махновському суспільстві. З другого боку, у дослідників просто не було можливості порівняти ці видання, бо їх вцілілі примірники зберігалися, як правило, у закритих спецсховищах.

«Шлях до волі» виходив до 19 грудня 1919 р., доки махновці утримували в своїх руках Катеринославі. Після його втрати газета не змогла відновитися через фактичний розрив стосунків махновців з боротьбистами в 1920 р. й переходом останніх на радянський бік.

³³⁹ Животко А.П. Історія української преси. Київ, 1999. С. 264.

³⁴⁰ *Шлях до волі*. 1919. 2 грудня (№ 6). С. 1.

³⁴¹ *Шлях до волі*. 1919. 7 грудня (№ 9). С. 2.

«Вольный Бердянск». № 4. 26 жовтня 1919 р.

Натомість, 27 грудня 1919 р., вийшов перший номер органу губернської Федерації анархістів-повстанців Полтавщини «Анархіст-повстанець», причому як в україномовному, так і в російськомовному варіантах. Редакція газети розташувалася в будинку № 7 на Новокременчуцькій вулиці. Газета намагалася стати рупором патріотичної національної пропаганди серед повстанців. За її визначенням, «анархо-махновський рух на Україні є рух самобутній, національний»³⁴². На жаль, газета майже відразу припинила своє існування, після зайняття Полтавщини частинами РСЧА.

Поява в кінці 1919 р. двох україномовних газет дала привід В. Голубничому в «Енциклопедії українознавства» говорити, що «спочатку махновська література друкувалася переважно російською, а наприкінці українською мовою»³⁴². З цією тезою можна посперечатися. У 1919 р. махновських російськомовних газет виходило ніяк не менше ніж україномовних, а в 1920 р. україномовні газети у махновському таборі взагалі зникають. Але не через якусь антиукраїнську мовну політику, а через відсутність у махновських руках україномовних коректорів, редакторів і найголовніше українських, типографських шрифтів.

Поряд зі створенням україномовної преси 1 листопада 1919 р. в Мелітополі починається випуск похідної, двосторінкової, щотижневої армійської газети «Повстанець». Редагувати «Повстанця» береться знову-таки П. Аршинов. Загалом вийшло близько 40 його номерів, надрукованих на «бостонці» – пересувному типографському станку. На «бостонці» в разі потреби могли випустити й іншу газету. Наприклад, саме таким чином друкувався № 3 «Путь к свободе».

Крім цього, відділом друку культпросвіту РПАУ/м/, на посаду голови якого було обрано П. Аршинова, докладалися зусилля для налагодження випуску місцевої преси. У жовтні-листопаді 1919 р. почали виходити газети: «Вольный Мелитополь», «Вольный Бердянск» (відомо 4 номери), «Вольное Гуляй-Поле», «Вольное Орехово» і «Вольный Никополь». При їх виданні гостро постала проблеми нестачі паперу та літературних сил. Траплялося, що ці газети писалися кількома членами редколегії під різними псевдонімами. Задовольняючи потреби махновської преси, в листопаді-грудні 1919 р. в Катеринославі було організовано інформаційну службу РЕТАГ (Революційне Телеграфне Агентство).

³⁴² Голубничий В. Махно та махнівщина. *Енциклопедія українознавства*. Т. 4. Париж, 1964. С. 1494.

Разом з організацією редколегій власних газет махновці проголосили на контрольованій ними території обмежену свободу слова. На її підтвердження в Гуляйпільській республіці також дозволявся вихід та розповсюдження періодики інших соціалістичних партій. Зокрема, весною 1919 р. – органу 2-ї Радянської армії, комуністичної «Красной звезды», газети лівих есерів «Знамя восстания» та меншовицького «Нашого голосу». В другій половині 1919 р. в Катеринославі виходили газета лівих есерів «Знамя восстания», правих – «Народовластие», більшовицька «Звезда» та «Екатеринославский Набат».

Єдиним обмеженням їх діяльності була необхідність цензури військових повідомлень. Військова цензура було досить жорсткою, особливо у суто махновських газетах. Навіть у матеріалах, в яких описувалися бойові дії тримісячної давнини, всі назви військових частин, географічних топонімів та прізвищ командирів або опускалися, або подавалися в малозрозумілих скороченнях. Своєрідним виявом військової цензури була і та обставина, що Н. Махно в якості командарма міг втручатися у роботу редколегій. Наприклад, він міг дати наказ щодо конфіскації номера³⁴³, або наказати тимчасово не публікувати войовничі статті чи гасла, які б в даний момент могли збентежити махновських політичних союзників³⁴⁴.

Своєрідним піком махновської газетної діяльності став період листопада-грудня 1919 р., коли махновці відновили в денікінському тилу свою республіку з центром у Катеринославі. У цей час редакції махновських газет повністю зайняли будинок № 97 на Катерининському проспекті, утворивши щось на зразок пізніших Будинків преси. На першому поверсі розташувався «Путь к свободе», газета найбільш авторитетна. Це було видно хоча б по тому, що її редакція мала в своєму розпорядженні три телефонних номери проти жодного у всіх інших³⁴⁵. Редакція «Шляху до волі» знаходилася на другому поверсі. На третьому поверсі розташувалася редакція «Боротьби».

Вивчивши зразки вцілілих екземплярів махновських газет, можливо реконструювати деякі моменти внутрішнього життя повстанської преси. Так, редактори особисто приймали авторів з 11 до 13 години щоденно, крім свят і вихідних. Намагаючись триматись норм політичної культури, «Путь к свободе» вибачався перед читачами за орфографічні помилки в своїх статтях³⁴⁶. Через високий рівень злочинності в місті кожна редакція вимушена була тримати в своєму штаті окремого сторожа.

Автори статей подавали свої матеріали, як правило, під псевдонімами: «Старий стратег», «Старий революціонер», «Старий Міхеїч»³⁴⁷, «Тутешній», «Селянка», «Синдикаліст» тощо. Газета «Набат» була менш вимогливою до якості псевдонімів

³⁴³ Тепер И. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля. Харьков, 1924. С. 96.

³⁴⁴ Там само. С. 112.

³⁴⁵ *Путь к свободе*. 1919. № 29. С. 1.

³⁴⁶ Там само. С. 4.

³⁴⁷ *Путь к свободе*. 1919. № 21. С. 2.

«Голос махновца». № 2. 16 листопада 1920 р.

поряд з ними вивішувалися попередження на кшталт: «Ми слідимо. Хто зірве – уб'єм!»
Одне з таких попереджень, в кращих традиціях лаконізму, можна було побачити в експозиції Запорізького краєзнавчого музею, коли там ще існував зал, присвячений махновському рухові.

Основні види газетних матеріалів, які друкувалися в махновській періодиці, становили обов'язкові розгорнуті гасла, військові повідомлення, публіцистичні статті,

своїх кореспондентів. «Коля», «Вася» і «Митя», якими були підписані матеріали серйозного змісту, іноді викликали подив серед людей, до рук яких потрапляла газета³⁴⁸.

При розповсюдженні газет махновці дотримувалися правила різної їх ціни, для різних категорій громадян. Повстанці мали привілею отримувати їх безкоштовно («дурно», як писав «Шлях до волі»). Катеринославці купували газети по 2 крб. 50 коп., організаціям відпускали по карбованцю, а жителі провінції, куди продавати газети їздили експедитори, аж по 3 крб. за штуку. Найдорожчою (5 крб.) газетою були полтавський «Анархіст-повстанець». Експедитори по розповсюдженню преси щоправда не вистачало, в кожній газеті містилося оголошення про їх найм на роботу. На останній сторінці газет обов'язково містилося прохання редакції до читачів не рвати її та не використовувати на господарчі потреби, а передавати з хати в хату, чи з рук у руки. Усі махновські газети приймали для друку й публікували на своїх сторінках оголошення приватного характеру.

Думки з приводу того, що в умовах паперового дефіциту їх газети будуть використовуватися не за призначенням або елементарно знищуватимуться ворогами, ніколи не посилали махновців. Невеликі тиражі лише поглиблювали неспокой. Вихід часто знаходили в тому, що газети просто приклеювали до стін чи парканів, густо намазавши клеєм, таким чином, щоб їх не можна було відірвати цілком чи по частинах. Особливо махновці любили обклеювати своїми агітаційними матеріалами вокзальні та станційні будівлі. Іноді

348 Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини (червень-грудень 1920). *Літопис революції*. 1931. № 4. С. 130.

програмні документи руху, оголошення, матеріали з питань української та російської культури, бойові спогади махновців, матеріали з недовгої історії революційного повстанства та передруки з інших махновських газет. Постійно друкувалися махновські поети-аматори: Іван Капельгородський, Антон Лелека, Хведір Омелько, «Дірка від бублика», «Махновець» і, нарешті, вряди-годи – сам Батько Махно. В. Волін, що теж постійно писав модерністські вірші, друкувати в періодиці дозволяв лише свої пропагандистські частівки, серйозні твори випускаючи у вигляді поетичних збірок. Іноді публікувалися революційні вірші інших поетів, наприклад Івана Франка³⁴⁹.

Загалом махновські газети за своїм якісним рівнем нічим не поступалися газетам своїх політичних супротивників, хоча й не перевершували їх. Основна маса газетних матеріалів була написана на досить задовільному рівні, хоча махновська публіцистика й успадкувала загальнотипову ультрареволюційну фразеологію, просяклу виявами безкомпромісності. Здається, махновець-пропагандист вже не міг просто вимовити: «поміщик», «куркуль», «білогвардієць», спромагаючи лише на «поміщик-душитель», «куркуль-мироїд», «білогвардійська сволота» тощо.

У 1920 р. при першій можливості махновці поновлюють газетні видання. Влітку 1920 р. знову починає виходити похідна армійська газета, під дещо зміненою назвою – «Вольный Повстанец». У цей час Н. Махно починає використовувати для друку свої газет та листівок типографії містечок, які займала його рейдувоча армія. Схоже, що «бостонка» не могла друкувати газети тиражами потрібних обсягів. Так, наприклад, зайнявши Зіньків (1–7 серпня 1920 р.) Н. Махно випустив там кілька номерів «Набату» підряд³⁵⁰.

Під час осінньої 1920 р. угоди махновців з більшовиками махновська преса переживає останній спалах активності. П. Аршинов почав реалізовувати план розповсюдження махновського друкованого слова на інші території України. Були організовані невеликі редакційні колегії, котрі роз'їхалися до Києва, Катеринослава, Єлисаветграда, Одеси, Полтави, Кременчука, Херсону, Миколаєва, Олександрівська, Маріуполя, Бердянська і Юзівки. Ще одна редколегія поїхала на кримський півострів³⁵¹, аби й там у Сімферополі спробувати налагодити махновську пропаганду.

У Харкові відновлюється видання «Набату» і з'являється нова двосторінкова газета «Голос махновця», що оголосила себе органом Харківської групи махновців. Фактично це був орган дипломатичної місії махновців у столиці УСРР. «Голос махновця» № 1 вийшов 1 листопада 1920 р.³⁵², № 2 – 15 листопада, № 3 – 21 листопада. В Харкові редакція газети розмістилася на Скобелевській площі в будинку колишніх судових установ на першому поверсі в кімнаті № 27. Оскільки основний редактор махновської преси залишився в Гуляй-Полі, виконуючим його обов'язки став М. Яковлев. Видавцем газети вважався армійський культпросвіт.

³⁴⁹ *Шлях до волі*. 1919. № 8. С. 2–3.

³⁵⁰ Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини (червень-грудень 1920). *Літопис революції*. 1931. № 4. С. 129.

³⁵¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 483.

³⁵² Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 35.

«Дело труда». № 82.
Жовтень-листопад
1934 р.

«Голос махновца» можна вважати просто-таки уособленням паперової кризи. Газета виходила сліпим шрифтом на обгортковому папері форматом 40 на 80 см. Третій її номер виявився останнім. Коротка історія «Голоса» виявилася надзвичайно трагічною. Вся його редакція була арештована і, в переважній своїй більшості, розстріляна чекістами 29 листопада 1920 року.

Занепад махновської преси і припинення виходу повстанських та конфедераційних газет в 1921 р. було пов'язано насамперед з великими людськими втратами в махновських редколегіях. Багато членів культпросвіту було заарештовано більшовиками в Сімферополі в кінці листопада 1920 р. під час зрадницького нападу червоноармійців на розташування союзних ним махновців³⁵³. З тих, хто вцілів, чимало було зарубано, або захоплено в полон будьонівською кавалерією в бою біля села Бучки Київської губернії на початку січня 1921 року. Сам П. Аршинов ледве вцілів у цьому бою і за наказом Н. Махна покинув розташування РПАУ/м/ для того, аби дописати і видати десь за кордоном історію махновського руху. Важка доля чекала і харківських анархістів, де були заарештовані не те що члени редколегії «Набату», а навіть ті люди, хто зупинявся і читав наклеєну на стіну газету. Залишки махновського культпросвіту в 1921 р. зосередилися виключно на листівках та відозвах, видавати які в умовах партизанської війни було набагато простіше.

Історія махновського друкованого слова має свій емігрантський епілог. У 1925 р. Н. Махно осідає в Парижі, де його вже давно чекав П. Аршинов. Старі товариші вирішили утворити махновський осередок в еміграції. Ними була створена Бібліотека махновців³⁵⁴, а також комісія по збору та публікації матеріалів з історії руху³⁵⁵. Було здійснено й спробу поновити газетне видання. Н. Махно з П. Аршиновим взяли в свої руки керівництво газетою «Дело труда», що називала себе «Органом робітників-безвладників». Намагаючись повернути собі місце в анархістському русі, Н. Махно та П. Аршинов з 1925 р. за допомогою газети вступили в дискусію з анархо-синдикалістами щодо характеру «перехідного періоду» після соціальної революції. Крім цього, махновці висунули проект створення політичної партії анархістів. Подібні ініціативи викликали конфронтацію в середовищі прихильників безвладдя. Ініціативи Н. Махно і П. Аршинова зазнали невдачі, а їх газета, через деякий час, перейшла під контроль анархо-синдикалістів³⁵⁶.

³⁵³ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 180.

³⁵⁴ Махно Н. Воспоминания: в 3 т. Кн. 1. Киев, 1991. С. 1.

³⁵⁵ Там само. Кн. 3. С. 5.

³⁵⁶ Шубин А.В. Проблема «переходного периода» в российской эмигрантской анархистской мысли 20-х – 30-х годов. *Анархия и власть*. Москва, 1992. С. 100.

НЕСТОР МАХНО ТА ЄВРЕЇ

*За ними йдуть розгул і жах,
Розбиті вікна і надії –
І кров побитих червоніє
В сумних Ізраїля дворах...*

В. Сосюра. «ГПУ»

Навіть радянські історики, які, виконуючи цілком чітке соціальне замовлення, усіляко очорнювали махновців, не змогли замовчати факт інтернаціоналізму махновської ідеології. Спочатку про це писав один із перших комуністичних істориків М. Равич-Черкаський³⁵⁷, потім – ренегат І. Тепер³⁵⁸, слідом – історик М. Кубанін³⁵⁹, щоправда, з обмовкою про 1921 рік. Врешті-решт, в 60-х рр. це положення підтвердив С. Семанов³⁶⁰. Дисонанс між цією тезою і пропонованій громадськості картиною бандитської махновської дійсності був досить помітний навіть пересічному читачеві. Більш партійно загартовані автори поправляли своїх колег, говорячи про махновський інтернаціоналізм як про ширму, за якою творилися всілякі антисемітські неподобства³⁶¹. Але відсутність достатньої аргументації промовляла не на їхню користь.

Єврейський елемент був присутнім ще в зародку махновського руху. Серед 14 арештованих у 1908 р. анархо-терористів «Союзу бідних хліборобів» знаходимо чотирьох: Шмерка Хшиву, Айзика Ольхова, Лейбу Гореліка та Наума Альтгаузена. Останній, в свої 17 років, довго й помилково вважався революціонерами провокатором, який видав керівників «СБХ» жандармам. Цікаво, що Н. Альтгаузен походив із досить заможного роду. Його рідний дядько вважався у Гуляй-Полі багатієм. Разом із тим в числі 12 справ, у яких зізналися анархісти, рахуються й збройні напади на євреїв, а саме: заводчика Марка Кернера, крамарів Ісака Брука, Берку Пшильцера та інших³⁶². У 1917 р. активним членами ГГАК були щонайменше троє євреїв: Хшива Горелік, Абрам Шнайдер та Лей Шнейдер. Останній був вибраний об'єднаною профспілкою села депутатом Губернської Ради Робітничих та Селянських депутатів з громадським обов'язком забезпечувати товарообмін «села» з «містом». З часом він був звинувачений у нехтуванні цією справою. Гуляйпільці, мало не силоміць, повернули його додому, де позбавили депутатських повноважень й відправили назад до станка³⁶³.

Населення навколишніх єврейських колоній брало активну участь у роботі махновських з'їздів рад, маючи на них, а також у районному Військово-Революційному комітеті своїх представників.

³⁵⁷ Равич-Черкаський М. Махно и махновщина. Екатеринбург, 1920. С. 7.

³⁵⁸ Тепер И. Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. Харьков, 1924. С. 56.

³⁵⁹ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 27.

³⁶⁰ Семанов С.И. Махновщина и ее крах. *Вопросы истории*. 1966. № 9. С. 39–40.

³⁶¹ Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков, 1921. С. 47; Ерте Д. Політична програма анархо-махновщини. *Летопись революции*. 1930. № 1. С. 41; Кучер О.О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. Харків, 1971. С. 23.

³⁶² РДВА. Ф. 102. Оп. 4. Спр. 4754. Арк. 10–11.

³⁶³ Махно Н. Воспоминания: в 3 т. Киев, 1991. Кн. 1. С. 194.

Брати Задови в компанії Ф. Щуся. Ліворуч з кухлем в руці – Данило Задов. Щуць і Льова тримають в руках літрові пляшки з-під пива, наповнені рідиною невідомої якості. Фото лютого 1919 р.

Посаду помічника районного ВРК займав Й. Коган (Яковлев), делегат однієї з єврейських колоній. Відомо, що він, в минулому робітник, ще до 1917 р. з «духовних мотивів» залишив фабрику й навернувся до праці хлібороба. У вересні 1919 р. в бою під Уманню Й. Коган пораненим потрапив у полон до білокозаків, які відразу ж зарубали його³⁶⁴.

Здається, лише збройні сили махновського руху в 1918–1919 рр. мали практику єврейських національних формувань. Спочатку в березні 1918 р. в рамках Полку самооборони Гуляй-Поля була сформована окрема єврейська рота³⁶⁵. Згодом, у травні 1919 р., комбриг В. Білаш згадував про існування в Туркенівському батальйоні єврейської роти в 150 чоловік³⁶⁶. П. Аршинов, напевно маючи на увазі один і той же підрозділ, говорить про існування єврейської батареї, що мала при собі напівроту прикриття під командуванням А. Шнейдера. У червні 1919 р., обороняючи Гуляй-Поле від наступу денікінців, вона була оточена і, витративши набої, знищена до останнього чоловіка³⁶⁷. У 1927 р. Н. Махно включив А. Шнейдера до списку 16 своїх соратників, пам'яті яких будуть присвячені його мемуари.

Більш відомою є участь у махновському русі прийшлих євреїв-анархістів, багато з яких займали важливі посади у структурі РПАУ/м/. Відчуваючи гостру необхідність у розумових силах, Н. Махно закликав анархістів будь-яких течій приєднатися до повстанців. Першими до Гуляй-Поля приїхали «розвідники» від міських федерацій, або так звані «ура-анархісти», особи з власним уявленням про соціальну революцію

³⁶⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 98.

³⁶⁵ Махно Н. Воспоминания: в 3 т. Київ, 1991. Кн. 1. С. 204–208.

³⁶⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 198.

³⁶⁷ Аршинов П. История махновского движения. Запорожье, 1995. С. 170.

і своє місце в ній. Євреями серед останніх були три досить помітні постаті, майбутні махновські контррозвідники: Макс Черняк та брати Задови: Лев і Данило.

Лев Задов, який працював у апараті контррозвідки, напевно, є найбільш відомим махновцем-євреєм. За радянських часів його ім'я згадувалося виключно як символ бандитизму та садизму. Нині стараннями його нащадків, а також жадібних до сенсацій літераторів, Л. Задов повністю реабілітується, постаючи перед читачами як жертва тоталітарної ідеології та сталінських репресій³⁶⁸. Подібна точка зору настільки ж не відповідає дійсності, як і перша. Всупереч заявам О. Толстого, виявилось, що Л. Задов ніколи не очолював армійської контррозвідки і взагалі не займав якихось значних посад, не був він і особистим ад'ютантом Н. Махна. Але перебуваючи на другорядних посадах, він залишався впливовою фігурою в повстанській ієрархії і постійним членом навколомахновської камарильї, оскільки був коханцем Федори Гаєнко, вчительки й кращої подруги махнової дружини – Г. Кузьменко. У 1921 р. він також став начальником особистої охорони Батька з особливими повноваженнями садити пораненого Н. Махно на коня. Крім цього, цілком можливо, що Л. Задов був подвійним агентом, ЧК та РПАУ/м/, що встиг в останній момент перебігти на бік сильнішого. Замість тюрми Лев з 1923 р. потрапив на роботу до карних органів НКВС, до речі, теж на пару з рідним братом. Тут він продовжує сумлінно займатися «улюбленою справою», аж поки сам, в 1938 р., не стає жертвою системи, як «англійський та румунський шпигун». Доля Л. Задова, «людини терору», цілком може вважатися лиховісним символом тих часів і того духовного спустошення, яке завжди приходиться слідом за ними.

Крім згаданих особистостей, євреї знаходилися серед анархістів КАУ «Набат». Деякі з них працювали в махновському культпросвіті ще з весни 1919 року. Як, наприклад, Венгеров, замішаний у справі розтрачених коштів, який зник без вісті. Конфедерація проповідувала «єдиний анархізм» – створення з різноманітних груп єдиного фронту для розгортання на Україні «третьої соціальної революції». Одним із головних завдань «Набату» було оволодіти повстанським рухом. Влітку 1919 р. Н. Махно схвально відгукнувся на пропозицію посланця секретаріату «Набату» Й. Готмана про запрошення «набатівців» для культурної роботи. Повстанське середовище прийняло до себе більш ніж 100 анархістів³⁶⁹, серед яких вистачало і євреїв. Перелік лише найбільш впливових із них буде досить довгим.

Арон Барон.
Фото 1911 р.

Фаня Барон,
дружина Арона.
Розстріляна ВЧК
29 вересня 1921 р.
Фото 1911 р.

³⁶⁸ Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. Петрозаводск, 1994; Вітковський В., Попик В. Зрадлива фортуна Льови Задова. *Україна*. 1991. № 14. С. 15–21.

³⁶⁹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 469.

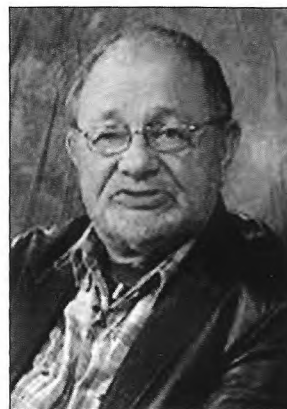

Всеволод Волін
(Ейхенбаум). Париж.
Початок 30-х рр. ХХ ст.

Ісаак Тепер (Гордєєв) – вже згадуваний нами працівник культпросвіту, редактор газети «Путь к свободе» в 1920 р., з 1921 р. перевербований агент ЧК серед махновців. Олена Келлер – секретар культпросвіту армії, робітниця, учасник професійного руху в США³⁷⁰. Один з організаторів конфедерації Йосип Готман (Емігрант) – вважався фінансовим генієм «Набату», майстром ринкових фінансових операцій, фальсифікатором кредитних білетів. Була задіяна в русі і його дружина – Лія Готман.

Серед анархістських публіцистів та літераторів виділявся Яків Суховольський (Алий). Будучи робітником, за участь у революції 1905–1907 рр. він потрапив на каторгу, де перебував до 1917 року. У 1917–1918 рр. став лідером елісаветградської групи анархо-синдикалістів. У грудні 1918 р. вважався одним з організаторів КАУ «Набат», в якій став незмінним членом її секретаріату. У січні-травні 1919 р. він виступив організатором анархо-синдикалістських груп у Харкові, Катеринославі та Києві. Будучи ідейним супротивником більшовицької диктатури, в червні 1919 р., через загрозу арешту, Я. Суховольський переходить на нелегальний стан. У серпні 1919 р. він приєднався до махновців у якості провідного працівника культпросвіту. З цієї посади Я. Алий виступав активним прихильником злиття РПАУ/м/ та «Набату» в єдину анархістську організацію. У вересні 1920 р. він зникає безвісти. Найбільш ймовірно, Я. Суховольський був таємно вбитий співробітниками ЧК.

На особливому становищі серед махновців знаходився й Всеволод Волін («Дядя Волін»), який у другій половині 1919 р. займав посади начальника махновського культпросвіту та заступника голови армійської ВРР³⁷¹. Це була досить освічена людина (три курси університету), яка знала кілька іноземних мов³⁷². В. Волін вважається видатним анархо-синдикалістом, здібним оратором, літератором та ідеологом від махновщини. Після поразки махновського руху В. Воліну врешті-решт вдалося емігрувати на Захід, де він відіграв помітну роль в анархістському русі 20–30-х років³⁷³. Похований, як і Н. Махно, в колумбарії на кладовищі Пер-Лашез.

Давид Маркиш.
Фото початку ХХІ ст.

Прибули «набатівці» і до махновського похідного театру. Тут працював режисером Лейба Лейхенстлейб, на прізвище «Лев Грозний». У листопаді 1920 р., після арешту чекістами більшої частини махновського культпросвіту, Лейба «проштрафився», загнавши на товчку, на метри, наче мануфактуру, махновську театральну гордість, завісу мелітопольського міського театру, що використовувався в похідних виставах. Дізнавшись про цей брутальний вчинок, Н. Махно так розгнівався, що «Лев Грозний» мусив втікати геть із махновського району³⁷⁴.

Наявність значної кількості євреїв в махновській ВРР та культпросвіті має певний вплив і на сучасну єврейську інтелігенцію. Прикладом цього може слугувати

³⁷⁰ Аршинов П. История махновского движения. Запорожье, 1995. С. 195.

³⁷¹ Чоп В.Н. Всеволод Волін – председатель махновского культпросвета. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье, 1999. Вып. 3. С. 53–63.

³⁷² Голованов В. Тачанки с юга. Запорожье, 1997. С. 429.

³⁷³ Volin (V. Eikhenbaum). The unknown revolution (Kronstadt 1921, Ukraine 1918-21). London, 1955. 756 p.

³⁷⁴ Чуднов М.Н. Под черным знаменем. Москва, 1930. С. 216.

роман ізраїльського письменника Д. Маркиша «Полюшко-поле», де з часткою ідеалізації Н. Махна зображено другом єврейства, а Л. Задова – мало не єврейським національним героєм³⁷⁵. Насправді ж відносини махновців з єврейством не були такими вже й безхмарними. Боротьба махновського командування з антисемітизмом стала постійним явищем повстанського життя з початку 1919 року. Не зважаючи на це, в західному світі, Н. Махно, традиційно, починаючи зі статті у «Нью-Йорк Трибьюн» від 13 лютого 1921 р., вважався одним з організаторів єврейських погромів в Україні³⁷⁶.

Перший спалах антисемітизму серед місцевого населення викликали, як не дивно, самі євреї. Навесні 1918 р. єврейська (Центральна) рота, полишена нести комендантську службу в Гуляй-Полі, вчинила військовий переворот. Її силами були заарештовані всі члени Гуляйпільського ревкому та кілька членів Ради робітничих та селянських депутатів. До Гуляй-Поля було запрошено німецькі та українські війська³⁷⁷. Вчинено це було під тиском місцевого осередку УПСР, який шантажував місцеву єврейську общину невідворотністю погрому, що влаштують по прибутті до Гуляй-Поля війська УНР. Особливо гнітюче враження на гуляйпільців справив вчинок колишнього депутата Л. Шнейдера. Виявляючи лояльність до нової влади, він, вскочивши в приміщення «бюро анархістів», рвав чорні прапори, книжки, розбивав і топтав портрети видатних анархістів, а на урочистій зустрічі німців виголосив українською мовою промову, в якій поклявся померти за Батьківщину³⁷⁸.

Німецько-українське командування висловило подяку євреям за допомогу, але було змушене швидко вивести частини армії УНР з Гуляй-Поля. Їх рядові бійці, відчуваючи нещирість вчинених єврейством дій, відразу почали розмови про погром і тому були замінені на словацький підрозділ. Після цього були проведені репресії проти активних революціонерів та членів їх сімей. Потрапив під них і молодий єврей-анархіст Х. Горелік, якого тяжко побили, а потім розстріляли³⁷⁹.

Коли Н. Махно в липні 1918 р. повернувся до Гуляй-Поля, воно аж пашіло люттю. Знаючи схильність Н. Махна до інтернаціоналізму, селяни стали вимагати у нього відповіді, що він думає тепер про жидів. Н. Махно хоч і вклав своє ставлення до заколотників в епітет «шовіністична українська та буржуазна єврейська сволота»³⁸⁰, все ж таки втримав себе в руках, а потім і своїх прибічників, переконавши їх, що негайна розправа із заколотниками не на часі. Спочатку треба вигнати гетьмана, а вже потім «не буде їм пощади». Розрахунок виявився точним. Пішовши на компроміс, махновці відклали помсту до кращих часів. Жага помсти потроху згасла у вирі боїв, особливо після того, як євреї Дібрівки добровільно надали махновцям значну фінансову допомогу. Але навесні 1919 р. Н. Махно зіткнувся з антисемітизмом як із явищем загальноукраїнського масштабу.

Одеську анархістку Ольгу (Ельку) Таратуту Н. Махно вважав своєю посестрою. Відвідала Гуляй-Поле в листопаді 1920 р. Фото 1908 р.

Ольга Таратута в 30-і рр. XX ст. Розстріляна НКВС за звинуваченням в антикомуністичній діяльності в 1938 р.

³⁷⁵ Маркиш Д. Полюшко-поле. *Дружба народів*. 1992. № 5. С. 4–24.

³⁷⁶ Detailed account of pogroms in Sousem Russia in 1919. *New York Tribune*. 1921. 13 february. P. 4.

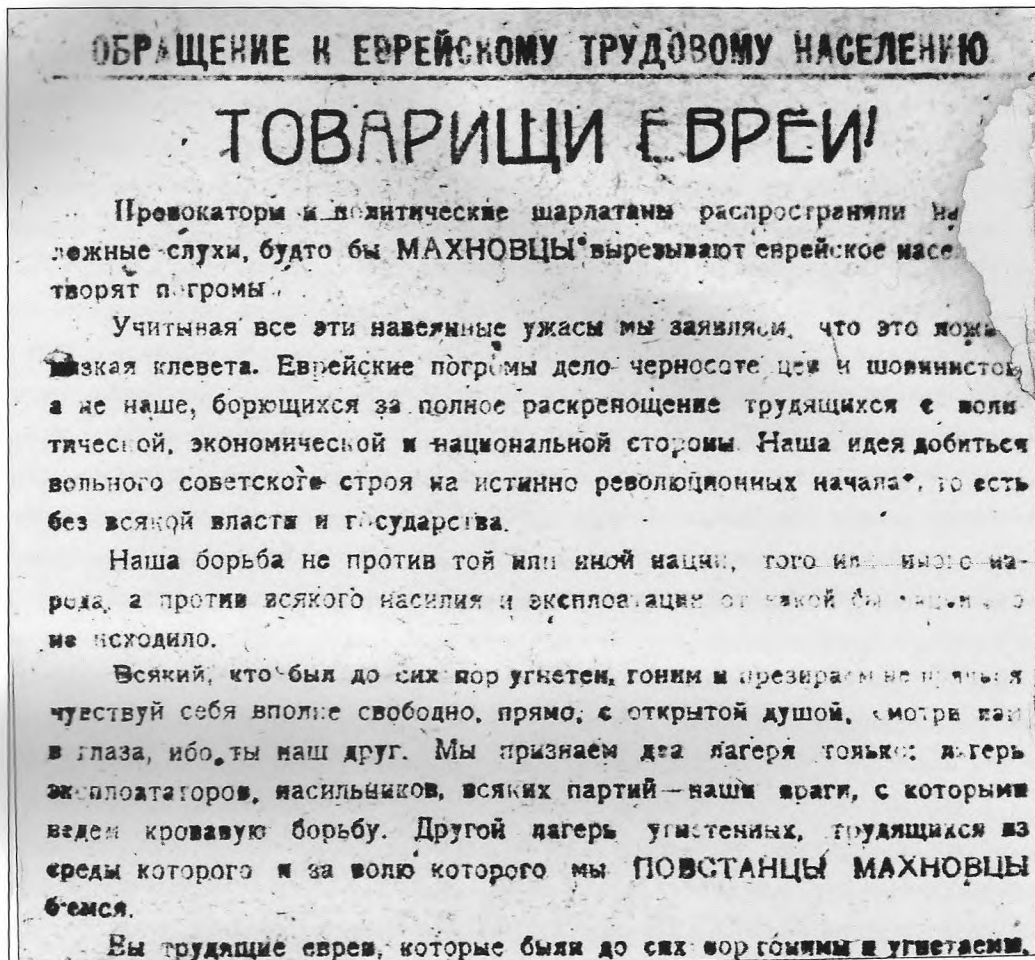
³⁷⁷ Махно Н. *Воспоминания*: в 3 т. Киев, 1991. Кн. 2. С. 16.

³⁷⁸ Там само. С. 155.

³⁷⁹ Махно Н. *Воспоминания*: в 3 т. Киев, Кн. 2. С. 17.

³⁸⁰ Там само. С. 17.

Звернення махновців до єврейського трудового населення. Весна 1919 р.

Марк Спектор – розвідник-чекіст серед махновців. Фото 1919 р.

У 1919 р. до звичного вже стереотипу єврея як ділка та експлуататора додався фатальний для нього фактор. В уяві народних низів євреї почали асоціюватися з комунізмом. Причиною цього була непропорційно висока їх частка в більшовицькому керівництві та ненависній ЧК. У багатьох місцевостях радянська влада називалася не інакше як «жидівською», а її символ, п'ятикутна зоря – «жидівською зіркою». Кількість погромів і жертв цих часів не піддається точному обрахунку навіть сьогодні. Тим більш різкий контраст цьому спостерігався у махновському районі. Не можна сказати, що завдяки рішучим заходам Н. Махно та Гуляйпільський союз анархістів перемогли антисемітизм, але вони не допустили його переходу в погромну стадію, що вже є чималим досягненням. Суворі заходи не дали антисемітизму перетворитися на характерну рису руху. До того ж, воєвничий антисемітизм не був властивий психології рядового повстанця і місцевій традиції. Пояснюється це цілою низкою причин.

Починаючи з кінця XIX ст. товарообмін між селом та містом в більшості українських губерній опинився великою мірою в руках євреїв-крамарів, які постійно експлуатували селянство завдяки «ножицям цін». Євреї займали провідну роль у торгівлі продуктами харчування в Україні. Селянин, везучи збіжжя в місто, міг продати його, в більшості випадків, лише єврею. Наприклад, у тому ж таки, найближчому до

Гуляй-Поля, Олександрівську. Коли ж до цієї монополії долучився єврей-комісар з його продрозкладкою, то у значної частини українського селянства склалось уявлення, що євреї і є головною причиною всіх бід, яку треба усунути передусім. Але подібного стереотипу не склалося в межах Катеринославщини і Таврії. По-перше, тому, що євреї-крамарі були тут все-таки в меншості. По-друге, завдяки існуванню тут землеробських єврейських колоній³⁸¹. Вигляд єврея, що намагався обробляти землю поряд із українцем-хліборобом, ніяк не сприяв появі антисемітських настроїв. Так, в 1905 р. олександрівський осередок «Союзу істинно русскіх людєй» спеціально розсилав по волостях гінців для організації погромів. Тоді на кількох сходах гуляйпільці категорично відмовили їм, пообіцявши зробити все можливе, аби не зганьбити себе подібними діями³⁸².

У лютому 1919 р. заради профілактики погромів Н. Махно запропонував єврейському населенню створити самооборону і видав колоніям належну кількість гвинтівок та набоїв. Починаючи з весни 1919 р. в наказах махновського командування неодноразово підкреслюється неприпустимість пограбування і знущання над мирним єврейським населенням. Вже той факт, що накази й заклики постійно товкли в голови махновців про необхідність зупинити окремі грабунки євреїв й погрожували розстрілом за подібні дії, доводить, що останні мали місце. Проте між випусканням пір'я з подушок, хуліганством окремих осіб і тогочасним поняттям «погрому» існує якісна відмінність. Дослідник погромів С. Гусев-Оренбургський нарахував у 1919 р. в Катеринославській губернії, що була головною базою махновців, лише три випадки погромів. І це проти 261 в Київській губернії і 62 – в Подільській³⁸³. Та й то не зрозуміло, настільки причетні до цього махновці, адже на теренах губернії оперували й інші політичні сили.

За всю історію махновщини зафіксовано лише кілька вчинених повстанцями погромів. Найбільш відомий стався 12 травня 1919 р. в колонії Гіркій. Погром вчинили бійці Успенівського загону. Повертаючись з фронту на відпочинок, успенівці знайшли на обочині шляху, неподалік колонії, чотири напіврозкладених трупи. За поясненнями колоністів це були тіла бандитів, убитих самоохороною й спеціально виставлених на дорозі для остраху інших злочинців. Подібні пояснення не задовольнили успенівців, бо вони впізнали декого з убитих, репутація яких не збігалася з єврейськими оповідками. Тому загін вирішив завернути до Гіркої й розібратися у проблемі. У результаті «розслідування» загинуло 33 місцевих жителя, 2 було тяжко поранено і згвалтовано дівчину 15 років³⁸⁴. У цей час у Маріуполі проходив махновський військовий з'їзд. Звістка про погром дійшла сюди 14 травня. Для розслідування справи на місце негайно виїхала комісія на чолі з І. Долженком. Розправа з успенівцями була немилосердною. Двадцять два погромника було заарештовано і розстріляно³⁸⁵.

Іда Метт.
Остання подружка
Нестора Махна.
Фото 1930 р.

³⁸¹ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 172.

³⁸² Махно Н. Гуляй-Поле в русской революции. Воспоминания: в 2 т. Кн. 3. Киев, 1991. С. 180.

³⁸³ Гусев-Оренбургский С. Еврейские погромы на Украине в 1919 г. Петроград, 1924. С. 14.

³⁸⁴ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 81.

³⁸⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 189.

Лея Фельдман
(конспіративне
прізвище «Принцеса»
).
В другій половині
1919 р. медсестра
на повстанському
бронепоезді «Пам'яті
Сидора Лютого».

Сам Н. Махно міг особисто покарати смертю за будь-які прояви антисемітизму. Так, 5 травня 1919 р. Батько побачив на ст. Великий Токмак плакат з написом: «Бий жидів, рятуй революцію, хай живе Батько Махно!». Виявилося, що плакат повісив комендант станції, досить заслужений повстанець. Він відразу ж з'явився до Н. Махна, який став вимагати пояснень. Вважаючи, що Н. Махно співчуває йому, комендант сказав, що повністю підтримує написане, за що і був негайно розстріляний³⁸⁶. Також Н. Махно в 20-і рр. повсякчас запевняв, що головною причиною вбивства отамана Н. Григор'єва були саме вчинені ним єврейські погроми³⁸⁷. Заради об'єктивності зазначимо, що ліквідація Н. Григор'єва певно була вчинена з більш практичних для махновців причин, аніж антисемітизм, але й фактор останнього, що вважався Н. Махно одним із найбільших проявів контрреволюційності, скидати з рахунків не варто.

Значна частина григор'євців влилась у махновські частини і відразу викликала новий спалах антисемітизму. Як писав потім П. Аршинов, командування було змушене поступово виганяти з армії майже всіх колишніх григор'євців, «на перевиховання яких

не було ні умов, ні часу»³⁸⁸.

Проте ефективно боротися з погромами Н. Махно міг лише на твердо контрольованій території. На повністю «безвладних» землях для погромників було певне роздолля. Фронт рухався, населені пункти переважно не переходили з рук в руки з боями, а заздалегідь залишалися військами. Супротивник вступав до них лише через деякий час. У ці проміжки і з'являлися в колоніях непрохані гості. Так, в колонію Межиріч, на початку лютого 1919 р., прибула озброєна банда й наказала, аби в найкоротший термін усі євреї з'явилися на схід й принесли 120000 крб. контрибуції. Інакше погрожували «знести всю колонію», а з мешканцями повестися по прикладу колонії Трудолюбівки. Доля останньої була у всіх на слуху. В січні 1919 р. її розгромив та спалив лівоесерівський загін отамана Мітли, що самовільно вийшов з підпорядкування Н. Махно. Населення колонії відразу кинулося врозтіч, рятуючи власне життя і кидаючи домівки напризволяще, чого від них і чекали бандити, які розграбували спорожніле поселення³⁸⁹. Хто були ці люди? Махновці? Білі? Особи з числа «нейтрального» населення сусіднього села? Сьогодні уточнити ці дані практично неможливо.

З кінця 1920 р. проблему стримування антисемітизму серед махновців заступають більш нагальні потреби. Воювати проти величезної РСЧА Н. Махно міг, лише розפורшивши військо на дрібні партизанські загони. Постійно рейдуючи, він

³⁸⁶ В.Н. Экспедиция Л.Б.Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. *Пролетарская революция*. 1925. № 6. С. 126.

³⁸⁷ Телицын В. Нестор Махно: историческая хроника. Москва, 1998. С. 433.

³⁸⁸ Аршинов П. История махновского движения. Запорожье, 1995. С. 126.

³⁸⁹ ДАЗО. Ф. 1166. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

намагався залучити під свої прапори місцевих повстанців. Вони легко приймали формальну зверхність Н. Махна, фактично залишаючись повновладними господарями у своїй місцевості. Пройшовши добру школу погромів, отамани Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини не збиралися різко змінювати своє ставлення до євреїв. Саме серед цих «формальних» махновців існували гасла на кшталт: «Бий жидів і комісарів!», співалися антисемітські частівки («Ой, яблучко наливається, Махно жида загнуздав та й катається»)³⁹⁰. Проте фактів значних неподобств, вчинених ними, знайти поки що не вдається. Напевно за останні роки всіх, кого бажалося, тут вже встигли погромити.

Навіть емігрувавши до Франції, Н. Махну не вдалося звільнитися від єврейської проблеми. До самої смерті довелось йому вести боротьбу проти намагань політичних ворогів виставити махновський рух як погромне явище³⁹¹. Зустрічаються подібні заяви і сьогодні.

Проблема відносин єврейського населення з махновцями наочно демонструє, настільки уважно й обережно слід підходити до оцінки історичних подій. Якщо нехтувати цим принципом, тоді ще не раз повториться ситуація з директором культурних зв'язків Антинаклепницької ліги Йозефом Ліхьєном. Виправдовуючи С. Петлюру, він на протиположні діям «головного отамана» вказував на злочини інших отаманів, на першому місці називаючи Нестора Махна, явно не підозрюючи, що цим самим чинить звичайний наклеп – дію, проти якої повинен боротися в силу своїх громадських зобов'язань³⁹².

³⁹⁰ Махно Н. Гуляй-Поле в русской революции. *Махно Н. Воспоминания*: в 2 т. Кн. 3. Киев, 1991. С. 8.

³⁹¹ Телицын В. Нестор Махно: историческая хроника. Москва, 1998. С. 439.

³⁹² Гунчак Т. С. Петлюра та євреї. Київ, 1992. С. 22.

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА МАХНОВСЬКОГО РУХУ

*Краще в анархізмі може бути
й повинно бути запозичено.*

В. Ленін (Ульянов)

Політична програма махновських повстанців, як і годиться, виконувала традиційні функції політичних програм, виступаючи елементом політичної репрезентації і з'єднуючої ланки між масами та політичною доктриною. Проте одночасно з цим махновська програма мала кілька особливостей, на які варто звернути увагу.

По-перше, махновський рух був не партією, а конгломератом кількох лівих угруповань і хоча анархо-махновці домінували у керівництві ним, діяльність союзників наклала помітний відбиток на форму і зміст програмних документів, надавши їм синтетичного характеру.

По-друге, історія появи політичної програми махновців різко відрізняється від подібного етапу в історії більшості політичних сил. Їх програмні документи були розроблені заздалегідь, до подій 1917–1923 років. Махновський рух не мав ні повноцінної передреволюційної історії, ні мирного часу на витворення власного програмного забезпечення. Вже поставши значною військово-політичною силою, він повинен був усвідомити себе і своє призначення в історії. Анархо-комуністична доктрина, якої дотримувалися лідери руху, виявилася не відповідною умовам дійсності, і важливим завданням руху стала потреба її реформування.

По-третє, на вироблення і насамперед на час появи повстанських програмних документів значний вплив справили фактори постійної тяжкої військової обстановки та нестачі інтелектуальних сил. Говорити про факт появи цілісної програми руху можна лише з жовтня 1919 р., коли було оприлюднено Декларацію РПАУ/м/, тобто більше ніж через два роки від початку махновської історії. Проте оцінку темпів розвитку повстанської політичної думки треба давати з урахуванням вищенаведених обставин. З огляду на ту кількість проблем, що їх треба було здолати, поява Декларації виявиться не запізною, а навіть навпаки.

Спочатку є сенс визначити, який вплив на створення ідеології руху чинив його лідер. Ідейний пошук, врешті-решт, привів його до власної системи поглядів, яку він називав анархо-комунізмом «бакунінсько-кропоткінського напрямку»³⁹³, що свідчить, однак, не про необізнаність Н. Махна щодо принципів розбіжностей теорій М. Бакуніна і П. Кропоткіна, а про здійснену спробу їх синтезу. При цьому вплив на нього найближчого оточення, а також «міських» анархістів, можна вважати мінімальним, за парою винятків. Лише в П. Аршинові Н. Махно знайшов собі однодумця, що дає підстави говорити про своєрідний ідеологічний дуумвірат. Проте вплив П. Аршинова на Н. Махна хоч і був помітним, але не вирішальним.

Іронія історії полягає в тому, що, отримавши владу, доктринерам часто доводиться робити протилежне від бажаного. Авторитет класиків анархізму в поєднанні з відчуттям малоосвіченості тиснув на Н. Махна важким тягарем протягом усього життя. Прояви показової приязні Н. Махна до «міських» анархістів, які приїздили до

³⁹³ Махно Н. Воспоминания. Кн. 2. Киев, 1991. С. 125.

Гуляй-Поля, палкі їх запрошення³⁹⁴ пояснюються надією Батька з їх допомогою заігнати селянство підтримати «чистий» анархо-комунізм. Коли ж цей задум зазнав невдачі, «міський» анархізм викликав у Н. Махна лише гнівне розчарування: «Тоді я не міг навіть припустити, що вони в більшості звичайні базіки!»³⁹⁵

Базовою ідеєю махновської програми стала продукована особисто Н. Махном ідея «вільного району», власне ідея махновської незалежності. Вперше Н. Махно проголошує її в липні 1918 р., після свого повернення з вимушеної подорожі по Росії. Ідея ця була наслідком спостережень Н. Махна за розвитком революційного процесу та особистих вражень від спілкування з такими політиками, як В. Ленін, О. Боровий та П. Кропоткін. Н. Махно дійшов висновку, що реальним продовженням революції буде, всупереч надіям, не перехоплення політичної ініціативи анархістами, а подальше посилення комуністичної держави, що, в свою чергу, відсувало прихід соціальної революції на невизначений час. Виходом із ситуації Н. Махну бачилась можливість збереження її тенденцій в межах значного територіально й незалежного від оточуючих його політичних утворень району, котрий і належало створити. Крім цього, ідея «вільного району» не суперечила вченню П. Кропоткіна про реальну федерацію держав колишньої Російської імперії та про дрібні держави як політичну форму, що передують анархічному устрою.

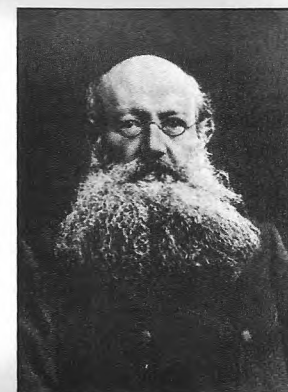
Такий погляд на революційний процес підводив до ще одного принципу політичної стратегії повстанців, починаючи з 1919 р., – ідеї «єдиного революційного фронту», союзу соціалістичних «радянських» партій. Крім військового посилення революційної території подібний альянс, на думку Н. Махна, мав полегшити боротьбу з підпорядкуванням Рад бюрократичному апарату, яку доцільніше вести зсередини «ЄРФ».

Але для цього співробітництво соціалістів повинно бути рівноправним. Використавши вже добре відому ідею створення коаліційних блоків, махновці ставили її у специфічне відношення до існуючої системи влади, коли захоплення останньої було принципово неможливим. Н. Махно фактично зробив соціальний винахід, який в умовах політичної конфронтації мав добрі потенційні перспективи. Зазначимо, що розробка моделей майбутнього постреволюційного суспільства на початок ХХ ст. стала для анархістів вже традиційною справою.

Розповсюджені в публіцистиці запевнення, що анархісти відкидали всі види влади, є наслідком як нерозвиненості термінології анархізму, так і його прямою вульгаризацією. Головною рисою махновського («українського анархізму») було його нове ставлення до влади. Селянський прагматизм підказував, що повна ліквідація влади неможлива. На цьому ґрунті виникла нова проблема. Як організувати контроль за владою, щоб вона не заважала анархічним перетворенням і поступово не переродилася на «державну»? На практиці махновці виступили за використання в запропонованій ними соціальній моделі органів суспільної влади. Суспільна влада з її інститутами і нормами визнавалась елементом суспільної самоорганізації, самоврядування та елементом самозахисту «вільного суспільства».

Михайло Бакунін –
теоретик
анархо-комунізму.
Фото 70-х рр. ХІХ ст.

Князь Петро Олексійович
Кропоткін.
Фото початку ХХ ст.

³⁹⁴ Goldman E. My disillusion with Russia. Garden City; N.Y., 1923. P. 104.

³⁹⁵ Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 149.

К ЧЕМУ СТРЕМЯТСЯ ПОВСТАНЦЫ—МАХНОВЦЫ. О ВЛАСТИ И СОВЕТСКОМ СТРОЕ.

Выпуск 1-й.

Выпуск 1-й.

Товарищи крестьяне, рабочие и работницы! Товарищи повстанцы, красноармейцы и мирные трудовые жители!

В течение уже трех с половиною лет, вы были свидетелями и участниками величайших событий, каких когда-либо знала история человечества.

Вы видели, как захваченное царство Капитала в России самозарвало, а в других странах (буржуазия) пришло к безумной всемирной войне, превратившей цветущую землю в сплошную пустыню, оршаемую только потоками крови и слез.

Вы видели Великую войну 20 века. Вы видели, как трагически масс России, Германии, Австро-Венгрии и других стран поддалась на рохителному бору против этого безумия и ужаса. Вы видели начало великой всемирной революции, которая еще не кончена, и которая кончится только тогда, когда царство Капитала, власти, насилия и неправды будет положен конец.

Вы видели, как Великая Революция, своими перлами изучили узарим, расчленила путь освобождения трудящихся всего мира от главных препятствий от царского самодержавия России и от императорского юлаха Германии: Вы видели первые успехи Великой Революции.

Вы видели, затем, как разные политические партии в России, каждая по своему пониманию революции, каждая стремилась прочно овладеть политической властью в государстве и уничтожить все другие партии, начали междусобой борбу между собой и вступили в эту борбу трудящиеся массы. Вы видели, борбу политических партий за государственную власть и временные успехи некоторых из этих партий. Вы видели дальше, как одна из этих партий, самая крайняя,—партия социал-демократов большевиков (или коммунистов), оповела все другие партии и овладела политической государственной властью. Вы видели, как эта партия, раздвигая врагов революции и своих противников, обещала при помощи новой власти, асти трудящихся к полной победе, к царству справедливого и разумного устройства, к царству свободы и равенства, и царству социализма. Вы видели попытку крайней левой социал-демократической партии коммунистов устроить, по пути к социализму, коммунистическое государство с социал-демократической властью.

Таким образом, товарищи, на наших глазах революция перепробовала всекия варианты и все власти, от крайней правой до крайней левой.

На Украине вы видели еще и власть иностранцев, и власть Цетлари. Скажите же сумради ли хоть одна партия, с меда ли хоть одна власть издарила великую хозяйственную власть и привнесла революцию и социализму юную? Вы сами скажите: нет ли сумради. Все партии и все власти оказались одинаково бессильны разрешить задачу хозяйственного строительства.

И так будет всегда—то тех пар, пока товарищи будут отдавать власть над собой политическим партиям или отдельным личам. Все беду и все зло в том, что одни люди стремятся жик находят необходимым в то свои руки политическую власть, а другие обитно и покорно отдают им эту власть над собой. Никакая Политическая Партия, никакая Индустриальная Ин-дустриальная власть не может создать, установить и укрепить правящую экономическую (хозяйственную) жизнь; никакая власть не может восстановить разрушенное произ-ство, создать общественную организацию труда, охватить к общественную собственность и д-воство. Социалистическая власть всегда окажется обсолютно несобойной повести революцию по верной дороге и привести трудящихся к царству истинного социализма. Вот та повременная, повременная правда, которая ныне доказана самой жизнью, самой революцией.

Вы сами видели, товарищи, что партия и власть большевиков-коммунистов, оказавшись безвластной в деле общественного хозяйственного строительства, лишь снова открыла широкую яробу врагам революции, и подотворила новую почву для реакции. Советская коммунистическая власть не показала путь, революция пошла в тупик и, обидившись в нем, повр-...

Почему же вы, товарищи, не хотите видеть, прежде всего говорим вам: Товарищи, все усилия, чтобы вынести революцию из тупика, двинуть ее снова вперед и вывести в яробную дорогу. Иначе все погибло.

Есть только одно средство к строительству социализма, социализма, социализма: единичная трудовая жизнь, социализм. Как это сделать? Товарищи! Бьд в 1917 г. Вы выдвинули очальные советы, фабричные комитеты и наконец сами, как большевики, к свободной жизни.

Политическая партия эти организации на ложные корни. Партия поднимала и коммунистов большевиков, своей борбей за власть, оповела ный путь, искания, испортила и, в конце концов, убила их в свободную экономическую работу этих организаций бессиль-

ной рабочей своей власти и своих государственных чиновников.

Теперь, в том районе, который ныне, повстанцами махновцами, освобожден от всякой политической власти, вы, свободные крестьяне и рабочие села и городов, должны сейчас же под нашей охраной, повстанцами ваши волевые организации и приступить к свободной деятельности по устройству вашей новой жизни.

В освобожденном от власти городе—крупнейшая рабочая организация (например, совет профессиональных союзов) должна немедленно взять на себя инициативу (почин в деле созыва большого совещания (конференции) для скорейшего обсуждения и решения ряда насущных вопросов.

В состав такой конференции войдут: 1) представители от всех без исключения рабочих организаций и предприятий (союзов, фабрик, заводов, мастерских, мельниц, разных заведений и пр.); 2) представители от железнодорожников, от трамвайных рабочих, от почты и телеграфа и т. д.; 3) представители от крестьян, возможно более широкого района; 4) представители от повстанческих частей.

Конференция должна разрешить в первую очередь следующие вопросы: 1) как организовать охрану города и обезопасить собственность населения? 2) как приступить к организации правильного распределения имеющихся в данное время, продуктов, общественной и частной собственности? 3) какие предметы и в каком количестве могут быть теперь же направлены в деревню? какие продукты и в каком количестве могут быть теперь направлены из деревни в город? какая обменная единица должна быть установлена? как организовать правильные сношения с деревней и выдвигать правильный обмен продуктов между рабочими и крестьянскими организациями? 4) производство каких именно предметов может быть в городе сейчас же обеспечено и продолжено? 5) что необходимо для налаживания других, остановившихся отраслей производства, и как достать необходимо? 6) организация разного рода городских работ? 7) финансовый вопрос, и т. д.

Решая все эти главные вопросы, конференция будет, конечно, тот час же организовывать все необходимое для осуществления своих решений: налаживать связи, посылать делных людей с поручениями, устанавливать необходимые технические учреждения и пр.

Совместная деятельность рабочих, крестьян, железнодорожников и повстанцев непременно даст всем им возможность столкнуться и приступить к новой плодотворной работе.

Все честные социалисты и другие лица, безразличных партий, могут 1) помочь рабочим и крестьянам в решении этих вопросов, поскольку рабочие и крестьяне будут в них помощи и советах нуждаться; 2) вести идейную, культурно-просветительную работу—издавать газеты, брошюры и пр. организуя лекции, беседы и т. п. Для всего этого, социалистам нет необходимости в захвате и организации политической власти, которая, как всегда, испортила бы все дело.

С течением времени, конференция превратится в деловой экономический Совет рабочих и крестьянских организаций. Совет будет естественным объединением низовых рабочих и крестьянских городских и сельских организаций, исполняющих, как Совет, волю общих собраний, съездов, совещаний, съездов и т. п.

Для всей этой работы и ее дальнейшего развития нет никакой необходимости в политической власти. Товарищи повстанцы должны твердо помнить, не задача—охранять и защищать существование деятельности всех этих рабочих и крестьянских организаций от всяких покушений и нападений со стороны буржуазии, контр-революции и какой бы то нибыло власти. Защита рабоче-крестьянского доль-единственного истинного задача волики повстанческих сил. Представители от повстанцев должны быть на всех заседаниях конференции или совета. Работа должна быть совместной и дружной. Повстанцы должны быть на страже против погромной агитации, против властей, хулиганства, грабежей и пр.

Если в городе начнется такая оргам, работа населения города естественно организуются свободным, и мало-помалу, само начнет помогать рабочим и крестьянским организациям налаживать жизнь в районе.

В дальнейшем, само собою вырастет задача объединения этого района с другими освобожденными районами городами и деревнями. Устанется правильная сношения, выдвигается товарищеская связь и т. д.

Вот так, в кратких чертах, представляют себе махновцы подлинный советский, рабоче-крестьянский строй без власти.

Организация хозяйственной, общественной и культурной жизни, без партий и без государственной политической власти, а лишь при помощи естественного объединения снизу рабоче-крестьянских организаций и советов,—таков, товарищи первый и главный пункт махновской программы.

Другие важные пункты нашей программы мы наложим в следующих выпусках.

Военно-Революционный Совет и Культурно-Просветительный Отдел. Повстанческий Армии Украины (Махновцев).

2-й выпуск. Август 1920 г.

Перша частина відозви «Чого добиваються повстанці-махновці». Серпень 1920 р.

В ідеалі новітня система влади уявлялася створюваною знизу шляхом добровільного делегування повноважень по вертикалі і вільних виборів представників, обмеженою в своїй компетенції, здатною виявляти і враховувати інтереси всіх індивідуумів, їх соціальних об'єднань і суспільства в цілому. Вважалося, що суспільна влада буде активно використувати референдуми й опитування, діяти шляхом переконання. Важливим компонентом даної концепції був зворотний зв'язок можновладця і підвладного, тимчасовість і взаємозаміна їх суспільних ролей. Важливо, що подібна владна структура не мала характеру силоміць впроваджуваної на місцях. Головним критерієм, що визначав, яка саме владна система постане у «вільному» районі, були рішення з'їздів місцевих рад. Багатопартійність цих з'їздів давала можливість альтернативного вибору. На II районному з'їзді Рад в лютому 1919 р. селянські делегати дали згоду на впровадження запропонованого махновцями «вільного радянського ладу», що найбільш відповідає їхнім вимогам.

Фактично анархісти-ідеологи стали заручниками доктрини зверхності народного волевиявлення, вони не могли контролювати його. Плекалися надії, що пропаганда ідей свободи й успіхи окремих економічних осередків анархізму утримають делегатів з'їздів у лоні їх вчення. У цьому відношенні характерна позиція В. Воліна: «Якщо сьогодні, після всього, що сталося, селяни пришлють на з'їзд контрреволюціонерів і монархістів, тоді... справа всього мого життя була суцільною помилкою. І мені нічого не залишиться, як вибити собі мозок з револьвера, який ви бачите на столі»³⁹⁶. Нагадаємо, що саме після цих слів на IV районному з'їзді рад і була схвалена Декларація РПАУ/м/.

Взагалі-то, перший нарис махновської політичної концепції з'явився ще в травні 1919 р., коли в Гуляй-Полі вийшла друком брошура Н. Махна і П. Аршинова «Чого добиваються повстанці-махновці?», текст якої був паралельно видрукований в газеті «Путь к свободе»³⁹⁷, а також окремим комплектом листівок для розклеювання. Це був своєрідний етап у написанні Декларації РПАУ/м/, положення якої розроблялися членами ВРР Гуляйпільського району з весни 1919 року. Влітку 1919 р. для остаточного перегляду і компонування проекту була створена спеціальна комісія з чотирьох чоловік³⁹⁸. Остаточну стилістичну обробку було доручено виконати В. Воліну. 20 жовтня 1919 р. на засіданні ВРР РПАУ/м/ запропонований проект Декларації було прийнято.

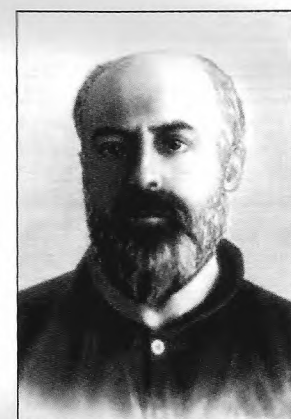
Теоретичні статті Н. Махна та П. Аршинова, видруковані в еміграції, дають можливість зрозуміти їх загальні погляди на революційний процес. Махновці усвідомлювали, що відразу після перемоги «безвладний лад» не постане, потрібний певний час для його побудови. Проте вже відразу після революції в суспільстві повинні з'явитися елементи анархії (наприклад, сільськогосподарські та механічні комуни), які, однак, не створюють із залишками старого устрою якихось симбіотичних структур, а, існуючи в середовищі старого устрою, поглинають його із середини, залучаючи прикладами свого економічного процвітання на свій бік маси населення.

Не зважаючи на те, що боротьба анархічного принципу із залишками старого ладу буде тривати невизначений час, стан перехідного періоду вже пропонувалось називати Анархією. Її остаточна побудова могла продовжуватися хоч до потопу, але це вже була Анархія, й ідеологічні вимоги досягались, хоча б на рівні підтасовки понять.

У своїх програмних гаслах махновці і більшовики формально стояли на тотожних позиціях, вимагаючи встановлення радянського ладу. Проте це поняття вони наповнювали різним змістом. Гасло «Вся влада Радам!» було сприйняте масами в 1917 р. як намір передати владу місцевим представницьким виборним органам, але виявилось, що «диктатура пролетаріату» дозволяє входити до складу Рад лише комуністам та їх посіпакам. Влада Рад обмежувалась виконанням

Петро Аршинов.
Фото 20-х рр.

Всеволод Волін.
Фото 1919 р.

Ніша з прахом
«Дяді Воліна» на
кладовищі Пер-Лашез.
Фото 2001 р.

³⁹⁶ Volin. The unknown revolution (Ukraine, 1918-21). London, 1955. P. 607.

³⁹⁷ *Путь к свободе*. 1919. 11-24 мая (№ 1-3).

³⁹⁸ *Голос махновца*. 1920. 21 ноября.

СЛОВО К КРЕСТЬЯНАМ И РАБОЧИМ УКРАИНЫ.

69

Братья крестьяне и рабочие! Слыхом три года Вы находились в борьбе с капитализмом, и благодаря Вашим усилиям, Вашей стойкости и асертгии Вы почти уже выдвинули эту борьбу. Враги революции инекогда под Вашим напором и Вы, чувствуя победу, бамались к торжеству. Вы видели, что была безпрерывная, часто неравная борьба с врагами революции даст возможность Нам осуществить тот свободный советский строй, к которому мы все стремились. Но, братья, Вы видите, где вместо Вас торжествует. Торжествует непрощенные восталины, коммунистические палачи, пришедшие сюда па готовое и по свободным путем, разнищевши Вашей кровью, кровь ваших сынов и братьев, составляющих революционное повстанчество. Они завладели богатствами страны. Не Вы, а они разоряются ими. А Вы, крестьяне и рабочие, являетесь для них именным оловом, без ко право они не могут имеваться рабоче-крестьянским правительством не могут быть всенародными убийцами и влачами, не могут произвольно по имя партийного господства тиранить народ. Имя народа дает им на все это право. И для этого только Вы, крестьяне и рабочие им нужны.

Во всех же остальных случаях Вы для них ничто и они с Вами совершенно не считаются. Они вас порабощают, воилируют, поведуют и управляют Вами. Они Вас уничают. И вы, будучи угнетенными, терпеливо переносите все те ужасы казней, насилия и промывла, которые творятся коммунистическими палачами и которые могут быть устранены только Вашей революционной справедливостью — только Вашим общим всенародным протестом — революционным бунтом. На это зовут Вас Ваши братья, такие же крестьяне и рабочие, как и Вы, умирающие под пулей красных убийц, которые силой оружия забирают скот, хлеб и другие предметы потребления и вывозят в Россию. Они, Ваши близкие братья, просясь со своими жнаниями, со всем тем светлым будущим к которому мы все стремимся, призывают Вас спасти революцию, свободу и независимость Поинте, братья, крестьяне и рабочие, что не чувствует теперь волю свободы и независимости в самих себе Вы и впредь будете неправомочны сами разрешать свою судьбу, не можете быть сами кузнецами своего счастья, не сможете сами быть хозяевами богатств Вашей страны, наследии вашего же труда.

Все это за Вас будут делать непрощенные хозяева — пришедшие коммунисты-большевики. А чтобы избавиться от этих непрощенных хозяев — восталины все крестьяне всех лучших сил должны отдать работе по сомыу тайных волостных вкраин. Крест. съездов на которых должны собраться и разрешить животрепещущие вопросы момента, выдвинуты без ответственности и диктатурой этих оандков. В интересах страны и интересах самих трудящихся Украины не допустить страну до полного ее опустошения этими непрощенными хозяевами — восталинами не должно быть место на Украине ни им, ни их инежитам красные убийцам, тиранам и влачам. Все крестьяне не терять ни одного дня должны организоваться чрез посредство своих тайных съездов. Организовать в каждом селе и деревушке тайные боевые единицы, выделить руководящую боевую орган. Раз навсегда отказать всякую помощь коммунистическим палачам и их подлым наймитам, отказать как в подводах, так и в зерне и куске хлеба. Рабочие в свое очередь как в городах так и в селениях должны воздержаться от вступления в коммунистическую партию, в реквизиционные продовольственные отряды и чрезвычайные; отказать от всякого участия в коммунистических учреждениях. Народ Украины должен на весь мир заявить словом и делом: прочь с дороги убийцы и палачи как белые, так и красные! мы идем ко всеобщему благу страны и правде и насилиям ваших не потерим.

Да зарастает международная Рабоче-крестьянская Советская Революция! Смерть всем белогвардейцам и комиссарам Смерть всем палачам! Да здравствует свободный советский строй

Штаб. Революционной повстанческой армии
Украины (Мажиско)

Махновське звернення «До селян та робітників України».

на місцях партійних директив і вирішення місцевих проблем на основі партійних вказівок. Фактично ради втрачали самостійність і ставали органами партійної диктатури.

Махновці ж стояли на засадах повної деполітизації радянського життя. Члени політичних партій були єдиною соціальною групою, представники якої не мали права входити до складу рад через побоювання їх перетворення на «ради партійних депутатів»³⁹⁹. Рада, в махновському розумінні, — повноважний і самодостатній представник місцевої влади, підзвітний виключно своїм виборцям, втручатись у діяльність якого у мирний час не мав права ніякий виконавчий орган. Єдиною вищою інстанцією, якій делегувалась місцевою радою частина її повноважень, була багатоступенева система з'їздів рад.

Н. Махно вважав політичні партії деструктивним елементом революції. Для нього вони були лише «купками шарлатанів», що прагнули виключно однієї мети — захоплення влади, не зупиняючись задля цього і перед злочинною політикою розколу та відвертого нищення трудового народу⁴⁰⁰. Аби певним чином нейтралізувати діяльність політичних партій, махновці вважали можливим створення особливої «безпартійної» системи. Махновська ідея «єдиного революційного фронту» пропонувала співіснування в рамках однієї системи влади різних лівих політичних течій, що мали будувати нове суспільство згідно зі своїми принципами і волею місцевого населення, вирішуючи питання загального значення шляхом діалогу, а не наказу. Сутність

³⁹⁹ Rossum van L.J. Proklamations of Makhno movements, 1920. Intrnationale Review of Social Histori. 1968. Vol. XIII. Part. 2. P. 253.

⁴⁰⁰ Махно Н. Воспоминания. Кн. 2. Киев, 1991. С. 144.

№ 52-53 ЦЕНА 10 ЦЕНТ.

ДЕЛО ТРУДА

ОРГАН
РУССКИХ АНАРХИСТОВ-КОММУНИСТОВ

СЕНТЯБРЬ « D'IELO TROUDA » Journal Mensuel 5-ый год
ОКТЯБРЬ Переписку по делам журнала, рукописи и пр. направлять по адресу: издатель
1929 г. Librairie G. Franssen (pour Dielo Trouda) 11, rue de Clugny, Paris 9e издания

АРЕСТ и ССЫЛКА Т-ща А. А. БОРОВОГО

Казалось, что те массовые аресты анархистов, которые ГПУ произвело в мае и июне этого года по инициативе СССР, имели уродливый жемуду большевиков и восталинских анархистов. Обширные, далеко нет. Вскоре после этих массовых арестов ГПУ арестовало Алексея Александровича Борового — ученого экономиста и выдающегося теоретика русского анархизма.

Товарищ А. Боровой стоит под анархическим знаменем около 30 лет. В годы парижки он был председателем Московского университета и благодаря своим лекциям имел огромное влияние на учащуюся молодежь. В первые дни мартовской революции 1917 г., когда анархические силы еще не оформились, он самостоятельно выступил с рядом блестящих научных лекций на политические и экономические темы. Его выдающиеся ораторские дарования и способности, огромные философские, экономические и историко-политические знания, его революционный напор делали из него великого политического трибуна, оратора человечества, которого с одобрением упоминали и широко рабочие и солдатские массы Москвы, и учащаяся молодежь, и люди науки — профессора московских университетов, преподаватели и т. д.

Октябрьский переворот, т. е. всенародный рабоче-крестьянский октябрь, встретил в Боровом своего мучителя и пламенного защитника и борца. Трудно было найти в Москве рабочего, который, прослушав лекцию Борового, не захватил бы новой силой, новой верой в победу, и предельно социальную революцию. Его слово звало людей удерживать и вознать революционного движения и только трудящихся на дальнейшее непрерывное духовное будущее. Когда это будущее на них — в первые дни октябрьской победы — было завоевано, Боровой был наиболее выдающимся, наиболее духовно-вещным его певцом и оратором. Затем, когда миг первых дней победы был окончен и замесен диктатурой партии, имеющей политическую деспотичность Борового сломался. Он уже не мог свободно выступать с политическими лекциями на любую тему. Лекции его нелегко стали более отвлеченными и более редкими. Но он остался самим собой, — анархистом, который открыто, с трибуны разнил слово неслуху иному и высказывал бесогласие с принятием диктатуры. В нем еще чувствовалось большое вернание революционной анархической идеи к его труду.

Революционные рабочие Москвы и учащаяся молодежь хорошо знали Борового, как революционного ученого и одного из выдающихся теоретиков анархизма. Естественно, что они таулились к нему, к его удивительному слову, к его возмущенным идеям. В первые годы диктатуры, когда самодержавие партии еще не было абсолютным, подобный контакт еще имел место. Летом 1921 г. студенты Свердловского университета коллективно настояли перед своим начальством на том, чтобы А. А. Боровой прочел в их университете несколько лекций по анархизму и защитил тезисы анархизма перед марксистскими учеными. Боровой охотно принял предложение. Кошарти с своей стороны назначила ему оппонента Вугарина, Луизарового и других марксистов. Предстояла многодневная грандиозная диспут — бой анархистских и большевистских идей пред лицом широкого университетского студенчества. В последнюю минуту кошарти сменялась, однако, и восприняла этот диспут. И этот факт лучшего всего другого показывает, что руководители кошарти прекресоно знали, какую огромную науку и политическую силу представляет собой Боровой.

В конце того же 1921 года — Боровой по своей

Повідомлення в газеті про арешт анархіста-професора О. Борового, про лекції якого влітку 1918 р. із захватом відгукувався Н. Махно. 1929 р.

запропонованого ладу полягала в тому, що, з одного боку, він забезпечував рівні шанси впливу на владу, а, з другого, проблематичну можливість її захоплення в масштабах країни з боку якихось політичних сил.

Влада, що базується на місцевому самоврядуванні і виростає з нього знизу вгору через з'їзди Рад, – головний принцип концепції Н. Махна. Відмежовуючись від більшовицької термінології, нову модель суспільного устрою назвали «Вільним радянським ладом», «при якому вся країна вкріється місцевими, цілком вільними і самостійними... самоврядуваннями трудящих»⁴⁰¹. Загальною метою руху проголошувалося повне визволення трудящих України шляхом створення федерацій незалежних Рад, з виконавчою владою.

Вся система махновського суспільства загалом отримувала назву «вільного співжиття»⁴⁰², або «трудової громади». Аби влада не консолідувалася знову в єдиний організм, не створила нову бюрократію і не виступила з претензіями на керування, пропонувалася її децентралізація (галузева й територіальна). Сільські та міські об'єднання трудящих мали створювати органи з чіткими завданнями. Ці органи не мали права привласнювати собі додаткових повноважень і об'єднуватися в єдину мережу виконавчої влади. Повнотою влади мали володіти лише з'їзди органів самоврядування: районні, обласні та національні. У рамках цієї системи потенційна бюрократія мусила розпоршитися по різних органах. Виконання державних законів повинно було замінити виконання законів громадянського суспільства. На з'їздах рад мали виникнути своєрідні конституції, які б затверджувалися делегатами.

Утопічні елементи махновської програми в своїй більшості були запозичені з творів теоретиків анархізму. Притаманна їм світобаченню віра у первісну добropорядність людини (запозичена ще з творів Жан-Жака Руссо), її схильність до взаємодопомоги, здатність сприймати аргументи розуму зіграла недобрий жарт з практиками вчення, які при переході від людини загальної до людини конкретної виявили ефект зникання цих якостей. Наявність цього різновиду утопізму помітна хоча б у заявах П. Аршинова про відсутність бюрократичних нахилів серед тих трударів, яких у майбутньому місцеві громади оберуть до своїх виконавчих органів. Цілковито незрозуміло, що належить робити, коли бюрократичні нахили таки виявляться і влада захоче отримати своє.

У теоретичних побудовах Н. Махна помітна відсутність дрібної регламентації майбутнього суспільства. Це теж відображення старого анархістського переконання: «якщо народ не випрацює сам з себе цього ідеалу, то ніхто не в змозі йому його дати»⁴⁰³. Місце поваленого старого ладу мав заступити модернізований до потреб сьогодення народний ідеал, що випрацюється «історією з глибини народного інстинкту, вихованого, розширеного і освяченого низкою... важких і гірких досвідів»⁴⁰⁴. Справа ж анархістів – сформулювати і розповсюдити його принципи у вигляді політичної програми. Н. Махно вважав, що ради на місцях самі мають визначити форми свого існування. Але базові принципи їх соціального буття визначені ним чітко.

Після перемоги лідери руху обіцяли залишити свої керівні пости: «Ми... розчинимось в мільйонних рядах повсталого народу і станемо... до вільного будівництва нового життя». Але умовою цього повинна була стати перемога в боротьбі за свою незалежність. Сам факт боротьби й неминучої війни анархістів з буржуазно-державниками вважався неминучим.

Вслід за абстрактним положенням Декларація викладала конкретну програму перетворень. Земельному питанню давалось досить реалістичне вирішення. Земельні закони інших режимів денонсувалися. Земля надходила в розпорядження селянських громад, які на місцях мали вирішити питання про конкретні форми землекористування. На відміну від земельного, вирішення робітничого питання було запозичене з анархо-

⁴⁰¹ Махно Н. Записки. *Анархический вестник* (Берлин). 1926. № 1. С. 28.

⁴⁰² Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы. Киев, 1991. С. 162.

⁴⁰³ Бакунин М.А. Сочинения: в 5 т. Т. 5. Москва, 1926. С. 215.

⁴⁰⁴ Там само. С. 216.

можливість вступу «вільного району» до їх спільноти на федеративних засадах, хоч, безумовно, і вважалися окремими державними організаціями.

У майбутньому проблему існування «вільного району» у ворожому оточенні могла вирішити Всесвітня соціальна революція. Тоді сусідами махновців мали стати інші «вільні райони», подібні до махновського. У цьому випадку своє існування махновська республіка вбачала в ранзі члена федерації соціалістичних республік, керованих коаліційними союзядами.

Якщо ж світова Соціальна революція затримувалася в часі, тоді «вільний район» РПАУ/м/ мусив якимось, де-юре, не ставати окремою державою. «Махновія» повинна була отримати статус федеративного члена соціалістичної України (УНР, УСРР), що де-факто володів би внутрішнім суверенітетом. IV пункт угоди махновців з урядом УСРР від 15 жовтня 1920 р. вимагав, «аби трудящим повстанського району була гарантована свобода в справі організації вільних органів економічного та політичного самоврядування, і їх договірної зв'язку з державними органами радянських республік», тобто ставив вимогу внутрішньої незалежності.

Віроломний напад Червоної Армії на махновський район наприкінці листопада 1920 р. різко змінив мету махновської політики. Ідея інтеграції махновців в Радянську Україну змінюється ідеєю повалення комуністичного режиму. Н. Махно одним із перших зрозумів наростаючу небезпеку комуністичного тоталітаризму, заради боротьби з яким він наважився на ще більш радикальний відступ від класичного анархізму.

У кінці березня 1921 р., в умовах підпілля, Н. Махно готує проект Другої Декларації РПАУ/м/, що був винесений на затвердження об'єднаного засідання РРПУ/м/ та Штабу армії. Повного тексту проекту 2-ї Декларації поки що не знайдено, а та обставина, що проект був відхилений, може означати й повну його втрату. Поки що дослідникам відомі лише уривчасті перекази його змісту, наведені в мемуарах.

Н. Махно дійшов висновку, що для перемоги над більшовиками в Україні має постати лад, що нічим би, крім назви, від державного не відрізнявся. Країною має керувати «Всеукраїнський ревком», який володіє урядовими функціями і є коаліцією антибільшовицьких соціалістичних партій. Встановлений ним на звільнених землях лад буде перехідним до соціалізму з обов'язковим запровадженням «диктатури праці» та «Вільних Рад». «Диктатура праці» означала недопустимість участі в органах влади представників колишніх експлуататорських класів. «Вільні ради» отримували статус органів влади і нову назву «Ради під керівництвом ініціативних анархічних груп і диктатури праці». Анархічні організації мали здійснювати керівництво масами через профспілки (синдикалізм). Власність на землю та засоби виробництва мала бути груповою й громадською. Однак більшістю РРПУ/м/ і штабу армії проект був відхилений і вщент розкритикований. Відбувся відрив ідеологічних поглядів лідера від переконань еліти, яка залишалася на старих позиціях. Це був тяжкий удар для Н. Махна, який після цих подій став виявляти очевидні ознаки депресії.

Військово-політичне фіаско 1921 р. помітно вплинуло на погляди Н. Махна в еміграції. «Його» анархізм теж зазнав невдачі, і в 20-і рр. стає помітним бажання Н. Махна повернутись до класичного анархо-комунізму, полишивши як ідеї колективної власності, так і «ринкового соціалізму».

Варто також згадати такий аспект ідеології та історії махновського руху, як протистояння Міста та Села. Махновщина значною мірою була останнім боєм української селянської цивілізації з індустріальною. Про наростання протиріч між ними ще на початку ХХ ст. попереджав відомий філософ, далекий нащадок Г. Сковороди, Володимир Соловйов: «Міський елемент не пов'язаний у нас органічно з життям землі, не бере в ній ніякої позитивної участі, він зайнятий виключно своїми приватними вигодами. Розростання наших міст породило лишень особливу буржуазну цивілізацію з її штучними потребами, більш складними, але зовсім не більш піднесеними, аніж в простого сільського народу. Промисловість служить не землі, а місту і ще була б не

біда, якби саме місто служило чому-небудь гарному. Але наші міста, замість того щоб бути головними вузлами соціального організму, скоріше схожі на шкідливих паразитів, що знесилюють народне тіло. Наша міська цивілізація все бере у землі й нічого не дає навзаєм»⁴⁰⁸.

Та немає пророка у вітчизні своїй. Через дванадцять років протиріччя почало вирішуватися збройним шляхом, коли низка революцій створила умови, при яких рішучість селянства могла позмагатися з залізною силою індустрії. Як зазначав історик-статист М. Кубанін, одним із головних принципів махновської політики була позиція повного невтручання міста у сільські справи. Махновці, в своїй більшості, оцінювали процес розвитку руху саме як «селянську революцію», що твориться селянами і задля селян. Власне кажучи, Н. Махно для того й знадобились анархо-синдикалісти з «Набату», аби зробити спробу зруйнувати цю односторонність та оволодіти містом і робітництвом з їх допомогою.

Дуже тонко відчув це протистояння український письменник Валер'ян Підмогильний, який назвав махновщину «великим походом села на місто». «Село вийшло з своїх мазанок та стріх, й наклало руку на цей незрозумілий механізм, звідки йшли всі накази, куди вивозились податки, де жили дідиці, звучала чужа мова і зникав вирощений у степах хліб. Село прийшло один раз могутнє як ніколи і місто стенулося від спекотного дихання степів, здавалося підвладних йому назавжди»⁴⁰⁹. Нагадаємо, що протягом 1919–1921 рр. махновці встигли побувати господарями на більш або менш тривалий термін майже у всіх великих містах Південної України.

Отже, відчуття необхідності існування чіткої політичної програми руху призвело до її випрацювання у важких фронтових умовах у вигляді кількох офіційних документів. Побожування щодо можливості відриву інтересів і потреб військової влади від соціальної дійсності викликали процес постійної кореляції програмних положень головним чином на місцевих з'їздах рад, за умови збереження єдиного ідеологічного табу – тези щодо побудови в майбутньому безвладного суспільства, що було досить помірною вимогою.

Махновська політична програма не змогла позбутися повністю елементів утопізму. Однак без певного періоду перевірки теоретичних положень на практиці уникнути цього не зміг, здається, жоден політичний проект. Часу ж, що його історія відвела для апробації махновської програми, було недостатньо, аби запровадити в життя її базові положення. Однак не можна сказати, що це взагалі було неможливо через якісь її структурні недоліки.

⁴⁰⁸ Соловьев В. Еврейство и христианский вопрос. Соч.: в 10 т. Т. 6. Санкт-Петербург, 1911–1914. С. 48.

⁴⁰⁹ Підмогильний В. Третя революція. Київ. 1989. № 10. С. 30.

ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА МАХНОВСЬКОГО РУХУ

*На кожного з нас гарнізон лікарів,
На кожного з нас батальйон стукачів,
На кожного з нас комбінат катів,
На кожного з нас два відра брехунів,
Бо – наша правда, наша віра,
Наша справа – Анархія!*

Егор Летов. «Анархія»

Декларуванням намірів суспільної перебудови і створенням власної владної системи «позитивна» програма повстанців не вичерпувалася. Наскільки ж повно за час свого існування їм вдалося реалізувати положення політичної програми і якою була реакція населення району щодо цього?

Земельне питання не дарма вважається головним двигуном усіх революційних рухів України. Після подій лютого 1917 р. воно особливо загострилося. Вже влітку 1917 р. Гуляйпільська Рада захопила земельні документи і провела облік землі, що підлягала конфіскації і перерозподілу⁴¹⁰. Подібні заходи були різучим контрастом селянським рухам минулого, учасники яких намагались будь-що знищити земельні документи. Рішення про конфіскацію землі було прийняте 25 вересня 1917 р. на 1-му волосному з'їзді Рад. Передбачалася ліквідація тих земельних угідь поміщиків і куркулів, які останні не в змозі були обробити власною працею.

Проте відразу провести аграрні перетворення селянам не вдалося. Спочатку став на заваді конфлікт із повітовою владою, збентеженою звістками про ці події, потім – збір урожаю. Аби не ламати виробничого процесу, було вирішено відкласти всі перетворення до весни, поки що, з липня 1917 р., обмежившись невіплатою орендної плати⁴¹¹. Намічені на експропріацію землі були віддані під нагляд створених на місцях земельних комітетів, які стежили за тим, аби поміщики не розпродали реманенту і тягла. Паралельно з цим у кожній сотні по селах були створені комісії з розподілу й доставки на місце реманенту та конфіскованої худоби. Як згадує учасник цих подій Н. Зуйченко, «заходи проходили з великим піднесенням». Весною 1918 р. аграрні перетворення тривали далі, треба було провести переділ земель до початку сівби. Конфіскація і перерозподіл проходили мирно, криваві ексцеси були винятком, адже принципи земельних заходів були визначені наперед, а збройна перевага була на боці революціонерів.

Оприлюднення махновської позиції щодо вирішення земельного питання було розпочате прийнятою 16 лютого 1919 р. резолюцією II районного з'їзду Рад. Положення її були остаточно конкретизовані в тексті Декларації РПАУ/м/. Махновці визнавали факт розрухи і відсталості сільського господарства України і пропонували власний план його відбудови. Для початку Декларація оголошувала недійсними постанови інших режимів у галузі землекористування, з наголосом на відміні більшовицького декрету про націоналізацію землі.

⁴¹⁰ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 40.

⁴¹¹ Там само. С. 144.

Протокол загального сільського сходу жителів с. Гуляй-Поле від 24 квітня 1920 р., виданий у вигляді пропагандистської листівки.

відрізнялася від російської общини. Ні загальної поруки, ні постійних зрівняльних земельних переділів у нас не існувало. Земля переходила в спадок, але продовжувала вважатися колективною власністю і не підлягала купівлі-продажу. В умовах розвитку капіталістичних відносин відбувся певний «громадівський ренесанс». Махновські, в майбутньому, землі стали районом підвищеного товарного виробництва зернових, чому сприяли близькість морських портів і розвиток залізниць. Надлишки хліба у відсотках від його виробництва становили за 1907–1910 рр. в Херсонській губернії – 64,9 %, в Таврійській – 58,8 %, Катеринославській – 47,2 %⁴¹².

Конкурувати в торгівлі хлібом з поміщицькими господарствами, викупати в них землю, купувати сільгоспмашини селяни могли, тільки відповідно зорганізувавшись. Селянство прагнуло знайти вихід із становища, застосовуючи старі, перевірені часом інститути, й досягло в цьому певних успіхів. Рівень життя місцевого селянства був одним із найвищих у імперії, незважаючи на незначний середній розмір наділу в 2,3 десятини⁴¹³.

Наявність по сусідству крупних поміщицьких наділів, а також не меншого землеволодіння іноземних колоністів, викликало постійну соціальну напругу. Вона ще більше посилилась, коли, в результаті столипінської реформи, з громади виокремились на хутори та відруби землевласники-куркулі. Організований селянами опір реформі допоміг зберегти за громадою тільки близько половини колишніх земель і породив стійке бажання своєрідного реваншу.

Земельне питання мало вирішуватися виборними селянами за допомогою консультантів-аграріїв, але без втручання державних чиновників. Звідки могли взятися державні чиновники у «вільному районі»? Дана обмовка – це підтвердження на користь того, що керівництво руху уявляло собі майбутнє району формально, як автономію в складі іншої соціалістичної держави. Домінуючим способом землекористування залишався громадський, який махновці вважали соціалістичним та найбільш економічно ефективним, агітуючи за його поглиблення і усупільнення тягла і реманенту.

У Катеринославській губернії на початок сторіччя об'єднаним громадами селянам належало 99,5 % надільних земель⁴¹². Традиція громадського землекористування тягнулася тут з часів перебування краю в складі Вольностей Війська Запорозького⁴¹³. Південноукраїнська громада за своїм виглядом різуче

⁴¹² Історія селянства УРСР. Т. 2. Київ, 1967. С. 493.

⁴¹³ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 1. Львів, 1990. С. 397.

⁴¹⁴ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 11.

⁴¹⁵ Залужный А. Украинское крестьянство и советская власть. Киев, 1920. С. 23.

Виробленням конкретних форм землекористування для окремих регіонів мали відати організації і з'їзди трудящих. У питанні щодо форми земельної власності за відправну точку брався принцип природної неможливості приватної власності на землю – «земля нічия». Нею можна лише користуватися, до того ж лише тим, хто її обробляє. Земля повинна перейти до їх рук безкоштовно, за «зрівняльно-трудовою» нормою. Тобто, спочатку землю мали роздавати «по їдоках», а її лишок – між тими, хто відчував сили обробити більший від наданої норми лан.

Наголошувалося, що отримуваний селянином наділ, як мінімум, мав забезпечити його сім'ю «споживчою нормою харчів». Тобто, вирощеного на цій землі врожаю мало вистачити для харчування його власників. У даному випадку виразно помітна наявність у махновців великого земельного фонду, призначеного до роздачі. Типова для Центральної України ситуація, коли поміщицької конфіскованої землі не вистачало для вдоволення навіть мінімальних потреб місцевих селян, навіть не береться махновцями до уваги.

II районний з'їзд одночасно з прийняттям резолюції висловився за поступове вирішення земельного питання. Негайному проведенню земельного перерозподілу заважала низка обставин. По-перше, землеміри нізащо б не встигли зробити новий розподіл до початку польових робіт. По-друге, на полях вже були посіяні озими, які потрібно було зібрати, а вже потім ділити землю. Зрештою, частину району треба було ще відвоювати.

Делегати виступили за те, аби земельне питання було вирішено на загальноукраїнському селянському з'їздові, своє бачення земельної проблеми пропонуючи як проект для нього. За час до цього гіпотетичного з'їзду районний з'їзд виніс «побажання» місцевим Радам провести облік поміщицьких земель і розподілити їх між безземельними та малоземельними селянами, забезпечивши їх посівним матеріалом.

Спеціальна резолюція з'їзду в 12 пунктах визначала конкретні форми майбутнього землекористування⁴¹⁶. У районі мали бути створені волосні та повітові земельні комітети (ПЗК). Вони встановлюють «трудоу норму» наділу на їдока (різну між чоловіками та жінками) і наділяли селянина землею терміном на один урожай. ПЗК також мав відати розподілом реманенту і тягла з господарств, що підлягали конфіскації. Волосні комітети відігравали допоміжну роль і призначалися лише для вирішення місцевих конфліктів. Якщо волость володіла більшою кількістю землі «по їдоках», аніж визначено по повіту, то цей земельний надлишок забирався у спеціальний фонд ПЗК на користь малоземельних. Та ж сама ситуація мала місце і з особистими наділами. Якщо селянин не мав сили обробити свою «трудоу норму» повністю, вона все одно залишалася у його розпорядженні. Якщо селянин орендував землю в сусідній волості і загальна площа наділу не перевищувала «норми», то орендована земля залишалася у його власності.

Поміщицькі економії були оголошені «надбанням всього трудового народу» і перейменовувалися в «культурні землеробські господарства». Їх подальша доля не конкретизувалася, але анархісти явно збиралися організовувати в них комуни або осередки спільного обробітку землі. Випадок з долею поміщицьких садіб може слугувати загальною ілюстрацією щодо виконуваності рішень з'їзду на місцях. Як приклад, візьмемо долю двох поміщицьких економій у с. Покровському. Принаймні з грудня 1918 р. по кінець березня 1919 р. вони стояли під наглядом місцевих Рад, аж поки в їх приміщеннях не організувалася комуна. Комунари знайшли приміщення цілими, але сільськгоспмашини були попсовані, а коні та корови знаходились у виснаженому стані⁴¹⁷. Проте і перші, і другі не були викрадені і знаходились на місці, так що стан справ можна було вважати задовільним.

Махновська земельна програма була реалізована лише частково. Треба зважати, що в її загальному змісті можна виділити програми-мінімум та максимум. На весну 1919 р. було заплановано провести розподіл

⁴¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 78.

⁴¹⁷ *Путь к свободе*. 1919. 24 мая. С. 1.

поміщицьких, удільних і монастирських земель. У багатьох місцевостях ці заходи мали місце. Восени ж, після збирання врожаю, мав статися повний перерозподіл усіх наявних угідь. Проте осені 1919–1920 рр. були надто несприятливі у політичному відношенні для подібних заходів, які ніде в районі не набули масового характеру.

Різноманітність соціальних сил, яка помічалася у русі, породжувала широкий вибір підходів до впроваджуваних перетворень і викликала ситуацію їх помірною, але загального схвалення. Головною причиною подібної реакції була наявність значного фонду конфіскованих земель. Куркулі, проти яких махновці не провадили дискримінаційної політики, після конфіскації частини їх земель були поставлені фактично у рівні умови з усіма і в більшості випадків вважали за краще не спокушати долю в антимахновських акціях.

Відсутність земельного голоду в районі давала можливість відносно безболісно погоджувати різні інтереси: бажачі могли залишатися на хуторах, продовжувати працювати в громаді або вступати в сільгоспкомуні. Гуляйпільський Союз Анархістів знайшов чимало їх прихильників серед колишніх батраків і промислових робітників, що масово повертались додому з кінця 1917 р., після зупинки своїх підприємств.

Загалом до літа 1919 р. конфісковані землі були розподілені між місцевим населенням. Результати цього розподілу збереглися в сільських громадах до 1921 р. і були офіційно затверджені Декларацією РПАУ/м/. Проте на практиці явно визначилась тенденція, коли отримані від махновців наділи селяни прагнули перетворити на особисту власність, що пов'язувалося з поступовим занепадом громади в революційні роки. Головне завдання, що поновило історичну ефективність громади на Півдні України, – її товарна конкуренція з іншими формами землеволодіння, які були тепер повністю переможені. В умовах війни зникла потреба і у створенні великих зернових партій на продаж, навпаки, в цей час стало зручніше продати чи обміняти хліб невеликими партіями.

Однак конфліктів на цьому ґрунті між селянами та махновцями теж не спостерігалось, знову ж таки через обставини воєнного часу, коли звичні купівля-продаж земель втрачала свій сенс і більшість господарів вичікувала.

Організовані махновцями, буцімто на кропоткінському принципі взаємодопомоги, анархічні комуні повинні були виконувати роль своєрідних анклавів майбутнього суспільства, і гадалось, колись мали перемогти громаду економічно, довівши свою кращу господарську ефективність. Селяни загалом сприйняли створення комун спокійно. Виступи їх ворогів не дістали на сходах належної підтримки. Вступ маси безземельного населення в громаду мав породити багато проблем, головним чином через сумніви щодо налагодження ними самостійних господарств. Тепер же вони відходили в окрему «комуно», що своїм устроєм являла поглиблену общину, плекаючи надії на поліпшення завдяки цьому свого матеріального становища. Комуни організовувалися в приміщеннях поміщицьких маєтків, і їх члени переселялись у просторі кімнати з дерев'яними підлогами та електроосвітленням, речами, небаченими в тодішньому селянському побуті.

Як уже згадувалося, в 1917 р. неподалік Гуляй-Поля було організовано три сільськогосподарські комуни, які, щоб відрізнятись одна від одної, отримали порядкові номери (№ 1 – у 7 верстах від Гуляй-Поля, № 2 та № 3 – в 20 верстах)⁴¹⁸. Крім сільськогосподарських, було організовано промислову комуно (№ 4), створену на базі однієї з гуляйпільських механічних майстерень, де також запроваджувалася анархічна організація праці. Першою організувалась комуно № 1 в маєтку поміщика Классена. Пропагуючи дією, Н. Махно вступив до неї особисто⁴¹⁹ і привів за собою чимало майбутніх польових командирів: С. Каретника, Ф. Скомського, О. Марченка, О. Калашникова.

⁴¹⁸ Аршинов П. История махновского движения. Берлин, 1923. С. 83.

⁴¹⁹ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 174.

Низка авторів, зокрема З. Дубровський, описуючи внутрішнє життя комун, спираються на спогади І. Трошкіна про комуну № 1: «В цій комуні ніхто не працював, зате всі пиячили, грабували і бешкетували»⁴²⁰. Подібна заява, однак, мало ймовірна як через свою виразну тенденційність, так і через той факт, що комунa № 1 була своєрідною вітриною махновських досягнень. Тут жив особисто Н. Махно з дружиною, сюди привозились більшовицькі гості для їх запевнення у революційності «махновщини», тут осіли для роботи анархісти Іваново-Вознесенської організації тощо.

З весни 1919 р. всі комуни поновили свою роботу. Крім цього, 20 березня 1919 р. в с. Покровському (Дніпропетровська обл.) була організована 1-ша Вільна комунa імені Рози Люксембург. П. Аршинов та Н. Махно пишуть, що були й інші комуни, організовані без участі ГГак, і тому, здається, вони не відповідали вимогам анархізму.

Організатор Покровської комуни Кир'яков, місцевий тесля і лівий есер, невдовзі видрукував рекламну статтю⁴²¹, завдяки якій стали відомі певні подробиці її внутрішнього життя. Комунари наділялись такою кількістю землі, яку вони були в змозі обробити («по трудовій нормі»). Норми внутрішнього розпорядку узгоджувалися на загальних зборах комуни. Загальною вимогою комунарів була відсутність в управлінні початків бюрократії. Всі комунари повинні були «рівно» працювати. Керівництво мали здійснювати 1–2 виборних, у вільний від праці час. Ледарі виганялись з комуни за рішенням загальних зборів. Кількість комунарів з березня по травень 1919 р. зросла до 285 чоловік, враховуючи дітей. Комунари зайняли дві поміщицькі економії та засіяли 125 десятин яровими культурами. Незважаючи на спільність майна, комунари мали окремі квартири, де могли усамітнитися. Домашнє господарство можна було вести окремо.

Організацію махновських комун супроводжувала критика на адресу комун, що організовувалися більшовиками. Наголошувалося на їх показовому характері, доводився факт їх економічної неспроможності: «даремно переводять землю і зерно», існуючи на повному забезпеченні держави, яка для їх утримання визискує з селян, в яких вони б мали повчитись господарюванню. Махновські ж комуни організовуються «на обшинному началі», що є перевіреною часом селянською потребою. Комунари відмовили більшовикам на пропозицію підпорядкування, що, як виявилось, мало для комуни фатальні наслідки. 9–10 червня 1919 р. Покровська комунa була розгромлена червоними військами. Керівництво комуни було оголошено поза законом. Через кілька днів по цьому наступаючі денікінські війська «зрівняли комуну з землею», а схопленого ними Кир'якова було розстріляно.

Посилаючись на досвід свого району, Н. Махно вважав, що головну роль в Українській революції відігравали селяни, а робітники переважно займали вичікувальну позицію⁴²². Взаємовідносини махновців з робітниками і шляхи вирішення ними робітничого питання найкраще розглядати на прикладі осені 1919 р.,

Німецька революціонерка
Роза Люксембург,
в честь якої була
названа махновська
Комунa № 4
в с. Покровському
Дніпропетровської
області.

⁴²⁰ Дубровський З. Махно и махновщина. Мелитополь, 1994. С. 4.

⁴²¹ *Путь к свободе*. 1919. 24 мая.

⁴²² Махно Н. Записки. Анархический вестник. Берлин. 1926. № 3. С. 16.

Нікополь. — Нікорол. № 14.
Ріва Дибирь. Лодочна пристань у купальні.

Нікопольська пристань. Після втрати Катеринослава керівні органи руху в кінці 1919 р. перебралися до Нікополя. Поштова листівка початку ХХ ст.

і повстанцями. Комуністи і меншовики з самого початку були налаштовані проти махновців непримиренно і, як виявили наступні події, нереалістично: «Махновці – не влада, а банда, з якою ні про що не варто і не слід говорити; вони скоро підуть, а після них невідомо, що буде»⁴²³.

Та після того, як Н. Махно виділив на потреби страхової лікарняної каси 1000000 крб., ставлення до нього стало різко змінюватися. Тепер махновці сприймалися як влада. Робітники звикли до того, що або підприємець, або держава виплачує їм платню і організовує виробництво: «Деякі заводські комітети намагалися

дізнатися в штабі та Військово-Революційній Раді, чи буде виплачена робітникам платня і коли».

У відповідь на аналогічний запит залізничників Н. Махно написав відоме звернення «з однією крапкою»: «З метою якнайскорішого відновлення нормального залізничного руху у звільненому нами районі, а також виходячи з принципу упорядкування вільного життя самими робітничими і селянськими організаціями і їх об'єднаннями, пропоную товаришам залізничникам і службовцям енергійно організуватися і налагодити самим рух, встановлюючи для винагороди за свою працю достатню плату з пасажирів та вантажів, окрім військових, організуючи свою касу на товариських і справедливих засадах і входячи в самі тісні відносини з робітничими організаціями, селянськими суспільствами і повстанськими частинами».

Отже, Н. Махно пропонував робітникам перейти на режим повного самоврядування і самоокупності. При цьому на них накладалась повинність з обслуговування РПАУ/м/, яка була головним споживачем транспортних послуг. У подібному становищі опинилися

і машинобудівники, які могли годуватися за рахунок обслуговування махновської артилерії та бронепотягів. Але Н. Махно принципово не пішов шляхом надання важкому виробництву якихось пільг. Це збільшило б витрати на військо і неминуче

На теренах контролюваної махновцями території траплялася й така архітектура. На фото костел Святого Миколая в Кам'янському (Дніпродзержинськ).

⁴²³ Щап З. «Анархо-махновщина» в Катеринославе. *Вестник профдвижения Украины*. 1923. № 14. С. 77.

викликало б невдоволення селян, які постачали повстанців безкоштовно. Ставлячи всіх у рівні умови, Н. Махно обурювався, коли робітники вимагали занадто високої, на його гадку, плати за послуги: «Сволота... і здирники, що намагаються на крові моїх бійців будувати власний добробут!»

Спочатку залізничники підтримали нову організацію праці, створивши залізничний комітет, розробивши розклад руху потягів, систему оплати тощо. Та небажання Н. Махна платити за все зростаючі об'єми військових перевезень і робіт ставило залізничників і металістів на межу розорення. Особливо дратували випадки, коли махновці обіцяли заплатити, але через те, що робітники «просили занадто багато», відмовлялися від оплати взагалі. Ці питання обговорювалися на передуючій IV районному з'їздові конференції профспілок залізничників, металістів і голочників. Результатом обговорення стало поширення впливу меншовиків, що виступали за державне регулювання економіки і були неприязно настроєні до махновців⁴²⁴. Та значну частину робітничої делегації на з'їзді становили робітники легкої промисловості, настроєні промахновськи.

На відміну від робітників важкої промисловості, які страждали через відсутність сировини і ринків збуту, відрізаних фронтами, чоботарі, харчовики, шевці та інші працівники невеликих виробництв, орієнтованих безпосередньо на індивідуального споживача, швидко ввійшли в запропонований махновцями «ринковий соціалізм». У цих галузях зменшувалося безробіття, а працівники по шкірі взагалі позбулися його. Розширювалися масштаби усупільнення виробництва, на початку грудня 1919 р. вся харчова промисловість перейшла в руки робітників. Ринкові успіхи легкої промисловості навіть викликали нарікання з боку «зрівняльних» ідеологів махновщини. Газета «Повстанец» (Мелітополь) писала з цього приводу: «Ось вже справді хто хороше живе, так це чоботярі – ніяка дорожнеча їм не страшна. Найменше підвищення цін на ринку перекладається на замовника»⁴²⁵.

Стосунки з робітниками великих заводів зіпсувалися вконець. Махновці роздали їм зброю для самоохорони, але весь час реквізували все їм необхідне прямо в цехах. Зрештою, вони руйнували виробництво, що зупинилось одночасно з самими робітниками, які вже не розраховували, що-небудь заробити на фабриці. Але від загального економічного розвалу зразка 1919 р. район вигідно відрізнявся добрим станом справ у сільському господарстві і легкій промисловості.

Махновський рух став породженням не натурального, а товарного господарства. В умовах кризи господарських зв'язків у країні махновці першим завданням вважали організацію прямого товарообміну з містами за допомогою бартерних угод. До того ж, подібна практика відповідала теоретичним розробкам анархістів щодо співпраці робітників і селянства в обхід держави і капіталістів.

Заклик до проведення IV-го з'їзду Рад повстанського району в Олександрівську, видрукований в газеті «Путь к свободе». № 9. 16 жовтня 1919 р.

⁴²⁴ Голованов В.Я. Тачанки с юга. Москва, 1997. С. 245.

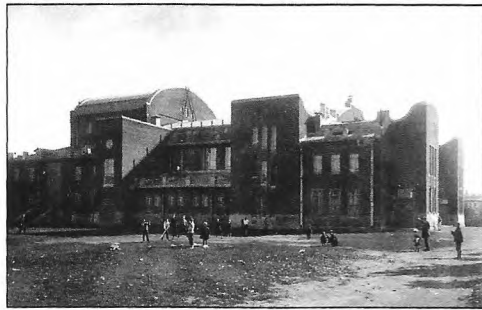
⁴²⁵ Шубин А. Махновское движение. 1917–1921 гг. Дружба народов. 1993. № 4. С. 184.

Прохорівська текстильна мануфактура Москви вела бартерний товарообмін з махновською республікою в 1918–1919 рр. Фото початку ХХІ ст.

Приклад подібних зв'язків було подано в кінці 1917 р., коли гуляйпільські товарообмінники зібрали борошно для робітників і селянські замовлення на тканини та інші промислові товари. Вагон з борошном під охороною відправився до Москви, де робітники Прохорівської і Морозовської фабрик із задоволенням відплатили за нього вагоном промтоварів⁴²⁶, що стимулювало гуляйпільців до продовження товарообміну. Проте в селянських організацій виник могутній конкурент – спекулянти, що в умовах колапсу ринкових відносин тримали в руках головну частину товарообміну села та міста. Залізниця не справлялась з їх потоком, що йшов на село. У погоні за прибутком люди їхали на дахах, буферах, душилися в переповнених вагонах. Навколо залізничних станцій в умовах, коли на потяг доводилося чекати по декілька днів, спекулянти копали землянки, в яких мешкали під час своїх періодичних мандрів. Виникали справжні підземні містечка, що жили за своїми власними законами та звичаями.

Боротьба махновців зі спекуляцією весною 1919 р. була немилосердною, хоч і не мала серйозних ідеологічних підстав. Ізоляція району від комуністичної політики продрозкладки, наявність хлібних надлишків, відносна свобода купівлі-продажу робили його привабливим для міщечників. Але Н. Махно хотів використати хлібні запаси району як головну «валюту» в отриманні військового спорядження від більшовиків, допоки не буде налагоджена власна військова база, і тому безконтрольного вивезення хліба не мало бути. Хрестоматійна з літератури та кіно сцена організованої махновцями зупинки і пограбування пасажирського потягу в більшості випадків була спотвореною ілюстрацією повстанської звитяги у боротьбі зі спекулянтами. Іноді траплялись випадки, коли, наказуючи пасажирам вийти для перевірки документів, потяг відправляли далі, у розташування махновської частини, виходячи з того, що більшість полишених речей, які неможливо було винести з собою, належали спекулянтам і підлягали конфіскації.

Морозівська текстильна фабрика вела бартерні справи з махновською республікою протягом 1918–1919 рр.

Протягом усього існування на Півдні України поряд з махновцями «білих» режимів селянство не припиняло своїх торговельних зносин із Західною Європою, звідки, через порти Чорного та Азовського морів, поставлялися предмети першої необхідності та сільськогосподарські знаряддя. Єдиними покупцями цієї продукції були селяни, які уклали бартерні угоди, міняючи товари на продукти, особливо на хліб. Завдяки цьому під час третього приходу більшовиків в Україну на початку 1920 р. комдив Н. Єфімов мав підстави стверджувати: «Ми мали селянство, яке ні в чому не мало потреби»⁴²⁷.

Товарний характер зернового виробництва дістався значною мірою в спадок махновцям. Їх рух виник як породження боротьби за місце під сонцем трьох соціальних груп, що сповідували різні підходи до землекористування: поміщиків, куркулів

⁴²⁶ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 167.

⁴²⁷ Єфімов Н. А. Действия против Махно с января 1920 – по январь 1921 г. *Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА*. 1921. № 1. С. 194.

і об'єднаних у громади селян. Останні представляли через факт своєї общинності екстенсивний характер товарного виробництва.

В умовах ринкової економіки виникла проблема врегулювання грошового ринку. Н. Махно і В. Волін були супротивниками нерегульованого товарного ринку, але відмирання його вважали справою поступовою. Поки розподільчі механізми майбутнього ще не були налагоджені, необхідно було жити в умовах товарно-грошових відносин. Проте яких? На махновських землях ходили грошові одиниці приблизно семи різних видів. Ця обставина, однак, не бентежила, а надихала махновців. «Путь к свободе» писав: «Хіба неможливо людям вирішити фінансове питання, коли грошові знаки наявні у величезній кількості?»⁴²⁸ Керуючись цією логікою, махновці дозволили обертання на своїй території будь-якої валюти: царських і радянських карбованців, грошей українських, денікінських та донських. Радянські історики чомусь вважали подібний захід повною безпринципністю⁴²⁹. Треба визнати прямо протилежне: в умовах нескінченної зміни влад це був чи не єдиний вихід, котрий дозволяв вижити доведеному до зубожіння населенню й налагодити товарообмін. У Катеринославі буйно розквітнув кооперативний рух. Радзнаки, щоправда, приймав лише кооператив «Продовольство і культура». Махновці ж, навпаки, намагались залишати в себе гроші донські, на які можна було через чорний ринок придбати озброєння. Спочатку, звичайно, подібна реформа викликала потужний сплеск інфляції. Цей момент, до речі, узгоджувався з анархо-комуністичним вченням про відмирання грошей через їх знецінення. Згодом система стабілізувалася. Підвищення курсу радянського карбованця, наприклад, викликав наступ більшовиків.

Фінансова діяльність махновців ледве не зумовила випуск власних банківських білетів. У листопаді 1919 р. швидкі темпи витрачення грошової маси і потреба поповнення армійської скарбниці призвели до того, що постало питання налагодження власного виробництва «керенок», які вважались улюбленими грішми селян і міщан. За допомогою зв'язків міських анархістів з кримінальним

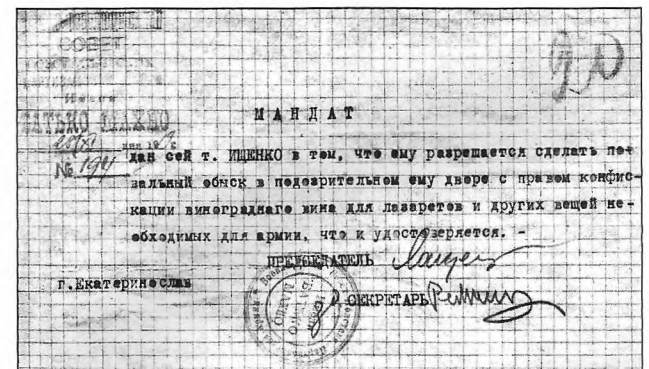
Махновська надпечатка-штамп із зміною значення банкноти.

Махновська віршована надпечатка на банкнотах.

Махновська віршована надпечатка на зворотному боці банкноти.

Мандат, виданий ВРР РГАУ/м/ з правом пред'явника на проведення обшуків і конфіскацію виноградного вина. 28 листопада 1919 р.

⁴²⁸ *Путь к свободе*. 1919. 16 ноября.

⁴²⁹ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 98.

Товарищи Повстанцы Махновцы!

К ВАМ и ТОЛЬКО К ВАМ!

Революция выиграла. Революция в разгаре. Наша Повстанческая армия освобождает и продвигается все дальше и дальше. Кадетская Демократия трясется в ужасе, бежит без оглядки, оставила на своем пути черные слезы своих верных попутчиков, насильства, грабежей и т. п.

Крестьяне и рабочие с великою поспешностью встречают нас Повстанцев Махновцев как освободителей, надеясь, что мы дадим им свободу и полное счастье, всем честным труженикам.

Так товарищи Повстанцы! Будем же мы честными, не дайте в обиду ни одного честного рабочего и крестьянина, потому что они наши братья и сестры, единая революционная трудящаяся масса, которая единственно во всем победит всемирный капитал, простирающий свои лапы и хотящий и дальше держать нас в рабстве и неволе.

Товарищи Повстанцы Махновцы!

Перед нами виднеется еще больше сил, еще больше приращений нашей энергии, наших сил дабы окончательно уничтожить буржуазно-капитализм. Демократическую свору, а трудовому народу дать свободу строить свою жизнь без никаких наших давлений и чужих бы то ни было, как справа, так и всех политических партий. Не дайте властности никому над честными тружениками. Но для того, чтобы повелевать на деле, чтобы не было это только на словах и на бумаге, как это творилось при всех властях.

Наша товарищи нужно повиноваться всем приказам наших начальников, нужно придерживаться общего революционного порядка, товарищеской дисциплины.

До меня Начальника Гарнизона доходят слухи, что тов. Повстанцы не подчиняются приказам и продолжают грабить произвольные реквизиции и даже бывают случаи ограбления наших братьев рабочих.

Товарищи Повстанцы! Еще раз прошу и предупреждаю вас, что не нарушайте общественного порядка, не подымайте авторитета славному повстанчеству, будьте честными революционерами.

Не забудьте, чтобы не было это голословным и не служило критикой, а соблюдалось точно на деле и если будут случаться такие случаи грабления, то виновных буду расстреливать без суда и следствия.

Начальник Гарнизона г. Александровска Пол'ЗНСНИЙ.

Помощник Начальника Гарнизона НАПИЛЬГОРОДСКИЙ.

Ад'ютант БЕЛЯЕВ.

Заклик до проведення IV-го з'їзду Рад повстанського району в Олександрівську, видрукований в газеті «Путь к свободе». № 9. 16 жовтня 1919 р.

звичаяєвого та договірною, які, на думку П. Кропоткіна, і являють собою дійсний рівень правосвідомості народу, прийнятний для застосування в суспільстві. Махновці майже дослівно намагалися втілити цей підхід у практику життя. Право затвердження вироків передавалося сільському сходові як головному носієві звичаяєвого права. Махновці вважали можливим виконувати тільки його рішення, так що головним критерієм у винесенні вироків виступав загальний рівень моральності місцевої спільноти.

Становище махновців як самостійної військової сили багатьом закрутило голову. Деякі командири і повстанці починали накладати самочинні контрибуції на «вдячне» населення. Н. Махно згадує, що вперше дізнався про подібні випадки під час постою його загону в с. Василівка восени 1918 р.: «Ніколи за весь час моєї революційної діяльності я не відчував на серці такого болю... Думка, що в загоні є люди, які таємно здійснюють... злочинні акти, не давала мені спокою. І загін не вийшов з того села до тих пір, поки ці особи не були викриті і, хоч із болем, але без будь-яких вагань, розстріляні в тому ж селі... Й ми вирішили не зупинятися ні перед чим, аби з корінням вирвати це зло з повстанських лав і знищити»⁴³⁰.

світом були знайдені «одеські майстри», що, отримавши аванс, взяли за справу. Проте через відсутність фарби махновці не спромоглися надрукувати бодай одного папірця⁴³⁰.

Вихід зі становища було знайдено у продукуванні спеціальних надпечаток на різноманітних банкнотах. На купюру спеціальною фарбою ставився новий її номінал та армійська печатка, іноді особисте факсиміле Н. Махна. Так, В. Волковинський описує банківський білет у 5 крб., випущений у 1918 р. банком Ростова-на-Дону, зі штампом червоною фарбою: «1 рев. армія пов. України = 50 крб. Гуляй-Поле. 1919 р. Н. Махно»⁴³¹.

Задовільний фінансовий стан армії, якого вдалося досягти восени 1919 р., дав махновцям можливість почати організацію фонду соціального забезпечення при штабі та ВРР армії. На потреби фонду було спочатку виділено 3 млн карбованців. Щоб отримати допомогу, треба було принести документ, який би засвідчував соціальне становище прохача. Один із членів ВРР, переглянувши документ і зробивши кілька запитань, визначав розміри допомоги, занотовуючи до спеціальної книги прізвище прохача і виділену суму. Касир, який сидів поруч, видавав гроші. У деяких випадках розмір допомоги досягав 1000 карбованців. «На такі гроші сім'я могла проіснувати більше місяця», – зазначав начальник міських дитячих притулків М. Гутман⁴³².

⁴³⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 356.

⁴³¹ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. Киев, 1994. С. 149.

⁴³² Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 г. *Русское прошлое*. 1923. № 5. С. 67.

⁴³³ Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 152.

«Махновчики, славні хлопчики...» Група повстанців РГАУ/м/ взимку 1919–1920 рр.

Махновський суд на картині радянського художника Єфима Чепцова «Махновщина».

Махновській судовій системі були притаманні елементи демократизму. Г. Кузьменко писала в своєму щоденнику: «Арештували по доносу трьох чоловік, але греки стали їх гаряче відстоювати, і ми їх звільнили»⁴³⁴. Якщо дозволяв час, процедура суду була набагато довшою: «Взяті в полон червоноармійці і командири повинні були пройти через руки комісії в тісному контакті з членами культпросвіту, котрі виступали на мітингу й агітували останніх. Відносно інших радпрацівників комісія вирішувала на свою відповідальність переконати підсудних». Звичайно, подібні суди-мітинги з переконанням і виправданням підсудних були рідкістю, але самі виправдання, за результатами опиту населення, – досить типовими, що визнає навіть такий пристрасний свідок, як І. Тепер⁴³⁵.

Махновська політика на практиці не привела до встановлення на місцях економічного та соціального добробуту, але одночасно й не викликала вибухів соціального протесту проти себе, що свідчить про її прийнятність для населення і врахування лідерами руху місцевих економічних та національних особливостей. За несприятливих обставин, головною з яких була постійна загроза військової катастрофи, явно не доведений до кінця комплекс революційних перетворень містив елементи соціального утопізму, але мав і певні перспективи свого виживання.

За роки існування руху в межах Гуляйпільської республіки махновці зробили широкомасштабну спробу реорганізації суспільства згідно з положеннями своєї політичної програми. Спроба запровадити в суспільстві анархістські принципи життя загалом не вдалася, головним чином через постійні військові дії. Вони не давали махновському рухові можливості планомірного проведення запланованих перетворень. Чи змогли б махновці довести до кінця свої починання? На це питання відповідь могли дати тільки декілька років гіпотетичного мирного існування махновської республіки.

Оголошення
Військово-революційного
штабу повстанських
військ про заборону
грабіжництва та насилля.
28 січня 1919 р.

⁴³⁴ Кузьменко Г. Щоденник. Березіль. 1991. № 3. С. 136.

⁴³⁵ Тепер І. Махно. Харьков, 1924. С. 115.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА УГРУПУВАННЯ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

*Постане із мертвих Народная воля
На стогін Комуни, на клич Гуляй-Поля...*

**Марш анархістів
(махновський варіант). 1917 р.**

Задекларувавши свої наміри щодо якісної перебудови суспільства, махновський рух поставив перед дослідниками проблему досягнутого ним рівня розвитку політичної культури. Відповідь на це питання насамперед слід шукати через аналіз політичної організації Гуляйпільської республіки.

З жовтня 1918 р. політичне керівництво руху почала здійснювати федерація Гуляйпільської, Великомихайлівської та Покровської анархічних груп, що стала самоназиватися «Гуляйпільський союз анархістів» (ГСА). У листопаді 1918 р. до нього приєдналась Новоспасівська група анархістів, а в 1919 р. Покровська та Великомихайлівські групи об'єдналися в одну.

Новоспасівська група, наприклад, починала свою історію ще з 1909 р. і налічувала близько 20–25 «бойовиків». Вона не зазнала таких репресій, як «Союз бідних хліборобів», хоча в 1911 р. її верхівка теж була знищена. Ніхто з арештованих в 1911 р. новоспасівських анархістів не дожив до 1917 р., хоч їм і не було винесено смертних вироків. Молоде покоління новоспасівських анархістів стало помітним угрупованням серед вищого командування РПАУ/м/, створивши напівофіційне «Азовське командирське земляцтво». У травні 1918 р. новоспасівські анархісти стали організаторами антигетьманського повстання в Приазов'ї. У листопаді 1918 р. їх

Група новоспасівських махновців.
Фото 1920 р.

загін зазнав поразки від підрозділів австро-угорської армії, після чого відступив на північ, де об'єднався з махновцями.

У грудні 1918 р. було створено секретаріат ГСА. Навесні 1919 р. союз зазнав реформування, розширивши свої повноваження і перетворившись на найвпливовішу політичну організацію руху, якою залишався безпосередньо до середини 1921 року. Запорукою цього було членство в ньому переважної більшості махновських польових командирів.

Загальні положення Гуляйпільського союзу анархістів були видрукувані в газеті «Путь к свободе»⁴³⁶. 17 травня 1919 р. ГСА планував об'єднати під своєю егідою всіх анархістів району і створити мережу пропагандистських органів на місцях у вигляді «анархічних клубів». Планувалося також заснувати в Гуляй-Полі видавництво анархістської літератури і періодики. ГСА запропонував своїм членам вступити на правах самостійної

⁴³⁶ *Путь к свободе*. 1919. 17 травня. С. 2.

організації в КАУ «Набат». Також він брав на себе обов'язки по організації комун та профспілок, але наголошував на неприпустимості свого перетворення на політичну партію і захоплення нею політичної влади.

Членами ГСА могли стати лише свідомі анархісти, тобто люди, які розуміли різницю між анархізмом та іншими політичними вченнями. Головним керівним органом «союзу» визнавалась загальна рада її членів. Вступ до організації здійснювався за рекомендацією одного із членів «союзу». Виключення з ГСА за порушення головних положень організації, а також негідну поведінку здійснювала загальна рада ГСА за відповідною заявою якогось із її членів. Виступаючи від імені ГСА повинні були мати на це дозвіл організації. Зміст їх виступів мав обговорюватися на зборах «союзу». Періодично рада союзу та його члени мали звітувати про свою роботу.

Ставлення прихильників теоретичного анархізму до «махновщини» було неоднозначним: від повного несприйняття та байдужості, властивих більшості російських анархістів, до випадків ентузіазму. Останній штовхав окремі анархічні групи та особистості на мандри до українських степів. П. Аршинов, людина з числа останніх, звинувачував у 20-х рр. «міських» анархістів у тому, що вони відмовивши у допомозі «махновщині», «проспали» і власний шанс суспільної самореалізації, нехтуючи самостійними народними рухами, які вважались неанархічними, тому що виникли без їх втручання⁴³⁷.

Стосунки ГГАС з олександрівською та катеринославською федераціями анархістів встановилися вже восени 1917 р., але Н. Махно був вкрай невисокої думки щодо їх якості, і говорити про їх ідеологічний вплив на Гуляй-Поле було б неправомірно. З кінця 1918 і до весни 1919 р. в містах махновського району організувалися кілька груп так званого «ура-анархізму». Одна з них у квітні 1919 р. осіла в Бердянську. «На щастя, рух був настільки здоровим, що пройшов мимо них», – згадував П. Аршинов⁴³⁸. До Гуляй-Поля прибула в травні 1919 р. лише група анархістів Іваново-Вознесенська (35 чоловік), на чолі з «літераторами» Макєєвим та Черняковим. Однак через низький рівень освіченості лише деякі з них займалися агітаційною роботою. Більшість анархістів осіла в гуляйпільській комуні № 1. Прийшли анархічні сили були явно нездатні організаційно очолити махновський рух, хіба що фактом своєї присутності свідчили про існування якоїсь солідарності анархічного руху з махновським. В ідеологи руху вдалося вибитися лише кільком анархістам, передусім П. Аршинову. Останній, як вказував І. Тепер, «...взагалі був єдиним анархістом, якого Махно щиросердно поважав і поради якого він приймав без суперечок...»⁴³⁹

Уклавши в лютому 1919 р. військово-політичну угоду з більшовиками, махновці розуміли всю небезпеку експансії комуністичної ідеології і намагалися протипоставити цьому посилення власної політичної організації. Повстанці, прагнучи залучити собі на допомогу інтелектуальні сили міських анархічних організацій, налагодили з ними тісні зв'язки. Під час візиту в Харків В. Білаш вів переговори з секретаріатом конфедерації «Набат», який обіцяв допомогти культурними силами і надіслав по анархістських каналах листи Н. Махна до московських анархістів – П. Аршинова і М. Музеля з проханням прибути на допомогу і налагодити випуск газети⁴⁴⁰. Делегація «набатівців», очолена Й. Готманом та Я. Алим, прибула до Гуляй-Поля в лютому 1919 р. з партією літератури та газет. Підтримка махновської військової сили могла виявитися для «Набату» рятівною, більшовики вже починали свій наступ на неї, забороняючи пропагандистські заходи конфедерації. В Гуляй-Полі з'являється осередок конфедерації і з деякою затримкою вступає до ГСА.

Відірвані від народної аудиторії, «набатівці», проте, вважали себе гідними месіанського призначення. Резолюція II з'їзду КАУ «Набат», що проходив 2–7 квітня 1919 р., проголошувала: «Історія нині покладає на

⁴³⁷ Аршинов П. История махновского движения. Берлин, 1923. С. 224.

⁴³⁸ Там само. С. 226.

⁴³⁹ Тепер І. Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. Харьков, 1924. С. 97.

⁴⁴⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 38.

Арон Барон.
Фото 1923 р.

Арон Барон у засланні.
Фото 1926 р.

Титульна сторінка брошури «Резолюції Першого з'їзду КАУ «Набат», на якому були присутні спостерігачі від махновців. Квітень 1919 р.

нас великий обов'язок – підказати масам єдино можливий вихід, допомогти їм в їх пошуках, надати їх творчій здатності того бачення, котрого їм не вистачає»⁴⁴¹. Саме цей менторський підхід і насторожив махновців, котрі не вважали себе нездатними налагодити власне життя. Претензії «Набату» на керівництво рухом були явно безпідставними і тому йому було доручено виключно просвітницькі функції.

Кульмінацією наростаючого напруження в стосунках з «набатівцями» став першотравневий мітинг 1919 р. в Гуляй-Полі. Н. Махно прилюдно звинуватив анархістів у розтраті коштів і стягнув з трибуни М. Никифорову, промова якої була неузгоджена з офіційною позицією махновців. Але в травні 1919 р. «набатівці» залишають свої претензії й інтегруються в рух. Лідерство в ньому визначалось авторитетом серед селян і тому твердо залишалось за Н. Махном. На початку червня 1919 р. секретаріат конфедерації надсилає до Гуляй-Поля В. Воліна, О. Мрачного та ще кількох працівників. Планувалося в червні 1919 р., після IV районного з'їзду Рад, перенести до Гуляй-Поля центр конфедерації. Але розпочата більшовиками антимахновська кампанія стали цим намірам на заваді. Лише на початку серпня 1919 р., «під Одесою», делегація «Набату» наздогнала махновців, що відступили на захід.

У січні 1920 р. «набатівці» полишають роботу в РПАУ/м/, плекаючи надії на налагодження легальної діяльності на території комуністичної УСРР. Проте вже через три місяці знову повертаються назад з пропозиціями союзу. З квітня 1920 р. «Набат» здійснює другу спробу очолити махновську політичну систему. На попередньому засіданні секретаріату «Набату» було вирішено перетворити «махновщину» на знаряддя для виконання своїх ідей. Досі помітну роль серед махновців відігравав лише один її лідер – В. Волін. До махновців була надіслана делегація у складі А. Барона, Я. Алого та І. Тепера з пропозицією «припинити беззмістовні і безцільні пересування з місця на місце» й заснувати постійну безвладну територію. Н. Махно прийняв делегацію добре, не зважаючи на зверхній тон вказівки і її військову безграмотність. Війську вкрай були потрібні люди для пропагандистської та культурної роботи. До того ж махновців зацікавив план розширення свого впливу в містах через регіональні осередки конфедерації.

Тим часом «Набат», за спогадами І. Тепера, планував повністю підкорити рух своїм впливам, в разі необхідності організувавши «заміну» командарма. Лідери «Набату» під приводом просвітницької роботи почали готувати ґрунт для політичного перевороту. Коли стало зрозуміло, що плани розширення руху на основі «набатівських» груп – не більше, ніж облуда, лідер «набатівців» А. Барон спробував висунути нову утопічну ідею – одноосібного завоювання махновцями Кримського півострова. Після того, як цей план був відкинутий, А. Барон залишив РПАУ/м/. Підсумок намірам «набатівців» очолити рух Н. Махно підбив у притаманному йому стилі: «Ваша справа культурничать і баста!»⁴⁴²

Отже, можна стверджувати, що міські організації анархістів вступили до руху з великим запізненням, більш як через рік з початку його існування, а пропозиції

⁴⁴¹ *Набат*. 1919. 10 апреля. С. 1.

⁴⁴² Тепер І. Махно. Харьков, 1924. С. 85.

співпраці були зроблені не з метою надання махновцям належної допомоги в розробці їх ідеології, а через бажання підкорити їх.

Другим за значенням, після анархо-махновців та «ідейних» анархістів, політичним компонентом руху стали есери, а саме: ліві (ПСР/л/), українські (УПСР) і есери-максималісти (ССРМ). Частина лівих есерів на чолі з Д. Поповим приєдналася до Н. Махна восени 1918 р., аби підготувати на повстанському ґрунті реванш вчиненому більшовиками розгрому їхньої партії. Проте до прямої партійної коаліції есерів з анархо-махновцями останні не допустили. Групам лівих есерів, що пропонували махновцям вступити в антибільшовицький блок, пригадали їх недавнє співробітництво зі своїми теперішніми ворогами: «лівоесерівщина... – по суті, той же більшовизм, тобто державне поневолення народу соціалістичною демократією». Коли в листопаді 1919 р. в газеті ПСР/л/ «Знамя борьбы» з'явилися повідомлення, підписані «Організаційним бюро партії лівих с.-р. при повстанській армії Батька Махна», військова революційна рада РПАУ/м/ відразу заявила, що ніякого «бюро» не існує. ПСР/л/ дозволялося брати участь у русі як партії, що лояльно ставиться до загальної політики руху і не прагне створення власних органів влади. Свобода агітації зберігалася у «вільному» районі для всіх без винятку соціалістичних партій, що стояли на радянській платформі. Діяльність консервативних буржуазних партій як ворожих була офіційно заборонена.

Традиція співпраці махновців з лівими есерами тягнеться з грудня 1918 р., коли до штабу повстанських загонів було обрано їх представника Івана Миргородського. З часом анархо-есерівський альянс лише посилювався. 28 грудня 1918 р., під час боїв за Катеринослав, до керованих Н. Махном військ приєднався загін есерів, а їх міська організація уклала з Н. Махном угоду: за підтримку виступити з ініціативою реорганізації губернського ревкому⁴⁴³, що і вдалося здійснити. При виборах голови ревкому махновці підтримали кандидатуру есера, який завдяки цьому обійняв посаду. З грудня 1918 р. серед махновців існував есерівський осередок, очолюваний І. Миргородським, який вважався пристрасним прихильником махновської незалежності. На І районному з'їзді Рад есери були представлені – К. Гонжею (максималістом, заступником голови з'їзду) та секретарями – Козленком (максималістом) і Лавровим (лівим)⁴⁴⁴.

З лютого 1919 р. махновці починають відігравати роль легальної опозиції більшовицькому уряду УСРР. Усвідомивши це, до руху починають вступати, підтримуючи його гасла, місцеві есерівські організації лівого спрямування. Їх метою було добитися повної махновської самостійності і, врешті, підбити махновців на антибільшовицькі дії. Делегати від есерів на II районному з'їзді Рад фактично вступили в блок з анархо-махновцями, підтримавши їх основні вимоги. Спільною стала і досить агресивна резолюція на підтримку махновського гасла «вільних рад»: «взявши гвинтівку, трудовий народ повинен тримати її до тих пір, поки не доб'ється Рад, заснованих на вільних, виборних засадах»⁴⁴⁵. До літа 1919 р. ліві есери займали посади: начальника штабу махновської бригади (Я. Озеров), начальника артилерії

Влас Шаровський –
член Центральної
ради, український есер,
начальник артилерії
РПАУ/м/
в 1919–1921 рр.

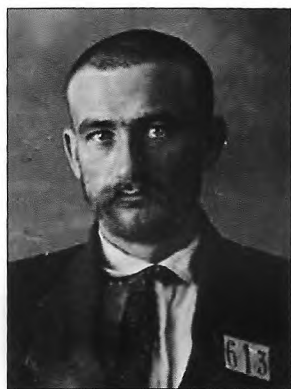
⁴⁴³ Кузнецов Я. Работа Екатеринославского ревкома в 1918 г. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Днепропетровск, 1927. С. 280.

⁴⁴⁴ Белаш В. Махновщина. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 198.

⁴⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 63.

Штаб «боротьбистької» бригади РПАУ/м/, що визволила Полтаву 26 грудня 1919 р. Фото 1919 р.

Іван Лизанівський – член Центральної Ради, український есер. Звинувачений ГПУ в співпраці з махновськими повстанцями. Фото 1931 р.

(В. Шаровський), голови Військової Революційної Ради району (І. Чорнокнижний), заступника голови ВРР (Й. Коган), есерами були і декілька членів ВРР (І. Миргородський, Б. Веретельников та інші)⁴⁴⁶. Анархо-махновці, таким чином, просто тримали в своїх руках «контрольний пакет акцій» рухом.

Анархо-лівоесерівський альянс не набув, однак, стійкого характеру. 6 червня 1919 р. лівоесерівський осередок пориває з махновським рухом на знак протесту, після того як збори махновського командного складу відмовилися негайно підтримати повстання отамана Н. Григор'єва. В листопаді 1919 р. ліві есери знову інтегруються в рух, але вже не можуть відновити навіть свої старі позиції, хоча й беруть участь у IV районному з'їзді рад. Поступово вони починають вважати співпрацю з анархо-махновцями справою безперспективною. У 1921 р. серед махновців зустрічались лише поодинокі їх представники.

Протягом 1919 р. махновська політична організація здебільшого впоралася з покладеними на неї завданнями. Розповсюдження ворожих ідеологій серед повстанців і населення району не спостерігалось. У свою чергу, махновці поширювали свій вплив на сусідні повіти. Однак важливим недоліком стала неефективність дій махновських осередків у містах району (Олександрівську, Мелітополі, Бердянську), що, однак, скоріше пояснюється особливостями махновської ідеології, ніж їх організаційною слабкістю.

Влітку 1919 р. спостерігається спроба союзу анархо-махновців з партією «боротьбистів» (лівою фракцією УПСР). Якщо порівняти вимоги «боротьбистів», висунуті на III Всеукраїнському з'їзді Рад, і рішення II з'їзду Рад Гуляйпільського району, то виявляється їх тотожність у цілому комплексі вимог: створення «загальнорадянського фронту» проти контрреволюції, надання найширших повноважень місцевим радам, соціалізація поміщицьких земель, заміна продрозкладки організованим через місцеві ради товарообміном села з містом, реорганізація революційної армії на виборних засадах⁴⁴⁷.

У середині листопада 1919 р. в Катеринославі відбулися переговори делегації «боротьбистів», що вже називали себе УКП/б/ (Українська комуністична партія /боротьбистів/), з представниками РПАУ/м/ по організації їх співробітництва. Махновців представляли: голова ВРР В. Волін, армійський «дипломат» О. Чубенко, П. Аршинов та комполку П. Петренко. Від УКП були присутні: представник Всеукраїнського ревкому О. Грудницький, член ЦК УКП О. Лісовик та командуючий загонами Лівобережної України К. Матяш. Махновцям було запропоновано спільно створити Повстанську Українську Армію⁴⁴⁸ під командуванням Н. Махна.

⁴⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 274. Арк. 31.

⁴⁴⁷ 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенограма виступів. Харків, 1932. С. 22.

⁴⁴⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 25. Арк. 55.

«Ми лічимо Батька Махна командуючим як на лівому, так і на правому березі Дніпра, усима повстанськими силами, в тім числі і нашими. Оперативні накази штабу РПАУ/м/ будуть для наших частин такими ж обов'язковими, як і для частин Махновської Армії. У відповідальній згоді з цим ми маємо намір прислати свого представника в Штаб армії Батька Махна»⁴⁴⁹. Махновці погодились на зроблені пропозиції у формі тимчасової угоди, яку мав затвердити військовий, а потім районний з'їзд Рад. Поки ж Н. Махно не вступив у справи загального командування, загони боротьбистів, що перебували на контрольованій РПАУ/м/ території, входили до її складу у вигляді самостійної одиниці і оперативно підлягали махновському штабу. Для пропаганди ідей «безпартійного революційного напрямку» члени УКП отримали дозвіл на видання серед махновців газети УКП/б/ «Боротьба».

III Всеукраїнський з'їзд партії соціалістів-революціонерів, який підпільно відбувся весною 1920 р., підтвердив заінтересованість партії у посиленні махновського руху, що оцінювався як «природний наслідок земельної та харчової політики більшовиків і прагне обернути його на організовану підготовку загального повстання»⁴⁵⁰. У квітні 1920 р. група українських есерів приєдналась до махновців, а її представник ввійшов до складу Ради РПУ/м/⁴⁵¹.

Отже, підбиваючи підсумки, зауважимо: стереотипне, навіть серед спеціалістів, уявлення, що політичної системи махновського руху не існувало або, в крайньому випадку це був виключно анархістський, або більш конкретно – анархо-комуністичний проект є безпідставним. Політичне керівництво в діях махновських повстанців протягом 1917–1921 рр. здійснював конгломерат переважно українських соціалістичних угруповань як анархістського, так і державницького спрямування. У даному випадку ми маємо справу з представниками політичного напрямку, який можна умовно назвати націонал-анархістами, за аналогією з націонал-соціалістами УНР чи пізнішими націонал-комуністами 20-х років XX століття. До того ж, махновський рух ніколи не був суто анархістським явищем, з метою його політичного посилення анархо-махновці постійно намагалися залучити до співпраці інші соціалістичні партії, адже анархізм трактувався ними лише як бездержавна форма соціалістичного вчення.

Олександр Лісовик – український «боротьбист». Фото 20-х рр.

⁴⁴⁹ Шлях до волі. 1919. 27 листопада. С. 4.

⁴⁵⁰ Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини. Літопис революції. 1930. № 1. С. 82.

⁴⁵¹ Іваненко Р. Про що не слід забувати (Махновщина). Український голос. 1962. 29 серпня. С. 2.

ОСВІТНЯ РЕФОРМА

БАТЬКА МАХНА

*«Життя будувати, життя творити будемо самі,
поза нав'язаних збоку думок і ідей...
Частіше бесідуйте поміж себе, читайте, розвивайтеся...
Товариші повстанці! Творці світлого майбутнього,
рвітьесь до світла і знань!»*

Н. Махно, травень 1919 р.

Привіте широкому загалу ще в радянські часи стереотипне сприйняття «махновщини» практично унеможлиблювало її сумісність із такими поняттями, як «освіта» чи «шкільництво». Згідно з цими уявленнями питаннями освіти повстанці взагалі не цікавилися, а цікавилися життям і душами тих, хто ці питання порушував. Але як виявляється, це не відповідає історичній дійсності. Неупереджений розгляд фактів дає змогу говорити про наміри й неодноразові спроби махновців оживити освітню галузь «вільного району» й навіть провести її реформування. Джерела з історії махновського руху (повстанські газети, листівки, мемуари учасників подій) надають у розпорядження дослідника досить об'єктивні свідчення на користь цього.

При цьому махновська освіта мала свого керівника – Агафію (Галину) Андріївну Кузьменко. Взагалі-то, персона Г. Кузьменко не полишена певної уваги з боку істориків. Їй присвячені кілька окремих статей⁴⁵², вона є вагомим персонажем популярних історичних видань⁴⁵³, але в якості «діяча освіти» її чомусь ще ніхто не розглядав.

**Галина Андріївна
Кузьменко.
Фото 1917 р.**

Коротко про біографію героїні. Народилася в 1892 р., у сім'ї київського жандарма, в минулому селянина. Закінчила вчительську семінарію з хорошими оцінками за винятком «незадовільно» зі співів. Недовгий час перебувала черницею одного із жіночих монастирів. З 1917 р., не зважаючи на відсутність музичного слуху, стала працювати вчителькою української мови і літератури земської гуляйпільської школи. Стала відома в містечку як українська патріотка з анархістським ухилом і активний діяч місцевої «Просвіти». Всеукраїнська слава прийшла до неї весною 1919 р., коли Г. Кузьменко стала черговою «подругою», тобто громадянською дружиною Н. Махна. Начальник штабу РПАУ/м/ В. Білаш характеризував її як «невтомиму захисницю жінок»⁴⁵⁴. Махновці часто вербували в сестри милосердя колишніх повій, так що захист жіночої честі був серед повстанців справою актуальною. Восени ж 1919 р. Г. Кузьменко була обрана головою Союзу вчителів махновської республіки.

⁴⁵² Кобзарь В. Галина Кузьменко Махнова дружина. *Березіль*. 1993. № 3. С. 129–133; Семанов С.И. Парижанки из Джамбула. *Родина*. 1992. № 10. С. 70–72 тощо.

⁴⁵³ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Київ-Гуляйполе, 1999; Семанов С.Н. Махно. Подлинная история. Москва, 2001.

⁴⁵⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 588.

У подальшому Г. Кузьменко ніколи вже не вдається повернутися до школи навіть простою вчителькою. У вимушеній паризькій еміграції вона працюватиме пралею у пансіонаті для дочок російських емігрантів. Під час Другої світової війни разом з донькою потрапить на примусові роботи у Німеччину. Згодом потрапить до радянської зони окупації, буде репресована й до кінця свого життя в 1978 р. працюватиме чорноробом на різноманітних роботах у Казахстані.

Але поки що доля була прихильна до «матінки Галини». А «незалежна освіта», відокремлена від церкви та влади, на думку Н. Махна, повинна була стати однією з підвалин бездержавного ладу. Їй відводилася роль вихователя гідної анархічного суспільства особистості. Державна освіта та шкільництво таким вимогам, на думку махновців, не відповідали. Головним злом одержавленої школи вважалося те, що учень разом із необхідним обсягом знань засвоював як соціальну аксіому право держави розпоряджатися його життям. Саме маючи цю мету, держава, на думку анархістів, і домагається обов'язкової освіти своїх громадян, на відміну, наприклад, від права на обов'язкову освіту. Оцінюючи подібну практику, П. Кропоткін називав державну освіту «гідним наступником ієзуїтського виховання, витонченим способом вбивства будь-якого духу особистого почину та незалежності»⁴⁵⁵. До голосу патріарха долучалася також критика безпосередньо махновців, невдоволених станом шкільної науки в районі в передреволюційні часи, і це незважаючи на те, що саме південноукраїнські губернії, стараннями барона М. Корфа з одностумцями, вирізнялися на фоні інших високим рівнем освіченості.

Доброю ілюстрацією цих настроїв є стаття «Школа й життя», вміщена в газеті «Шлях до волі»⁴⁵⁶. Автор, що ховається за псевдонім «Тутешній», визначає п'ять основних вад старого шкільництва, які треба було обійти в майбутньому. Це невідповідність шкільної програми вимогам реального життя (1), недостатня кількість шкіл (2), низька якість навчання, «так що бідолаги-учні, що поскінчали школи, все своє життя тільки ляляли школу» (3).

Певно, спираючись на свій особистий досвід, автор продовжує: «А навчання по всіх школах провадилось так, що

REPUBLIQUE FRANÇAISE
PRÉFECTURE DE POLICE
CERTIFICAT D'IDENTITÉ

Paris, le 22 NOVEMBRE 1927

Le soussigné certifie que la photographie et la signature apposées ci-contre sont bien celles du porteur du présent document.

LE PRÉFET DE POLICE
Pour le Préfet de Police et par autorisation,
Le Chef du 4e Bureau de la Sous-Direction Administrative du Cabinet:

Французькі документи
Г. Кузьменко.

ПАНУ ДИРЕКТОРУ ДЕПАРТАМЕНТУ
СЕРЕДНЬОШКОЛ.

Сторінки Київського Українського
Університету Галини Кузьменко
№ 233 ВЕНАБ.

ПРОХАННЯ.

Прошу призначити мене вчителькою Української мови та українознавства до Гуляйпільської Гімназії Товариства «Просвіта» / «-ва - ПРΟΣВЕДЕНЬ».

Скінчила вчительську семінарію в революційну епоху в Херсонщині. Викладавала 2 роки в Гуляйпільській 2-х класовій школі та рік в Добрянській 2-х класовій школі на Херсонщині.

3-го вересня 1918 року.

Адреса: Г. А. КУЗЬМЕНКО.
Міністерство Освіти,
Завдання Київського Університету.
КИЇВ.

Прохання студентки Київського українського університету Г. Кузьменко про призначення її вчителькою українознавства та української мови з Гуляйпільську гімназію товариства «Просвіта». 3 вересня 1918 р.

⁴⁵⁵ Кропоткін П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. Москва, 1989. С. 459.

⁴⁵⁶ Шлях до волі. 1919. 6 листопада. С. 2.

Останнім перед Н. Махно реформатором південноукраїнської освіти був барон М. Корф. Фото 80-х рр. XIX ст.

бодай би його й не згадувати! За увесь час навчання звертали увагу, головним чином, на літеру «Ъ»... та дивились на те, аби учні вміли «рассказывать прочитанное», а чи розуміє учень те, що розкажує, – хто його знає! А задачі які давали?! – для чого тільки і кому потрібно було так мордувати дітей, знущатися над бідолашними?! Історія, якої вчили дітей, це була байка, а не історія; вчили географію, а ніколи не бачили того, про що вчили. Скінчить хлоп'я школу, одержить свідоцтво, а через тиждень вже нічого й не знає й не пам'ятає: знову такий розумний, як і до школи був, і нема в нього ніякої любови до школи і самонавчання. Школа тільки покалічила його». Далі йшли закиди до байдужої щодо шкільних проблем освітянської бюрократії (4). Остання вада – «страшенно пригнічене становище вчителів» (5) дає підстави вважати, що «Тутешній» саме і був одним із сільських інтелігентів, що у 1919 р. пристав до махновських повстанців.

У тогочасних умовах вирішальний вплив на проведення освітянських експериментів справляла військова обстановка, вони мали можливість проводитись лише уривками в часи повного господарювання махновців у районі. Вперше проблема реформування освіти постала в лютому 1918 р. у зв'язку з організацією навколо Гуляй-Поля анархо-комуністичних комун. Комунари бажали озброїтись новітньою педагогікою, і їх вибір упав на вчитану з анархістських брошур шкільну систему Франциско Фаррера (1859–1909) – іспанського анархіста, що був засновником відокремленої від держави «вільної школи»⁴⁵⁷. Комунари мали намір, використавши зв'язки ГГАК, запросити з міста спеціалістів для її впровадження, але, зважаючи на обставини, згодилися «в крайньому разі» на перший рік обмежитися запрошенням звичайних учителів⁴⁵⁸.

У першій половині 1919 р. шкільна галузь у районі опинилась під керівництвом відомої анархістки М. Никифорової, що саме була відсторонена за рішенням ревтрибуналу на півроку від політичної діяльності за розграбування Єлизаветграду. 25 травня 1919 р., під час візиту до Гуляй-Поля командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка, члени місцевого виконкому розповідали йому про наявність у селі трьох «відмінно поставлених» Маруською-антихристкою середніх шкіл, дитячих садків та «діткомун», як тепер пропонувалося називати ясла. Це дало можливість гостю назвати село «одним із найбільш культурних центрів Новоросії»⁴⁵⁹.

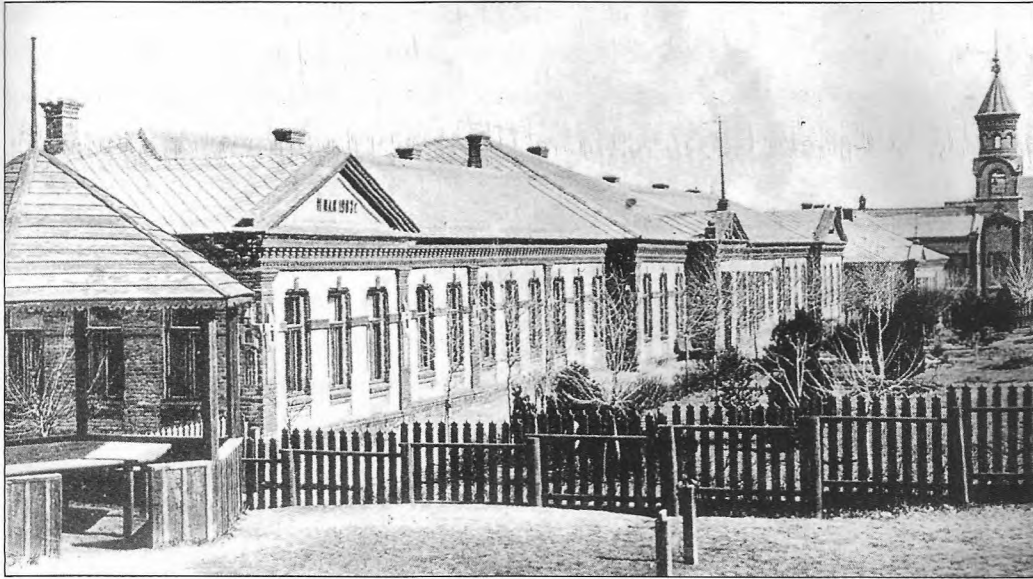
Після реорганізації РПАУ/м/ від 1 вересня 1919 р. впровадження реформи освіти було покладено на створену в складі Культпросвітнього відділу ВРР Шкільну секцію, яку очолила Г. Кузьменко. У функції секції входило: 1) пошук коштів та організація цивільного шкільництва на контрольованій махновцями території, 2) керівництво шкільництвом через утворення спільних вчительсько-батьківських рад, 3) розробка шкільних програм та контроль за їх виконанням.

Чи підтримали місцеві освітяни реформативні заходи махновців? Адже останні могли спиратись виключно на місцеві вчительські кадри. Не варто говорити про

⁴⁵⁷ Avrich P. The anarchists in the Russian revolution. London, 1973. P. 179.

⁴⁵⁸ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 174.

⁴⁵⁹ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 4. Москва; Ленинград, 1933. С. 111.

Хутір-школа глухонімих під Олександрівськом (нині Запорізький ботанічний сад) отримував в 1919 р. грошову допомогу на своє утримання від махновських повстанців. Фото початку ХХ ст.

тогочасні умови праці сільської інтелігенції. Її супутниками були нестатки, тривога за життя, постійні підозри нових влад у зносинах з «бандитами». До всього цього додавалась недобррозичлива реакція махновців на прояви інтелігентності. Вона вважалась рисою «міської зарази», а її носії – ймовірними прихильниками «старого режиму». Але були й позитивні моменти, насамперед добре продовольче становище району і патронат над освітою Г. Кузьменко, що давало можливість перетворити РПАУ/м/ на джерело фінансування. Остання обставина сприяла тому, що вчителі сприйняли нову реорганізацію без особливого ентузіазму, але досить прихильно, головне через можливість хоч якогось вирішення проблеми шкільного постачання. Наприклад, гуляйпільські вчителі в 1919–1920 рр. займались підготовкою вечорів для махновців, виручені кошти від яких використовувалися на нагальні шкільні потреби⁴⁶⁰.

В скрутні часи махновці допомагали школам і дитячим притулкам грішми та харчами. Походи різноманітних вчительок до Батька з проханнями про допомогу стали звичним явищем. Якщо гроші були, Н. Махно «на школу» ніколи не відмовляв, часто демонстративно кидаючи їм на людях пачки банкнот. У жовтні 1919 р. IV районний з'їзд повстанського району окремим рішенням ухвалив виділити допомогу школі глухонімих в Олександрівську, а також звичайним школам і притулкам. Катеринославський притулок отримав 1 млн крб. і партію продуктів борошном, салом і ковбасою. «Треба віддати махновцям належне, – згадував начальник притулку М. Гутман, – після добровольців притульські діти протягом місяця «підгодувалися». Навіть білогвардійці весною 1920 р. визнавали, що Н. Махно «терпимо і навіть сприяливо відноситься до діяльності шкіл»⁴⁶¹.

Проте роздаючи гроші на школи й притулки, секретарі ВРР попереджали, що Повстанська армія не має наміру постійно постачати їх і надалі. Вони мають

⁴⁶⁰ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 57.

⁴⁶¹ Публичная лекция И. Верховского «Мы, Петлюра и Махно» (Симферополь, 1920). *Дружба народов*. 1991. №3 С. 118.

влаштовуватись, розраховуючи на власні сили⁴⁶². Подібні заяви не означали, що освіта буде покинута напризволяще. На думку махновців, турботу по утриманню навчальних закладів повинні були повністю взяти на себе органи місцевого самоуправління, які також мали визначати разом з освітянами профіль закладів освіти і навчальну програму.

У жовтні 1919 р. були скликані районні педагогічні конференції та проведено воєнізацію школи і всього підліткового населення. Останній захід призвів навіть до небажаних наслідків. Імітуючи військові дії, учні вчиняли справжні «побоїща». Справа дійшла до випадкових убивств, що трапились у Гуляй-Полі та Новоспасівці. В Гуляй-Полі було по-справжньому повішено «полоненого» хлопчика. У Новоспасівці ж дитина загинула від кинутого каменя, що влучив їй у голову під час «кінотної атаки»⁴⁶³. Інциденти набули широкого розголосу. Було вирішено, що подібна практика розбещує учнів. Молодшим класам було заборонено займатись «бойовими маневрами» і рекомендовано обмежитися стройовими заняттями.

Питання про мову викладання було вкрай важливим для шкільної секції. Його мав вирішити IV районний з'їзд. Проте прийнята на ньому резолюція говорила, що з'їзд вважає неправомірним для себе вирішувати питання про взаємовідносини в Україні російської та української мов і що цю проблему мають вирішити з'їзди майбутнього⁴⁶⁴. Таким чином, проблему довелося вирішувати Культпросвітньому відділу ВРР самотужки. Його програмне оголошення було опубліковано російською мовою 18 жовтня 1919 р.: «Револуційне повстанство, дотримуючись принципів істинного соціалізму, не може силувати природні потреби народу українського. Тому питання про мову викладання в школах має бути вирішене не нашою армією, а лише самим народом в особі батьків, вчителів і учнів... Наказ ген. Май-Маєвського, що забороняв **материнську мову** (виділення авт.) в школах, віднині скасовується як силою нав'язаний нашим школам. В інтересах духовного розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схиляється місцеве населення... і воно, а не влада і не армія має вільно і самостійно вирішувати це питання»⁴⁶⁵. Демократичне рішення розкривало двері масовій українізації школи, разом з тим допускаючи існування іншомовних шкіл у місцях проживання національних меншин.

Відступ у листопаді 1919 р. повстанської армії на Правобережжя застав Шкільну секцію, коли вона ще не завершила свій організаційний період, не встигнувши провести жодного із запланованих з'їздів батьків і вчителів.

У час мирного перепочинку жовтня – листопада 1920 р. справу шкільного реформування було продовжено в околицях Гуляй-Поля, що мало стати взірцем для району. Питання організації освіти було винесено на відкрите засідання сільради. Станом на 1914 р. Гуляй-Поле являло собою досить солідний педагогічний полігон. Тут було розташовано п'ять земських початкових шкіл, дві (за іншими даними, три⁴⁶⁶) з яких було реформовано в середині 1918 р. в гімназії. Крім цього, існували однокласна церковно-парафіяльна школа, фабрична, німецька та дві єврейські школи.

Проте зруйнована війною гуляйпільська освіта в жовтні 1920 р. перебувала в стані занепаду. Не маючи власних господарств, сільські вчителі були поставлені в критичне становище повною відсутністю заробітної плати. Голодне життя ставало реальністю навіть у сільських умовах, куди ще недавно вчителі прагнули вирватися з голодуючих міст: «школу хоч закривай, грошей нема, і вчителі голодують»⁴⁶⁷. Намагаючись отримати бодай якесь харчування, вчителі пристосовувались, як могли, полишаючи села. Шкільні будови спорожніли. В цих умовах спроби махновців реформувати шкільництво вже мають вигляд не бажання пристосувати освіту до

⁴⁶² Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 г. *Русское прошлое*. 1923. № 5. С. 65.

⁴⁶³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 351.

⁴⁶⁴ *Путь к свободе*. 1919. 2 ноября. С. 2.

⁴⁶⁵ *Путь к свободе*. 1919. 18 ноября. С. 2.

⁴⁶⁶ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 38.

⁴⁶⁷ Там само. С. 56.

ідеологічних вимог анархізму і потреб місцевого населення, а повинні розглядатися як спроби її збереження від повного згасання.

Шкільне питання вирішувалося на кількох засіданнях сільської ради. Виникла навіть суперечка між послідовниками Ф. Фаррера і прихильниками «єдиної трудової школи», яким шляхом має піти реформування. Ідеї «єдиної трудової» почав підтримувати і Н. Махно, що знаходився в селі на лікуванні. П. Аршинов зазначає, що Н. Махно прохав знавців зробити йому кілька доповідей з її теорії та практики⁴⁶⁸.

Намагання Н. Махна втрутитися в справи шкільництва мають свою точку відліку мало не з першого дня існування руху. Вже наступного дня по своєму поверненні в Гуляй-Поле, 26 березня 1917 р., Н. Махно мав розмову з директором гуляйпільської школи щодо шкільної програми. Розмова була своєрідна. Говорили «довго», хоч, як признається Н. Махно, він у програмі «нічого не розумів»⁴⁶⁹. Воно й не дивно. Сам Н. Махно в дитинстві спромігся закінчити лише початкову школу, але тепер проявляв жваву зацікавленість ходом обговорень, постійно відвідуючи на милицях збори гуляйпільців. Та, незважаючи на таку авторитетну підтримку, після обговорень перемогли прихильники Ф. Фаррера.

Тобто, було вирішено утримувати вчителів за рахунок місцевого населення, що обкладалося однорозмірною «шкільною повинністю». Для керівництва шкільництвом було відтворено Шкільну комісію з представників учителів та місцевого населення, яка склала навчальний план, а також план подальшого розвитку шкільництва.

Місцеве селянство підтримало освітні заходи махновців, керуючись своєрідним уявленням про достатність освіти, яка навіть при своєму значному обсязі не повинна переходити в інтелігентність. Не заводячи розмов про освіту вищу, селяни одночасно стояли за необхідність початкової і, по можливості, середньої освіти, що давала, на їх погляд, необхідний багаж знань для ведення господарства і орієнтації в суспільстві. Безпосередній свідок подій, гуляйпільська вчителька Н. Сухогорська, повідомляє про випадки, коли в місцевих школах навчалися «дяді» віком в 20 і більше років. Вони були вимушені здобувати освіту виключно під тиском батьківського примусу та суспільного осуду неуків. Їх школярство, що занадто затягнулося, не ставало на заваді багатьом із них бути активними махновцями і з вершини свого становища погрожувати вчителям: «Переводь, а то батько розправиться». Проте ці погрози на переводи учнів в наступний клас впливу не мали. Викладачі ставили «коли» махновцям так, як і іншим смертним, і Махно, треба віддати йому належне, в педагогічні справи не втручався⁴⁷⁰. Махновці-школярі змушені були навчатися уривками (за гнучкою програмою, як сказали б нині) лише в час свого перебування в селі.

Не обійшлося без конфлікту на шкільному ґрунті з анархістами конфедерації «Набат». Претензії «набатівців» були викликані тим, що їх «вотчиною» було ведення просвітницької роботи серед повстанців, і вони прагнули перенести сферу свого впливу і на цивільну освіту, що призвело до конфлікту з «вільною радою» Гуляй-Поля. Цей епізод чи не найбільш повно ілюструє схилення махновців перед селянським традиціоналізмом. Конфлікт виник щодо викладання в школах «закону Божого».

Суперечки щодо цього предмета мали в Гуляй-Полі свою історію. За спогадами Н. Махна, ще в березні 1917 р. директор гуляйпільської школи говорив про продовження викладання «закону» в школах через вимоги місцевого духовенства і батьків. Тоді Н. Махно був войовничим атеїстом, але навіть його членство в складі «Просвіти», куди він вступив заради антирелігійної пропаганди, не викликало змін у шкільній програмі⁴⁷¹. В жовтні

⁴⁶⁸ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Берлин, 1923. С. 169.

⁴⁶⁹ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 13.

⁴⁷⁰ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 48.

⁴⁷¹ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 13.

1920 р. «набатівці» від культпросвіту делегували на відкрите засідання сільради свого спеціаліста зі шкільництва. Його виступ викликав загальне обурення. За вимогу вилучити зі шкільної програми «закон Божий», анархіста звинуватили в «безбожництві, більшовизмі й спробі дискредитації руху». Г. Кузьменко, яка очолювала Шкільну комісію, заявила, що відсутність «закону Божого» шкідливо відіб'ється на моральному вихованні дітей. Це рішення було ухвалено більшістю Гуляйпільської ради. Крім цього, була відхилена пропозиція щодо обкладання «шкільною повинністю» лише заможного населення. Підбиваючи підсумки візиту, І. Тепер висловлюється махновською говіркою, що «спец... ледве звідти кігті драв»⁴⁷².

Н. Махно був тісно пов'язаний з місцевим учительським середовищем, яке він в усіх своїх промовах відносив до «трудої інтелігенції». Він був одружений на вчительці, а літом 1918 р. ще й проживав за документами людини, яка мала вчительський фах⁴⁷³. Саме серед освітян Н. Махно знайшов собі союзників у 1917 році. Намагаючись реалізувати себе у першому революційному пориві, вчителі Гуляй-Поля підтримали ГГак у боротьбі проти урядової адміністрації та зайняли після виборів кілька місць у новоствореному Суспільному комітеті⁴⁷⁴. З часом, коли революційний запал минув, учителі полишили політичну арену, зосередившись на виконанні професійних обов'язків, і цим звільнили ГГак від політичної конкуренції. Це, врешті, призвело до появи легенди про вчительство Батька Махна.

Подальший перебіг подій поклав край усім сподіванням на розвиток незалежної освіти. На шкільну реформу 1920 р. історією було відведено термін з 1 по 25 листопада, після чого її хід був перерваний, але не з причини методологічного банкрутства. Це був один із наслідків збройного нападу частин Червоної армії на повстанський район, а потім дій з подальшого одержавлення та ідеологізації школи. Як пережиток «махновщини», «незалежна школа» мала лише один вихід – самоліквідуватися.

⁴⁷² Тепер І. Махно. Харків, 1924. С. 110.

⁴⁷³ Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 23.

⁴⁷⁴ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 28.

Частина III. ЗБРОЙНІ СИЛИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

ВІЙСЬКОВИЙ УСТРІЙ ПОВСТАНСЬКОГО ВІЙСЬКА

*Ой, за гаєм, долом, ген за Гуляй-Подем
Шикувалась в лави безліч піших і коней...*

З повстанської пісні

Розвиток збройних сил махновського руху загалом дуже показовий. У перші місяці махновської історії проектів створення власних військових сил взагалі не існувало. Влітку 1917 р. в разі потреби ГГАК розраховувала організувати загальне народне ополчення. Зброя, що була відібрана у місцевої «буржуазії» та в цейхгаузах 48-го Бердянського полку⁴⁷⁵, дісталася окремим «революційним» особам у приватне користування. Але в жовтні 1917 р. заклик ГГАК іти на допомогу арештованій в Олександрівську анархістці М. Никифоровій залишився безрезультатним.

Селяни виявили байдужість до проявів анархістської солідарності. Разом із тим секретаріат ГГАК усвідомив необхідність завести підпорядковану лише йому збройну силу, яку було вирішено створити негайно. Вночі анархісти обеззброїли всіх, хто не виправдав довіри, учасників акцій по роззброєнню. На ранок було оголошено запис у «Чорну гвардію», куди вступило близько 60 чоловік місцевої молоді. До січня 1918 р. її кількісний склад різко зріс, досягши принаймні 300 чоловік. Саме таку кількість мав Гуляйпільський загін, висланий на підмогу олександрівським більшовикам у січні 1918 року⁴⁷⁶.

Наступна фаза розвитку збройних сил руху – «Вільні батальйони революції» (ВБР), або Гуляйпільський полк самооборони, – не мала майже нічого спільного з принципами існування «Чорної гвардії», за винятком добровільності вступу. У квітні 1918 р., збройно виступаючи

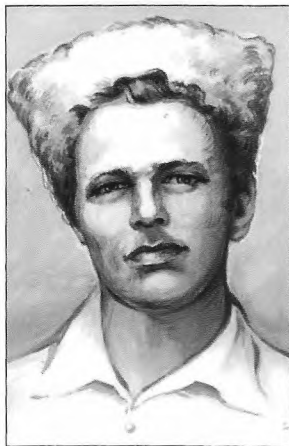
В 30-х рр. XX ст. на лібрето Е. Багрицького була написана опера про махновців – «Дума про Опанаса», прем'єра якої мала відбутися в львівській опері 1 липня 1941 р. З тих пір ця опера жодного разу не ставилася, навіть у радянських театрах.

⁴⁷⁵ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 152.

⁴⁷⁶ Там само. С. 115.

Командири махновських полків: Пилип Гончаренко (ліворуч) та Феодосій Щусь (праворуч). Фото 1920 р.

Сучасний аматорський портрет з фотографії Василя Куриленка, комполку та комбрига РПАУ/м/. Початок ХХІ ст.

проти частин регулярних німецьких армій, треба було думати про створення боєздатної, масової організації з обов'язковою участю носіїв фронтового досвіду. Те, що ревкому та Раді Гуляй-Поля вдалося умовити взятися до зброї фронтовиків, було значним успіхом. У Гуляй-Полі щодня проводилися мітинги, де, відкинувши ідеологічні обмеження, Н. Махно та інші анархісти закликали «озброюватися для захисту свободи», обороняти рідну землю і завоювання революції від німців⁴⁷⁷.

«Чорногвардійці» мусили вступити до складу ВБР, підпорядкованих коаліційному з УПСР (українські есери) ревкому. Гуляйпільський «полк самозахисту» очолив колишній офіцер Аполон Волох⁴⁷⁸. «Полк» складався з 9 рот по 200 чоловік у кожній, в тому числі і з єврейської національної⁴⁷⁹. ГГAK організувала окремий напівкавалерійський загін. Н. Махну вдалося отримати від більшовиків партію зброї: близько 3000 гвинтівок та 6 гармат. Н. Зуйченко рахує чисельність «батальйонів» до 5000 чоловік⁴⁸⁰. Окрім Гуляйпільського, проводилось формування Кінсько-Роздорівського і Санжаро-Туркенівського «батальйонів»⁴⁸¹. З ініціативи лікаря А. Лося було створено санітарний загін й підготовані приміщення для лазарету. Питання про загальне командування Гуляйпільським полком було винесено на загальний схід мешканців, який передав його Н. Махну.

Проте відчуття величезної переваги сил супротивника дало можливість осередку УПСР провести вдалу спробу військового перевороту в Гуляй-Полі. Стрімке зростання чисельності ВБР призвело до втрати політичного контролю над ними з боку ГГAK. ВБР стали, по суті, організацією «фронтовиків», у більшості своїй політично індеферентних. Неанархічні частини перейшли на бік Центральної Ради. Загін ГГAK був роззброєний. Цієї долі вдалося уникнути лише загоні комунарів, що разом з родинами встиг через ст. Пологи евакуюватися до Поволжя. Даний загін був розпущений згідно з рішенням Таганрозької конференції ГГAK. Його бійці мали до липня 1918 р. повернутися додому, аби почати підпільну боротьбу проти існуючого режиму. Багато з них вступили до конкуруючої організації – «Вільної бойової дружини» Марусі Никифорової.

Події квітня 1918 р. виробили серед махновців негативне ставлення до будь-яких організацій колишніх фронтовиків, а фактично дезертирів. Їх боєздатність і згуртованість не переважували почуття їх непевності. У січні 1919 р. пропозиція «фронтовиків» про створення своїх власних підрозділів у «армії батька Махна» була категорично відкинута повстанським штабом⁴⁸².

Восени 1918 р. Н. Махно починає партизанську війну проти гетьманського режиму. За літо-осінь 1918 р. було проведено організацію підпільної мережі та самостійних місцевих повстанських загонів. Осінь-зима 1918 р. стали часом об'єднання загонів на добровільних засадах в єдине організаційне ціле, що дістало самоназву «Повстанські загоны товаришів Махна та Щуся». З жовтня 1918 р. в ньому об'єднались:

⁴⁷⁷ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 22.

⁴⁷⁸ Там само. С. 23.

⁴⁷⁹ Там само. С. 198.

⁴⁸⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 23.

⁴⁸¹ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Киев, 1991. С. 201.

⁴⁸² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 55.

гуляйпільський загін Н. Махна, дібрівський Ф. Щуся, новоспасівські загони П. Гончаренка та В. Куриленка, гришинський П. Петренка, новомиколаївський «Вільгельма» та інші, більш дрібні загони.

Питання реорганізації партизанських загонів у регулярні вперше постало на військових зборах 28 листопада 1918 р. в Гуляй-Полі. Н. Махно пропонував стягти більшість загонів у район Чаплино-Гришино та Пологи-Царекостянтинівка – Орхів і створити там фронти, залишивши решту загонів партизанити за їх лінією. Він не бачив альтернативи реорганізації, у протилежному випадку обіцяючи повстанцям збочення на «шлях надмірної помсти» і загибель⁴⁸³. Для прийняття проекту Н. Махну довелося подолати опір опозиції на чолі з О. Марченком, який відверто називав проект «божевіллям», аргументуючи нестачею командирів з досвідом фронтових операцій. Мовляв, без них повстанство саме підставить себе під фатальний удар. Н. Махно заперечував, що на перший час вистачить і наявних сил, закликаючи до честолюбства. Опозиція утрималася при голосуванні, і проект було прийнято⁴⁸⁴.

Ініціатива подальшого переведення війська в регулярний стан була висунута Новоспасівською ГАК, члени якої з грудня 1918 р. здійснювали керівництво південною ділянкою махновського фронту. 4 січня 1919 р. на ст. Пологи відбувся військовий з'їзд дільниці. Його результатом було створення оперативного штабу фронтової ділянки і зведення місцевих загонів у 6 полків ім. Батька Махна загальною чисельністю 6200 чоловік⁴⁸⁵. Інша частина махновських загонів продовжувала залишатися аморфною, доки в результаті угоди з більшовиками була змушена переформуватись за шаблоном РСЧА.

Мобілізовані махновці на залізничній станції чекають на прибуття ешелону. Квітень 1919 р.

Махновський піхотний полк на марші. Березень 1919 р.

⁴⁸³ Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 141.

⁴⁸⁴ Щоправда, було створено три, а не чотири боєдільниці, як планував Н. Махно: Чаплинсько-Гришинська (командир П. Петренко), Полого-Царекостянтинівська (командир Тихенко-молодший) та Орхівська (командир Батько Правда) (Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 144).

⁴⁸⁵ Белаш В. Махновщина. Літопис революції. 1928. № 3. С. 200.

Груповий фотознімок махновських командирів у фотоательє Ямпольського (Бердянськ). 28 березня 1919 р. Зліва направо перший ряд: С. Лютий, П. Білочуб, Н. Махно, В. Куриленко, Ф. Щусь, Я. Озеров, О. Чубенко. Другий ряд: О. Ольховик, П. Пузанов, І. Новиков

червоному командуванню, в побуті вони продовжували називати себе «махновцями», носити чорні стрічки⁴⁸⁷, а влітку 1919 р. масово переходили під прапори РПАУ/м/.

Творцем організаційної структури регулярного стану РПАУ/м/, що існував з вересня 1919 р., став начштабу В. Білаш. Організаційну структуру для партизанського стану армії розробив Н. Махно.

З жовтня 1919 р. армія складалася з трьох діючих та одного резервного корпусів. Корпуси отримували назви відповідно до свого стратегічного спрямування (Донецький, Азовський, Катеринославський і Кримський). Корпус повинен був складатися з трьох бригад, бригада – з трьох полків. Полк мав у своєму складі три батальйони (ескадрони в кавалерії, дивізіони в артилерії), батальйон – три роти, рота – три взводи. У разі збільшення особового складу підрозділи повинні були виростати: роти в полки, полки в бригади і так далі. Як бачимо, в основу регулярного порядку було покладено тричленну структуру, якої махновці дотримувалися й надалі⁴⁸⁸.

Тричленна структура груп з кавалерійських та піхотних частин зберігалась до останнього розформування армії в серпні 1921 року. Незважаючи на кількість в 2000–5000 бійців, «ядро» продовжувало самоназиватись РПАУ/м/, а Н. Махно – її командувачем. Начальник Харківського військового округу Р. Ейдeman вважав подібне титулування виявом «своєрідного божевілья»⁴⁸⁹, що свідчить, однак, не про психічне нездоров'я Н. Махна, а про нерозуміння супротивником принципів військової структури повстанців. Маючи під рукою лише кілька сотень бійців, Н. Махно, втім, здійснював загальне керівництво партизанською армією, яка в квітні 1921 р. налічувала до 15 000 бійців.

⁴⁸⁶ Гражданская война на Украине 1918-1920 гг. Т. 1. Кн. 2. Киев, 1967. С. 177.

⁴⁸⁷ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 51.

⁴⁸⁸ М. Кубанин вважав, що трьохчленна структура війська була запозичена махновцями в РСЧА (Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 178), але подібну організацію було заведено в багатьох махновських частинах ще з початку січня 1919 р., згідно з рішеннями «військового з'їзду південної ділянки фронту» (Белаш В. Махновщина. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 198) за місяць до безпосереднього контакту з Червоною Армією. А. Верховський вважав, що це запозичення з устрою старої царської армії (Верховский И. Мы, Петлюра и Махно. *Дружба народов*. 1991. № 6. С. 117), що ближче до істини, бо подібна система була притаманна практично всім тогочасним арміям.

⁴⁸⁹ Эйдeman Р. Махно. *Армия и революция*. 1923. № 1/2. С. 27.

Питання устрою і внутрішнього життя сучасних йому армій завжди особисто цікавили Н. Махна. У вересні 1919 р. він відвідав Умань для безпосереднього знайомства з частинами Української Галицької Армії⁴⁹⁰, а в листопаді 1920 р. висловив бажання познайомитись зі станом справ у РСЧА. Зокрема, є свідчення про його візит до 221 батальйону ВОХР⁴⁹¹.

Першим командувачем РПАУ був отаман Никифор Григор'єв, обраний на цю посаду 25 червня 1919 р. в с. Компаніївці Єлисаветградського повіту, на першому засіданні Військово-Революційної Ради РПАУ. На своєму посту він залишався до 27 липня 1919 р., коли в результаті військового заколоту владу в армії повністю захопила махновська фракція. Другим командувачем РПАУ/м/ був обраний Н. Махно. Перший його наказ у цій якості виданий 5 серпня 1919 року⁴⁹². У 1920 р. командарм призначав свого заступника («помічника») особисто. Постійним «помічником» командувача РПАУ/м/ став Семен Каретник (1893–1920). У жовтні 1920 р., після важкого поранення Н. Махна, він був призначений третім командуючим РПАУ/м/ яким і залишався до дня своєї загибелі. Опісля функції командувача, офіційно з 9 грудня 1920 р., знову перебрав на себе Н. Махно, який встиг трохи підлікуватися.

З кінця 1920 р. функцію призначення відповідальних за проведення тієї чи іншої операції перебрала на себе РРПУ/м/, що призначала «уповноваженого», якому доручалось ведення боїв. У своєму постійному розпорядженні командарм завжди мав двох ад'ютантів.

Кілька разів йшли розмови про заміну командувача іншою людиною. У вересні 1919 р. різні угруповання у ВРР та Раді Комскладу обговорювали плани заміщення

Постановочна фотографія загальної повстанської ради РПАУ/м/ 2 жовтня 1920 р. в Старобільську. На ній обговорювалися умови військово-політичної угоди з більшовиками та передислокації повстанської армії на врангелівський фронт. Місцевий фотограф намагався обставити подію в дусі картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». У центрі за топографічною картою, в папасі, сидить Н. Махно. Ліворуч від нього, в профіль, у кашкеті – Ф. Щусь. Праворуч від Н. Махно, з милицею в руках, В. Куриленко. За Куриленком стоїть у високій чорній папасі Х. Кажан.

⁴⁹⁰ Калина І. В Умані. *Свобода*. 1953. 19 січня.

⁴⁹¹ Коба В., Татаринів А. *Біль о красном коннике*. Киев, 1977. С. 54–55.

⁴⁹² *ЦДАГОУ*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 319.

Олександр Лепетченко – син вбитого урядника, особистий ад'ютант Н. Махно. Фото 1919 р.

Н. Махна – Х. Шпотою, у грудні 1919 р. – В. Білашем чи В. Куриленком⁴⁹³. У середині грудня 1919 р. Н. Махно нахвалявся самостійно покинути посаду, якщо повстанці не активізують своїх дій. Спираючись на виборний принцип, замінити командарма іншою людиною збирався літом 1920 р. секретаріат КАУ «Набат»⁴⁹⁴.

Виборний принцип командного складу був одним із наріжних каменів повстанського устрою. Виборними були ще командири ВБР весни 1918 року. Цей принцип став своєрідним символом руху, на думку махновців, гідним розповсюдження у всіх без винятку революційних військах. 7 березня 1919 р. з'їзд ВРР Гуляйпільського району «вимагав» введення у всіх частинах Червоної Армії виборності комскладу. Вказувалося, що якщо обранці бійців виявляться недостатньо освіченими, то вони мають проходити курс «військово-революційної школи» з обов'язковим поверненням до частини⁴⁹⁵. Командні курси відкрились пізніше, у Катеринославі, в листопаді 1919 р., під керівництвом Петра Гавриленка, командира 3-го корпусу РПАУ/м/, повного георгіївського кавалера, в минулому штаб-капітана російської армії. Поки повстанський обранець осягав військові знання, підрозділом керував «призначений» командир, надісланий штабом. У березні 1919 р. всі командири 3-ї Задніпровської бригади були виборні, крім «призначеного» командира 9-го полку Тохтамиш(ев)а⁴⁹⁶. На випадок свого поранення чи загибелі командир призначав заступника, «резервного» командира⁴⁹⁷.

«Хлопці-махновці»: невідомий (ліворуч) та Захар Мірошниченко (праворуч). Кинджал для фотосесії надав Ф. Щусь. Фото осені 1918 р.

Постійна ротація повстанців у складі маневрової групи в 1920–1921 рр. призвела до скорочення виборного принципу. В таких умовах він втрачав здоровий глузд. Рядовий склад постійно змінювався, і сліпе виконання виборних вимог перетворювало внутрішнє життя маневрової групи на нескінченну виборчу кампанію. Вимоги військової доцільності потребували, щоб при подібній плінності бійців командир постійно залишався на своєму посту. Принцип виборності скоротився до виборів радою комскладу армії командувача, командирів маневрових груп та штабу. Кандидатури комполків подавались безпосередньо бійцями, але призначав їх на посади штаб. Штаб також призначав командирів груп і корпусів. Штаб мав повноваження знімати командирів з посад і переводити на інші. Такі відомі командири, як Ф. Щусь і П. Петренко, протягом весни 1920 р. не раз були зміщені і знову поновлені на посадах⁴⁹⁸. Крім цього, командири полків і груп затверджувались командармом. Командувач, начальник штабу та члени РРПУ/м/ затверджувались на загальних військових зборах повстанців⁴⁹⁹. Виборність старого зразка продовжувала залишатися в частинах маневрової групи лише на низовому рівні, до ротних командирів включно.

⁴⁹³ Volin. The unknown revolution. London, 1955. P. 680.

⁴⁹⁴ Тепер І. Махно. Харків, 1924. С. 72.

⁴⁹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 285.

⁴⁹⁶ Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. док. и мат. Кн. 2. Киев, 1967. С. 224.

⁴⁹⁷ Каратыгин. Партизанство. Харків, 1924. С. 13.

⁴⁹⁸ Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харків, 1921. С. 29.

⁴⁹⁹ Каратыгин. Партизанство. Харків, 1924. С. 13.

Головним органом військової влади вважалася загальна повстанська рада, що як і в часи Запорозької Січі збиралась на обговорення найважливіших військових справ, ратифікувала укладені угоди, обговорювала генеральні військові проекти і затверджувала вище військове керівництво. Коли кількість повстанців була ще незначна, вони повним складом, як «отряд» (загін), брали участь у її роботі. В умовах же РПАУ/м/ загальна рада набула форми «військового з'їзду». Полки надсилали на нього своїх делегатів, які обирали зі свого складу президію, котра керувала роботою з'їзду.

«Служили два товариші» Василь Чередняк (ліворуч) та Захар Мірошниченко (праворуч). Фото 1919 р.

Поточну роботу виконувала Рада Комскладу, що мала свої специфічні повноваження, наприклад, зводити полки в корпуси та маневрові групи⁵⁰⁰ і яку збирали для нарад командувач та начальник штабу. Крім того, вона могла своїми постановами втручатися в цивільні справи. Армійське «лобі» існувало в ВРР, де боролосся за місце вершителя махновської політики і на практиці часто висувалося на перше місце. Те, як «загін» поставиться до того чи іншого рішення, завжди бралосся до уваги членами ВРР. Всі важливі військові питання вирішувалися на спільних засіданнях ВРР та Ради Комскладу.

Організаційною та оперативною роботою відав Штаб армії, склад якого формувався виключно з числа повстанських командирів. У грудні 1918 р. штаб складався лише з трьох чоловік, причому Н. Махно суміщав функції командувача і начштабу. Під час його виїздів на фронт по штабу призначались чергові. Тоді ж було створено оперативний відділ штабу під керівництвом Івана Чучка, який займався збором розвідувальних даних, а також створенням і контролем розвідувальної мережі⁵⁰¹.

Василь Чередник (ліворуч) та Захар Мірошниченко (праворуч). Фото 1919 р.

У січні 1919 р. виникає оперативний штаб Південної ділянки, очолений В. Білашем. У березні-червні 1919 р. штаб очолював військовий спеціаліст Я. Озеров. З вересня 1919 по січень 1920 р. і з травня 1920 по липень 1921 р. штаб РПАУ/м/ очолював В. Білаш. Весною 1919 р. в розпорядженні штабу знаходився потяг з чотирьох «класних» вагонів і трьох бронеплатформ зі встановленими на них гарматами й кулеметами. В умовах маневрової групи штаб складався з начальника, трьох членів, які виконували функції помічників, і помічника з оперативної частини. При штабі також постійно тримались бійці для доручень і існувала посада коменданта. В червні 1920 р. при штабі було створено службу зв'язку.

Будь-яка махновська частина, наслідуючи традицію запорозьких куренів, незалежно від її спеціалізації, формувалась за територіальною ознакою – залежно від того, з якої волості чи села махновського району формувався основний контингент підрозділу. Подібний підхід давав змогу при переході армії на партизанський стан безболісно дислокувати загони і при бажанні швидко переводити їх із партизанського

⁵⁰⁰ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. 1921. № 1. С. 197.

⁵⁰¹ Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Киев, 1991. С. 179.

Прапор
Надніпрянського
коша Свирида Коцура
(Коцюри), захоплений
червоноармійцями,
довгі роки вважався
прапором Нестора
Махно. Титульний та
зворотний боки прапора
Фото 1920 р.

в регулярний стан. Крім цього, територіальний принцип формування дозволяв махновцям швидко розпізнавати засланих до них агентів і взагалі «чужих»⁵⁰².

Територіальні загони ніякої складної організації не являли собою. Це були звичайні партизанські загони із селян, озброєні власною зброєю. Вони постійно залишались у своїй волості, утворюючи військовий осередок, який займався охороною району. З появою у ньому продзагону, частини особливого призначення чи ворожої розвідки загін повинен був знищити їх. У випадку, коли ворожі сили були значні, він мав повідомляти про їх силу і розташування штабу армії. У сприятливі часи махновські осередки розбухали від добровольців, перетворюючись на запасні частини, які в разі потреби з'єднувались з маневровою групою.

Тарановський
Олександр –
начальник штабу
РПАУ/м/ влітку 1921 р.

Символами військових частин за традицією стали прапори. В масовій кількості вони з'явилися в кінці 1918 р. як атрибути територіальних загонів. Згодом власний прапор існував у кожного з полків РПАУ/м/. Головним знаменом армії став прапор чорного кольору з російськомовним гаслом ГГАС 1917 р.: «С угнетенными против угнетателей всегда!». Цей прапор був втрачений взимку 1920 р., і коли Ю. Горліс, на початку 1921 р., зустрівся з махновцями в с. Рівному Єлисаветградського повіту, то на головному прапорі махновців прочитав: «Да здравствует анархия, смерть узурпаторам!»

Червоні частини, що переходили на бік махновців, могли, за бажанням, зберігати свої червоні прапори. Деякі зі свідків подій осені 1919 р. навіть помилково приймали їх за суто махновські, наприклад, Л. Горбачова з села Сурсько-Михайлівського⁵⁰³. Інші частини, крім старого червоного, отримували і чорний прапор, як, наприклад, «залізний» полк О. Полонського.

У партизанських умовах повстанці використовували на прапорах різні символи та робили оригінальні написи: «Багатий бійся, бідний смійся!»⁵⁰⁴, «Анархія вперед!».

⁵⁰² Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. *Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА*. 1921. № 1. С. 221.

⁵⁰³ Горбачова Л. В Україні ревіли гармати. *Календар-альманах «Дніпро»*, 1937 рік. Львів, 1936. С. 113.

⁵⁰⁴ Дубинский И. Трубаچی трубят тревогу. Портрети и силуэты. Киев, 1982. С. 243. Катеринославська газета «Заря» дещо деформувала це гасло у своєму повідомленні: «Веселе життя біднякам (напис з одного боку прапора), страшна смерть буржуям!» (з другого) (Верстюк В. Ф. Махновщина. Київ, 1991. С. 42).

Траплялось зображення сонця, що сходить⁵⁰⁵. Агенти Револуційної ради німецьких робітників і солдатів Києва сповіщали 22 вересня 1919 р., що офіційний знак Махна – п'ятикутна зірка⁵⁰⁶, тобто чорний прапор з п'ятикутною зіркою малинового кольору. Щоб вирізнитися, махновці на папахах носили нашиті смуги чорної тканини або чорні та червоно-чорні банти в петлицях.

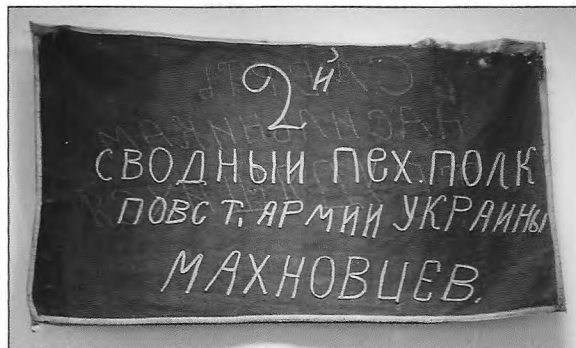
Загалом, це було застосування традиційної анархістської символіки. Чорний колір містив у собі антирелігійний елемент, бо вважався «атрибутом диявола і смерті, що визначав жалобу, сприймався символом брехні, іноді – гріховної совісті людини»⁵⁰⁷. Подібному трактуванню анархісти протиставляли своє. Для них це був колір свіжозораної землі, символ вільної праці. До суто чорного кольору згодом почав додаватись червоний, що мав символізувати кров борців за волю. Взагалі сполучення чорного та червоного кольорів було традиційним двокольором анархістів, а особливо анархо-синдикалістів («Червоне на чорному» К. Кінчева («Аліса», 1987).

Малась також головна військова печатка з написом «1-ша Українська повстанська армія імені Батька Махна», зроблена, майстрами УГА у вересні 1919 р. взамін старої російськомовної. Незважаючи на неодноразові зміни назви армії, нової печатки махновці робити не стали, продовжуючи до останніх днів історії руху користуватися старою. Ю. Горліс бачив цю печатку в січні 1921 року⁵⁰⁸.

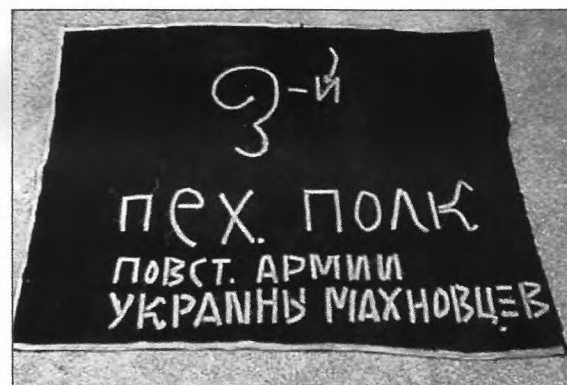
Проголошений махновцями принцип добровільного вступу до війська, так само як і виборність комскладу, потрапивши на реальний ґрунт суспільної дійсності, призвів до свого протилежного наслідку, породивши примусову зрівняльну мобілізацію.

Добровольці, що в 1918 р. на хвилі ентузіазму вступали в махновські загони, явно сподівалися, що їхній запал стане притаманним достатній для скорої перемоги кількості людей. Коли ж цього не сталося, на фронті серед повстанців швидко поширилось уявлення, що за їх спинами безпечно пожинає плоди їхнього героїзму купа по-споживацькому налаштованих земляків.

Голоси про «заміну» вперше пролунали в територіальних загонах на початку 1919 року. Повстанці провели кілька мікромобілізацій в межах «материнських» для загонів сіл. Кандидатури новітніх «рекрутів» і їх кількість обговорювалися на загальному сході села. Доставка новобранців на позиції (в район ст. Царекостянтинівка) проводилась за громадський кошт. Подібна тенденція не виявляла ніякого тяжіння до власної ліквідації й надалі. Треба було лише

Прапор 2-го зведеного піхотного полку РПАУ/м/ з експозиції Національного історичного музею України. Фото 2004 р.

Прапор 3-го піхотного полку Клерфмана РПАУ/м/. Фото 2006 р.

⁵⁰⁵ Паустовский К.Г. Повесть о жизни. Т. 4. Москва, 1992. С. 678.

⁵⁰⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 304.

⁵⁰⁷ Касперявичус М. Функции религиозной и светской символики. Ленинград, 1990. С. 19.

⁵⁰⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 372.

Начальник махновської розвідки Лев Голик з дружиною. Фото 1917 р.

дочекатися, поки подібні умонастрої переважають на черговому районному з'їзді Рад.

Вже I районний з'їзд проголосив обов'язкову мобілізацію фронтників. Прапорщики та унтер-офіцери, що в 1917 р. повним складом приводили з агонізуючого фронту додому свої підрозділи, тепер, вступаючи в махновці, часто силоміць збирали по селах своїх колишніх підлеглих. Вигук: «Так я за тебе буду кров проливать?!» – був виразом принципу добровільності.

III районний з'їзд резолюцією від 10 квітня 1919 р. виніс рішення про проведення з 27 квітня 1919 р. «добровільної» зрівняльної мобілізації за 10 років, з 1889 по 1898 р.⁵⁰⁹ включно. У листопаді 1919 р., згідно з рішенням IV районного з'їзду, було проведено другу мобілізацію. Справа проведення мобілізацій ставилась в обов'язок волосних і сільських колегій. Інструкція з її здійснення була складена виконкомом ВРР Гуляйпільського району і пропонувалась для виконання на місцях.

Кожне село мало виставити «полк» (80–300 чоловік), котрий потім озброювався, вибирав командирів (крім командира полку) і виступав на фронт. Територія району розподілялася між кількома «військовими груповими збірними пунктами», в які входили сусідні волості. Центральна з них і оголошувалась «збірним пунктом». До пункту мали з'являтися вже сформовані на місцях підрозділи. Кожна рота повинна була вибрати ротний комітет, який на збірному пункті подавав поіменні списки бійців підрозділу⁵¹⁰. Поряд билися люди, які давно знали один одного й мали довіру до командування. Село, що виставляло полк, охоче постачало його харчами, адже полк складався з родичів селян. Бійці, в свою чергу, знали, що захищають рідні хати, і саме цим пояснювалась їх висока боєздатність.

Кулеметник РПАУ/м/ Іван Панченко з дружиною. Розстріляний нацистськими окупантами в 1943 р. як ворог Третього рейху. Фото 1919 р.

Хід мобілізації на місцях ілюструє приклад Нікопольської волості, збори громадян якої постановили: «Оголосити добровільну мобілізацію по Нікопольській волості чоловічому населенню віком від 18 до 25 років, яким негайно виступити на фронт, а від 25 до 45 років залишити домівки і доручити їм самоохорону в селах. В зв'язку з цим організувати волосну комісію для надання усілякої допомоги неіснуючим мобілізованим... Командирувати в Катеринослав трьох чоловік для отримання вказівок і командування людини зі штабу повстанської армії для формування полку на місці»⁵¹¹.

Крім цього, штаб армії в різні місцевості розсилав спеціальних агентів для фундації навколо себе добровольців. «Організатор», що збирав товариство однодумців і зазвичай ними ж вибраний у командири, приводив свій загін у розпорядження штабу армії, де йому присвоювали порядковий номер і звання полку чи батальйону. По цьому полк на загальних зборах бійців визначав свою спеціалізацію (піхотний, «ударний» тощо) і давав собі самоназву, яка була або «місцева» (Запорозький,

⁵⁰⁹ Нагадаємо, що 1889 рік за офіційними даними був роком народження Н. Махна.

⁵¹⁰ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 4. Москва; Ленинград, 1933. С. 106–108.

⁵¹¹ Руднев В.В. Махновщина. Харків, 1928. С. 46.

Терновський тощо), або іменна, за прізвищем командира, чи «імені Батька Махна». Інших людей, крім Н. Махна, іменем яких можна було назвати військову частину, повстанці так і не знайшли. Як виняток є лише згадка про сотню імені Кропоткіна⁵¹² та бронепοїзд імені Сидора Лютого⁵¹³.

У кінці жовтня 1920 р. махновці отримали можливість легального поповнення, але від примусової мобілізації не відмовилися. Як компромісний варіант проводилась мобілізація колишніх повстанців-добровольців. Одночасно з цим «організаторам» наказувалося привести свої загони в Штаб до Гуляй-Поля. Принцип добровільності в стані регулярної армії, так само як і принцип виборності командного складу в умовах маневрової групи, махновцям повністю зберегти не вдалося, віддавши їх в жертву військовій доцільності. У 1919 р. у РГАУ/М/ переважали мобілізовані, в 1918, 1920 і 1921 рр. – добровольці.

З лютого по червень 1919 р. махновські війська мали отримувати постачання як штатна одиниця Червоної Армії, проте ця обставина не лише не вирішила проблеми, а, навпаки, загострила її. Кількість бійців махновської бригади швидко зростала, в той час як вище командування РСЧА всіма засобами перешкоджало її переформуванню в дивізію чи армію, і махновці отримували постачання на 7025 бійців, хоча їх кількість досягала 29 000 чоловік. З форсуванням антиммахновської кампанії постачання взагалі перетворилося не елемент політичної гри. Аби підштовхнути Н. Махна на дії, які було б можна інтерпретувати як антирадянські, більшовики взагалі припинили постачання, а потім надіслали в бригаду партію італійських гвинтівок системи «Гра». Характерною особливістю цієї зброї була її несумісність з іншими видами набоїв. Припинивши постачання італійськими набоями, можна було в будь-який момент приректи на «героїчну» загибель всіх озброєних ними махновців.

Значною мірою керівництво рухом припускало можливість подібного перебігу подій і докладало зусиль щодо налагодження власного військового забезпечення. Задуми щодо організації власної військово-ремонтної бази, підприємств з випуску набоїв та рушниць стали реалізовуватися після того, як 27 березня 1919 р. махновці оволоділи Маріуполем. Як трофеї було здобуто масу усялякого заводського обладнання, майна і, головне, величезні запаси вугілля (з 500 000 пудів)⁵¹⁴.

Заходи зі створення військової бази були оповиті таємницею. Махновці небезпідставно вважали, що більшовики стануть на перешкоді здійсненню їх задуму. Створення бази мало для Н. Махна першорядне значення, на неї передусім йшли кошти і наявні матеріальні засоби, часто навіть на шкоду фронтовим потребам. Подібні дії призводили до суперечок Н. Махна з оперативними штабами бригад, які вимагали надавати фронту першорядного значення. Описуючи події травня 1919 р., В. Білаш

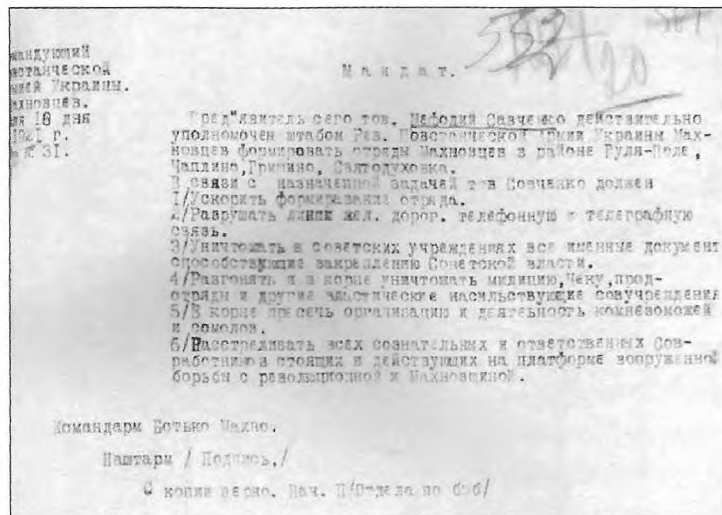

Армійська фотографія
Трифона Удовиченко
(крайній праворуч).
Фото 1916 р.

⁵¹² Куц И.Ф. Годы в седле. Москва, 1964. С. 138.

⁵¹³ Вольный Бердянск. 1919. № 4. С. 2.

⁵¹⁴ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 4. Москва; Ленинград, 1933. С. 104.

Мандат організатора повстанських загонів, виданий штабом РПАУ/м/ весною 1921 р.

шашки, тоді ніхто з вас не захоче не лише сперечатись, але й згадувати про них (більшовиків – В.Ч.)... Гуляй-Поле повинно стати військовою базою. Наші заводи повинні не лише ремонтувати, але й давати нову військову продукцію. Треба... воєнізувати весь район. База для цього є. Треба засоби і матеріали... Будуть у нас свої

вказував: «Останнім часом одяг, сировина, метал, вугілля... – все йшло в Гуляй-Поле. Отримуючи для дивізії гроші, він не завжди відсилав їх бригадам, так що бійці періодично не отримували вбогої червоноармійські пайки. Він тринькав ними в Гуляй-Полі, використовуючи не за призначенням»⁵¹⁵. Постає питання, куди витрачалися кошти? Може, й справді, за версією В. Волковинського, на п'ятику і «обсипання золотим дощем повій та горілчаних братів?»⁵¹⁶

Відповідь на питання устами «набатівців» наводить сам В. Білаш: «Коли гуляйпільські заводи почнуть випускати набої, снаряди, в приміщенні заводу «Богатир». Проте махновський завод так і не вдалося запустити через наступ білогвардійців і оголошення більшовиками Н. Махна поза законом. У подальшому вся справа постачання будувалася на інших принципах.

Анкета заарештованого НКВС В. Білаша, колишнього начштабу РПАУ/м/. 1938 р.

набої і гранати, снаряди й дротяні загородження». Завод озброєнь мав розміститися в приміщенні заводу «Богатир». Проте махновський завод так і не вдалося запустити через наступ білогвардійців і оголошення більшовиками Н. Махна поза законом. У подальшому вся справа постачання будувалася на інших принципах.

Головні принципи армійського постачання були затверджені IV районним з'їздом в Олександрівську: «Утримання армії... повинно спиратися на добровільні внески селян, військові трофеї і на реквізиції у багатого стану»⁵¹⁷. Махновці намагались звести до мінімуму конфіскації серед селян, оскільки подібний підхід гарантував високий рівень авторитету.

У квітні 1919 р. було створено спеціальний відділ постачання махновського штабу, який мав свій польовий (у військах) і місцевий апарати заготівлі й розподілу. Так, у жовтні 1919 р. для потреб армії ним було накопичено до 3,5 млн пудів зерна і борошна. В обов'язки відділу також входило переховувати все захоплене в боях та реквізоване майно. Працівникам відділу були відомі таємні схованки в лісах, печерах,

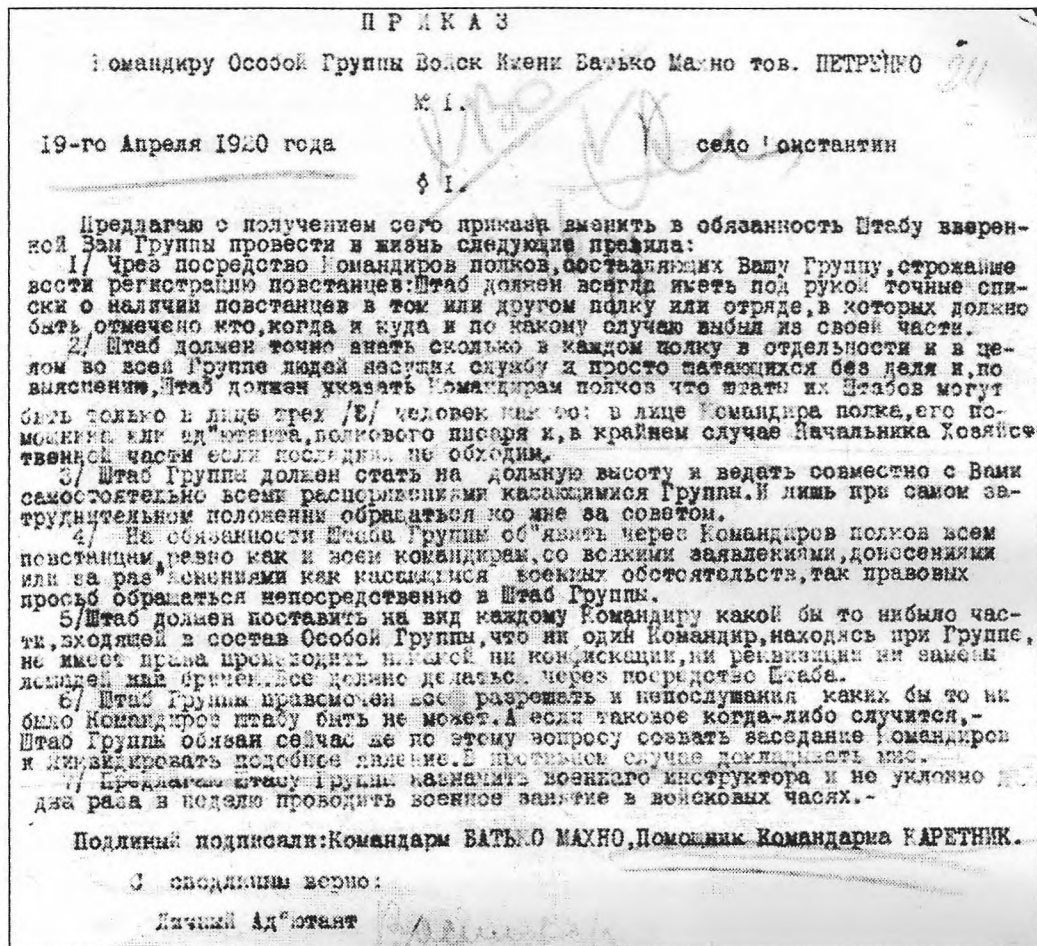
погребях зруйнованих панських маєтків. Так, полонений махновець І. Величко сповіщав на допиті, що «кілька днів тому з колонії Рушталь... привезли 5 ящиків патронів»⁵¹⁸. Про місцезнаходження таємного складу знали один-два махновці і начштабу або командарм, на випадок їх загибелі. Розташування більшості таємних складів (в десятках

⁵¹⁵ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 233.

⁵¹⁶ Волковинський В.Н. Н. Махно – звивисті стежки політичного авантюриста. *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 98.

⁵¹⁷ *Путь к свободе*. 1919. 6 ноября.

⁵¹⁸ *Державний архів Донецької області (ДАДО)*. Ф. 3377. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

Наказ командарма повстанської армії Батька Махна командиру особливої групи РГАУ/м/ П. Петренко від 16 квітня 1920 р.

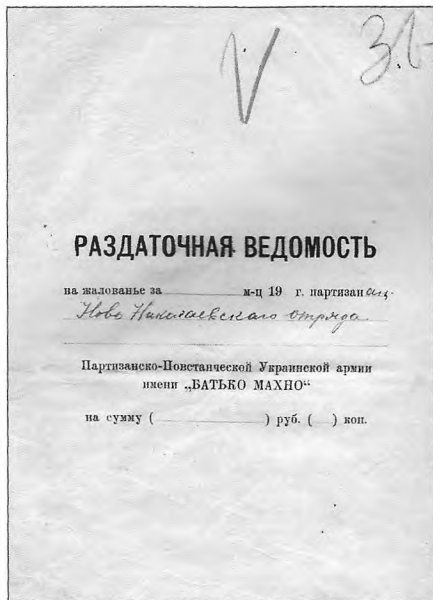
місць) РГАУ/м/ виказав затриманий чекістами в жовтні 1921 р. начштабу В. Білаш: «в с. В. Михайлівці – артилерійські боезапаси, хомути, гвинтівки і гарматні частини... ховали Щусь і Петренко... у районі с. Царекостянтинівки – до 50000 патронів і до 180 гвинтівок. Місце, де знаходиться склад, знають Підкова з Федорівки і Тарасенко з Царекостянтинівки... В районі с. Василівки – до 30000 патронів і 2 тачанки гвинтівок... Місце знає Данилов Василь...»⁵¹⁹ Загальна кількість схованої зброї сягала кількох десятків кулеметів і тисяч гвинтівок.

Фінансами відала армійська скарбниця, надходження в яку йшли від контрибуцій, різноманітних експропріацій та військових трофеїв. На початку 1919 р. деяку фінансову підтримку надавали більшовики. Так, комдив 1-ї Задніпровської П. Дибенко виділив своїй 3-й бригаді 2 млн карбованців. За свідченнями армійського скарбника О. Чубенка, махновські фонди в травні 1919 р. коливалися в межах 15 млн карбованців. Існував окремий золотий фонд, призначений для підтримки махновського підпілля, преси, створення мережі інформаторів за лінією фронту, підкупу потрібних осіб, зв'язків з Москвою та Харковом, і навіть закордонна стаття витрат – популяризації анархізму. Про розміри золотого запасу свідчить факт, що в січні 1920 р. в Гуляй-Полі 42-ю дивізією було захоплено 320 кг золота та срібла, і це була лише незначна частка

Випадково віднайдена печатка Хитрого бойового полку Повстанської української армії імені Батько Махна.

⁵¹⁹ Коломоєць П.К., Єромоленко М.К. Переповнена чаша. Київ, 1986. С. 201.

Роздаткова відомість
Новомиколаївського
партизанського загону.
Кінець 1919 р.

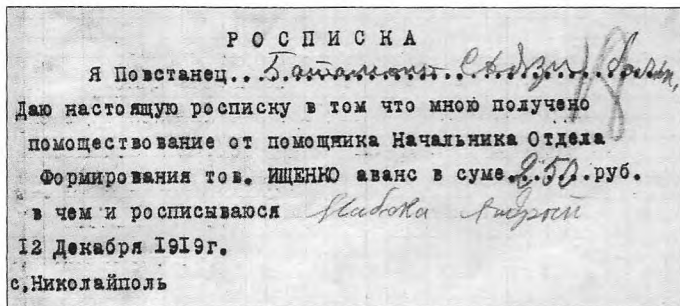
махновської скарбниці⁵²⁰. Фінансова спроможність РПАУ/м/ восени-взимку 1919 р. незрівнянно зростає. Було створено спеціальну фінансову комісію ВРР. На 15 жовтня 1919 р. армійська каса мала 10 000 000 крб. паперовими знаками. Золотий фонд сягав 15 000 000 карбованців⁵²¹.

У партизанські часи досить часто застосовувався принцип паразитування на ворожій інфраструктурі. Для добування грошової маси робилися цільові напади на державні банки та армійські каси. Практика подібних експропріацій вимагала співпраці з особами, які мали кримінальне минуле, передусім з «ведмежатниками», для відкриття сейфів⁵²².

Для розрахунків із населенням махновці завжди возили з собою запас дефіцитних продуктів харчування, зокрема цукру. Для поповнення його запасів робилися постійні напади на цукрові заводи. Так, 24 травня 1921 р. в с. Кошара (Чернігівської губ.) махновці захопили 600 пудів цукру, 27 травня в с. Пархомівці (Харківської губ.) – до 2000 пудів, 29 травня

в с. Чупахівці (Полтавської губ.) – до 3000 пудів. Найбільший цукровий трофей був захоплений загonom Ф. Щуся на Пархомівському цукрозаводі 16 квітня 1921 р. в кількості 19 480 пудів⁵²³.

Впевненість червоних воєначальників, що махновські партизани не мали тилу і всіх належних у війську внутрішніх служб, виникла також і з намагання самих махновців спрямувати їх думки в потрібному напрямі. Махновці, звичайно, мали і те, й інше, тільки воно в партизанських умовах набувало таких незвичних форм, що людям стороннім важко було у всьому цьому розібратися. Тил у традиційному своєму розумінні для РПАУ/м/ у її партизанському стані взагалі був непотрібен. Вона змогла пристосуватися до ведення бойових дій без громіздких продовольчих та обтяжуючих санітарних обозів, постачальної та ремонтної служб. Функції тилу для РПАУ/м/ взяла на себе певним чином організоване місцеве населення. Воно постачало армію особовим складом, забезпечувало тягловими засобами, продовольством та фуражем, приймало під свій нагляд хворих та поранених, оберігаючи їх від органів «ЧК», через нього підтримувався зв'язок між «територіальними частинами», і воно давало

Розписка бійця
батальйону зв'язку
РПАУ/м/ про отриманий
ним аванс в 250 крб.
12 грудня 1919 р.

співробітників для махновської розвідки. Регулярні частини, переводячись у партизанський стан, при цьому зберігали свою організаційну структуру.

У партизанському стані (1920–1921 рр.) армія поділялась на одну чи кілька (щонайбільше чотири) маневрових груп і місцеві територіальні загоны. У складі головної маневрової групи, що в наказах по армії називалася «особливою групою військ», були

⁵²⁰ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. 1921. № 1. С. 200.

⁵²¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 348.

⁵²² Жигалов И. Дыбенко. Москва, 1983. С. 287.

⁵²³ Оппок В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. Петрозаводск, 1994. С. 111.

сконцентровані керівні органи руху: РРПУ/м/, штаб, комісія протимахновських справ, культпросвіт. За штатом маневрова група складалась із трьох полків: двох кавалерійських і піхотного, обозу, лазарету та артилерійської батареї. Військові підрозділи теж мали тричленну структуру.

Першочергове значення отримала організація розвідки. Вона передувала буквально кожному махновському кроку. Це була налагоджена система постійного нагляду за супротивником. Величезне значення мала таємність розвідки, масове залучення до роботи в ній місцевого населення. «Шпигуни і розвідники повстанців-махновців, – писав комбриг М. Рибаків, – були в кожному селі, в кожному хуторі, шмигали всюди і скрізь то під виглядом жебраків, то червоноармійців, що шукали свої частини, чи робітників з шахт, що купували за вугілля хліб, то дезертирів, що каялись, навіть колишніх комуністів, скривджених жінок, вдів і сиріт, що шукали «правого суду» тощо. Ось чому штаб махновців завжди розпоряджався найбільш точними, досконало перевіреними і своєчасними свідченнями про всі червоні частини, їх склад, пересування, розміщення, угруповання і різноманітні, навіть моральні, якості, тобто супротивник володів тим, чого в нас майже не було»⁵²⁴. Цікавим є оперативний наказ комполку Забудька, де він посилається на донесення селян ст. Кирилівки, довіряючи їм повністю⁵²⁵. Без перебільшення, махновська розвідка мала чудову організацію. Навіть з допомогою голови Всеросійської «ЧК» Ф. Дзержинського, що в 29 травня 1920 р. керував боротьбою проти махновців як начальник тилу Південно-Західного фронту, червоному командуванню не стало відомо про сам факт існування махновського тилу, що визнавав Р. Ейдеман⁵²⁶. Лише захопивши достатню кількість махновців, які повірили в проголошену амністію, більшовикам вдалося намацати їх тиллові бази. Навіть після військової поразки руху, наприкінці 1921 р., мережа махновської агентури не була розкрита, що вказує на високий рівень її законспірованості. Пізніше вона саморозпустилася за особистою вказівкою Н. Махна.

Третім базовим принципом анархічної армії мала стати самодисципліна. Дисциплінарне питання було вперше порушено в листопаді 1918 року. Норми дисципліни в кожному підрозділі обговорювалися і затверджувалися на загальних зборах повстанців. Пропозиції щодо їх конкретного змісту робилися командирами боєдільниць з подачі штабу.

У листопаді 1919 р., перед оволодінням Катеринославом, «Путь к свободе» попереджав: «Жодного вбивства. Жодного грабунку, жодного насильства, жодного сумнівного обшуку. Питання нашої поведінки в зайнятій нами місцевості – це питання

Похорони вбитого махновцями червоного комісара. Фото 1920 р.

Братерська могила бійців саперної роти, полеглих у борні з денікінцями в січні 1919 р. Ринкова (Жертв революції) площа Гуляй-Поля. Фото 2017 р.

⁵²⁴ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. *Красная армия*. 1922. № 12. С. 12–13.

⁵²⁵ Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков, 1921. С. 3.

⁵²⁶ Эйдеман Р. Пятая годовщина одного урока. *Война и революция*. 1926. № 12. С. 37.

Картина О. Нестеренко
«Проводи партизана».

життя і смерті всього нашого руху»⁵²⁷. З 1919 р. в армії існували товариські суди повстанців, але на червень 1920 р. вони втратили свою ефективність, спричинивши зниження дисципліни. Наказом Н. Махна «суди» були ліквідовані. Цим же наказом оголошувалося про введення суворої дисципліни, за порушення якої наказ погрожував розстрілом. Окремо уточнювалося, що командири частин мають виконувати всі накази командувача і штабу. Для підтримання дисципліни всередині маневрової групи у віданні штабу створювалася особлива слідча комісія, куди доправляли порушників. Каральні функції передавали

безпосередньо командирам частин. Заходи дали належні результати. У квітні 1921 р. розвіддонесення 1-ї Кінної армії не раз наголошують на «суворій дисципліні, встановленій у бандах Махна і Щуся». Під цим формулюванням розумівся «негайний розстріл за грабунки, крадіжки, насильство над жінками»⁵²⁸.

Повстанська дисципліна своєрідна, вона більш людяна. Яких би суворих зовнішніх форм вона не набирала, але при цьому не зачіпала внутрішнього світу бійця, не перетворювала особистості на однотипну з усіма одиницю. Серед повстанців не варто шукати проявів нівелювання особистості: «рядових», «номерів», звичних у регулярній армії. Кожний повстанець значною мірою зберігав свою індивідуальність, і це індивідуальне начало значною мірою ілюструвало внутрішню сутність Повстанської Армії, ставши однією з причин її високої боєздатності.

РПАУ/м/ стала чи не єдиними збройними силами 1918–1921 рр., яким вдалося витворити глибоко оригінальну систему власної військової організації, яка, на відміну від інших армій часів «громадянської війни», давала змогу вести бойові дії як в регулярному, так і в партизанському стані, швидко переходити з одного в інший, а в більшості випадків поєднувати їх. При цьому партизанська частина війська вела бої у ворожих тилах, а регулярна утримувала лінію фронту. Підпорою цієї здатності була гнучка організаційна структура і особливим чином організований тил, які разом творили передумови для забезпечення ефективного ведення бойових дій.

Ефективність організації махновського війська була доведена в ході майже безперервних бойових дій з регулярними, переважаючими РПАУ/м/ в технічному оснащенні арміями супротивників, затвердивши за собою репутацію найбільш вдалого компоненту махновського руху.

⁵²⁷ *Путь к свободе*. 1919. 5 ноября.

⁵²⁸ *ДАДО*. Ф. 3377. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 65.

БОЙОВІ ЗАСОБИ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

*Вовками тачанки гарчать по ярах;
Мов кібці, тачанки летять на вітрах...*

Славутич Яр. «Махно»

З розвитком антигетьманського повстання чисельність махновських загонів і їх бойове оснащення відразу виявили тенденцію до різкого зростання. У грудні 1918 р., за даними П. Аршинова, махновці вже мали «кілька полків піхоти й кавалерії при батареї та значній кількості кулеметів»⁵²⁹. В цей час московська «Правда» сповіщала про 8000 махновців⁵³⁰. За даними «штабу Махно» від 18 січня 1919 р., повстанські загони з неозброєним резервом налічували близько 29 000 чоловік⁵³¹. На 15 травня 1919 р., згідно з даними штабу 1-ї Української Повстанської дивізії, в її складі налічувалося 11 полків чисельністю в 35 000 чоловік і 23 000 бійців неозброєного резерву.

27 червня 1919 р. в с. Компаніївці махновці об'єднуються з григор'євськими загонами. В результаті виникає нова політично суверенна організація – РПАУ. Повстанці називали себе «армією» з далеким прицілом, оскільки на момент об'єднання їх чисельність становила не набагато більше 2000 чоловік. Але вже через два місяці РПАУ повністю виправдала кількістю свою військову назву, коли 30 серпня в с. Добровеличківці РПАУ об'єдналась зі своїми старими частинами, що, піднявши антибільшовицький заколот, перейшли на її бік. Був вибраний новий склад ВРР, прийнята нова структура армії, до титулу РПАУ зроблено доповнення /м/ – махновців, щоб не плутати зі старою, напівгригор'євською.

Якою ж була чисельність РПАУ/м/ восени 1919 р., в час її найбільших успіхів? Той, хто хоч поверхово знайомий з історією «махновщини», не міг не помітити різнобою джерел у визначенні чисельності повстанців на цей час. Різниця іноді сягає десятків тисяч чоловік, що серйозно ускладнює орієнтацію в описуваних подіях і ставить перед дослідником нерозв'язну дилему достовірності джерел. Зазвичай, зіткнувшись із цією проблемою, історики вибирають або цифру опосередковану, або найбільш відповідну, в їх розумінні, ситуації, хоча при цьому вони не можуть не розуміти всієї суб'єктивності подібного підходу, виправдовуючись неможливістю точного обрахунку партизанської армії в силу її специфіки навіть нею самою.

**«Три махновця, три веселих друга...»
Командир 1-го кавалерійського полку Олександр Тарановський, командир 2-го кавалерійського полку Феодосій Щусь та командир кулеметного полку РПАУ/м/ Хома Кажан. Фото 1920 р.**

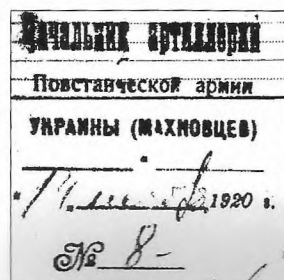
⁵²⁹ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 80.

⁵³⁰ *Правда*. 1919. 14 февраля.

⁵³¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 52.

Секретна відомість наявного складу частин 1-го Донецького корпусу РПАУ/м/ від 1 грудня 1919 р.

Штамп начальника артилерії РПАУ/м/. 1920 р.

Вихід із ситуації запропонував В. Литвинов. Він виходив з того, що сторонні сили визначали чисельність махновців виключно на підставі агентурних донесень. Звідси простежується залежність, що чим більший ступінь вкорінення тієї чи іншої розвідмережі в українське суспільство, тим більшу кількість махновців вона нараховує. Тому чисельність махновців за «білими» джерелами найбільш низька. Далі йдуть по зростаючій дані петлюрівців, більшовиків і, нарешті, самих махновців⁵³². На вересень 1919 р. справи мають такий вигляд. За даними білого полковника Я. Слащова⁵³³, чисельність махновців не перевищувала 8000 чоловік. Більшовики Ф. Анулов та А. Верхотурський визначають чисельність «змахнілих» частин 58-ї дивізії РСЧА в 20 000 чоловік⁵³⁴. Ще одне більшовицьке донесення повідомляє, що махновців було до 35 000 чоловік⁵³⁵. А начштабу РПАУ/м/ В. Білаш вимірює силу довірених йому військ в 40000 багнетів і 10000 шабель, і це лише бійців, до яких додавались 13000 чоловік обслуговуючого персоналу⁵³⁶. У цілому виходило більше 60000 чоловік, в 10 разів більше, ніж нарахував Я. Слащов. Але метод В. Литвинова дещо підривають дані анархіста П. Аршинова: близько 15000 бійців і 8000 пораниених та хворих⁵³⁷.

Застосовуючи метод Литвинова, треба брати до уваги постійну схильність партизан перебільшувати чисельність своїх формувань, що, на їх думку, доводило народний характер руху. Скоріше всього РПАУ/м/ могла досягти таких розмірів лише з урахуванням всіх сидячих і лежачих в обозах людей. Помітно, що В. Білаш, вказуючи чисельність бійців 58-ї дивізії, що повернулись до РПАУ (до 55000 піхоти і 8000 кінноти)⁵³⁸, відштовхується від чисельності 1-ї Повстанської дивізії, влітої в червоні частини в червні. Вона нараховувала 55000 чоловік, з них більше 20000 беззбройних⁵³⁹. Було б наївно припускати, що під чужим командуванням, постійно відступаючи, частини могли зберегти не лише повноцінних бійців, а й резерв, враховуючи стрімкий характер дезертирства зразка 1919 року. Так що дійсності більше відповідають дані П. Аршинова і більшовиків, які, до речі, в цей час знаходилися в складі РПАУ/м/.

Ситуація з обрахуванням махновських сил через місяць ще більш показова. Я. Слащов говорить про 15000, але вказує, що не враховував партизанських

⁵³² Litvinov V. The militari cooperation between bolshevics and makhnovtsy (1920). Internationale reviev of social history. Vol. XXXII. 1987. p. 321.

⁵³³ Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны. *Военный вестник*. 1922. № 11. С. 40.

⁵³⁴ Анулов Ф., Верхотурський А. Прорыв. Б.м., 1929. С. 24.

⁵³⁵ Отчет Екатеринославского губкома за фронтбюро ЦК КП(б)У. *Летопись революции*. 1925. № 4. С. 90.

⁵³⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 303.

⁵³⁷ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 131.

⁵³⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 292.

⁵³⁹ Там само. С. 263.

Махновська кіннота виступає з Олександрівська на денікінський фронт. Жовтень 1919 р.

з'єднань⁵⁴⁰. Радянські історики традиційно називають цифру в 35000–50000 чоловік⁵⁴¹, М. Кубанін – 80000 чоловік⁵⁴². Розвідка УНР – 100000 чоловік. В. Білаш серйозно запевняє, що в жовтні 1919 р. РПАУ/м/ нараховувала 250 000 чоловік⁵⁴³, але вкупі з наміченим резервом армії, який через епідемію тифу змобілізувати так і не вдалося.

Головною ударною силою махновського війська вважалась кіннота, яка надовго отримала репутацію «рубак», наганяючи жах на ворога одним своїм виглядом. П. Аршинов недарма казав, що більшість махновських кавалеристів були «їздцями з дитячих років»⁵⁴⁴. Це переважно були молоді заможні селяни та фронтовики світової війни, що приходили до війська зі своїми кіньми. Кубанські козаки, незважаючи на ворожі стосунки з махновцями, вважали їх «своїми», тобто козаками, через застосування махновськими кавалеристами «козацької посадки»⁵⁴⁵.

У 1920 р. махновці висунули гасло: «Кожне село має кінне депо». Тут заморені бойові коні віддавалися «на підкорм», а через деякий час махновці поверталися, аби забрати їх⁵⁴⁶. Міняючи коней, зважали на величезну різницю між конем бойовим та конем селянським. Перші в основному були вилучені в поміщицьких маєтках, німецьких колоніях та конезаводах. Селянський кінь, не при звичаєний до сідла

⁵⁴⁰ Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны в России. *Военный вестник*. 1922. № 12. С.44.

⁵⁴¹ История гражданской войны в СССР. Т. 4. С. 314; Худайкулов М. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. Ташкент, 1979. С. 118.

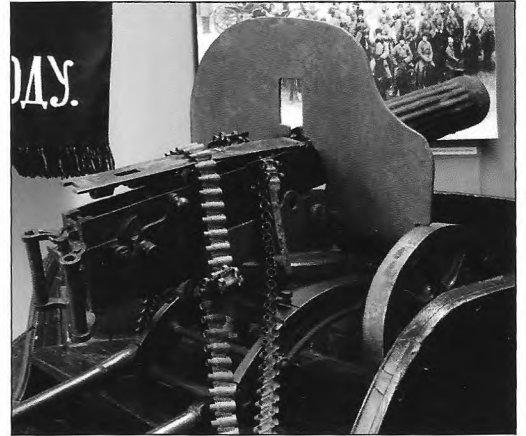
⁵⁴² Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 96.

⁵⁴³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 342.

⁵⁴⁴ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 56.

⁵⁴⁵ Офіцери та інші некозаки їздять полегшеною риссою, підплигуючи в сідлі на вкорочених стременах і тримаючи ноги напівзігнутими. Козаки ж тримають ноги витягнутими, всім тілом насаючи на коня. Подібна посадка не набиває коневі холку. Крім того, козаки користуються нагайкою, не знаючи шенкелів (Мамонтов С. Походы и кони. *Подъем*. 1992. № 5/6. С. 46).

⁵⁴⁶ Каратыгин. Партизанство. Харьков, 1924. С. 37.

Махновська тачанка з експозиції Запорізького краєзнавчого музею. Відбита як військовий трофей загном Запорізької міліції в бою з махновцями біля колонії Нижня Хортиця в 1921 р.

і довгих переходів, працював тільки в обозі. Млявість червоної кінноти порівняно з махновською пояснюється саме тим, що вона вимушена була віднімати коней у селян. Крім цього, кожен повстанський кавалерист мав запасного коня, за недогляд якого кіннотника чекало специфічне покарання – «спішення» – відлучення від коня на невизначений час і переведення бійця в піхотну частину.

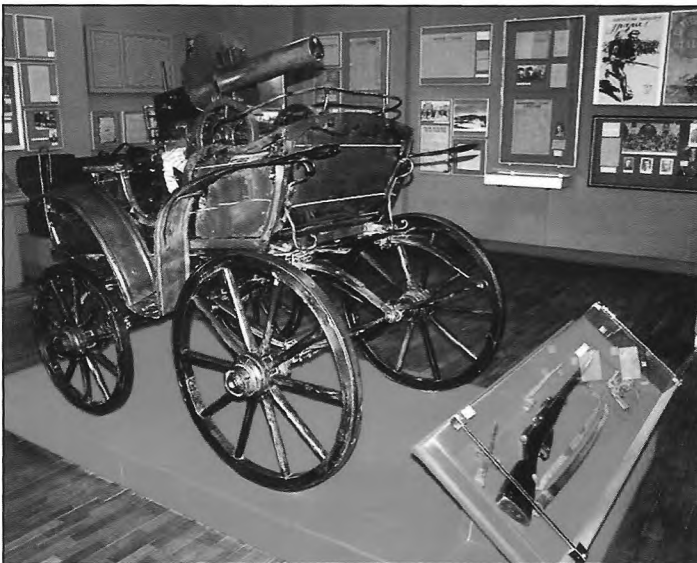
За своїми бойовими якостями махновська кіннота не поступалася кращим білокозачим частинам, але, на відміну від них, володіла чудовою маневровою зброєю – кулеметними тачанками.

До 1918 р. тачанка як вид зброї була невідома. У російській армії кулемети перевозилися на підводах, але для ведення вогню завжди ставилися на землю. В авторстві тачанки з Н.Махном конкурують червоні. С. Будьонний твердить, що бачив тачанку в одному червонопартизанському загоні на Дону ще весною

1918 року. Кулемет, встановлений на ній, рухаючись за горбом, створював враження задіяності кількох⁵⁴⁷. Проте головним критерієм ефективності тачанки як бойового засобу все-таки є її масове використання при підтримці піхотних та кавалерійських атак в ролі рухомої вогневої точки, здатної вести кулеметний вогонь на 360°. У цьому ампула тачанка вперше була застосована саме махновцями восени 1918 року.

Тачанка відповідно до можливостей та бажаної швидкості пересування запрягалася парою, трійкою чи четвериком коней. У поході до неї ззаду прив'язувався запасний кінь яким міняли вбитих чи поранили у бою тварин. Для парадних

Кулеметна тачанка з експозиції Луганського краєзнавчого музею. Фото 2010 р.

⁵⁴⁷ Буденный С.М. Пройденный путь. Т. 3. Москва, 1973. С. 153.

виїздів тачанка прикрашалась якнайдорожчими килимами та ковдрами, які, демонструючи запорозьку зневагу до набутого багатства, звисали до самої землі, краями волочачи за собою пилюку. В середину клалася перина, найбільше цінувалися трофейні, німецького виробництва. Передок і задок тачанки бажано було прикрасити характерними написами, типу «Не догониш (спереду), не піймаєш (ззаду)». Особливим шиком вважалися написи, зроблені із забитих у дерево цвяшків, голівки яких сріблили спеціальною фарбою. Культура написів прямо залежала від особистості власника тачанки. Комунисти не раз закидали махновцям брутальний зміст гасел та повідомлень, що прикрашали їх бойові колісницї⁵⁴⁸.

Кулеметна тачанка з експозиції Кам'янського краєзнавчого музею. Фото 2012 р.

Тачанка – не селянський екіпаж. Першим джерелом тачанок для махновців була все та ж конфіскація в поміщицьких маєтках та німецьких колоніях. Проте похідні та бойові умови вимагали від тачанки певних параметрів, які не завжди могли забезпечити конфісковані тачанки. Занадто легкі, ресорні екіпажі по бездоріжжю швидко ламалися. Важкі – повільно рухалися, загрузали в чорноземі, по роздоріжжі коні не могли тягти їх під гору⁵⁴⁹. Тому махновці навесні 1919 р. організували в Гуляй-Полі дві спеціальні тачанкові артілі. Головними критеріями якості тачанки вважалися її легкість, швидкість, потрібні розміри, гарні ресори, а також кількість спиць у колесах, які тачанка могла втратити, не зупиняючись при цьому.

Впровадження тачанок справило великий вплив на тактику кінноти, яка отримала можливість рухатися «перекатами», тобто займати нові позиції під прикриттям кулеметного вогню тачанок. Ними також було зручно здійснювати розвідку боєм і прикривати відхід військ. Як зимовий аналог тачанки використовувалися сани, спеціально перероблені для встановлення на них кулеметів⁵⁵⁰. Ідея тачанки серед махновців дістала своє продовження у вигляді кулеметних полків і загонів люїсистів.

Якщо тачанка стала видом зброї, що використовувалася і в інших арміях, то команди люїсистів залишилися виключно махновським надбанням. Люїсист – це вершник, озброєний ручним кулеметом французької системи «Люїс». Це теж рухома вогнева точка, але з більш вузькою спеціалізацією. Люїсти використовувалися переважно в двох випадках. Для дезорганізації ворожої кавалерійської лави, коли, вилітаючи з-за спин кіннотників, вони вели вогонь, тримаючи кулемет наперевіс (досить складна дія, що вимагала спеціальної підготовки). В іншому разі люїсти

Кулемет «Люїс» інколи використовувався махновцями в якості ручної кавалерійської зброї.

⁵⁴⁸ Никулин Л. Махно в Париже. *Огонек*. 1928. № 18. С. 22.

⁵⁴⁹ Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича. *Сборник Военно-научного общества при Военной Академии РККА*. 1923. № 4. С. 114.

⁵⁵⁰ Там само. С. 114.

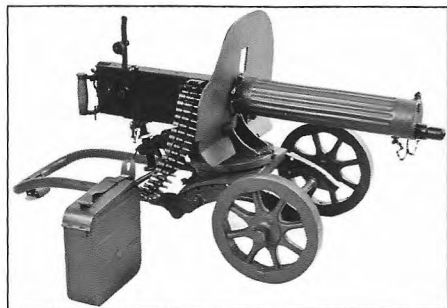
Кулеметна тачанка з експозиції Покровського краєзнавчого музею. Фото 2012 р.

прикривали відступ, спішувались і залягали на землю. Люйсистів було небагато, не більше 60 чоловік, які входили до складу «особливого» полку на правах окремого підрозділу.

Махновська піхота за бойовими якостями поступалася і власній кінноті, і піхоті супротивників, адже постійно поповнювалася зі складу перебіжчиків, дезертирів та мобілізованих. Але в маневровому відношенні мала над останніми перевагу, бо вся без винятку перевозилася на підводах та тачанках, проходячи в складі маневрової групи більше 50 км в день і являючи собою прототип сучасної мотопіхоти. За своїм соціальним складом піхота регулярних частин в більшості складалася з мобілізованих селян, а частини маневрової групи – з безкінних бідняків, колишніх робітників, усіляких люмпенів та бійців-перебіжчиків, через що відзначалися слабкою дисципліною. Недостатня військова підготовка давалася взнаки, наприклад, під час атаки, коли піхотинець відчував посилену нервову напругу і коли, як писав комдив М. Рыбаков, «все нутро вивертається назовні в передсмертній млості»⁵⁵¹. Бійці компенсували

відчуття власної слабкості інстинктивно, відкриваючи шквальну безсистемну стрілянину, мусуючи звуковий ефект з надією переходу кількості в якість. Сторонній спостерігач, зачувши канонаду, а вогонь відкривався на відстані в 2000 кроків, міг уявити, щодесь точаться запеклі бої з купами трупів і стогоном пораниених. Насправді ж втрати сторін були зовсім незначні.

Як і інші війська РПАУ/м/ знала практику елітних формувань. Ним передусім стала так звана «чорна сотня» («чортова сотня», «особлива група імені Батька Махна», «іменна сотня Батька Махна», «чорношапочники» – були вбрані у однакові папахи чорного кольору). Її бійці виконували обов'язки комендантської сотні та водночас несли охорону командувача й штабу. Це своєрідна махновська гвардія, що під час рейдів здійснювала в разі крайньої потреби прориви через ворожі лави для армійського керівництва і володіла особливими прийомами бою. Сотня була багато в чому улюбленим підрозділом командувача. В. Білаш навіть закидав Н. Махно, що влітку 1919 р. «він більше надавав уваги своїй охороні, ніж армійським підрозділам»⁵⁵². Кількість її бійців весь час коливалась. На початку вересня 1919 р.

Кулемет «Максим» – головна ударна сила махновського війська.

В. Білаш оцінював її чисельність вкупі з армійською контррозвідкою в 500 кіннотників при 10 кулеметах⁵⁵³. П. Аршинов визначає кількість «сотні» влітку 1920 р. в 150–200 чоловік⁵⁵⁴. У січні 1921 р. у червоноармійських розвіддонесеннях говорилось про 250–300 її бійців, Р. Ейдеман зазначав рівно про сотню повстанців⁵⁵⁵.

⁵⁵¹ Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича. Сборник Военно-научного общества при Военной Академии РККА. 1923. № 4. С. 117.

⁵⁵² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 303.

⁵⁵³ Там само. С. 303.

⁵⁵⁴ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 180.

⁵⁵⁵ Эйдеман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом. Армия и революция. 1922. № 2. С. 65.

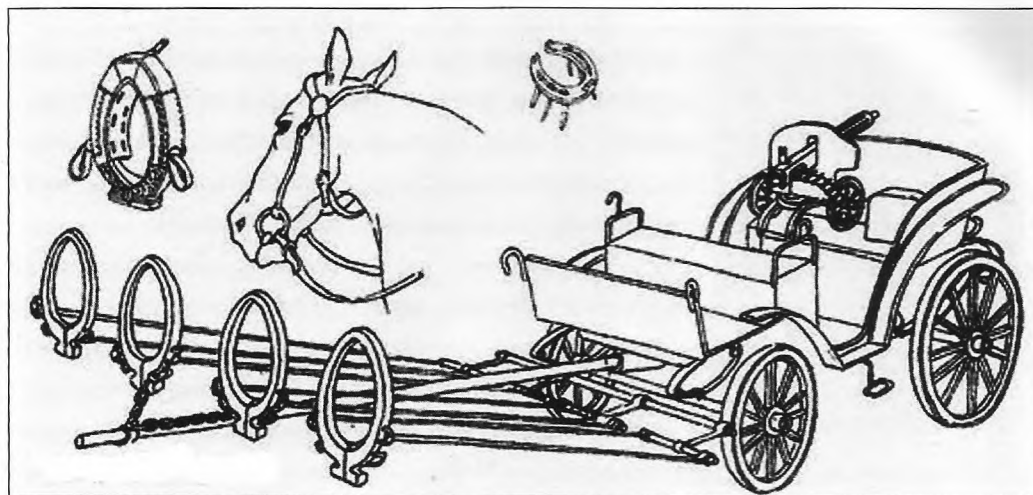
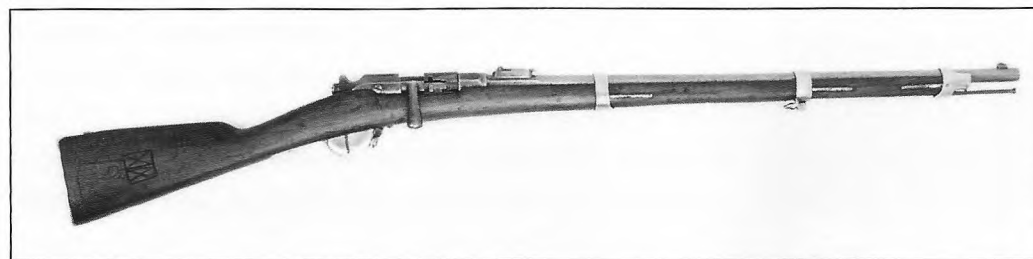

Схема оснащення чотирикінної кулеметної тачанки.

Охоронців завжди можна було побачити на чатах поблизу Батька, коли він був не сам, незалежно від його занять, у постійній готовності за будь-яких умов вбити кожного, хто наважиться посягнути на життя командарма. Охоронців побоювалися і за постійні прояви сваволі. Вони могли завжди увірватися в будь-який штаб і «іменем Батька Махна» вимагати якихось дій, наприклад вигнання осілих там більшовиків тощо.

Вважалося, що командиром сотні був особисто Н. Махно. Він очолював і вивів її в бій у найкритичніші моменти. Наприклад, 26 вересня 1919 р. у Перегонівському бою, що спричинив прорив РПАУ/м/ у денікінський тил. Тоді Н. Махно на чолі чорної сотні здійснив обхід ворожих частин і на повному кар'єрі врізався у ворожі лави. Потім, під час рейду по денікінських тилах, він зі своєю сотнею рухався верст за 40 попереду інших своїх частин⁵⁵⁶. Буденне керівництво сотнею здійснював її «комендант». Із серпня 1919 р. по лютий 1921 р. на цій посаді перебував Гаврило Троян («Гаврюша»), особистий ад'ютант Н. Махна.

Зазнаючи кількісного скорочення після переходу з регулярного в партизанський стан, армія відчувала надлишок командного складу, який скупчувався навколо штабу. У квітні 1921 р. з нього було створено окремий «офіцерський взвод» (за явно пародійною аналогією з «офіцерськими полками» білогвардійців) у кількості 80–90 чоловік під командуванням Н. Махна⁵⁵⁷, що займався в основному проведенням військової розвідки.

Італійська однозарядна гвинтівка «Гра» зразка 1874 р. Такими гвинтівками більшовики весною 1919 р. озброїли своїх союзників – махновських повстанців.

Припинивши їх постачання нестандартними набоями, можна було легко приректи їх на героїчну загибель від рук білогвардійців.

⁵⁵⁶ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 137.

⁵⁵⁷ ДАДО. Ф. 3377. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 65.

Тридюймова (76-мм) польова гармата початку ХХ ст. Основа артилерії РПАУ/м/.

Гірська тридюймова гармата більше цінувалася махновським артилеристами за її компактність і стійкість в перевезенні, аніж звичайна польова.

неприсосованість до швидкого пересування. Мобільні їх види завжди застосовувалися з успіхом, особливо артилерія та кулемети. У регулярному ж стані РПАУ/м/ мала різноманітне важке озброєння: бронепотяги, панцерники, річкові пароплави, морські катери і навіть літаки, не кажучи вже про гармати, міномети та величезну кількість кулеметів, що умисно накопичувалися кілька років.

Перші гармати в махновських загонах з'явилися в листопаді 1918 р., коли відступаючі німецькі та австрійські війська продавали селянам за харчі навіть важку зброю. У листопаді 1918 р. махновці вже володіли артилерійською батареєю. Навесні 1919 р. Н. Махно розпоряджався кількома три- та шестидюймовими гарматами, захопленими у німців⁵⁵⁸. Кількість гармат зростала повільно, адже дісталася подібна зброя виключно у вигляді трофею. На червень 1919 р. начальник артилерії повстанської дивізії В. Шаровський мав під рукою 18 гармат німецького виробництва, що були поділені на три польові батареї. У другій половині 1919 р. ситуація з артилерією стрімко змінилася внаслідок захоплення денікінських арсеналів. Лише в Бердянську махновцям в якості трофеїв дісталася 26 гармат⁵⁵⁹.

В умовах маневрової групи перед повстанцями постало завдання пристосувати артилерію до швидкого пересування. Для цього вона була «полегшена». За звичним порядком, гармату із зарядними ящиками пересувала шестірна кінна запряжка. Махновці почали возити гармати 8–12 кінними запряжками, переклавши снаряди на спеціально пристосовані для цієї функції підводи, в яких уздовж рами влаштовувались гнізда для лотків⁵⁶⁰. Особливо цінувалася гірська артилерія, яку можна було легко рухати по рельєфній місцевості – стежками, балками, байраками. Коні змінювалися після кожного переходу, про всяк випадок при батареях тримались також запасні, «пристяжні» коні.

⁵⁵⁸ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 88.

⁵⁵⁹ *Путь к свободе*. 1919. 16 октября.

⁵⁶⁰ Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича. *Сборник Военно-научного общества при Военной Академии РККА*. 1923. № 4 С. 107.

У випадку, коли артилерія починала гальмувати рух маневрової групи або вичерпувався запас набоїв, гармати ховалися в заздалегідь влаштованих у лісах та печерах схованках⁵⁶¹. Коли подібна ситуація застигала махновців у незнайомій місцевості чи при втечі від переважаючих ворожих сил, гармати (попередньо знявши з них замки і панорами) кидали напризволяще або підривали динамітом. Іноді артилерією жертвували, аби відволікти супротивника.

Навіть коли в складі групи не було наявної артилерії, артилеристи, зберігаючи свої замки та панорами, перевозилися на тачанках. Стрімкі напади махновців на ворожі, особливо обозні, частини досить часто призводили до захоплення трофейної артилерії, яка миттєво перетворювалася на махновську після встановлення відповідного обладнання. У цьому ж таки бою вона могла бути використана й покинута.

На червень 1919 р. 1-ша Українська повстанська дивізія мала в своєму розпорядженні три бронепотяги. Один із них був озброєний шестидюймовою гарматою, два інших – трьома тридюймовими гарматами і 15 кулеметами. Перший був відбитий у білогвардійців на ст. Гришино у січні 1919 р. загоном П. Петренка і являв собою встановлену на «американському» напіввагоні тридюймову гармату. Другий мав уже справжній військовий вигляд і був захоплений 6 лютого 1919 р. на ст. Пологи. Ще один бронепотяг був захоплений у Маріуполі 29 березня. У серпні 1919 р. махновці заволоділи бронепотягом «Непереможний» англійської конструкції, озброєним дводюймовими та шестидюймовими морськими гарматами та 40 кулеметами. Проте в кінці місяця, коли використали всі набої, він був підірваний і залишений денікінцям. Восени 1919 р. на озброєнні РПАУ/м/ знаходилось 4 бронепотяги, потім до грудня 1919 р. на катеринославських заводах було обладнано ще три бронепотяги. Найбільш потужний «бронепотяг Лонцова» був озброєний важкою польовою гарматою калібру 4,2 дюйми, 6 дюймовою гаубицею і 20 кулеметами «Максим». Три інші бронепотяги були споряджені 2 гарматами і 16 кулеметами на кожному. Гармати махновських бронепотягів мали невисоку дальнобійність, і вояки боролися з ворожими бронепотягами, переважно таранячи їх спрямованими в лоб локомотивами. У січні 1920 р. всі вони були захоплені червоними військами.

З використанням потягів пов'язана також недовга історія махновських «інженерно-залізничних військ». Їх організатором став петроградський анархіст Михальов-Павленко, що прибув до Гуляй-Поля на початку 1919 року. Проте після загибелі Михальова-Павленка влітку 1919 р. цей різновид махновського війська так і не зміг відродитися⁵⁶².

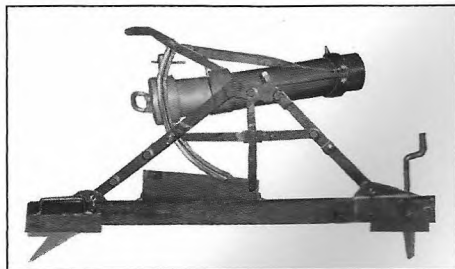
Махновський сімейний портрет: я, моя і кулемет. Фото 1919 р.

Бронев вагон одного з бронепотягів РСЧА, виготовлений на Брянському заводі Катеринослава у 1918 р. Пам'ятник розташований в м. Дніпро неподалік станції метро Метробудівників. Фото 1989 р.

⁵⁶¹ Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 – по январь 1921 г. *Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА*. 1921. № 1. С. 200.

⁵⁶² Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 215.

Міномети («бомбомети») зразка 1915 р. іноді згадуються джерелами в якості бойових засобів повстанської армії.

1919 р. в Олександрівську із захоплених річкових суден була заново створена Олександрівська флотилія, яка, вчинивши піратський рейд, розграбувала менонітські колонії Хортиці та Подніпров'я. У листопаді 1919 р. флотилію було переведено в Нікополь. У січні 1920 р. флотилія потрапила до рук наступаючої Червоної Армії. Влітку 1920 р. маневрова група махновців змогла захопити червоний пароплав на р. Дніпро, але до його бойового використання справа так і не дійшла.

У партизанському стані (1920–1921 рр.) головними структурними одиницями армії стали маневрова група та місцеві територіальні загони. Спочатку група складалась із кавалерії, піхоти, артилерійських батерей, потім до цього додався чисто махновський винахід – кулеметний полк.

Наган зразка 1895 р. Класична, безвідмовна зброя махновських командирів та кавалеристів.

Полк був сформований у вересні 1919 р. і поновлений в червні 1920 р. з кулеметних команд окремих полків, зведених до купи. Командиром полку беззмінно був Хома Кажан (Кожин, вуличне прізвисько «Кожа»). Практики подібних формувань не мала жодна із сучасних РПАУ/м/ армій. Ефективність полку була вражаючою. Безпеку кулеметників гарантували 500 кавалеристів прикриття. І. Стрельбицький у жовтні 1920 р., оглядаючи розташований у с. Софіївці кулеметний полк, визначав його сили в 100 кулеметів на 100 тачанках⁵⁶³. Кулеметний полк, що брав участь у Кримському поході, налічував близько 250 кулеметів⁵⁶⁴, переважно «люйсів», але з Криму до Запорозжя вдалося прорватися лише незначній його частині. Вдала практика його застосування підбила Н. Махна до створення двох нових кулеметних полків при кожному «корпусові», але вже меншої, ніж перший, потужності. Разом у них налічувалося 200 кулеметів.

Обріз з гвинтівки Мосіна зразка 1896 р. Класична зброя махновських кавалеристів та підпільників. Годився тільки для ближнього бою, на великих відстанях даючи велику похибку в прицілюванні.

Маневрова група мала в своєму складі також загін фуражирів, які бралися до роботи, коли група потрапляла в райони, де не було махновської підпільної інфраструктури. У цих випадках вони, однак, часто просто не встигали забезпечити належний обсяг заготівель через швидке пересування махновців.

Група не повинна була надмірно зростати чисельно, щоб не втратити своєї мобільності і не лягати на місцеве населення занадто важким продовольчим тягарем. При зростанні чисельного складу від головної групи («ядра») відокремлювалися інші, схожі за устроєм маневрові групи. Діяли вони автономно, але підтримували з «ядром» постійний зв'язок. Друга маневрова група з'явилась в червні 1920 р., а в жовтні

⁵⁶³ Стрельбицький І. Ураган. Москва, 1977. С. 65.

⁵⁶⁴ Коротеев М., Спектор М. В логове Махно. *Подвиг*. 1969. № 5. С. 364.

1920 р. було три повні і одна резервна маневрові групи. На кінець 1920 р. РПАУ/м/ складалася з трьох груп різного складу, але, як і раніше, тричленної будови, чисельністю 500 багнетів, 2000 шабель при 150–200 кулеметах⁵⁶⁵. У кінці квітня 1921 р., вийшовши з підпілля, штаб РПАУ/м/ знову відтворює маневрову групу в складі 300 шабель і 8 кулеметів, поділених на 3 групи, які мали з часом чисельно розростатися⁵⁶⁶.

Обов'язковою приналежністю як регулярної армії, так і маневрових груп був обоз, що складався із селянських підвод, тачанок та фургонів. Взимку 1921 р. в обозі тримався також певний запас саней⁵⁶⁷. В часи маневрової групи обози рухалися компактною масою в чотири ряди. Великі за обсягом обози рухалися досить швидко, разом з усією групою. Тут перебували дружини та сім'ї махновців, перевозилось їхнє майно, а також все необхідне для забезпечення групи: запаси цукру, набоїв тощо. У регулярні часи в обозі також знаходились автомобілі та мотоцикли автобази, які за відсутності бензину тягли коні або верблюди. Подекуди махновці робили вдалі експерименти по заправці їх двигунів спиртом, а також виготовляли саморобні шини із сплетених мотузок і шнурів.

Протягом кількох років існування руху об'єктом соціальної диференціації стало й повстанське середовище, де виокремилось кілька категорій махновців. Чільне місце в русі займав так званий «анархо-командирський кадр» – члени місцевих анархістських організацій з дореволюційних часів та 1917 р., які становили переважну більшість махновської еліти.

Рядовий повстанець в побуті називався «хлопцем». Загальна маса рядових повстанців – «хлопцями-махновцями», серед яких виділялися «природні» махновці – категорія повстанців, які добровольцями вступили в загони ще в 1918 році. Через це вони вважалися «старими» і найбільш відданими та досвідченими бійцями, що становили «ядра» – політичний і військовий актив загонів, чисельністю доходючи до 5000 чоловік. В основному це були уродженці махновських центрів: Гуляй-Поля, Дібрівки й Новоспасівки.

Окрему категорію становили мобілізовані махновці, особливо насильно мобілізовані, котрим махновці-добровольці часто відмовляли в довірі, допускали щодо них зверхнє ставлення і навіть прояви «неустановчих відносин»⁵⁶⁸.

Повстанцями-«поденниками» називалися озброєні селяни, які не входили до складу партизанських формувань, але підтримували політику руху. Задумавши конкретну операцію, Батько слав гінців по навколишніх селах з проханням допомоги, на що відгукувалися «поденники», за день у кілька разів збільшуючи чисельність махновців. По закінченні бою «поденники» розходилися по домівках. І. Максименко визначав кількість «поденників» в околицях Гуляй-Поля

⁵⁶⁵ Каратыгин. Партизанство. Харьков, 1924. С.25.

⁵⁶⁶ ДАДО. Ф. 3377. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 65.

⁵⁶⁷ Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеревича. Сборник Военно-научного общества при Военной Академии РККА. 1923. № 4. С. 114.

⁵⁶⁸ Парасочка М. Махновщина. Знамя труда. 1989. 3 августа.

В такої потвори й дегенерата, яким зображували Н. Махно Кукринікси, явно не могло бути правильного уявлення про військове будівництво, стратегію і тактику. Малюнок 1927 р.

Маузер К96 – улюблена вогнепальна зброя Батька Махна. Кобура пістолета могла за бажанням використовуватися як приклад.

Махновське ракло.
Фото 1919 р.

в 2000 чоловік⁵⁶⁹. Застосування подібної підтримки давало підстави С. Мамонтову говорити, що «фактично всі селяни були махновцями і брали участь у боях... Тому боротьба з ними була особливо тяжка»⁵⁷⁰.

Існували також «ракло» – махновці-люмпени і взагалі професійні повстанці, які вважалися селянами, «відірваними від землі» пройдисвітами.

Можливо виділити ще категорії «формальних» та «радянських» махновців. Перші – це повстанці, які під час махновських рейдів або розсилки окремих загонів у нові райони (Правобережжя, Харківщина, Донська область) визнавали над собою зверхність РПАУ/м/, але в оперативному відношенні продовжували діяти самостійно. «Радянськими» також можна назвати махновців, що навесні 1919 р. вступили в інші, крім 3-ої Задніпровської бригади, підрозділи РСЧА (2-га бригада 1-ї Задніпровської дивізії, 9 дивізія 13 армії РСЧА тощо) зберігаючи свої політичні погляди.

З часом мета боротьби визначала контингент повстанських загонів. Їх члени проходили спонтанний відбір: слабкі, нерішучі, схильні до компромісів відсіювалися. Залишалися групи однорідних бійців, тих, хто вирішував боротися «за землю і волю» до кінця.

Протягом вельми короткого часу, за відсутності зовнішніх джерел постачання, починаючи практично з голого місця, махновське командування досягло значних успіхів у справі належної для тогочасних армій боєздатності. У повстанському війську були створені і набули належного рівня розвитку головні на той час види військ. Незважаючи на обмежені людські та економічні ресурси району, було також досягнуто порівняно високої чисельності армії, що вказує на високі організаційні можливості армійського керівництва і помітний рівень зацікавленості військовими справами руху місцевого населення.

⁵⁶⁹ Максименко. Из истории партизанской борьбы в Екатеринославщине и на Донбассе в 1918–1919 гг. *Летопись революции*. 1925. № 4. С. 160.

⁵⁷⁰ Мамонтов С. Походы и кони. *Подъем*. 1992. № 5/6. С. 71.

БОЙОВЕ МИСТЕЦТВО МАХНОВСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ

*Хитрий наче лис, скільки душ згубив?
Мало не вмивався кров'ю ворогів.*

«Король та блазень». Тринадцята рана

Поняття бойового мистецтва включає в себе стратегію, оперативне керівництво і тактику ведення бойових дій. Н. Махно називав академічну стратегію «чужою» та «малозрозумілою», протиставляючи їй «селянську точку зору»⁵⁷¹.

Н. Махно проявив себе на полі бою послідовним прихильником стратегії непрямих дій, він намагався вирішувати більшість військових завдань не з допомогою фронтальних атак, а завдяки маневру з мінімальними втратами. Фронтальні атаки застосовувалися лише в крайньому разі, коли без цього було неможливо зламати опір противника. Головним тактичним прийомом стала можливість заманити ворога під кинджальний вогонь кулеметних тачанок. Кулеметний полк потужністю в 150 машин типу «Максим» міг розвинути скорострільність в 75000 куль за хвилину. Як показала бойова практика, жодна армія на відкритій місцевості не могла витримати обстрілу подібної інтенсивності. У більшості випадків захоплені зненацька цим маневром ворожі частини капітулювали.

Здобуваючи міста, махновці намагались під час штурму організувати внутрішні повстання в тилу ворога. Так, 14 березня 1919 р. вони заручились допомогою робітників маріупольських металургійних заводів⁵⁷². Під час штурму Бердянська, 8 жовтня 1919 р., було організовано виступ рибалок передмістя Ліски. Коли ж внутрішнього союзника знайти не вдавалось, махновці намагались самі потаємно проникнути в місто.

Виборний махновський командир, як правило, мав вирізнятися серед повстанців своїми військовими та чисто вольовими якостями, а також відзначатися особистою хоробрістю. Завдяки цьому йому, в більшості випадків, вдавалось повністю контролювати очолюваний підрозділ.

Значення особи командира серед махновців було набагато вищим, ніж у державних арміях, і не лише в розумінні авторитету. Підпорядкування командиру-отаману базувалося на повній залежності від нього бійців, і тут менше за все усвідомленої дисципліни. Командир – головна рушійна сила загону, його головний об'єднувач,

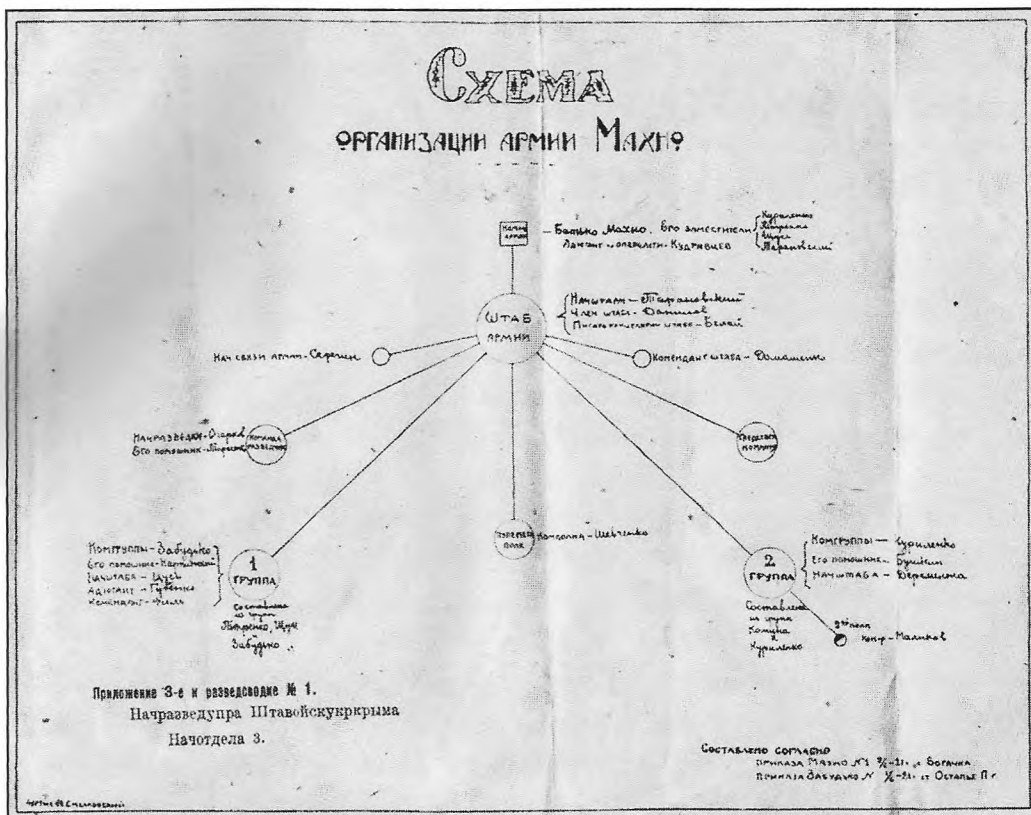

**Пам'ятні знаки, встановлені на місці,
де в Дібрівському лісі колись
височів дуб Смерті.
Фото 2018 р.**

⁵⁷¹ Герасименко Н.В. Батько Махно. Москва, 1990. С. 92.

⁵⁷² Моряки в боротьбі за Владу Рад на Україні. Київ, 1963. С. 194.

Схема «Армії Махно», складена працівниками розвідувального управління військ України та Криму в червні 1921 р.

Командуючий Азовським корпусом РПАУ/м/ Трифон Якович Вдовиченко. Фото 1916 р.

вирішальний голос при непорозуміннях, центр рівноваги всього загону. Його індивідуальні якості надавали відомого характеру всьому загоні. Загін був здатен на те, на що був здатен його командир. Виборний командир мав певний імунітет від вищого керівництва, спираючись на неписаний закон, згідно з яким, якщо командир організував певну кількість полків і був обраний ними за ватажка, то ніхто, навіть Н. Махно, не мав права відняти у нього його «хлопців».

Уявлення про махновську хаотичність багато в чому породив повстанський звичай надавати наказам командування неофіційного характеру. Приклад подавав сам Н. Махно, що після узгодження штабом військового плану міг звернутися до повстанців з пропозицією типу: «У бердянських болгар поспіло вино, так може, хлопці, вип'ємо!?» Або, «Братва! Завтра треба отримувати платню!» Дана фраза в перекладі з махновської говірки означала: «настав час здобувати військові трофеї»⁵⁷³. Ю. Горліс, в грудні 1920 р., переказуючи оповідь Н. Махна про військові плани, теж помічав цю особливість: «...пошлю на Дон (комбрига Маслакова – В.Ч.) повстання робить. – Говорив це тоном, ніби казав: «Ось виведу хлопця за ворота і пошлю до склепу (тобто магазину – В.Ч.) за папіросами»⁵⁷⁴. Це звична для махновців манера, де, крім показного позерства, був елемент дезінформації можливого супротивника, в якого від подібних спостережень виникало уявлення про панування в махновців дійсної «анархії», в її побутовому розумінні.

⁵⁷³ Герасименко Н. В. Батько Махно. Москва, 1990. С. 78.

⁵⁷⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 375.

Загальні збори повстанців окремих військових підрозділів армії постійно ознайомлювалися з пропозиціями командирських наказів перед тим, як останні видавали їх. Звичайно, лише тоді, коли на подібне обговорення був час. Сам Н. Махно перед бойовими операціями часто радився не лише з найближчим оточенням, а й з бійцями. Ось як описує це дійство в своєму щоденнику у лютому 1920 р. Г. Кузьменко: «Багато наших хлопців стояли за те, щоб дати бій, але багато було й проти. Ворогів було значно більше, та і в наше завдання не входило давати, поки ще, бої червоним, якщо на це нема жагучої необхідності»⁵⁷⁵. Ця традиція тільки підвищувала боєздатність армії – бійці краще розуміли суть операції і вели бій з більшим натхненням.

Махновські особливості оперативного керівництва добре помітні на прикладі розмови командувача Кримської групи РПАУ/м/ С. Каретника з командувачем Південним фронтом М. Фрунзе. Махновці відмовлялися вступати в бій, поки більшовики не виконають своїх зобов'язань по постачанню маневрової групи. М. Фрунзе спробував приструнити С. Каретника: «Скажіть, як чинять у військах Махна з тими, хто відмовляється виконувати розпорядження вищого командира?» «Цього у нас не буває, – відповів С. Каретник, – в нашій війську революційна дисципліна і всі накази обговорюються з командирами частин»⁵⁷⁶. Порівняно з іншими арміями керівництво підрозділами РПАУ/м/ може видатись більш слабким, проте ця особливість компенсувалася розвитком у махновця індивідуальних якостей бійця. «В постійних нагадуваннях і контролі махновець не мав потреби, – писав комдив І. Єфімов, – махновець... за час партизанської боротьби чи навіть в силу своїх соціальних умов розвинув у себе індивідуальні якості. Махновець завжди відчуває себе самостійним. Навіть у бою улюблений його стрій – лава, де надається окремому бійцю максимум самостійності. Розвиток у махновця якостей індивідуального бійця дає йому можливість не втрачати голову в небезпечні хвилини...»⁵⁷⁷ Для виконання маневру командира треба було лише подати бійцям умовний сигнал. Наприклад, в кулеметному полку Х. Кажана сигналом до атаки була команда: «Роби грязь!»⁵⁷⁸.

Переважна більшість махновських командирів – унтер-офіцери та прапорщики світової війни. Відносна заможність південноукраїнського селянина давала йому можливість навчати дітей у школах. Отримана освіта швидко просувала їх на вищий солдатський щабель. «Хто бував у махновському районі, – писав комдив І. Єфімов, –

Посланне вище упомянутое к-разведчики в среду 28 Октября с/г. возвращены

Донесение контр-разведчиков 1-го Донецкого Коюза :Рябухина
Холодова 3-го Ноября 1919 года.

Посланное выше упомянутое к-разведчики возвратились и донесли: в среду 29 Октября с/г. они прибыли в с. Чумаки, где проживания не имеется. Оттуда направились в Томаковку и тоже противника не встретили, в Кривом Яреге находится всего лишь человек 25 государственной страны, в Херсооне как эщю особняк прибывший из Николая человек находится отряд численностью около 100 человек /исключительно офицеров/ в селе Анастасовке по ле нашего ухода из Николая прибыло 26 человек для провора мобилизации, но крестьяне отставались после этого они ушли по направлению Кривоногога в районе Августинскае в близи Кат. губ. сплериуаьтальные банды при пулеметах и именуют себя Махновцами и грабят бедное население.

Д. Каретник
И. Єфімов

Махновським контррозвідникам окрім власної роботи часто доводилося виконувати й функції власне армійської розвідки. Донесення Л. Задова про здійснені 3 листопада 1919 р. розвідувальні рейди своїх співробітників.

⁵⁷⁵ Кузьменко Г. Щоденник. Березіль. 1991. № 3. С. 134.

⁵⁷⁶ Фрунзе М.В. Воспоминания друзей и соратников. Москва, 1964. С. 172.

⁵⁷⁷ Єфімов Н. А. Действия против Махно с января 1920 – по январь 1921 г. Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. 1921. № 1. С. 221.

⁵⁷⁸ Руднев В.В. Махнівщина. Харків, 1928. С. 66.

Наказ командарма № 3 по РПАУ/м. Жовтень 1919 р.

бачив, що в яку хату не зайді, скрізь побачиш величезну кількість портретів унтер-офіцерів – родичів сім'ї»⁵⁷⁹. За непрямыми даними, українці-службісти з «южних губерній» становили понад 50 % кількісного унтер-офіцерського складу російської армії початку ХХ століття. У середовищі старої російської армії напередодні світової війни навіть виник анекдот про те, що коли в полк вперше потрапляє новобранець-росіянин, він запитує: «Де тут кабак?», а коли українець: «Де тут ота учебна команда?»

Махновці, як і кіннота білокозаків, володіли прийомами наступу в зімкнутому кінному строю. За козацьким звичаєм махновці атакували супротивника з гиком, з шаленими вигуками («Бий красних чортів!»⁵⁸⁰, «Махновці не здаються!» тощо), намагаючись налякати ворога. Махновська кавалерія вела бій із застосуванням потужної кулеметної вогневої підтримки. Не боячись оточення, махновці самі з успіхом застосовували цей прийом. Оточуючи ворожі частини, махновці намагалися якомога більше стиснути супротивника, відволікти його увагу від головної, таємно зосереджених за складками місцевості кавалерійських «кулаків». Коли виникла потреба, кіннотники відкидали комплекси, спішувалися і вели бій пішими ланцюгами, у вигляді майже ламаної неперервної лінії з великими інтервалами, при підтримці інших кіннотників. Н. Махно завжди намагався перетворити піхоту на

кінноту, тому остання дуже добре знала прийоми бою першої.

У боях з махновцями червоні частини, атакуючи широкими кавалерійськими лавами, зазнали багатьох поразок. Махновці, що теж починали атаку розгорнутою лавою, перед зіткненням групувалися в компактні та густі кавалерійські колони, що таранили і проривали червону лаву. Це деморалізувало червоні кіннотників, і вони легко після цього розбивалися другою лінією особливо добірних махновців, які знаходилися на флангах. Перша ж лінія, прорвавшись через червону лаву, накидалась на розміщений у її тилу резерв та обози, що ставали її здобиччю.

«Суцільна стіна «вільних бійців»... раптом наче розсічена по центру навпіл, створила широкий розрив і перед строєм дивізії виросла щільна лінія махновських

⁵⁷⁹ Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 – по январь 1921 г. *Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА*. 1921. № 1. С. 197.

⁵⁸⁰ Романченко Ю. Епизоди з боротьби проти махновщини (червень-грудень 1920). *Літопис революції*. 1931. № 4. С. 128.

«Атака кавалерійського загону».

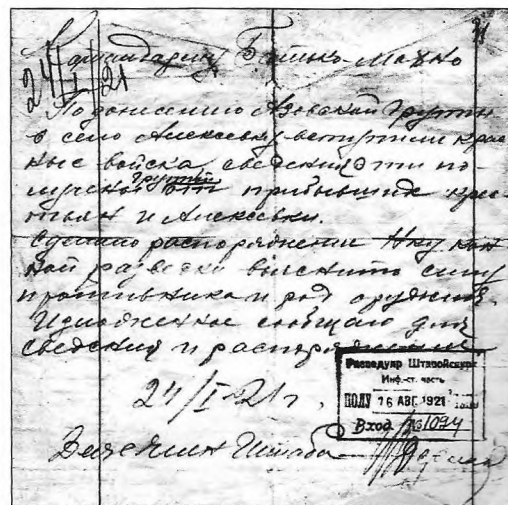
Постановочна кінохроніка атаки червоної кавалерії (кінець 1918 р.). На відео добре помітна нездатність кавалеристів до утримання зімкнутого строю.

тачанок, що круто повернулися на повному скаку»⁵⁸¹. У щоденниках денкінських офіцерів, що як трофеї потрапляли в руки махновців, не раз зазначалося, що найбільш важкою і страшною справою протягом походу була війна саме з махновською кіннотою⁵⁸².

Кращі махновські частини могли застосовувати й інші прийоми, аби «збити» ворожу лаву. Коли лави сходились на відстань до 10 метрів, махновці кидали шаблі в піхви і, вихопивши пістолети, здебільшого маузери, впритул розстрілювали ворога. Розрахунок був насамперед на те, аби налякати коней, але не тільки. Ветеран «червоного козацтва» П. Скугуров згадує про застосування цього прийому махновцями, як про «найстрашніший момент бою... Козаків 35 було вбито. Знищити всіх не дала тільки лавина» (тобто коли кінні лави зіткнулися між собою – В.Ч.)⁵⁸³.

Застосування кінноти в партизанській боротьбі проти переважаючих ворожих сил зводилося махновцями до їх вимотування внаслідок нескінченної погоні, що викликало розпорошення і перевтому супротивника, після чого махновські загони нападали на переслідувачів. М. Фрунзе, який після перемог над басмачами вважався спеціалістом у боротьбі з кінними партизанами, намагався порівнювати махновців з середньоазіатськими «бандитами». Для їх тактики були характерні несподівані напади, висока мобільність, уникнення зіткнень із потужними військовими підрозділами. «Але махновці були кращими «бойовиками», більш спритними та рішучішими, ніж басмачі, їх організація була довершенішою»⁵⁸⁴.

Незначну чисельність і невелику потужність озброєння махновці намагались компенсувати застосуванням таких прийомів, як раптовість, потайність, швидкість. Треба було вразити ворога в ті моменти, коли він може виявити мінімум опору (засідки, раптові, особливо нічні, напади). Саме цим і були небезпечні махновці. Вони нападали зненацька, здебільшого вночі, зусібіч,

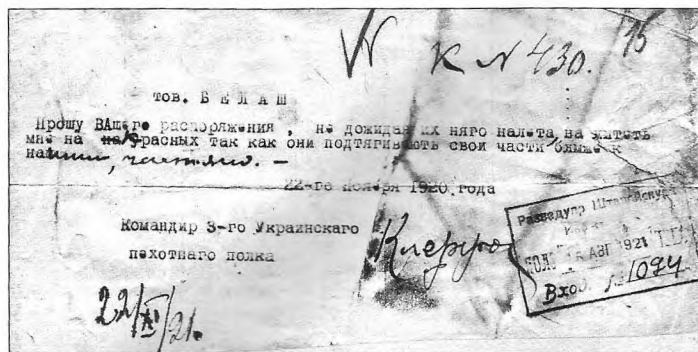
Записка з розвідонесенням від 24 січня 1921 р., передана черговим штабу РПАУ/м/ для ознайомлення командарму.

⁵⁸¹ Дубинский И. В строю червоних казаков. *Новый мир*. 1959. № 2. С. 103.

⁵⁸² Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 132.

⁵⁸³ Червонці. Київ, 1968. С. 166.

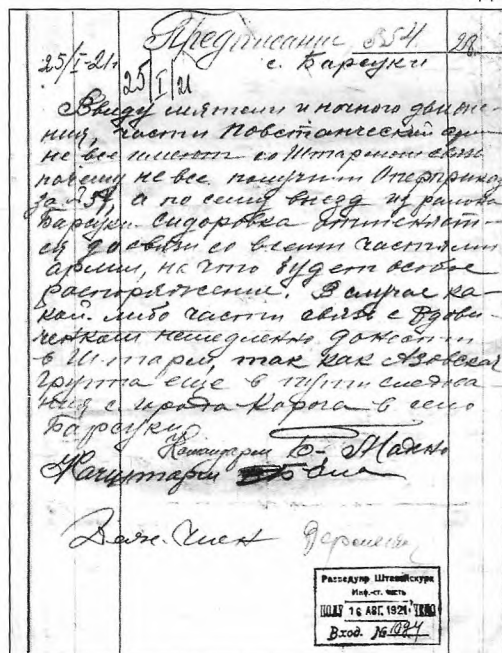
⁵⁸⁴ Сиротинский С.А. Путь Арсения. Москва, 1959. С. 218.

Записка начштабу РПАУ/м/ Білашу В. від командира 3-го піхотного Українського полку Клерфмана з проханням першим напасти на війська союзної махновцям РСЧА. У проханні було відмовлено. 22 листопада 1920 р.

обтяжені відсутністю належної кількості мішків і тому пропонують продпрацівникам пройтись з ними по мішки «до млина». Зраділі продзагонівці розсіддали коней і, бесідуючи з селянами, самі пішли назустріч смерті. Ледве вони завернули «до млина», як були перебиті зі схованих навколо нього кулеметів⁵⁸⁵.

Постійним тактичним козирем махновців було абсолютне знання місцевості. Це розширювало район їх тактичних дій і додавало повстанцям свободи маневру. «Непрохідні ліси», плавні, заплутані вузли ярів та балок при слабкій картографії являли собою серйозні перешкоди для супротивника, водночас будучи для махновців потайними підступами і якнайкоротшими шляхами відходу.

Припис № 4 від 25 січня 1921 р. щодо руху частин маневрової групи РПАУ/м/ від командарма Н. Махно та начштабу В. Білаша.

Махновцям було важливо не виявляти своєї присутності до самого моменту бою, що спонукало до використання усіляких військових хитрощів, у застосуванні яких виявлялась особлива винахідливість і які для махновців перетворились на наріжний принцип «селянської» тактики. Найбільше вдавались трюки з перевдяганням. У 1918 р., переодягнувшись у форму державних вартових, махновці приєднувались до справжніх гетьманських загонів, дізнавалися про їх подальші плани, розташування частин, а потім на марші зненацька нападали і знищували їх. У 1920 р. перевдягнені червоноармійцями махновці, співаючи революційних пісень, вступили до Павлограда, де експропріювали армійську касу Кримської групи військ Червоної Армії і безперешкодно, весело співаючи, виїхали з міста. 28 грудня 1920 р. Махно під виглядом червоноармійців вступив у с. Новоукраїнку (Єлисаветградського повіту) й наказав забезпечити його підводами. Коли вимога була виконана, махновці оточили казарми 90-го стрілецького полку й відкрили по них кулеметний вогонь. Деморалізований полк відразу капітулював⁵⁸⁶. Під час рейду по Курській губернії в січні 1921 р. махновці в'їжджали в села під червоними прапорами, видаючи себе за будьонівців. Розпитуючи населення про наявність міліції та продзагонів, вони прохали передати їм «зібратися для наради» і коли ті збиралися, рубали їх⁵⁸⁷. Перелік аналогічних випадків можна при бажанні продовжувати на десяти сторінках.

⁵⁸⁵ Арбатов З. Ю. Екатеринослав 1917 – 1922. Архив русской революции (Берлин). 1922. Т. 12. С. 116.

⁵⁸⁶ Буденный С.М. Пройденный путь. Кн. 3. Москва, 1973. С. 195.

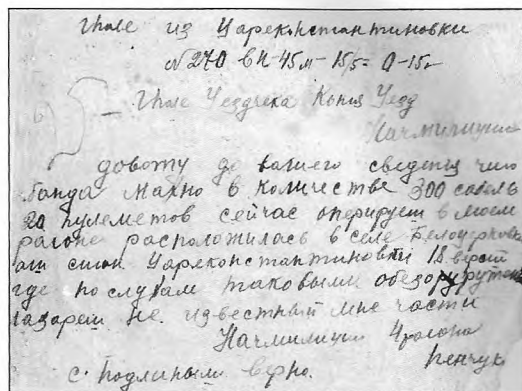
⁵⁸⁷ Волков С.Е. Банда Махно в Курской губернии. Курск, 1929. С. 4.

Бій махновці намагалися провести якнайшвидше. Його затягування було невідгидним їм, бо відновлювало переваги регулярної армії. Тому ставка в бою завжди робилася на швидкість, рухомість, невловимість дій. Треба було не допустити підходу підкріплень до ворога. «Присилувати партизан до регулярного бою, – писав червоний командир П. Каратигін, – один з основних методів боротьби з ними⁵⁸⁸». Махновці чудово розуміли це, тому, якщо успіх не досягався першим ударом, а тим більше, коли ситуація починала загрожувати оточенням, вони звично виходили з бою. Цей вихід у більшості випадків робився так несподівано, як і починався. Махновці, кидаючись урозтіч, розпорошувалися і зникали з поля бою. Готуючись до нападу, махновцям оголошувалося місце нагального збору, тепер же група розпадалась на полки, полки – на роти, роти – на взводи, аж до окремих махновців, які розбігалися навкруги. Супротивник, як правило, вважав цей елемент тактики за поразку й не вдавався до переслідування, оскільки не бачив об'єкта для цього. Але застосування прийому розпилення часто було лише початком бойової операції, вдалим маневром. Концентруючись у певному місці, махновці знову завдавали удару в несподіваний для ворога момент.

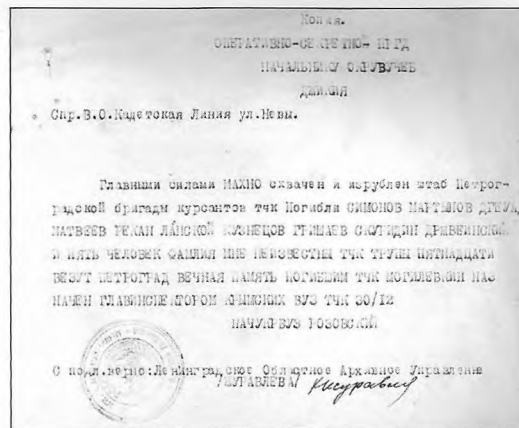
При переслідуванні Н. Махно виставляв ар'єргардні заслони, але ненадовго. При першому ж завороті головних сил з початкового напрямку зникав і ар'єргард, що їх прикривав. У більшості випадків він розпилявся навкруги з метою замести сліди відходу групи.

Кілька разів Н. Махно навмисне давав себе оточити переважаними силами ворога, демонструючи зразки вдалого маневрування в наповненому військами районі і, нарешті, удару й прориву, залишаючи далеко позаду все налагоджене угруповання переслідувачів. Ціла низка обманів Н. Махном червоних авангардів була результатом розуміння залежності регулярних сил від своїх порядків і систем. Н. Махно вважав, що чим складніший був військовий механізм, тим ефективніші наслідки давало його часткове ураження.

В поході група рухалася заздалегідь визначеним порядком. Першим їхав кавалерійський полк на чолі з «чорною» сотнею та командувачем. Батько завжди їхав попереду, верхи – якщо здоровий, на колясці – якщо поранений. «Це незмінне правило в армії», – додає П. Аршинов⁵⁸⁹. За ними рухалася вся повстанська валка з сотень підвод, що перевозили піхоту, обоз та армійський лазарет з пов'язаними в якості сестер-жалібниць. Останній завжди перебував у центрі колони. В ар'єргарді рухався кавалерійський полк, бійці якого забезпечували тилове прикриття і підганяли відстаючих, при цьому шмагаючи не коней, а візників. Попереду і на флангах виставлялась на відстань до 10 кілометрів кінна розвідка, яка

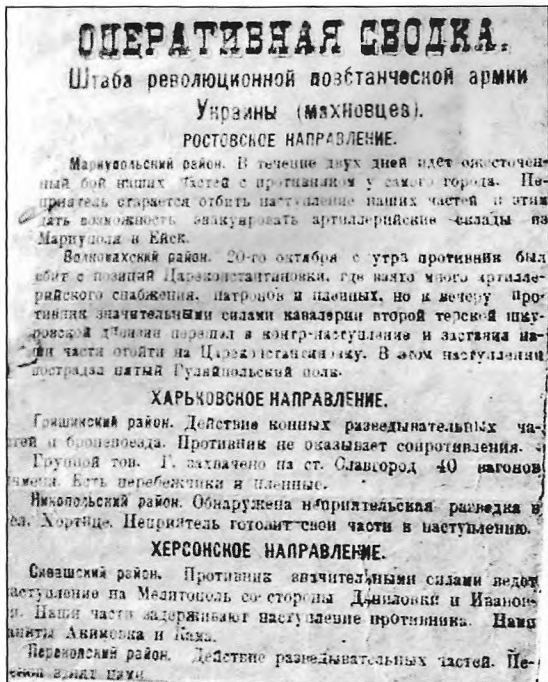
Міліцейське донесення в повітову Олександрівську ЧК про рух махновських загонів територією Запорізької губернії. Літо 1921 р.

Повідомлення про знищення махновцями штабу і командирів Петроградської бригади курсантів. Грудень 1920 р.

⁵⁸⁸ Каратыгин П.А. Партизанство. Харьков, 1924. С. 37.

⁵⁸⁹ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). Запорожье, 1995. С. 209.

Опубліковане в «Путь к свободе» оперативне зведення штабу РПАУ/м/ від 20 жовтня 1919 р.

мала попереджати про небезпеку. Пересування РПАУ/м/ на марші було досить вражаючим видовищем. Похідні умови були дуже тяжкі, літа 1919–1921 рр. видалися вкрай спекотними. Курява, здійнята тисячами ніг і коліс, закривала сонце. Колеса передніх підвод настільки розбивали ґрунтові шляхи, що задні, аби не грузнути, з'їжджали зі старого шляху і торували новий.

Маршрути рейдів іноді повторювались через необхідність забрати залишених в депо коней, а також поранених і зморених повстанців, нарешті, потребою поповнити продовольчі запаси та дружніми стосунками з селянами. Аби втаємничити напрям руху головної групи, махновці шляхом усіляких хитрощів маскували його, переважно засилаючи у віддалені від основного напрямку рейду райони дрібні загони, що несподівану появою і демонстративними бешкетами збивали з пантелику переслідувачів⁵⁹⁰.

У важкі для махновців часи змінювався і характер рейду. Спеціальними наказами їм заборонялося вступати в сутички із супротивником. Пересування загонів відбувалося глухими польовими дорогами та ярами, в стороні від великих сіл та із зупинками в невеликих хуторах, відсутніх на старих топографічних картах. У більшості випадків чужинці взагалі не здогадувалися про існування цих населених пунктів.

Під час зупинок на ночівлю виставлялася сторожа, що переважно зводилась до таємного нагляду за підступами до місця стоянки загону. Її перший постріл був сигналом до приведення загону в бойову готовність. Іноді супротивнику вдавалося зненацька нападати на махновців, тому що сторожа, проґавивши ворога, не являла вже собою значної перешкоди⁵⁹¹.

Якщо рейд виявлявся вдалим, то повернення в Гуляй-Поле мало характер тріумфального в'їзду. Першим в село на тачанці в'їжджав командувач, за ним – командири, слідом кіннота й кулеметні тачанки. Махновців зустрічала юрба, яка вітала повернення армії і чекала на роздачу частини здобутих трофеїв.

Під час рейдів маневрова група іноді долала водні перешкоди, переправляючись на паромних мостах та зв'язаних до купи човнах. Створення маневрової групи давало можливість позбутися багатьох вад партизанської тактики, зокрема вирішувати широкі оперативні завдання, можливість діяти в будь-якій місцевості. Були й свої недоліки. При всій винятковій енергії махновських частин їм так і не вдалося ввести дії в русло планомірних операцій. Знищення червоних частин призводило лише до простого зменшення їх живої сили, без повного використання і закріплення досягнутих результатів. Навіть після значних своїх успіхів,

Лист начальника 1-ї Української повстанської дивізії Н. Махно. Травень 1919 р.

⁵⁹⁰ Г.И. Котовский. Кишинев, 1956. С. 296.

⁵⁹¹ Каратыгин. Партизанство. Харьков, 1924. С. 37.

коли маневрова група являла собою велику небезпеку для червоних частин, що знаходились у стані перегруповання, майже не було випадків, аби Н. Махно розвивав свій успіх, даючи можливість більшовикам поновлювати сили.

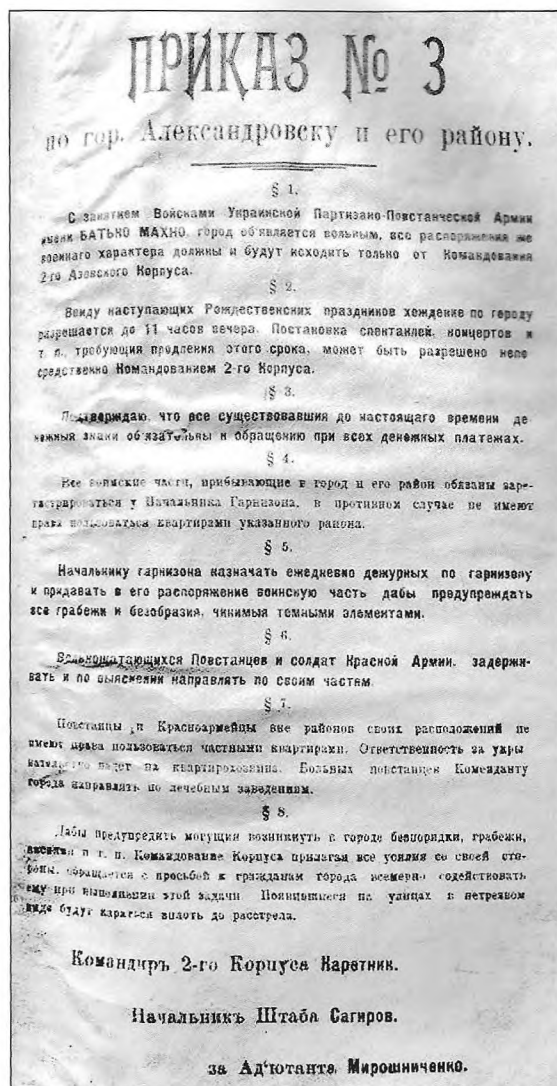
Головним принципом махновської військової тактики стало створення і використання таких умов бойових дій, в яких регулярні частини не могли повністю використати свої переваги – методичності дій і застосування технічних засобів. До того ж, махновці повинні були завжди зважувати на певні обставини та бойові можливості, що, в свою чергу, призводило до періодичності їх дій. Махновці не ухилялися від бою, вони шукали його в певних умовах, коли у ворога була найменша здатність до опору. Поряд із тим слабкими місцями повстанського війська лишалися неоднорідність військового складу, залежність від наявних боєзапасів, неможливість їх регулярного поповнення. Ці недоліки махновці намагалися обійти, створивши маневрові групи, але проблему не вдалося вирішити повністю.

Військова організація махновського руху не відразу набула форми повстанської армії. Остання стала наслідком еволюції більш примітивних волонтерських військових формувань. Розвиток махновської військової машини виявився набагато повнішим за інші структурні елементи руху. В час, коли несприятливі обставини постійно гальмували їх розвиток, військова організація руху продовжувала своє вдосконалення. Саме у військовому аспекті найкраще виявилася національна та регіональна своєрідність руху.

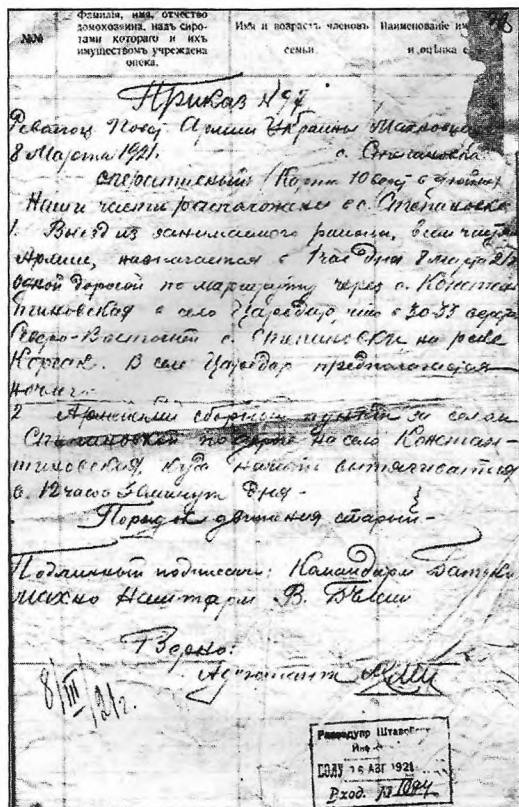
Традиційна військова організаційна система була модифікована згідно з традиціями національної військовості. Всередині повстанського війська утворився не тоталітарний колектив, базований на принципах збереження індивідуальності бійця та військовому демократизмові, що виступили факторами підвищення боєздатності армії. Повстанське військо загалом розвивалося інтенсивним шляхом.

Перенесені на повстанський ґрунт загальноприйняті основи військової тактики були модернізовані Н. Махном до невпізнанності, зберігши, разом із тим, свою сутність. У цьому і виявився військовий талант Н. Махна. Його тактика була побудована за принципом протидії тактикам супротивників. Н. Махно умів використовувати вади їх бойового мистецтва, чи були то «залізнична» війна, невідворотна фронтальна атака кавалерійської лави чи низька маневреність піхотних частин. У конкретних історичних умовах тактика партизанських дій була доведена повстанцями майже до ідеалу.

Загалом повстанська армія являла собою добре навчене, якісне в бойовому відношенні і чисельне військо, очолене талановитим полководцем. РПАУ/м/ так і залишилася не розгромленою в прямому значенні цього слова. Головної своєї

Наказ № 3 по
Олександрівську
та його району
командира 2-го корпусу
РПАУ С. Каретника
з оголошенням
населеного пункту
«вільним містом».
Жовтень 1919 р.

Наказ № 97 Н. Махна
частинам РПАУ/М/
від 8 березня 1921 р.

поразки рух зазнав не на полі бою. У цьому відношенні Н. Махно залишився неподоланим як полководець, хоча і зазнав тяжкої поразки як політичний діяч.

Одним із першочергових завдань сучасної української влади є патріотичне виховання молоді на прикладах перемог української зброї над різноманітними, як явними, так і гібридними, іноземними агресорами. Але виникає напружена ситуація з подіями XIX–XX століть. Українським юнакам пропонують надихатися прикладами з крутянської трагедії, невдалої чортківської офензиви, героїчної оборони криївок УПА. Мимоволі складається враження, що гучних перемог української зброї впродовж XX ст. не було взагалі, що українці були неспроможні створити боєздатне військо, яке б змогло дати належну відсіч іноземному агресору. І тому доводиться знову і знову звертатися до тематики далеких козацьких часів.

Проте перемоги були. Гучні, іноді просто неймовірні, гідні таланту Наполеона та його маршалів. Це були взірці військового мистецтва XX ст., але широкий український загал не знає їх до сьогодні. Бо здійснені вони були не арміями УНР, а недержавними збройними силами українського народу

XX ст. – махновськими повстанцями. Вони свідомо замовчувалися пропагандистами націоналістів тому, що махновські повстанці вважалися ними дещо несправжніми українцями, на відміну від них – українців взірцевих. Окрім махновців до цієї категорії «малоякісних» українців також потрапляли західноукраїнські буржуазні консерватори із ЗУНРу та прихильники гетьмана Скоропадського. На початок XXI ст. українські історики змогли зняти подібні звинувачення і з галицьких політиків, і з прихильників Української Держави, і навіть з націонал-комуністичних діячів 20–30-х рр., але чомусь не з махновських повстанців. Передусім тому, що в сучасному українському політикумі немає політичних угруповань, які б вважали себе наступниками махновської слави. Тож треба розібратися, настільки махновська армія – саме українська.

Вперше розмови про перетворення збройних сил махновського руху на армію, саме армію у воєнному розумінні цього терміна, почалися у травні 1919 року. На цей момент, відповідно до пунктів військово-політичної угоди від 26 січня 1919 р., збройні сили махновців офіційно вважалися частиною Робітничо-Селянської Червоної Армії, а саме її 3-ю Задніпровською бригадою. Через різке зростання чисельності махновських повстанців командний склад махновського руху порушив питання про перетворення їх бригади на 1-шу Українську повстанську дивізію. «Червоне» командування, починаючи з особи голови Реввійськради республіки Л. Троцького, категорично з цим не погодилося і звинуватило махновців, що були опозиційно налаштовані до політики воєнного комунізму, в контрреволюційності. Натомість махновці в особі Військово-революційної ради Гуляйпільського району та Ради командного складу

БОРЦЯМ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

6 грудня 1920 року в цьому будинку відбулося засідання Револуційної ради повстанців України (махновців), на якому ухвалили рішення про початок Азовської операції.

За тиждень солдати народної армії Нестора Махна пройшли сотні кілометрів, знищили десятки більшовицьких полків, завдали великих втрат російським окупантам.

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ І СЛАВА ГЕРОЯМ!

Меморіальна дошка, присвячена пам'яті учасників Федорівського бою 16 грудня 1920 р. Встановлена в травні 2019 р. на стіні будівлі Корфівського народного училища в с. Федорівка, де 6 грудня 1920 р. проходило засідання РРПУ/м/.

1-ї повстанської дивізії заявили, що самотужки реорганізують свої війська, причому не в якусь там дивізію, а в армію.

Армію, яка повинна була називатися (увага!) Українською повстанською армією (УПА). Заява про це була опублікована в головному махновському органі – газеті «Путь к свободе» і окремо надрукованими відозвами по території Південної, Східної та Наддніпрянської України, зокрема і через мережу легальних анархістських організацій.

Саме ця заява й викликала перший гострий спалах махновсько-більшовицького конфлікту в червні – серпні 1919 року. Через військові дії між колишніми союзниками і наступ білогвардійців проголошення махновської УПА затягнулося до серпня 1919 року. Але коли це все ж сталося, армія була урочисто проголошена як «Револуційна Повстанська Армія України». Чому ж не УПА? Тому, що саме за ці два місяці в середовищі махновських повстанців та українських анархістів визрів новий ідеологічний термін – «революційне повстанство». Махновці стали вважати революційними далеко не всіх українських повстанців. Наприклад, загони німецьких колоністів, що підняли антикомуністичне повстання на Херсонщині саме в цей час, явно не були революційними, бо сподівались на швидкий прихід білогвардійців, російських націонал-реваншистів. Червоні партизани, які залишались в тилу білогвардійців, теж не вважались махновцями революційними, бо підтримували насаджуваний в Україні російський тоталітарний режим. Тому назва махновської армії була дещо змінена відповідно до вимог політичного моменту, і саме в такому варіанті використовувалася до 1922 року. Проте ініціатива махновців щодо УПА зовсім не забулася в Україні. Коли у вересні 1920 р. РПАУ/м/ знову укладе воєнно-політичну угоду з «червоними», то командувач Південного фронту, а згодом головнокомандувач збройних сил України та Криму М. Фрунзе практично у всіх своїх наказах буде називати махновців «українською

повстанською армією». Так що перша УПА була зовсім не УПА Т. Бульби-Боровця 1941 р., а Нестора Махна. Т. Бульба, а потім і Р. Шухевич просто перейняли цю гучну назву у махновців, які її хоч і задекларували, але не стали використовувати в першопочатковому вигляді.

Точно так само наступним поколінням українських революціонерів будуть підхоплені в якості символів ОУН-УПА інші махновські «клейноди», а саме чорно-червоний, кольору традиційних українських вишиванок, анархістський прапор. Так, інтегральні українські націоналісти, під впливом західноєвропейських політичних тенденцій, різко змінили свої ідеологічні переконання, дрейфуючи до вождізму та авторитаризму, але загальні символи одного з різновидів українського національно-визвольного руху таки припали їм до вподоби.

Багато хто із старших учасників ОУН, які пройшли школу УВО, в період національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. були січовими стрільцями (УСС). У вересні 1919 р. «усуси» та і взагалі бійці УГА, були в союзницьких відносинах з РПАУ, бачили їх прапори, читали їх періодику і навіть провели спільний військовий парад на головній площі Умані. Згодом, у 30–40-х рр., вони прагнули розширити свої впливи на Східну, Південну та Наддніпрянську Україну, і символи їх боротьби мали бути зрозумілими і звичними місцевому населенню. Інтегральникам треба було здолати свою західноукраїнську регіональну обмеженість, і тому вони звернули увагу на «клейноди» махновців.

Отже, самі махновці вважали себе армією українською, якою керували Рада Революційних Повстанців України, й голова цієї ради Батько революційних повстанців України – Нестор Іванович Махно.

ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНІ СИЛИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

*...Тоді чорт батька Махна
попід самими хмарами ніс,
а він звідти кровлею плювався.*

Народний переказ

Вперше автор зацікавився темою махновської авіації в 1993 р., прочитавши в одній із обласних газет статтю внучатого племінника Н. Махна Віктора Яланського з Гуляй-Поля. Останній згадував перекази дружини Н. Махна – Г. Кузьменко, яка гостювала у автора в 1976 р. і розповідала, що аероплан махновцям «прислали» після візиту до них командувача 14-ю армією К. Ворошилова⁵⁹², тобто на початку червня 1919 року. Оскільки раніше ніхто з істориків й словом не обмовився про існування в розпорядженні повстанців бодай одного аероплана, ці кілька слів газетної статті поклали початок нашим студіям. Ентузіазму додавав і факт присутності махновського літака у сучасному фольклорі. Зокрема старожили пригайчурських сіл оповідали авторів в 90-х рр. XX ст. не лише про те, що «у Махна був власний самолёт», а й додавали такі пікантні подробиці, що він літав на «спірту». Більше того, що цей спирт «через шлангочку» подавався з бензобака прямо в кабінку літака, для «зігріву» в небесах льотчика і пасажира.

**Віктор Яланський та Галина Кузьменко
в Джамбулі (Казахстан). Фото 1972 р.**

Тема історії махновської авіації залишалася абсолютно цілинною досить суттєвий час, адже інформацію з архівних та мемуарних джерел доводилося збирати буквально по краплинах, аж поки в 2008 р. не вдалося видати статтю з даної тематики в дніпровському історичному часописі «Експедиція-XXI»⁵⁹³. Публікація отримала досить помітний резонанс як у пресі, так і в інфосфері. Саме на її базі з'явилась публікація В. Снегірьова⁵⁹⁴, стаття «Повітряний флот РПАУ» в російському сегменті Вікіпедії, а один із українських письменників-аматорів навіть прислав автору статті своє оповідання на махновсько-авіаційну тематику. Згідно з відгуками інтернет-спільноти образ Батька

⁵⁹² Яланский В. Как Махно вручали орден Красного Знамени. *МИГ*. 1993. 8 травня. С. 4.

⁵⁹³ Чоп В.Н. Авиация Махно. *Експедиція-XXI*. 2008. № 10. С. 8.

⁵⁹⁴ Снегирьов В. На крыльях анархии. *Корреспондент*. 2014. № 27. С. 18.

Легкий розвідник
«Буазель».
Фото 1916 р.

Махна, який верхи на аероплані носиться понад запорізькими степами, сподобався пересічним громадянам. Наявність суспільної цікавості до цієї, як виявилось, епатажної теми, підштовхнула автора до більш розширеної публікації матеріалу у вигляді окремого розділу в монографії «Вольний Бердянськ»⁵⁹⁵. Минулі з часу цієї публікації роки, а також новознайдені документи змінили багато чого в ставленні автора до проблеми, до того ж спонукали його значно розширити обсяг публікації. Зокрема, свою першу статтю автор починав словами: «Історія ВПС махновського руху справді коротка, тому що на балансі в них був лише один літак». Проведена з того часу евристична робота дає можливість стверджувати, що вищенаведена теза була хибною. Літак був не один, і далеко не одним був авіаційний епізод в історії махновського руху. Певну допомогу автору також надали публікації істориків авіації М. Хайруліна⁵⁹⁶ та А. Харука⁵⁹⁷ що дотично торкалися теми повстанської авіації.

Уперше літаки потрапили махновцям до рук 29 грудня 1918 р. в Катеринославі. У цей час Н. Махно вступив у союз з більшовиками й до вечора вигнав з міста війська УНР. Республіканці, що відступили, залишили на міському летовищі, в районі Феодосійських казарм, 7 аеропланів-розвідників «Ньюпор – 21/XXI» та «Ньюпор – 23 (XXIII)». Ці літаки 8-го Катеринославського авіадивізіону стояли тут ще з лютого 1917 р., в якості нереалізованого військового трофею переходячи з рук в руки. Спочатку від «червоних» – до республіканців, від них – до гетьмана, а потім – знову до УНР, бо гетьманські пілоти замість того, щоб перелетіти до Денікіна, як більшість їх колег, порозбігалися по домівках. І от тепер літаки потрапили до Батька Махна⁵⁹⁸.

Петлюрівці не використовували їх проти нападаючих, оскільки не було пілотів та пального, але цю проблему можна було якось вирішити. Н. Махно власне і вліз

⁵⁹⁵ Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольний Бердянськ» (1918–1921 роки). Запоріжжя, 2008. С. 97.

⁵⁹⁶ Хайрулін М. Военлёты погибшей империи. Москва, 2008. С. 147.

⁵⁹⁷ Харук А. Адаменко, Матиас и другие... Малоизвестные страницы истории отечественной авиапромышленности. *Авиация и время*. 2006. № 6. С. 29.

⁵⁹⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 44.

у цю авантюру із захопленням великого міста заради військових трофеїв, і літаки були воістину достойною прикрасою піраміди захопленого махновцями майна та харчів. Літаки, щоправда, ще треба було ділити із своїми союзниками, але до цього справа так і не дійшла. Вивезти захоплене з міста спорядження, в тому числі й розібраний на складові аероплан, повстанцям не вдалося. Почалися суперечки з комуністами за розподіл трофеїв, потім сталася незрозуміла, можливо умисна, аварія махновського ешелону, нарешті, несподіваний контрнаступ республіканських військ. 31 грудня 1918 р. повстанцям довелося спішно залишити і місто, і літаки.

Проте мрію Батька Махна піднятися в повітря на власному аероплані, який став би першим у світі «літаком анархії», було відкладено на зовсім невеликий проміжок часу. Через місяць, 26 січня 1919 р., союзна угода між комуністами та махновцями була поновлена вже на більш високому рівні. Махновському району де-факто обіцяли певну автономію, а загони повстанців перетворювалися на 3-ю бригаду в 1-й Задніпровській дивізії під командуванням П. Дибенка. Однією з умов союзу було постачання махновців всіма технічними засобами, що були в розпорядженні Українського фронту. Відбивши у денікінців 27 січня 1919 р. свою столицю, с. Гуляй-Поле⁵⁹⁹, махновці, незважаючи на умови пізньої зими, за місяць облаштували в околицях села аеродром, чи, якщо сказати скромніше, злітно-посадочний майданчик. На нього було перетворене одне із сільських тирл, благо худоба ще стояла в хлівах та повітках. Загорожі були зняті, земля очищена від бруду, вирівняна, розмічена й чекала на високих гостей.

3 лютого 1919 р. народний комісар по військових справах УСРР В. Межлаук видав наказ № 8 про створення Управління Червоного повітряного флоту України (ЧПФУ) у складі чотирьох розвідувальних авіаційних загонів (РАЗ). Саме до складу ЧПФУ в березні – червні 1919 р. і будуть формально належати махновські аероплани. Нас особливо цікавить 22-й РАЗ, що спочатку базувався в м. Орел, але в кінці січня 1919 р. був передислокований в Україну. П. Дибенко зміг його випрохати в командування фронту для своєї дивізії. Саме з допомогою авіації «проклятий матрос», хотів швидко захопити Перекоп і форсувати Сиваш. Але поки 1-ша Задніпровська дивізія сунула до кримських перешийків. Н. Махно під час зустрічі з П. Дибенко 12 лютого 1919 р., на ст. Пологи, зміг випрохати тимчасово у своє розпорядження два аероплани, аби вони допомогли йому розвинути наступ.

На початку березня 1919 р. два літаки 22-го РАЗ прилетіли в Гуляй-Поле. Це були аероплани «Сопвіч-Півторастоечний» (Sopwith 1½-Strutter) англійської конструкції, двомісні багатоцільові біплани з ротативними двигунами, які на авіаційному жаргоні називали просто «Стратерами». «Сопвіч» даної модифікації був озброєний двома кулеметами, відповідно спереду і ззаду, й міг брати до 100 кг авіабомб, які треба було жбурляти вручну. Двигун розганяв літак до карколомної швидкості в 160 км/год., так що повітряна машина легко переганяла тачанки, потяги й автомобілі. До речі, «Стратер» був одним з перших літаків, оснащених синхронізатором, що дозволяло передньому кулемету вести вогонь прямо через диск гвинта. Забезпечувати махновський наступ прибули воєнльоти Іонін та Булгаков.

Цікаво, що по двоє «тимчасово махновські аероплани» ніколи в повітря не підіймалися. Коли один із пілотів сідав за штурвал, інший виконував обов'язки льотчика-спостерігача, сідаючи в задню, відкриту, кабіну. Їх звіти про здійснені на благо анархо-махновців вильоти, записані в політні загонові журнали, донесли для нас фонди Російського державного воєнного архіву (Ф. 936). Наприклад, 6 березня 1919 р. о 9.30 ранку льотчики взяли вантаж – шість 25-фунтових авіабомб і вилетіли на авіарозвідку по маршруту Гуляй-Поле – Цареконстантинівка (нині – Комиш-Зоря) – ст. Верхній Токмак – Великий Токмак – німецька колонія Блюменталь – Оріхів.

У Цареконстантинівці, захопленій білими генерала В. Май-Маєвського, льотчики скинули бомби на станційні будівлі і рейки з висоти 1100 м, як свідчать звіти, цілком успішно. До Оріхова, щоправда, не долетіли, зразу після Токмака повернувши на базу, тобто прямо на тирло. Сильний зустрічний вітер на висоті 1800 м

⁵⁹⁹ Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. Запорожье, 1998. С. 34.

викликав перевитрату бензину, й льотчики, що сильно змерзли, о 11.25 повернулися в Гуляй-Поле, де доповіли про помічені зосередження противника. В той же день пілот Іонін послав з Гуляй-Поля нахабну телеграму в Катеринослав до штабу дивізії. Льотчик обурювався, чому бойовий вантаж для нього до сих пір не відправлений в Гуляй-Поле, й вимагав його прибуття до ранку, 8 березня. Без бомб та запчастин пілот загрожував у розвідку більше не літати⁶⁰⁰.

І не полетів. Наступного дня, 7 березня 1919 р., він катав над Гуляй-Подем Батька Махна, поки його «хлопці» з боєм брали Царекостянтинівку. Скажемо відразу, що навіть недовгий політ в якості пасажира на аеропланах 22-го РАЗ був справою ризикованою. Через велику зношеність механізмів, низькоякісне пальне та низьку кваліфікацію пілотів літаки часто розбивалися. Так, наприкінці січня 1919 р. аварія аероплана 22-го РАЗ сталася в Катеринославі, де комдив П. Дибенко якраз давав парад після захоплення міста. Аероплан, що втілював у собі могутність РСЧА, спочатку літав над полками, які марширували, а потім при спробі посадити його прямо на міську площу перекинувся у повітрі і відрубав пропелером голови двом червоним кавалеристам. «Самого льотчика, напівживого й закривавленого витягли з-під обломків аероплана» – писав свідок цих подій, журналіст З. Арбатов⁶⁰¹. До речі, пілот О. Іонін через три місяці згорить живцем в авіакатастрофі на Херсонщині.

Отже, 8 березня 1919 р. пілот О. Іонін посадив Н. Махна в задню кабіну свого «Сопвіча» й зробив Батьку ознайомлювальну прогулянку над Гуляй-Подем, про що залишився запис в журналі польотів авіазагону⁶⁰². З висоти пташиного польоту Н. Махно зміг побачити любі його серцю річку Гайчур, Бочани і завод «Богатир», куди він два роки тому назад влаштувався працювати звичайним робітником. Повністю заправлений «Стратер» тримався в польоті три години, але Н. Махна катали лише 10 хвилин. Причина проста – гострий дефіцит авіабензину, точніше звичайного бензину 2-го сорту, яким заправлялись аероплани 22-го РАЗ. Саме тоді більшість простих гуляйпільців та повстанців вперше в житті побачило аероплан і його політ. На початку ХХ ст. аероплани часто літали на ярмарках, але виключно на повітових, або губерньських. У сусідньому Бердянську місцеві міщани бачили політ С. Уточкіна на ярмарку ще в 1910 р.⁶⁰³, в Гуляй-Поле ж перший аероплан занесла війна.

До речі, виникає цікаве запитання, а що було намальовано на фюзеляжах радянських «Сопвічів» в якості індивідуальних розпізнавальних знаків? Справа в тому, що згідно з розвідками російського історика М. Хайруліна, совість воєнльотів РСЧА в 1919–1920 рр. масово дозволяла їм малювати на своїх аеропланах чорні зірки на малиновому фоні, напівоголених та повністю оголених дівок, жаб, карикатурних чортів, скелети з косами в руках, а також зображення мертвої голови з кістками, так що й самому «літаючому циркові» барона М. фон Ріхтгофена стало б завидки. Причому останні два символи часто використовували навесні 1919 р. на своїх прапорах і махновські повстанці⁶⁰⁴.

Загалом махновське командування 3-ї Задніпровської бригади було задоволене літунами та було зовсім не проти мати власний аероплан, хоча за штатним розкладом РСЧА мати авіазагін дозволялося лише дивізії. До того ж, махновці вже не особливо сподівалися на щедрість «червоних», проте знали, де можна дістати собі власного літака, а, може, й не одного. 15 березня 1919 р. махновці змогли захопити Бердянськ. Тут ще з 1914 р. франко-бельгійським акціонерним товариством був організований авіазавод. Точніше, на випуск аеропланів була перепрофільована частина потужностей бердянського механічного заводу «Вдова Матіас та сини».

⁶⁰⁰ РДВА. Ф. 936. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 80.

⁶⁰¹ Арбатов З. Ю. Катеринослав 1917 – 1922. Архив русской революции (Берлин). 1922. Т. 12. С. 88.

⁶⁰² Хайрулин М. Военлёты погибшей империи. Москва, 2008. С. 149.

⁶⁰³ Можаровский Г. М. Пока бьется сердце. Москва, 1973. С. 11.

⁶⁰⁴ Хайрулин М. Военлёты погибшей империи. Москва, 2008. С. 256.

Робітники приморського міста змогли налагодити в 1917 р. випуск двох видів аеропланів: важкого «Фарман-30» й легкого розвідника «Анатра-Анасаль». На махновське нещастя, виробничі потужності заводу в революційній смуті 1917–1919 рр. були серйозно пошкоджені. Але з продукції дещо залишилося.

Найбільшим трофеєм, захопленим махновцями в Бердянську, якраз і стали знайдені на складі заводу «Матіас» останки п'яти літаків «Фарман-30 (XXX)». У звалищі металобрухту і фанери захоплені погляди махновців змогли уздріти основи повстанських військово-повітряних сил. Вояки «Кримсько-азовської добровольчої армії», тікаючи з Бердянська на пароплавах, не мали можливості вивезти літаки з міста і тому лише попсували їх, як могли. Але не настільки сильно, аби для початку з п'ятьох поламаних не скласти одного діючого. 17 березня 1919 р. комбриг Н. Махно в телеграмі до штабу 1-ї Задніпровської дивізії прохав вислати до Бердянська хороших мотористів та пілотів, які б приступили до ремонту літаків і прийому присланих із півночі запасних деталей⁶⁰⁵.

Мотористів махновці збиралися знайти на олександрівському заводі «Дека» («Мотор-Січ»), з революційними робітниками якого гуляйпільці налагодили зв'язок ще з кінця 1917 року. Спеціалісти знайшлися, і за тиждень справу було зроблено. Зокрема посильну допомогу махновцям надали робітники «Російсько-американського кооперативного механічного заводу». Заводик цей був заснований у США групою єврейських робітників, вихідців з Російської імперії, серед яких було багато прихильників анархо-синдикалізму. Коли в 1917 р. до США дійшла чутка про Лютневу революцію в Росії, ці ентузіасти вирішили повернутися «додому» й осіли в курортному Бердянську, точніше, в бердянському передмісті Ліски, у великому хлібному винбарі купчихи Глібової, що пустував із 1914 р., коли заклала вся російська чорноморська торгівля. З собою робітники-революціонери навіть привезли з США деяке устаткування, зокрема станки.

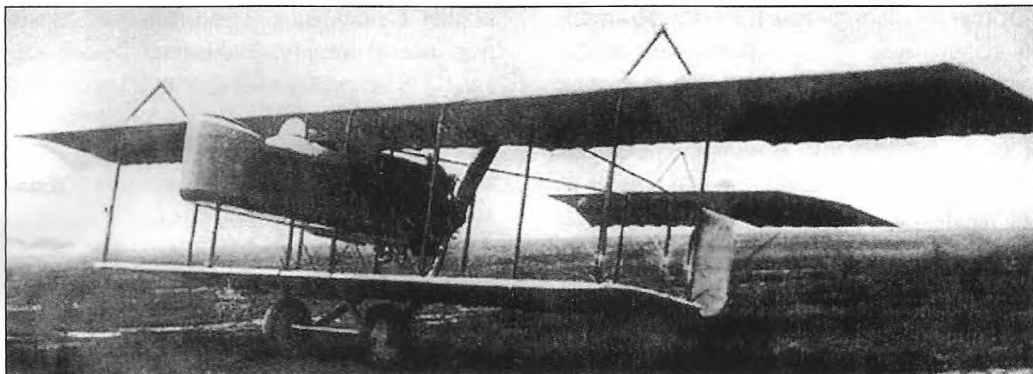
Бердянські аероплани «Фарман-30», яким судилося стати першими у світі «літаками анархії», називалися на честь французьких пілотів та авіаконструкторів братів Анрі та Мішеля Фарманів, які регулярно тішили ентузіастів авіації новими модифікаціями своїх аеропланів, починаючи з 1907 року. На авіазаводах колишньої Російської імперії подібні літаки випускалися з 1916 р. за ліцензією. Спеціалісти вважали «Фарман-30» дешевим і надійним літаком, хоча на 1919 р. вже дещо морально застарілим. «Farman-30» в ужитковій мові авіаційники часто називали «Фарсалем» («Farsal»), так що у невтаємниченого слухача складалося враження, що йдеться про якийсь особливий вид аеропланів. Але це був все той же «Фарман-30», або, як його називали на професійному жаргоні, «фартух», або «тридцятка», або «XXX». Термін «Фарсаль» складався з двох половинок «Фарман» і «Сальмсон» (марка авіадвигуна). Цей випробуваний часом двигун в 150–155 кінських сил давав можливість аероплану розвинути швидкість сучасного легкового автомобіля (136 км/год.) і за 24 хвилини підніматися на висоту 3000 метрів⁶⁰⁶.

«Фарман-30», як і всі інші «Фармани», був одномоторним, безфюзеляжним біпланом, із штовхаючим гвинтом. Посеред крил аероплана розміщувалася двомісна гондола. Наявність пасажирського місця спереду місця пілота робила тридцятий «Фарман» придатним до авіарозвідки та аерофотографування, якого махновці не робили через брак устаткування. Разом із тим літак мав погану маневреність та низьку швидкість, що робило його легкою здобиччю літаків-винищувачів. Але при майже повній відсутності на протимахновському фронті ворожих аеропланів на цю обставину можна було не зважати. Останній раз повстанці Задніпровської дивізії бачили «білого» літака більш як два тижні тому, 2 березня 1919 року. Це був літак КАДА, що летів із фронту до Мелітополя. До того ж навесні 1919 р. білогвардійські винищувачі просто не чіпали своїх «червоних» супротивників, плекаючи надію, що останні скоро перелетять на їх,

⁶⁰⁵ РДВА. Ф. 936. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 6.

⁶⁰⁶ Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. Москва, 1978. С. 312.

«Фартух» (Фарман-XXX)
з двигуном «Сальсон».
Фото 1917 р.

цивілізований бік. Подібному авіагуманізму кінець прийде лише восени 1919 року. З боку ж добровольчих полків генерала Денікіна махновці літаків взагалі не помічали аж до жовтня 1919 року.

Згідно зі своєю конструкцією «Фарсаль» мав двосторонні крила тонкого профілю з постійною хордою і полотняною обтяжкою. Ферма аероплана й лонжерони крил виготовлялися зі сталевих труб різного діаметру. Розчалки традиційно були зроблені з дроту. Кілю не існувало взагалі, хвостову ферму замикали рулі напрямку. Вага повністю заправленого літака досягала 870 кг. Каркас гондoli за правилами мав робитися з ясеневих лонжеронів, які обшивалися фанерою. Великий бензобак ємністю до 90 літрів бензину давав можливість знаходитися в польоті до трьох із половиною годин. «Фарман-30» був стійкий у польоті, а велика площа крила давала йому змогу досить довго планувати у випадку відмови двигуна. До того ж, літак міг нести до кількох десятків дрібних авіабомб. Штовхаючий гвинт, що стояв ззаду гондoli, дозволяв змонтувати спереду неї кулеметну турель і вести вогонь стоячки по всій передній напівсфері. Ззаду ж літак був практично беззахисний, бо весь огляд і площину обстрілу перекривали бензобаки, коробка крил і зореподібний двигун, чим нерідко користувалися винищувачі.

Від своїх попередників ця модифікація «Фармана» відрізнялася також тим, що його гондola була не висунута вперед, як у попередніх моделях, а розташована між крил. Іншою новинкою було коротке шасі зі спільною віссю, на маленьких, десятисантиметрових коліщатах. Загалом «Фарман-30» чудово зарекомендував себе в бойових діях 1918–1921 рр. у складі різноманітних армій. У Червоній армії «Фарман-30» як розвідник використовувався до 1921 р., а як учбовий літак – до 1925 року. Останній раз у бойовій обстановці РСЧА використовувала «Фармани-30» у чеченських горах, під час придушення антикомуністичного повстання 1925 року⁶⁰⁷.

Щоправда, з відбудовою та використанням махновцями бердянського «літака анархії» виникло кілька ускладнень. По-перше, треба було якось вирішити проблему з паливом. Повстанці прекрасно розуміли, що чекати поставок авіапального від червоних їм доведеться не раніше другого пришествя. Власне кажучи, більшовики тому й дивилися крізь пальці на махновські спроби авіабудування, бо не вірили в те, що Н. Махно зможе якось вирішити проблему з паливом. А отже, його

⁶⁰⁷ Куликов В. Фарманы в России. *Мир авиации*. 1993. № 4. С. 34.

«літаки анархії» вище хмар все одно не злетять. На їх думку, бердянськими «фарсаями» можна було хіба що потішити чиєсь самолюбство. Але червоним не варто було недооцінювати Н. Махна, він викрутився зі складної ситуації й на цей раз.

«Червоні» воєнспеци сподівалися, що махновці, за аналогією з «червоними» воєнльотами, будуть заправляти свої аероплани вже перевіреною на практиці «казанською сумішшю», або просто «казанкою», що використовувалася замість зникаючого авіабензину. Увесь авіабензин Росії добувався в околицях Баку, що нині було захоплено контрою, і тому літати доводилося виключно на сурогатах. Так, до складу «казанки» входили: керосин, газолін, спирт і ефір, іноді з додаванням стрімко зникаючого бензину 2-го сорту. Газолін махновцям справді взяти було ніде, але літак можна було заправити й «авіаконьяком». Авіаконьяком у ту сувору пору називали різноманітні суміші етилового та метилового спиртів, які можна було заливати в ротативні авіадвигуни початку ХХ століття. Авіадвигун «Сальмсон» був настільки невибагливим, що міг працювати на чистому спирті-ректифікаті, а також і на коньячному спирті непоганої якості. А виноградарство було в Приазов'ї на початок ХХ ст. налагоджено вже добре. Болгарські виноторговці, не маючи ринків збуту, з 1914 р. почали з допомогою кустарних перегінних кубів перетворювати вино та виноматеріали на коньячний спирт. Методи перегонки, фракціювання і витримки в бочках давали непогані результати. Бочки складувалися як в Бердянську та Маріуполі, так і у селах Приазовської Болгарії. З болгарськими виноробами конкурували грецькі, українські та російські колеги. Популярний в околицях Бердянська сорт білого винограду «Берізка» давав чудовий коньячний спирт. Щоправда, взимку в авіаконьяк треба було додавати сірчаний ефір, але до зими ще треба було дожити. Авіаконьяк був не досить вживаний серед воєнльотів РСЧА, оскільки був непридатний для польотів на аеропланах з переднім розташуванням двигуна. Льотчики труїлися продуктами згоряння спиртів через погану герметизацію капотів. Пілоти відчували головний біль, слабкість, запаморочення голови, а то й впадали в стан наркотичного сп'яніння. Але «Фарсали» літали зі штовхаючими гвинтами і їх пілоти не боялися вчадіти під час польоту. Всього й справ: знайти спирт, конфіскувати його у власників і довести до аеродрому, відбиваючись від насідаючих звідусіль раклів.

29 березня 1919 р. на стінах будинків і на парканах Бердянська було розклеєно наказ № 1 махновського командування в місті: «Всім лікарням, аптекам й обивателям міста всі наявні запаси спирту негайно здати в штаб Махна. За невиконання наказу винні будуть покарані». Підпис: командир 3-ї бригади Батько Махно⁶⁰⁸. У подальшому комуністи всіляко натякали, що цим наказом махновці просто намагалися заготовити в потрібній кількості спирт для своїх постійних пиятик і оргій. Але це суто пропагандистська версія. У своїх пиятиках махновці прекрасно обходилися звичайним вином, якого було у місті вдосталь. Спирт потрібен був як антисептик для повстанського лазарету і для того, аби підняти в небо «літак анархії». Коли в подальшому комуністичний ревком Бердянська почне антиалкогольну кампанію, знищуючи запаси вина і коньячного спирту, це буде не просто боротьбою з повстанським пияцтвом, а й акцією саботажу махновської авіаційної програми. Зокрема секретар бердянського ревкому Д. Фістов згадував, скоріше значно перебільшуючи, що в квітні – травні 1919 р. ревкомівцями з підручними було знищено 80000 відер вина, тобто майже мільйон літрів продукту.

Схожа ситуація спостерігалася пізніше і в захопленому Маріуполі. «Інструктор КП/б/У» Серебрякова в кінці березня 1919 р. повідомляла в НКВС УСРР, що діється у місті: «Штаб 3-ї бригади з першого моменту почав евакуацію майна в Гуляй-Поле розраховуючи, що все належить йому як військова здобич... З заводів вивезено повністю всі змашувальні матеріали, керосин, бензин, ефір (! – В.Ч.), інструмент, деякі станки, двигуни... Спирт з винного складу забирається по 400 відер щогодинно...»⁶⁰⁹. Секретар маріупольського повітового комітету

⁶⁰⁸ Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск» (1918 – 1921 роки). Запоріжжя, 2008. С. 73.

⁶⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 104.

Л. Горохов доповідав у ЦК КП/б/У 14 травня 1919 р.: «Ревком щоденно бомбардується вимогами на різноманітні предмети, серед яких спирт займає головне місце»⁶¹⁰.

По-друге, за штатним розкладом РСЧА, авіазагін дозволялося мати лише в підпорядкуванні дивізії, а збройні сили махновського руху становили лише одну бригаду, хоча чисельністю вона наближалася до штату дивізії. Тому, згідно з уставом, літак треба було віддати в розпорядження П. Дибенка.

Але тут наперед виступали політичні мотиви. Махновці з самого початку свого військово-політичного союзу з більшовиками не були звичайною, штатною бригадою, а потім дивізією, в складі РСЧА. Вони були політичними союзниками ВКП/б/ та КП/б/У, а Батько Махно, як не крути, був найбільш популярним повстанським отаманом України, чия стримана лояльність до Радянської влади багато чого була варта. Тому з об'єктивними запитами як перших, так і другого потрібно було рахуватися. І комдив П. Дибенко, погодивши свої дії з вищим керівництвом, вирішив подарувати Н. Махну літак під час свого візиту до Бердянська наприкінці березня 1919 року. Не стільки аби потішити союзника, а щоб приспати його пильність, бо в ході цього візиту планувалося здійснити замах на життя Батька, «прибравши» його з політичної карти України за допомогою охоронців начдива. Після цього літак можна було забрати назад.

Утім, махновці почали використовувати літак ще до приїзду П. Дибенка й офіційної церемонії передачі. Літак брав участь у взятті махновцями Маріуполя 28–29 березня 1919 року. «Фарман-30» мав достатній запас коньячного спирту, аби злітати з Бердянська до Маріуполя й повернутися назад. Бої за Маріуполь мали важливе стратегічне значення, із його захопленням Білий Крим остаточно відокремлювався від Білого Дону. Окрім цього, велике значення мали величезні запаси вугілля, накопичені в порту міста. Останній захищало два французькі есмінці. Крім білогвардійських, тут перебували також війська французьких інтервентів та чехословацьких легіонерів. Махновців підтримував бронепоезд «Спартак» і як останній козир проти гідри контрреволюції – «літак анархії». Останній, прилетівши з Бердянська, проводив авіарозвідку, а потім з аероплана вручну почали кидати бомби на територію маріупольського порту, де зосереджувалася ворожа артилерія. Протягом дня маріупольський порт було взято штурмом.

Починаючи від 13 травня 1919 р. «літак анархії» був приписаний до штатів 2-ї бригади УПД⁶¹¹. Махновські лави вирости з бригади в дивізію на початку травня 1919 року. Безпосередньо літаком розпоряджався навіть не комдив Н. Махно, а командир 2-ї бригади УПД – Віктор Білаш.

На будівництві першого «літака анархії» бердянські робітники та махновці не зупинилися. Не зупинилися й на відновленні усіх п'яти розколомачених денікінцями в березні 1919 р. «Фарсалів». Неймовірно, але факт, посеред загальної розрухи вони змогли відновити частину заводських потужностей і налагодити масовий випуск аеропланів. У квітні 1919 р. між махновцями та радянським урядом України було укладено додаткову угоду про паритетні стосунки щодо випуску промислової продукції у повстанському районі. За технічну та матеріальну допомогу махновці погоджувалися віддавати в розпорядження Червоної армії не тільки ешелони з донецьким вугіллям чи хлібом, а й певну кількість випущених на заводі «Матіас» аеропланів. Так, львівський історик А. Харук, посилаючись на матеріали, надані йому М. Хайруліним, розповідає, що «один бердянський аероплан заводу «Матіас» прибув до Києва на аеродром Пост-Волинський в кінці квітня 1919 р., 10 травня його випробували й зарахували в склад 48-го розвідувального авіазагону УВПФ. В кінці травня з Бердянська в загін прибуло ще 5 «Фарсалів» (сер №№ 8, 15, 16, 17 и 20)»⁶¹². Виходячи з цих даних, а також з того факту, що на заводі «Матіас» дотримувалися наскрізної нумерації виробів, починаючи з 1917 р., вимальовується така картина. «Фарсали» за

⁶¹⁰ ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4.

⁶¹¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 187.

⁶¹² Харук А. Адаменко, Матіас и другие... *Авиация и время*. 2006. № 6. С. 29.

№ 1–5 були зроблені ще за часів Тимчасового уряду й поставлені до російської армії. «Фарсаль» № 6 став першим «літаком анархії». Номер 7 віддали червоним у кінці квітня 1919 р., і то лише тому, що виникла безпосередня загроза білогвардійської окупації Бердянська через прорив кінноти Шкуро. «Фарсали» № 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 18 та 19 теж залишилися у махновців. Літаки за номерами 15, 16, 17 та 20 було передано УВПФ в кінці травня 1919 р., коли знову виникла загроза падіння Бердянська перед наступаючими військами Денікіна. Таким чином в руках Н. Махна, війська якого самочинно проголосили себе 1-ю УПД, в кінці травня 1919 р. накопичилося ні багато, ні мало, а 10 літаків «Фарман–30». Цього вистачало навіть не на один, повноцінний, а на два дивізійних авіазагони. Махновські амбіції були досить масштабні, повстанці мріяли в травні 1919 р. про організацію «армії повстанців-махновців», а армії необхідна й відповідна кількість аеропланів. Пізніше анархізм знайде собі багато прихильників у Мексиці, Іспанії, особливо в Китаї, але ніде анархістські літаки вже не знімуться в небо, окрім України.

Один із цих літаків було переведено до Гуляй-Поля в кінці травня 1919 року⁶¹³. Його використовував Н. Махно для обльотів фронту. Дружина Нестора, Г. Кузьменко, вже в 70-х роках ХХ ст., будучи літньою жінкою, згадувала, що аероплан, разом з автомобілем, «прислали із штабу Червоної Армії». Це могло означати що завгодно, але скоріше всього те, що дозвіл на це формально давав штаб 2-ї радянської армії, який знаходився в Олександрівську. Проте в тому, що Н. Махно брав її з собою в польоти, «матінка Галина» явно не помиляється⁶¹⁴. Малою зросту, кирпатому, з побитим віспою обличчям Н. Махно треба було чимось вразити свою, вже третю за три роки, громадянську дружину-красуню. До того ж, «Фарсаль» вигідно відрізнявся від своїх братів пристойною вантажопідйомністю, і в його простору гондолу можна було втиснути двох не надто габаритних людей.

Щоправда, літали махновські «Фарсали» небагато через дефіцит авіаконьяку. Болгарські винороби, звичайно, були люди легендарні, але заправляти літаки, двигуни яких з'їдали 640 кг пального за 20 годин роботи, їм було важкувато, та ще й, згідно із законами революційного часу, практично задарма.

До речі, виникає запитання, чому лідери та історіографи анархо-махновщини, такі як П. Аршинов, В. Білаш, зрештою, сам Н. Махно, не хваляться своїми авіаційними успіхами, погодьтесь, досить-таки вражаючими? Відповідь проста. Авіація махновського руху в розпал махновсько-більшовицького конфлікту та денікінського наступу була бездарно втрачена влітку 1919 р. при відступі з Бердянська до дніпровських переправ. Налагодити виробництво літаків – це одне, а зберегти їх для довготривалої військової експлуатації – зовсім інше. Цілком ймовірно, що літаки взагалі були залишені ворогові прямо на майданчиках біля заводу, бо залізничне сполучення з Бердянськом перед відступом було перерізане діями білокозачої кінноти. Сучасний дослідник авіації Андрій Харук писав, що «після того, як літом (1919 р. – В.Ч.) білі захопили Бердянськ, на заводі («Матіас» – В.Ч.) ремонтували літаки Збройних Сил Півдня Росії». Можливо, серед них були й просто попсовані робітниками «Фарсали», адже ремонтувати нові аероплани Великої Британії та Франції, що поставлялися білогвардійцям через Бердянський порт, було явно не потрібно.

Нова спроба підняти у повітря анархістський літак була здійснена махновцями восени 1919 р. і знову в Бердянську. Влітку 1919 р. денікінці влаштували тут потужний склад військового майна на території складів евакуйованого заводу «Варшавський арсенал». Під час штурму махновцями Бердянська, 13 жовтня 1919 р., цей склад був обстріляний артилерією. Один снаряд вибухнув над першим ярусом мін та снарядів: від детонації вибухнули й всі інші. Вибухи поховали на Бердянській ближній косі залишки білогвардійців та їх військової техніки, зокрема кількох аеропланів французького виробництва. Опісля махновці почали збирати й рахувати

⁶¹³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1917–1921. Сб. док.и мат. Москва, 2006. С. 827.

⁶¹⁴ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Київ-Гуляйполе, 1999. С. 357.

«Ньюпор – 23».
Фото 1917 р.

вцілілі трофеї: 2000 снарядів, 26 англійських і російських гармат, 3000000 патронів, 50 кулеметів, 30 вантажівок, 5 легкових авто, 2 мотоцикли, 5 броневих автомобілів і, нарешті, один вцілілий серед вогню аероплан, про що радісно сповіщала «Путь к свободе»⁶¹⁵. Про вцілілий, цілком справний аероплан пише у своїй книзі й історик-статист М. Кубанін⁶¹⁶. Ним виявився біплан «Ньюпор-23». Причому країни Антанти послали свої аероплани союзникам із Збройних сил Півдня Росії навіть не зафарувавши кокарди, характерні розпізнавальні знаки аеропланів круглої форми на крилах та фюзеляжі. Історія, звичайно ж, не терпить умовного нахилу, але було б цікаво подивитися, як махновський літак з французькими опізнавальними знаками здійметься у повітря. Зважаючи на те, що офіційним символом руху, яким відкривалися махновські з'їзди, була французька «Марсельєза»⁶¹⁷.

14 жовтня 1919 р. в Бердянськ приїхав Н. Махно разом з начальником штабу РПАУ/м/ В. Білашом. Начштабу спеціально витягнув Батька в поїздку по відвойованих краях, аби той перестав гуляти на селянських весіллях. Махновці організували мітинг, на якому мешканців Бердянська було оголошено «громадянами вольного міста». Опісля переглядали трофеї. Пілота для літака не змогли знайти, і він так і не злетів у повітря аж до того моменту, коли Бердянськ знову довелося віддати ворогам. До поспішного відступу з Бердянська махновців змусив прорив кінноти А. Шкуро з півночі на Великий Токмак і Пологи. Спаливши аероплан, махновці залишили місто 4 листопада 1919 р., відступивши на північний захід.

Нова зустріч з авіацією сталася у махновців через півроку, коли знову спалахнула війна з «червоними». Їх авіація, надіслана взагалі то проти Врангеля, заходилася бомбити повстанців та розстрілювати їх кінноту з кулеметів⁶¹⁸, а ті, з помсти, стали різати «червоних соколів» уночі. Якщо керівництво не встигало навідатися вчасно, то із захоплених аеропланів повстанці, разом з місцевими селянами, обдирали обшивку та дроти для господарських нужд, а потім висаджували у повітря або спалювали

⁶¹⁵ Путь к свободе. 1919. 16 октября.

⁶¹⁶ Кубанин М. Махновщина. Ленинград, 1926. С. 115.

⁶¹⁷ Протокол заседаний второго съезда повстанцев-фронтовиков, рабочих и крестьянских Советов, отделов и подотделов военно-полевого штаба Гуляйпольского района, состоявшегося 12 февраля 1919 года в с. Гуляй-Поле. Гуляй-Поле, 1919. С. 3.

⁶¹⁸ Павлов М. Значение авиации в борьбе с бандитизмом. Революционный фронт. 1920. № 9. С. 28.

остов машини. Зокрема, в звіті штабу РПАУ/м/, оприлюдненому влітку 1920 р., говорилося, що в ході рейду на Полтавщину повстанцями в якості трофеїв було захоплено «один пароплав та один аероплан», які за відсутності можливості експлуатації були спалені⁶¹⁹.

«Червоний» воєнльот О. Вечфінській розповідав, як на Харківщині в серпні 1920 р. було створено авіазагін з двох «Фарманів» для переслідування маневрової групи РПАУ/м/. «...Неймовірна рухливість банди, переходить її по 60–90 верст за добу, вимоги (начальства – В. Ч.) постійно змінювати місце стоянки загону, а це було особливо важко у відношенні до пошуку аеродромів. Окрім того, штаби не мали постійного та точного орієнтування, що також сильно утруднювало роботу льотчиків й ставило їх польоти в особливо ризикований стан у випадках вимушеної посадки. Остання обставина мала навіть трагічні наслідки: один з літаків загону, льотчики якого не мали точних орієнтирів розташування і пересування бандитів, при вимушеній посадці були схоплені бандитами й по-звірячому вбиті»⁶²⁰. Проте сам, добре знайомий їм «Фарман», махновці ламати не стали. Протягом тижня в розібраному стані він перевозився в обозі маневрової групи. Востаннє його було помічено в м. Старобільськ (Луганської губ.) 3 вересня 1920 року⁶²¹. У свій рейд на Донську область махновці «Фарман» не повезли, заховавши його в одному із своїх знаменитих схронів в Ізюмських лісах, де його останки спочивають й дотепер.

Після нового союзу з більшовиками восени 1920 р. та перебазування РПАУ/м/ на врангелівський фронт у жовтні 1920 р. відсутність власної авіації стала особливо непокоїти махновське командування. Їхні вороги та союзники, що діяли поряд, мали в своєму розпорядженні вже десятки військових аеропланів. Так, на жовтень 1920 р. «червоні» мали на Південному фронті 84 літаки, білогвардійці – більше 40, і це надзвичайно непокоїло махновців, бо вороги активно використовували аероплани проти кавалерійських мас. У кінці червня 1920 р. 11 врангелівських аеропланів «Де Хевіленд», кидаючи бомби й стріляючи з кулеметів, допомогли «білим» розгромити на Мелітопольщині Зведену кінну групу (корпус) Дмитра Жлоби⁶²². Незважаючи на те, що всі аероплани були не просто застарілі, а списані з королівських ВПС, і білі авіатори називали їх не інакше як «літаючими гробами», ефективність їх була вражаюча. Тоді загинуло більше 1000 червоноармійців, а 9000 потрапило в полон.

Дісталось від ворожої авіації й махновцям, надворі вже явно стояв не 1919 рік. 25 жовтня 1920 р. війська «білої» 2-ї зведеної козачої дивізії генерала В. Морозова, у складі якої був авіазагін з чотирьох аеропланів, не дав махновцям сходу оволодіти Гуляй-Подем, вдало відбивши їх атаку на власну столицю. Авіаційну проблему махновці вирішили за рахунок влаштованого ними нічного наступу на село 26 жовтня, коли авіацію задіяти проти них було неможливо. Але після цього інциденту всім стало зрозуміло: необхідно захопити хоча б один аероплан, який би використовувався з розвідувальною метою.

Аероплан можливо було «відтиснути» й у «червоних» союзників, на озброєнні яких восени 1920 р. з'явилися навіть дирижаблі. Так, «червоний» воєнльот Н. Анощенко згадував, що в жовтні-листопаді 1920 р. 9-й повітряний загін 51-ї стрілецької дивізії 13-ї армії на шляху з Каховки до Перекопу кілька разів піддавався нападам «батьки Махно»⁶²³. І оскільки в цей час червоні з махновцями заодно заганяли в Крим Російську армію, то махновці, звичайно ж, хотіли не ламати і палити аероплани союзників, а забирати їх в свою власність, так як вони вмудрялись забирати більш малогабаритні тачанки, коні й кулемети. Але кращим виходом із ситуації було захоплення військових трофеїв.

⁶¹⁹ *Вольный повстанец*. 1920. № 3. С. 2.

⁶²⁰ Вечфинский А. Авиация в борьбе с бандитизмом. *Революционная армия*. 1921. № 1. С. 58.

⁶²¹ ДАДО. Ф. Р. 1146. Оп.2. Спр. 26. Арк. 190.

⁶²² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 419.

⁶²³ *Этих дней не смолкнет слава*. Воспоминания. Москва, 1958. С. 121.

«Де Хевіленд»
(EarlyDH4), захоплений
махновцями як трофей
на врангелівському
аеродромі.
Фото 1920 р.

Надвечір, 29 жовтня 1920 р., Кримська особлива група РПАУ/м/ під командуванням С. Каретника з боєм здобула Мелітополь, захопивши у білогвардійців величезні трофеї, а саме: 100 вагонів боєприпасів, 3 бронепоезди, 2 танки, 18 гармат та 4 аероплани⁶²⁴. Це були саме ті ворожі аероплани «Де Хевіленд» п'ятої модифікації («De Havilland. D.H.5»), які кілька днів назад ганяли їх під Гуляй-Подем. Одномісні, полотняно-дерев'яні винищувачі, витвори провідного конструктора Джеффри де Хевіленда, розганялися до неймовірної швидкості 164 км/год. і підіймалися на 4,5 км у висоту, тобто практично до самого сонця. «Де Хевіленди» стали основною ударною силою авіації Російської армії в 1920 р. завдяки поставкам з берегів туманного Альбйону. Саме з їх допомогою білогвардійцям вдалося повністю розгромити влітку 1920 р. «червоний» корпус Д. Жлоби, довівши усьому світові величезну ефективність дії авіації проти кінноти. Хоча в самій Британії цей аероплан восени 1918 р. було знято з виробництва як застарілий. Тому, власне, їх і віддали.

Врангелівці завдяки махновському проривові фронту на Запоріжжі настільки швидко відступали за кримські перешийки, що залишали ворогам на поталу купи військового майна. Так, на летовищах Таврії було залишено $\frac{3}{4}$ всіх переправлених сюди з Криму аеропланів. Аби заспокоїти кримську публіку, військові запевняли, що залишили аероплани лише ті, що не могли знятися у повітря через технічні неполадки. «Технічною неполадкою» для захоплених махновцями аеропланів у Мелітополі була відсутність пального. Але Приазов'я вже було захоплено махновцями й перегонні куби місцевих виноробів знову могли бути змобілізовані заради перемоги соціальної революції. Звичайно, аероплани потребували ремонту і, знову-таки, пілотів, але, згідно з «джентельменською угодою» махновського командування з «червоним», всі захоплені махновцями військові трофеї вважалися власністю повстанської армії. Щоправда, їх доводилося пильно охороняти від підступних союзників, особливо після того, як до Мелітополя перебрався штаб Південного фронту на чолі з М. Фрунзе. Майже через місяць простою під махновською охороною, 26 листопада 1920 р., відразу після зрадницького оголошення махновців поза законом, мелітопольські літаки були захоплені загоном «червоних» курсантів.

⁶²⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 419.

Але до цього прикрого інциденту ще був махновський прорив до Білого Криму, де Кримська група поміж іншими справами продовжила своє полювання на авіаційне майно. Так, на ст. Воїнка неподалік Джанкою махновці тимчасово захопили «чудово облаштовану авіаційну майстерню на колесах»⁶²⁵. Відступаючі біляки підпалили вагони з фуражем, що стояли поряд і майстерня, що знаходилася в залізничних вагонах, згоріла.

14 листопада 1920 р. махновці, випередивши частини РСЧА, першими увірвалися до Сімферополя. Тут у майстернях авіапарку, на територіях авіашколи та колишнього філіалу авіазаводу «Анатра», вони захопили ще кілька несправних літаків. Це був один «Де Хевіленд», «Анасалъ (Анатра-ДС)», модифікації 1916 р. з фанерною обшивкою фюзеляжу, а також несправний фермовий біплан «Вуазен» (Voisin-L), все що залишилося від авіації Білого руху. За злою іронією долі цей трофейний мотлох став і останньою сторінкою махновської авіації. Щоправда, самі махновці спочатку так не думали. Хоча основні сили їх Кримської групи перебазувалися в район Євпаторії, в Сімферополі, поряд з червоним, розташувався і махновський гарнізон. У місті квартирував Культпросвіт РПАУ, а махновці роздавали на вулицях міста свої листівки та газети, де говорилося про можливість створення «вільної кримської республіки»⁶²⁶. Звичайно ж, повстанці виставили охорону і навколо захопленого майна. Проте 26 листопада 1920 р. махновці в Сімферополі були зненацька віроломно атаковані переважаючими силами «червоних», і в подальшому їх прориву з Криму про евакуацію аеропланів, навіть в розібраному вигляді, вже ніхто не думав.

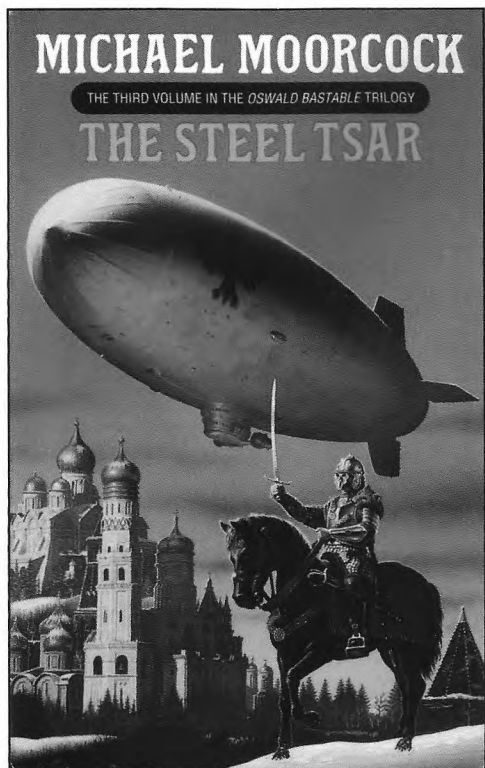
Згодом у 1921 р. махновці не раз і не двічі нападали на розташування червоних авіазагонів, як, наприклад, у січні 1921 р. на вузловій ст. Федорівка (Запорізька обл.)⁶²⁷, але явно не для того, аби захопити аероплани. Далі була тотальна семимісячна партизанська війна, божевілья нескінченних боїв та відступ залишків махновців у Румунію. У цій обстановці літаки перестали бути для махновців першою справою. І другою також.

Часи «літаків анархії» відходили в минуле назавжди, аби повернутися до нас на сторінках фантастичних романів із піджанру альтернативної історії. Мовиться тут про фантастичний роман англійського письменника Майкла Муркока «Сталевий цар (Steel tsar)» (1971). Відомий письменник, до речі непогано обізнаний з історією «радикальних» рухів ХХ ст., описує альтернативну реальність, в якій не було Жовтневого перевороту 1917 р., а також неабиякий розвиток отримало дирижаблестроєння. У 1941 р. із захоплених у ворога (уряду О. Керенського) та перефарбованих у чорний колір дирижаблів різної специфікації й складався воєнно-повітряний загін махновців. М. Муркок описує повстання українських козаків під керівництвом Йосипа Джугашвілі, священника-розстриги на прізвисько «Сталевий цар». Анархісти Н. Махна на озброєних торпедами й бомбами повітряних

⁶²⁵ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док и мат. Москва, 2006. С. 522.

⁶²⁶ Качелин М. Дальний костер. Москва, 1967. С. 62.

⁶²⁷ Вечфинский А. Авиация в борьбе с бандитизмом. *Революционная армия*. 1921. № 1. С. 59.

Обкладинка першого видання роману Майкла Муркока «Сталевий цар», де описуються військово-повітряні сили махновців у паралельній реальності. Лондон. 1971 р

кораблях приєднуються до повстанців і разом штурмом беруть Катеринослав⁶²⁸, певною мірою повторюючи події кінця 1918 р. в нашій реальності. Образ Н. Махна в англійській фантастиці взагалі дуже своєрідний. Але це вже зовсім інша історія⁶²⁹.

Якщо вірити офіційному сайту М. Муркока, роман «Сталевий цар» був повністю переписаний для нового видання в кінці 90-х років минулого століття. Новий варіант роману ні українською, ні російською мовою досі не перекладався. Пострадянський читач має задовольняти свій попит лише двома виданнями старого варіанта книги у перекладі відомої російської письменниці Олени Хаєцької⁶³⁰.

Як висновок із вищенаведених досліджень зазначимо, що і в час, і опісля бойових дій проти махновців російські комуністи та білогвардійці усіляко намагались нав'язати суспільству думку про те, що махновці завжди уникали застосування військової техніки через свій примітивізм та неосвіченість. Це була складова частина загальної тактики «заниження образу» ворога в інформаційній війні. Оперетковий бандит, маніяк Махно та банда його куркульських синків явно не могли користуватися будь-якими високотехнологічними засобами. Найбільш наочною ілюстрацією цього підходу є епізод з відомого радянського кінофільму «Служили два товариші» (1968 р., реж. Є. Карелов), коли герой О. Янковського з погрозами вскакує в приміщення махновського штабу з портативною кінокамерою в руках, а махновці, приймаючи її за якесь новітнє озброєння, в паніці лізуть ховатись під лавки або стрімголов плигають у сиваські комиші.

Насправді ж ні Н. Махно, ні інші керівники руху ніколи не були проти використання у військових діях передових технічних засобів. Розуміючи необхідність відповідного технічного забезпечення війська у ХХ ст., махновські повстанці намагались планомірно розбудовувати свої військово-повітряні сили як шляхом захоплення трофейних літаків, так і налагодження випуску власних аеропланів.

⁶²⁸ Муркок М. Стальной царь. Кочевники времени. Санкт-Петербург, 1994. С. 555.

⁶²⁹ Чоп В.М. Образ Нестора Махна в творах англійських письменників-фантастів. *Державна етнонаціональна політика: зб. наук. праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6–8 жовтня 2005 р. Запоріжжя, 2005. С. 224–229.*

⁶³⁰ Муркок М. Стальной царь. Кочевники времени. Санкт-Петербург, 2001. С. 455–638.

ЕПІЛОГ

У подіях 1917–1923 рр. в Україні сплелися до купи елементи революції, громадянської війни та національно-визвольних змагань. Головним їх позитивним результатом ми вбачаємо досягнення українським народом національної самосвідомості, самовідчуття нації. Після появи ЗУНР, УНР та РПАУ/м/ ставлення до українців як до окремої, оригінальної нації поширилося серед представників світового співтовариства, незважаючи навіть на те, що територія України з 1921 р. залишилася розірваною між володіннями кількох східноєвропейських держав, а український народ так і не зберіг свою державність.

Невдала внутрішня політика київських національних урядів у 1917–1918 рр. викликала недовіру до них з боку значної частини українського народу. Своєрідною формою протесту проти непопулярних заходів УНР та УД стало різке посилення проанархічного махновського руху. Таким чином, в умовах Української революції певним чином повторилась відома в пору пізнього середньовіччя ситуація паралельного існування декількох національних центрів. І центри ці були не лише відокремлені один від одного географічно, а й стояли на різних суспільно-політичних позиціях. У другій половині XVII ст. це були відповідно Правобережний та Лівобережний Гетьманати, проросійське Слобідське козацтво та проанархічне Військо Запорозьке Низове. На початку XX ст. ситуація відтворилася наступним чином, з тенденцією «полівіння» політичних організмів, рухаючись із заходу на схід. Тепер ми маємо справу з буржуазною ЗУНР, націонал-соціалістичною УНР та комуністичною проросійською УСРР, зі столицею у Харкові. А на місці Вольностей Війська Запорозького Низового зручно розташувалася проанархічна махновська республіка. І як колись Богдан Хмельницький не волів називати створену ним державу інакше як Військо Запорозьке, так і Нестор Махно свою «Гуляйпільську республіку» називав по-військовому – Революційною Повстанчеською Армією України (махновців).

Слід визнати, що це була нетипова, інша від державницької, форма національного пробудження українського народу, що поставила в основу своєї ідеології доктрину анархізму (бездержавного соціалізму).

Відмовившись від послуг старої національної інтелігенції, селянство Південної України витворило власну політичну еліту, якій був притаманний невисокий рівень освіченості й виключно військовий характер діяльності. Головним завданням, що вона мала виконати, стало забезпечення народним низам ініціативи суспільних перетворень. У ході свого існування махновський рух та повстанська армія також прийняли на себе виконання функції самозахисту українського селянства від заходів соціально-економічних політик різних політичних режимів, що не задовольняли його. Руйнівною силою махновщини, що падала майже виключно кількісним тягарем на плечі селянства, воно захищалося від ще більших руйнівних сил, які посягали на сам фундамент селянського господарювання, його землю і волю. Роль Нестора Махна в історії України бачиться саме в тому, що завдяки своїм організаторським і військовим здібностям він каталізував процес організації, політичного та військового посилення руху.

В останні двадцять років «махновщина» традиційно вважається вітчизняними істориками одним із регіональних проявів всеукраїнського повстанського руху 1918–1923 рр., що мав оригінальне політичне забарвлення. Але це твердження не зовсім правильне, якщо трактувати поняття «повстанський рух» в розумінні організованого збройного опору, силою нав'язаного народу, політичному режимові.

Рівнем своєї військової та політичної організації, глибиною змін, які він викликав у традиційному українському суспільстві, махновський рух переріс рамки поняття «повстанський рух». Та й почався він раніше, аніж вогні селянських повстань запалали над Українською державою 1918 року. Махновський рух почався ще

навесні 1917 р., а восени 1918 р. влився в загальний потік селянського повстанського руху як його найбільш розвинутий, масштабний та організований елемент.

Досягши значного територіального і соціального поширення, махновський рух рівнем власної організації і глибиною соціально-політичних проявів якісно перевершив усі інші види повстанства і перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїнського значення, що послідовно провадив політику внутрішнього суверенітету і мав власну ідеологію.

Територія «вільного району» охоплювала шість повітів трьох південноукраїнських губерній, мала вихід до моря, населення в 3 млн чоловік і розмірами перевищувала такі, окремо взяті, європейські країни, як Данія, Голландія, Словаччина чи Бельгія.

У середовищі Повстанської Армії, в умовах боїв та походів, протягом 1918–1920 рр. сформувався «Український анархізм», національний різновид вчення, побудований на взаємопроникненні принципів теоретичного анархізму, народного світогляду й подекуди запорозьких традицій. Незважаючи на часте використання російської мови та інтернаціональні гасла, ідеологію руху жодним чином не можна вважати антиукраїнською. Хоча вона й протистояла в роки революції політичним сподіванням, напевно, більшої частини тогочасного національно свідомого населення. «Махновщина» зовсім не була породженням селянської темноти і неграмотності. Навпаки, це було породження просвітницького проекту, коли освічений хлібороб досягнув сам себе й завдання, які перед ним постали.

Головною причиною підтримки українським селянством ідеології махновського анархізму була її гнучкість. Політики ворогуючих між собою урядів та режимів не задовольняли стихійних вимог селянства, тоді як махновська політична програма виступала за їх негайну реалізацію, дозволяючи повністю втиснути їх у свою доктрину.

Селяни бачили результатом сповідуваної рухом ідеології «українського анархізму» відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Спільність географічної території і послідовність поколінь основної маси учасників цих рухів тільки підтверджують цей висновок. Це була широкомасштабна спроба побудови на контрольованій повстанською армією території особливої форми суспільного устрою, що витікала сутністю своїх традицій народовладдя з епохи козаччини. Проте це не було відродження козацтва, як мариться деяким сьгоднішнім патріотам, але однопорядкове йому явище, що мало в українському (запорозькому) козацтві свої історичні корені й спиралося на населення, яке мало той же менталітет.

Не зважаючи на слабе знання рідної мови й вимоги сповідуваної ідеології, Н. Махно був зовсім не проти українського патріотизму. Українська ідея не ігнорувалася ним і його хлопцями, просто вона розумілася по-іншому. Н. Махно схильний був називати хід розвитку очолюваного ним руху не інакше як «Українською революцією». Народ, який не мав власної державності, на думку Н. Махна та його однодумців, повинен був відігравати провідну роль у побудові анархічного суспільства, оскільки не мав жодних ілюзій щодо бюрократичного апарату як засобу від суспільних незгод. На думку Н. Махна, саме українці повинні були зіграти провідну роль у побудові оазису анархічного суспільства.

Н. Махно-політик блискуче розіграв карту української бездержавності не лише як факт відсутності національної держави на початку ХХ ст., а і як психологічну рису народу. Націоналісти, бач, вважали притаманну українській масі відсутність державницького почуття великою національною бідною, своєрідною ментальною вадою селянства. Махновська ж ідеологія небезуспішно намагалась перетворити українську бездержавність на силу. Н. Махно ж своєю ідеологією перетворив українську бездержавність на силу, облагородив її європейською соціальною теорією й повів через пекло війни в бій за селянське щастя. Ні сам Н. Махно, ні його люди перемоги не побачили. Махновський район поніс за чотири роки війни колосальні людські та економічні втрати.

Головними причинами поразки руху стали: по-перше, відсутність глибокого сприйняття махновської ідеології селянством інших регіонів України, по-друге, негнучка зовнішня політика Н. Махна. Вона не привела рух до об'єднання з іншими українськими національними силами, що були практично єдиними для махновців союзниками у боротьбі з більшовиками.

Звичайним критерієм ставлення людини до національного відродження вважається позиція, яку вона займає щодо розбудови національної держави. Однак проєкція махновського руху на національне життя дає підстави говорити про нього як про окрему форму національного руху, що сповідував інший принцип організації суспільства і знайшов свою реалізацію у спробі побудови оригінальної форми народного суверенітету. Він по-іншому розумів шляхи вирішення економічних, політичних, культурних запитів, засад самоврядування українців, а також форм співіснування з іншими народами. Махновський рух був, певною мірою, самовідданою спробою повернути розвиток суспільних відносин на козацький шлях розвитку. Разом із тим РПАУ/м/ неможливо вважати відродженням запорозького козацтва, багато традицій якого махновці відродили і запозичили. Анархізм був сучасною формою, якої набрали традиційні настрої українського селянського консерватизму. Причиною руху, крім очевидних економічних та політичних інтересів, став прорив на поверхню суспільного життя традиційних архетипів свідомості мас. Більше того, їх прорив у велику політику.

З точки зору загального революційного процесу махновський рух – це спроба українських анархістів здолати соціальний утопізм анархістського вчення. Дійшовши висновку про неможливість негайної побудови безвладного суспільства, Н. Махно взяв курс на створення такої суспільної системи, яка б після перемоги давала анархістським тенденціям можливість розвитку на його ґрунті без застосування насильницьких методів, на противагу тому стану справ, який спостерігався в тогочасній Росії. Політичним ідеалом руху, затвердженим у Декларації РПАУ/м/ (жовтень 1919 р.), виступало суспільство, де на зміну примусовій державній владі приходила система влади суспільної, яка, на думку махновців, мала зупинити побудову нової бюрократичної системи і притаманної їй ієрархії влад.

Метою Н. Махна було використати в побудові «вільного радянського устрою» наявні форми місцевого самоврядування, надавши їм повноти влади на місцях, і модернізувати їх до такого стану, поки у формі «вільних рад» вони виявляться здатними забезпечувати нормальну життєдіяльність суспільства. Подібна політика була в цілому підтримана селянством Півдня.

Але все ж таки результат махновських політичних перетворень залишається неясним. Народне співчуття, виказане махновській ідеології, свідчить про перспективи політичного існування руху. Але спричинена військовими діями, а потім і військовою поразкою руху відсутність досвіду функціонування махновської суспільної моделі, як і відсутність достатньо вагомих практичних результатів запровадженої рухом внутрішньої політики, дає підстави з упевненістю говорити лише про її потенційні можливості та ймовірні варіанти політичного розвитку повстанської республіки.

При оцінці досягнутого рухом рівня розвитку треба враховувати ту обставину, що буквально в кожній галузі суспільного життя махновцям доводилося починати практично з порожнього місця. За 2–3 роки було зроблено досить багато, хоча політична програма і не була виконана в повному обсязі. Махновці справді мали успіхи, укладаючи угоди державного рівня, створивши боєздатну армію, політичну систему та політичну програму, власну періодику, реформовану освіту тощо.

І якщо махновська політика була, як стверджувала радянська пропаганда, заздалегідь приречена на провал, то чому більшовики не дали їй шансу показати свою нежиттєздатність, а пішли на клятвопорушення, втягнувши Україну в ще один виток війни? Відповідь, на нашу думку, в тому, що більшовицький уряд не міг побороти своїх відвертих сумнівів щодо швидкого ідеологічного, політичного й економічного фіаско Н. Махна.

Досить важливим питанням є таке: чи став махновський «вільний район» (Гуляйпільська республіка, Південноукраїнська безвладна трудова федерація, «Махновія») державою? Згідно з визначенням сучасної політології, що, підкреслимо, кардинально відрізняється від політичних теорій початку ХХ ст., так, був. Він володів повним, або обмеженим суверенітетом, ознаками загальної суспільної організації і власними збройними силами. При цьому слід зазначити, що принцип організації суспільства у ньому був інакшим, ніж у тогочасних, сусідніх з махновською державами. Він був спрямований не згори-донизу (пірамідална структура суспільства), а знизу-догори (перевернута піраміда). До того ж, у «Махновії» буцімто не існувало державного апарату публічної влади і це дозволяло махновським політикам говорити про анархію. Однак під час війни його заміняла воєнна влада. Теоретично вона повинна була добровільно піти з політичної арени по закінченню бойових дій і, відповідно, забрати з собою прокляту державність. Враховуючи ту обставину, що із стану війни махновцям так вийти й не вдалося, правомірно зробити висновок, що в роки свого існування махновський рух (РПАУ/м/, ПУБТФ) став ще однією українською державою, поряд із ЗУНР, УНР та УСРР.

Її відмінними характеристиками стали: республіканська форма правління, яка, однак, співіснувала з певними авторитарними тенденціями, опертими на високий авторитет лідера. Відкритий характер суспільства, відсутність приватної власності на землю, присутність елементів «ринкового соціалізму», товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких географічних кордонів. З цього приводу більшовик М. Равич, єхидно, але досить точно назвав махновську державу «гумовою», територія якої то роздувалася до меж двох губерній, то зменшувалася до невеличкого «Гуляйпільського району». Характерною особливістю також була її тотальна воєнізованість і сповідування ідеології, спрямованої на подолання у майбутньому державного стану суспільства. Розуміючи подібний стан справ Махно та Гуляйпільський Союз Анархістів (головна політична організація руху) докладали купу зусиль для свідомого приховування зовнішніх проявів державності. «Махновія» була справді своєрідною, в новітній час єдиною в своєму роді державою, яка «державою» не називалася. Так само як колись не називалося державою Військо Запорозьке Низове, хоча фактом свого суверенного існування свідчило про це незаперечно.

Однією із специфічних рис політичної карти 1917–1921 рр. була тенденція регіонального дроблення влади. Загалом на теренах колишньої Російської імперії постало більше сотні скороминучих держутворень, що у своїх військово-автономістських претензіях у більшості випадків спирались на факт простого переважання авторитету та військової сили конкретного політичного угруповання. Із загальної їх маси виділяються національні утворення, які, спираючись на ідею національного визволення, виявляли більшу життєздатність та іноді досягали значних політичних успіхів.

У махновському русі можна віднайти риси як другого, так і першого різновиду процесу. Існування Гуляйпільської республіки викликало стан роздрібненості в національному організмі, але ситуація пояснюється тим, що в даному випадку загальна закономірність політичної роздрібненості проміжного часу потрапила на реальний ґрунт економічної та ментальної окремішності району, що підтверджує високий, порівняно з іншими, рівень його політичного розвитку. Махновська республіка проіснувала довше всіх партійно-військових автономій і навіть довше деяких національних урядів.

Приклад махновського руху показує, на що конкретно здатен народ, виконуючи ідею народоправства в часи новітньої історії. Принаймні з кінця ХVІІІ ст. в Україні не існувало політичної системи, яка настільки повно виконувала б принципи народовладдя, з усіма його як перевагами, так і вадами, як це мало місце на території «вільного району» в 1917–1921 роках. Разом із тим тут спостерігалось постійне протистояння демократії та проявів військового авторитаризму. Вирішальне їх зіткнення, яке б надовго визначило сутність політичної системи руху, мало статися на запланованих обласних з'їздах Рад, які так і не вдалося провести через важкі військові обставини.

Махновська республіка фактично репрезентувала політичну систему відкритого типу. Її політичним ідеалом, ствердженням в Декларації РПАУ/м/, виступало суспільство, де на зміну примусовій державній владі приходила система влади суспільної. Її гарантом безпеки виступало існування Революційної Повстанської Армії України до тих пір, поки в ній буде залишатися потреба, тобто на дуже тривалий час, хоча і не назавжди.

Головний принцип спрямування її політичного курсу – навіть не анархічна доктрина, а загальні настрої селянства, які у формі рішень з'їздів визнавалися верховною прерогативою політики. Це відкривало шляхи до її подальшої політичної еволюції в напрямі одержавлення й набуття все більше рис воєнізованої аграрної республіки. При цьому безвладне суспільство («анархія»), на кшталт більшовицького комунізму, перетворювалося на недосяжний соціальний ідеал.

Військовий талант Н. Махна та інших командирів, спираючись на наявний базис ресурсів району, географічних умов театру бойових дій, витворив революційну боєздатну армію. Її головною рисою став високий рівень пристосування до умов боротьби зі значно більшими силами супротивника та можливість переходу від регулярного до партизанського стану при збереженні організаційної структури армії. Внісши низку новацій у військове будівництво, РПАУ/м/ витворила військову інфраструктуру і тактику ведення бойових дій, що не мали аналогів у сучасному їй оточенні. Це дало змогу повстанській армії тривалий час успішно протистояти більшим чисельно й краще озброєним та забезпеченим ворожим військам, кілька разів стаючи вирішальним чинником у боротьбі за контроль над Україною.

Соціальний утопізм у політичній практиці махновського руху мав тенденцію до поступового зникнення. Махновці відступали від ідеї негайної соціальної революції до ідеї вільного району, від організації анархічних комун до особистого землекористування, від антагонізму з національними силами до співпраці з ними. Ця тенденція досить показова: вони відчували реальний ґрунт під ногами, що робило можливим варіант перетворення «Махновії» на окрему українську республіку.

Розвиваючи ці тенденції, махновський рух мав шанс стати конструктивним явищем загальнонаціонального масштабу, з допомогою якого український народ міг здобути волю, державність та демократичний лад. Махновська потуга могла стати складовою ланкою загального національно-визвольного процесу як регіональний осередок із власною політичною специфікою. Але цей шанс, через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин, не було реалізовано. Позбавлений загальнонаціональної підтримки, Н. Махно змушений був опиратися лише на власні сили, що обумовило його поразку. При більш рішучій корекції своєї політики щодо українських державницьких сил махновці могли розраховувати на подальшу історичну перспективу свого існування.

Наявний на 1919–1920 рр. рівень розвитку руху свідчить про чітку тенденцію його політичного виживання. Як історичне явище, рух намагався забезпечити умови свого подальшого політичного буття.

Трагедія Нестора Махно полягала не в тому, що він прагнув нездійсненого, бажаючи виграти свою партію в Українській революції, а в тому, що він ледве не досяг успіху. Але навіть у трагічного кінця є свій сенс. Він змушує людину задуматися над сутністю як свого особистого, так і суспільного життя. Людям завжди було притаманно, заради тимчасових вигід, відмовлятися від тягаря боротьби. Людина втомлюється. І це зрозуміло й природно. Те, що станеться з нею та суспільством через 10–20 років, не здається для неї небезпечним сьогодні. Так, за результатами соціопитування, свобода нині не є головною цінністю для більшості наших співвітчизників. Але ця більшість помиляється. Свобода має виняткове значення, і ця теорема вимагає свого доведення перманентно, аби ми були вартими її дарів. І тому, коли, втомившись, ви опустите руки, згадайте шаленого анархіста з Гуляй-Поля, який любив Волю більше, ніж самого себе. І тоді Махно підведе вас з колін.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Альтгаузен Н.	185	Вірьовка Л.	167
Анощенко Н.	277	Величко І.	238
Антоні В.	17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 124	Венгеров	187
Анулов Ф.	64, 224	Веретельник (ов) Б.	218
Антонов-Овсієнко В.	63, 167	Верстюк В.	169, 234
Арбатов З.	260, 270	Верховський А.	230
Аршинов П.	8, 18, 27, 28, 67, 106, 107, 119, 120, 121, 122, 124, 146, 160, 160, 166, 176, 177, 179, 180, 183, 184, 186, 188, 192, 194, 197, 199, 206, 207, 215, 218, 225, 243, 244, 245, 248, 251, 259, 261, 275,	Верхотурський А.	244
Ахинько В.	169	Вєчфінський О.	77
Бакунін М.	17, 19, 194, 195	Винар Л.	148, 154, 155
Барбович І.	99	Винниченко В.	147, 150, 153
Барон А.	187, 216	Вєтлугін О.	147
Бандера С.	8	Вовк А.	26
Беркман О.	99, 125, 146	Волін (Єйхенбаум) В.	14, 67, 79, 121, 124, 146, 152, 178, 179, 183, 188, 197, 211, 216, 218
Беспечний Т.	168	Волков	110
Білаш В.	47, 49, 51, 53, 67, 73, 80, 94, 108, 150, 156, 186, 215, 220, 230, 232, 233, 237, 238, 239, 244, 245, 248, 260, 274, 275, 276	Волковинський В.	19, 28, 154, 176, 212, 238
Бінецький О.	168, 169	Володін В.	92, 99
Блаватська О.	11	Волох А.	228
Бодня Л.	112	Ворошилов К.	6, 57, 267
Божко Ю.	47, 80, 173	Врангель П.	91, 97, 112, 150
Боновський Д.	17	Галуза К.	33
Боровий О.	38, 195, 198	Гавриленко П.	36, 73, 101, 232
Брєдов	70	Гаєнко Ф.	187
Брук І.	21, 185	Герасименко М.	13, 157, 256, 166
Будьонний С.	113, 114, 246	Гельдбух	21
Булгаков	269	Гладкий Й.	172
Бульба-Боровець Т.	266	Гладченко Т.	150, 151
Бунін І.	121, 138	Глазунов	111
Бухарін М.	79	Глібова	271
Васецька А.	38, 168	Голік(ов) З.	141
Василенко	28	Голик Л.	59, 236
Вінчлінський І.	21	Голубничий В.	180
«Вільгельм»	229	Гольдман Е.	99
Вілья, Панчо	128	Гонжа К.	217
		Гончаренко П.	228
		Горбачова Л.	234
		Горелік Л.	185

Горелік Х.	185, 189	Ейхенбаум Б.	75
Горліс Ю.	142, 234, 235, 256,	Кажан (Кожин) Х.	231, 243, 252, 257
Горохов Л.	274	Калашников О.	61, 73, 77, 206
Госель	21	Камєнєв Л.	156
Готман Й.	187, 188, 215	Камєнєв С.	102
Готман Л.	188	Капельгородський І.	183
Грім Ю.	167	Каптан М.	167
Григор'єв (Серветник) Н.	56, 57, 61, 62, 63, 68, 148, 192, 218, 230, 231	Каретник С.	12, 50, 91, 94, 98, 99, 101, 115, 206, 231, 257, 263, 278,
Грудницький О.	218	Караченцев А.	22
Грушевський М.	8	Карєлов Є.	280
Гудіні Г.	88	Карр Е.	154, 155
Гутман М.	166, 212, 223	Квітка М.	165
Гусєв-Оренбургський С.	191	Келлер О.	188
Данилов В.	239	Керенський О.	279
Денікін А.	49, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 82, 268, 272, 275	Кернер Б.	12
Дерменжи	160	Кернер М.	21, 185
Дибенко П.	50, 51, 52, 53, 54, 239, 269, 270, 274	Кернер Г.	20
Дзержинський Ф.	28, 79, 90, 94, 124, 241	Кінчєв К.	235
Довбуш О.	119	Кісь Г.	99
Домашенко Я.	156	Кириченко В.	17
Долженко І.	191	Кир'яков	207
Дорошенко Д.	139	Классен	206
Дубровський В.	68, 154	Кравець Ю.	7, 25, 120
Дубровський З.	11, 124, 207	Кригер Я.	15, 16, 33
Жлоба Д.	277, 278	Кропоткін П.	17, 19, 30, 34, 38, 45, 95, 124, 144, 164, 176, 194, 195, 212, 221, 237
Забудько	241	Кропоткіна С.	120, 121
Задов (Зінковський) Л.	112, 117, 118, 164, 168, 186, 187, 189, 240, 257	Коваленко Г.	10
Задов Д.	186, 187	Ковтонюк Б.	165
Затонський В.	63	Коган (Яковлєв) Й.	186, 218
Звілінський С.	33	Козленко	217
Зеленський П.	114	Колісник В.	167
Зуйченко Н.	18, 203, 228	Колісник К.	167
Іванов І.	151	Коллонтай О.	156
Іонін	269, 270	Комін В.	12
Ірчан М.	142, 149, 153, 156, 157	Короленко В.	128
Ейдеман Р.	106, 114, 158, 230, 241, 248	Корф М.	221, 222

Купчинський Р.	67, 68	Магалієвський Ю.	32
Коростильов	18, 129,	Мазепа І.	142, 148, 155, 156
Костомаров М.	72	Май-Маєвський В.,	53, 224, 269
Котовський Г.	108, 262	Макєєв	215
Коцюра (Коцур) С.	151, 234	Максименко І.	253, 254
Кравченко І.	159	Максимович	119
Кубанін М.	151, 185, 202, 245, 276	Мамонтов К.	110
Кузьменко А.	62	Мамонтов С.	49, 245, 254
Кузьменко Г.	62, 65, 67, 68, 74, 77, 118, 120, 124, 142, 151, 152, 167, 171, 179, 187, 213, 220, 221, 222, 223, 226, 257, 267, 275	Манцев В.	94
Куліш П.	75, 157, 174	Маркиш Д.	188, 189
Кун Б.	97, 113	Маруценко Д.	63
Куриленко В.	91, 228, 229, 230, 231, 232	Марченко О.	36, 101, 102, 206, 229
Куц Ф.	11	Масарик Т.	119
Кюсс М.	129	Маслак (ов) Г.	111, 256
Лавров	217	Матвієнко С.	167, 169
Лащенко О.	172	Матяш К.	218
Левицький О.	79	Маховський М.	21
Левченко А.	150	Махно Г.	11
Лейхенстлейб Л.	188	Махно Н.	5-8, 10-45, 47, 49-55, 57, 59-82, 84-88, 90-108, 111-129, 131-134, 139, 145-153, 155-161, 164-173, 175-178, 181, 183-185, 187-189, 191-195, 197-202, 206-212, 215-221, 223, 225, 226, 228-231, 233, 237, 238, 242, 246, 248-250, 252, 255-258, 261, 263, 264, 266-276, 279-283, 285
Лелека А.	183	Махно С.	11
Ленін В.	38, 59, 79, 96, 103, 111, 194, 195	Махно Омелян,	11
Лепетченко І.	232	Махно Я.	10
Лепетченко С.	22	Метт І.	191, 122, 124
Лісовик О.	218, 219	Мєдведєв Д.	117
Ліхьєн Л.	193	Межлаук В.	269
Лизанівський І.	150, 218	Мелешко Ф.	65, 66, 132, 153
Лисяк-Рудницький І.	142	Мережковський Д.	16,17
Липа Ю.	159	Мефіджі	168
Липинський В.	17	Мітла	192
Литвинов В.	244	Міхно Б.	33
Лонцов	169, 251	Міхно (Махно) І.	10, 11, 12
Лоскутов О.	99	Микола ІІ	173
Лось А.	228	Миргородський І.	217, 218
Люксембург Р.	207	Миронов П.	100
Лютій Г.	8, 28, 153	Михальов-Павленко	251
Лютій Є.	151		
Лютій С.	66, 230		

Могила П.	176	Реклю Е.	144
Молчанов	150	Рід Д.	115
Морозов В.	277	Ріхтгофен М. фон	270
Мрачний О.	216	Рибаков М.	75, 241, 248
Музель М.	215	Рощин М.	121
Муркок М.	103, 279, 280	Рубель А.	156
Неттлау М.	145	Рубель В.	156
Никифорова М.	35, 60, 141, 216, 222, 227, 228	Руссо Ж-Ж.	199
Новицький Я.	11, 162, 170, 171, 173, 174	Савченко В.	108, 124, 145
Овчаренко Т.	40, 62	Санович Г.	114
Озеров Я.	217, 230, 233	Свердлов Я.	38
Ольхов А.	185	Семанов С.	67, 77, 185, 220
Омелько Ф.	183	Семачівський В.	10
Оппоков В.	187, 164, 168, 240	Семенюта О.	18, 21, 22, 156
Падалка А.	59	Семенюта П.	18, 21, 30
Палій М.	154	Серебрякова	273
Пархоменко О.	90, 100, 107	Серж В.	96
Петлюра С.	8, 62, 65, 66, 67, 68, 80, 147, 148, 149, 150, 193, 223, 230	Сіненко У.	31
Петренко П.	50, 91, 157, 218, 229, 232, 239, 251	Сірко І.	163
Петриченко С.	96	Сисін Ф.	142
Петров І.	50	Скачко О.	230
Петрович Ю.	169	Скирда Г.	150, 151
Петровський П.	63	Скирда О.	154, 155
Підкова М.	239	Скнарьова Н.	10
Підмогильний В.	24, 202	Сковорода Г.	201
Плужник Є.	24, 28	Скомський Ф.	59, 157, 206
Поліщук К.	120, 167, 168, 169	Скоропадський П.	37, 39, 41, 264
Полонський О.	46, 78, 234	Скугуров П.	259
Поль О.	44, 172, 173	Слащов Я.	64, 69, 80, 244
Попов Д.	94, 217	Снегірьов В.	267
Правда С.	73, 160, 229	Сокольніков Г.	59
Приходько І.	19	Солдатенков П.	169
Прудон Ж.	144	Солженіцин О.	143
Постніков В.	139	Соловйов В.	201, 202
Пшильцер Б.	189	Сосюра В.	107, 108, 185
Равич-Черкаський М.	68, 96, 185, 284	Стадницький І.	10
Раєвський М.	144	Сталін Й.	81
Раковський Х.	60, 93, 94, 97	Стрельбицький І.	252
		Струк І.	151

Столипін П.	23	Хшива Ш.	185
Суховольський (Алий) Я.	188	Шаровський В.	217, 218, 250
Сухогорська Н.	11, 150, 166, 168, 223, 224, 225,	Шевченко О.	12
Талеб, Н.	5	Шкуро А.	54, 59, 60, 117, 275, 276
Тарасенко	239	Шнайдер А.	185
Таратута О.	28, 189	Шнейдер Л.	185
Тепер І.	213, 215, 216, 226, 232	Шпота Х.	65, 68, 148, 232
Тесляр К.	99	Шухевич Р.	266
Тихенко	229	Щусь Ф.	36, 39, 47, 48, 50, 62, 68, 75, 108, 160, 165, 186, 228, 229, 232, 239, 240, 242, 243
Толстой О.	24, 187	Фарман А.	271
Тохтамиш (ев) В.	232	Фарман М.	271
Трошкін І.	207	Фаррер Ф.	99, 222, 225
Троцький Л.	53, 57, 59, 60, 79, 96, 97, 115, 264	Фістов Д.	273
Троцький М.	147	Франко І.	183
Троян Г.	148, 249, 250	Фрунзе М.	93, 97, 98, 100, 102, 103, 111, 113, 114, 115, 257, 259, 269
Трубецькой С.	147	Чапленко В.	166, 170
Тупіков	13	Черняк М.	187
Толстой О.	24, 187	Черняков	215
Тухачевський М.	119	Чорний Л.	38
Тютюнник Ю.	50, 66, 67, 149	Чорнокнижний І.	218
Удовиченко Т.	103, 104, 160, 237	Чубенко О.	50, 51, 52, 66, 67, 148, 218, 230, 239
Уточкін С.	270	Чучко І.	233
Ушаков М.	91	Яворницький Д.	79, 80, 162, 170, 171, 172, 173, 174, 204
Єфімов Н.	210, 257	Яковлев М.	183
Хайрулін М.	268, 270, 274	Яковлев Я.	94
Хаєцька О.	280	Яланський В.	15, 123, 167, 220, 267, 279,
Харук А.	268, 274, 279	Янковський О.	280
Хевіленд Д.	278	Яновський Ю.	142, 143
Хмара	124		
Хмельницький Б.	133, 281		

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Азов	72	Гуляй-Поле, ст.	30
Азовське море	45, 49, 70, 105, 210	Диканька	91
Андріївка	105	Джанкой	279
Баку	61, 114, 273	Дмитрів	52, 176
Бердянськ	38, 46, 51, 54, 55, 59, 69, 104, 128, 183, 215, 218, 230, 250, 252, 255, 270, 271, 273, 274, 275, 276	Дністер, р.	116
Бердянська коса	70, 275	Дніпро, р.	36, 37, 39, 47, 49, 51, 61, 64, 66, 75, 69, 79, 80, 92, 108, 109, 169, 219, 243, 252,
Білий, хутір	81	Добровеличківка	64, 66, 75, 243
Біловодськ	93	Донецьк (Юзівка)	36, 59, 61, 69, 93
Блюменталь	269	Дорожнянка	33
Бочани	38, 270	Женева	145
Буцький каньйон	107	Жмеринка, ст.	66
Бучки	184	Зіньків	90, 183
Варшава	118, 119, 120	Іваново-Вознесенськ	207, 215
Василівка	212, 239	Ізюм	90
Великий Токмак, ст.	60, 112, 192, 269, 276	Кам'янець-Подільський	148
Великомихайлівка (Дібрівка)	39, 40, 41, 62, 81, 90, 157, 160, 165, 189, 253	Кам'янське	208
Венсен	120	Катеринослав (Дніпро)	11, 22, 25, 45, 47, 50, 51, 52, 53, 57, 70, 72, 75, 77, 79, 80, 91, 93, 120, 166, 170, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 188, 208, 211, 217, 218, 232, 236, 241, 268, 270, 280
Воздвиженка	31	Кирилівка, ст.	241
Волга, р.	113	Київ	148
Воскресенка	164	Комарь	103
Воїнка, ст.	279	Комишуваха	30
Гаврилівка	90	Компаніївка	61, 23, 243
Гайчур, ст.	14, 21	Конка, р.	165
Гайчур, р.	12, 13, 14, 38, 270	Конотоп	90
Гданськ (Данциг)	120	Короча	109
Гірка, колонія	191	Кошара	240
Григорівка	113	Кременчуг	178, 183
Гришино	69	Кропивницький (Єлисаветград)	63, 177, 178, 183, 188, 222, 231
Гришино, ст.	50, 251	Крондштат	38, 96, 111
Гуляй-Поле	10, 11, 13, 16, 17, 19, 22, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 45, 47, 49, 53, 59, 69, 79, 80, 82, 90, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 110, 127, 145, 146, 147, 152, 156, 166, 170, 175, 176, 177, 179, 183, 185, 186, 189, 195, 197, 206, 214, 215, 222, 224, 225, 226, 228, 229, 237, 238, 239, 247, 251, 253, 262, 267, 269, 270, 273, 275, 276, 277, 278	Ланс	147
		Ліски	255, 271
		Любимівка	115
		Мала Білозірка	156

Малинівка	6	Полтава	53, 79, 178, 183, 218
Маріуполь	41, 54, 66, 69, 70, 93, 183, 191, 237, 251, 252, 273, 274	Пост-Волинський, аеродром	274
Марфополь	12	Решетилівка	114
Межиріч, колонія	192	Рівне	234
Мелітополь	55, 69, 99, 101, 106, 115, 116, 179, 180, 209, 218, 271, 278	Ромни	145
Миколаїв	32, 69, 183	Ростов	70, 212
Миргород	90, 91, 178	Рушталь, колонія	238
Москва	8, 21, 29, 38, 50, 52, 60, 70, 78, 95, 97, 114, 119, 119, 146, 210, 239	Санкт-Петербург (Петроград)	38
Недригайлів	115	Сартани	168
Нижньодніпровськ	52	Севастополь	99, 178
Ніжин	145	Сімферополь	58, 99, 100, 178, 183, 184, 279
Нікополь	23, 69, 80, 208, 236, 252	Синельниково, ст.	45, 50, 51, 93, 157, 176
Нові Санжари	114	Славгород	51
Ново-Бехметьєво	107	Солнцево	115
Новоспасівка	44, 45, 49, 70, 108, 141, 145, 214, 224, 253	Софіївка	252
Новоукраїнка	64, 107, 260	Старобільськ	90, 91, 92, 95, 129, 231, 277
Новий Буг	64	Старий Керменчик (Старомлинівка)	103
Одеса	23, 148, 177, 178, 183	Стшалково	118
Олександрівськ (Запоріжжя)	26, 32, 33, 35, 36, 37, 51, 69, 74, 81, 82, 93, 99, 168, 170, 171, 174, 176, 183, 191, 208, 218, 223, 227, 238, 249, 252, , 263, 271, 275	Сурсько-Литовське	176
Оленокостянтинівка	11	Сурсько-Михайлівське	234
Орел	269	Сюрень	99
Оріхів	48, 49, 229, 269	Улянівка, ст.	97
Павлоград	45, 80, 260	Умань	65, 66, 69, 186, 231, 266
Париж	19, 120, 124, 125, 132, 169, 184, 121, 122	Таганрог	38, 70, 79, 228
Піщаний Брід	62, 63	Тернівка	39
Перегонівка	69, 249	Тимирівка	43,
Перещелино	260	Тимошівка	102
Петрово	107	Токмак	60, 69, 112, 192, 269, 276
Плоєшті	124	Торунь	120
Пархомівка	240	Трудолюбівка, колонія	192
Подорожнє	15, 167	Тула	70
Покровське	51, 205, 207, 214, 248	Шагарово	11, 12
Помощна, ст.	63, 64	Шпола	145
Пологи	6, 49, 54, 167, 229	Федорівка	106, 265
Пологи, ст.	38, 48, 138, 228, 229, 251, 269, 276	Федорівка, ст.	279
		Феодосія	268, 99
		Харків	36, 50, 53, 60, 93, 111, 119, 175, 177, 178, 183, 188, 215, 239, 281
		Херсон	69, 183

Хорол, р.	109
Хортиця, с.	61, 246, 252
Хортиця, о.	47
Чапліно, ст.	38
Чернігівка	131
Чигирин	145, 151
Чорне море	69, 101, 210, 252
Чорний ліс	107

Чумаки	61,
Чупахівка	240
Царекостянтинівка	29, 239, 270
Царекостянтинівка, ст.	235
Юшунь	99
Якимівка	116
Ялта	99

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ЧАСТИНА I. ЛЮДИНА	
Хуліган	8
Терорист	16
Каторжник	24
Революціонер	30
Батько	39
Комбриг	50
Командарм	61
Організатор	73
Невловимий	82
Союзник	94
Месник	103
Емігрант	117
Особистість	127
ЧАСТИНА II. РУХ	
Махновський рух в українській етнічній історії	135
Махновські повстанці та українська ідея	144
Запорозькі традиції в історії махновського руху	154
Традиція характерства в махновські часи	162
Махно та історики	170
Газети махновського руху	175
Нестор Махно та євреї	185
Політична програма махновського руху	194
Політична практика махновського руху	203
Політичні партії та угруповання махновського руху	214
Освітня реформа батька Махна	220
ЧАСТИНА III. ЗБРОЙНІ СИЛИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ	
Військовий устрій повстанського війська	227
Бойові засоби повстанської армії	243
Бойове мистецтво махновських повстанців	255
Військово-повітряні сили махновського руху	267
ЕПІЛОГ	281
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	286
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	290

Володимир Чоп

НЕСТОР МАХНО: ОСТАННІЙ СЕЛЯНСЬКИЙ ГЕРОЙ

Науково-популярне видання
Київ, Видавництво «АртЕк», «Мистецтво», 2019
Українською мовою

Автор Володимир Чоп
Редактор Наталія Гриценко
Дизайн, макетування та художньо-технічне редагування Наталії Стельмах
Дизайн обкладинки Андрія Прибеги

У виданні використано ілюстративний матеріал, наданий Володимиром Чопом

Відповідальність за концепцію видання, науково-фактологічну
подачу текстового та ілюстративного матеріалів несе автор.

ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»
04050, м. Київ, вул. Ілленка, буд. 63. Тел. 067 440 11 37.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4779 від 15.10.2014.

Державне підприємство «Державне спеціалізоване видавництво «Мистецтво»,
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 63. Тел. +38 044 483 5773. mystetstvo@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3399 від 19.02.2009.

Підписано до друку 08.05.2019. Формат 60 x 90 1/8.
Гарнітура Segoe UI. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 36,25.
Наклад 3000 прим. Зам. 0508-0340

Виготовлено в друкарні
ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»
04050, м. Київ, вул. Ілленка, буд. 63. Тел. 067 440 11 37.
Сервіс друку на замовлення www.book-on-demand.com.ua

Чоп Володимир Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету «Запорізька політехніка». Народився у 1971 р. в селі Федорівка Пологівського району Запорізької області. З 1989 р. займається дослідженнями махновського руху. У 1993 р. закінчив з відзнакою історичний факультет ЗНУ. Дійсний член Наукового товариства ім. Якова Новицького. Тема докторської дисертації — «Збройні сили махновського руху (1917–1923)». Автор понад 60 наукових праць з історії українського повстанства, зокрема монографій «Нестор Іванович Махно», «Маруся Никифорова», «Вольний Бердянськ: місто в роки анархістського соціального експерименту», «Місцями повстанських перемог у Запорізькому краї», «Махновські повстанці Північного Приазов'я», «Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.)». Упорядник археографічного видання «Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні», консультант ряду науково-публіцистичних фільмів та передач, присвячених історії повстанського руху. Відомий краєзнавець, поет-аматор, перекладач та мандрівник.

АрмЕк
видавничий дім

9 786177 814169 >

«МИСТЕЦТВО»

9 789665 772804 >

Сервіс замовлення книжок
www.book-on-demand.com.ua

ВОМОДММР ЧОП П **НЕСТОР МАХИНО** ОБСТАНИТИ СЕМЯН ГЛЕР ОЙ